5
3233

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ 1860 1867

X2 Y6 4

КРУМКА ШАРОВА

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ 1860—1867

X04134

12764

КРУМКА ШАРОВА

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ 1860 1867

София — 1970
НАУКА И ИЗКУСТВО

УН. БИБЛИОТЕКА
инв. № 8101
1975

0000000097749

941 Б

на Райна Шарова
моята майка, учителка
и приятелка

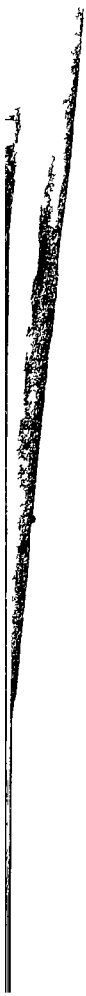

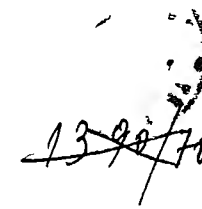

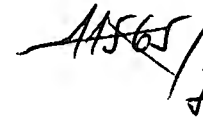

Литературата за Любен Каравелов, за неговата идеология и политическа дейност вече е толкова значителна по обем, че сама по себе си може да служи за обект на сериозни изследвания. До голяма степен тя отразява развитието на българската историческа наука, политическите концепции и пристрастия на авторите. Л. Каравелов, неговата дейност и творчество са между най-често изследваните въпроси и от учените българисти вън от България. Той е от дейците, чиято личност и дело са предизвиквали и продължават да предизвикват конфликти и противоречия сред историците и не само сред историците. Трескавата му политическа, литературна, журналистическа и научна дейност за непълни две десетилетия, подчинена на една мисъл, идея и цел — освобождението на народа, — се оценява различно, а в някои случаи и напълно противоположно.

В същност противоречията в преценките за идеологията и дейността на Каравелов не се обуславят напълно от противоречията у самия него. Главната причина е сложността на Любен Каравелов като явление в българската история. В неговия жизнен и творчески път намира една от най-високите си точки крат-

което по времетраене, но изключително трудно, интензивно и сложно идейно-политическо развитие на българския народ между 40-те и 70-те години на XIX в. Синът на прикътаното в полите на Средна гора село Копривщица, чиито трудолюбиви „граждани“ играят активна роля в икономиката на обширната Османска империя, ще се сблъска още в ранна младост с проблемите на различни краища от тази империя по време на пътуванията с баща си. Той ще свърже впечатленията си от българските селища на север, запад, изток и юг от Копривщица, които ще посети, в един извод за общата жестока съдба на красивото си отечество и няма да се забави много да ги сподели с българските и руските читатели. Търговският син, едва прогледнал за човешкото знание, след заминаването си за Русия през 1857 г. ще съумее да овладее това знание така, че за три-четири години ще е в състояние да направи първите си, но твърде сигурни стъпки в областта на фолклористиката, публицистиката и литературата. Той ще влезе в досег не само с филологическите науки в Московския университет, но и с политическата наука на най-напредничавата част от руското общество — идеите на революционната демокрация. Той ще вникне в политическата действителност на Русия, в нейната и на другите велики сили политика спрямо балканските народи и ще изработи свои концепции и свое гледище за положението, борбите и пътищата за освобождение на собствения му и на другите поробени народи. Личо Стойчев изминава неизмеримо дълъг път, докато стане Любен Каравелов — писателят, дописникът на големи руски вестници, редакторът на „Свобода“ и „Независимост“, председателят на БРЦК. В България, Русия, Сърбия и Румъния той преживява идейно развитие, което бележи израстването на целия народ, приобщаването му към ценностите на цивилизацията, осъзнаването на положението и задачите му, назряването на страстния и неудържим стремеж да извоюва свободата си.

Личността на Л. Каравелов концентрира целия този процес на идейно-политическо и културно издигане на един потъпкан от варварския поробител народ. Чудно ли е, че тази личност е така сложна, чудно ли е, че изяснявайки един въпрос от нейната същност и прояви, ние веднага се сблъскваме с нови въпроси,

които отново ни затрудняват да дадем прост и лесен отговор за феномена Каравелов. Въпреки значителното количество трудове за Л. Каравелов ние не го познаваме достатъчно и често намираме у него не само противоречията, които му са присъщи, но приписваме нему и онези, в които сами сме се заплели. Известно е, че в дискусиите за Л. Каравелов не винаги се спори на основата на фактите, а от предварително заети позиции. И това съвсем не е случайно.

Между това, докато се водят спорове кое идейно-политическо течение от историята на страните, в които Л. Каравелов е живял и работил за своя народ, най-добре му приляга (славянофилско или революционно-демократическо, либерално или демократическо, революционно или просветителско), новоиздирваните документи и материали изненадват с факти, които все повече ни затрудняват да споделяме пуснатите в обръщение предубедени схващания.

Публикуването на части от голямата, но опазена твърде фрагментарно кореспонденция на Л. Каравелов, издирването на значителен брой негови статии в руския, сръбския и българския печат,[1] отпечатването в последните десетина години на повечето от оскъдни-

[1] В. Н. Кораблев, Письма Л. Каравелова к акад. В. И. Ламанскому, Труды Института славяноведения, т. 2, Москва, 1934; И. В. Козьменко, Письма Л. Каравелова, Записки отдела рукописей ГПГ СССР им. В. И. Ленина, Москва, вып. 12, 1951; С. А. Никитин, Южнославянские связи русской периодической печати, Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. VI, Москва, 1952; К. А. Копержински, Журналистично-публицистичната дейност на Л. Каравелов в Русия, Известия на Института „Ботев—Левски", т. II, София, 1956; В. П. Коршунова, М. М. Ситковецкая, Письма Л. Каравелова, Исторический архив, 1957, № 6; Публицистиката на Л. Каравелов, т. I и II, издирил и подготвил за печат акад. М. Димитров, София, 1957 и 1965 г.; Л. В. Воробьов, Виенският кореспондент на в. „Голос" 1867—1868 г., сп. Литературна мисъл, год. I, 1957, кн. 6; С. И. Сиделников, Участието на Л. Каравелов в руския периодичен печат, сп. Истор. преглед, год. XVIII, 1962, кн. 5; Д. Леков, Сътрудничеството на Л. Каравелов в българския периодичен печат, сб. Изследвания и статии за Л. Каравелов, София, 1963; Из архива на Л. Каравелов, подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. София, 1964; В. Крестић, Писма због којих је Љ. Каравелов био затворен после убиства кн. Михаила, Зборник за др. н. Мат.

те материали, останали от архива му, както и на някои материали от чужди архиви, създават реална основа за преодоляване на заблужденията и много от противоречивите мнения за Каравелов. Направеното в това отношение е важна крачка напред, но предстои още много да се издири в архивите и библиотеките на СССР, Югославия, Румъния и други страни.

По време на проучванията си в югославските архиви през 1963 и 1965 г. намерих неизвестни материали за революционната дейност на Л. Каравелов в Сърбия през лятото на 1867 г. За тях съобщих накратко в статията си „Документи за българското освободително движение в югославските архиви", отпечатана в кн. 5 (септември—октомври) на сп. „Исторически преглед", 1965 г. По-нататъшните издирвания потвърдиха убеждението ми, извлечено от споменатите документи, че действителните схващания на Любен Каравелов и неговата практическа дейност през 1867 г., а това значи до появата на в. „Свобода" и основаването на Българския революционен централен комитет, не отговарят на представите ни, отразени в съществуващата историческа литература.

Без да правя далечни екскурзии в по-стари издания, ще посоча как се третира въпросът за ролята на Каравелов в българското революционно движение през 1867 г. в биографиите на Л. Каравелов, излезли през последните десет години от акад. М. Димитров, от акад. М. Аранаудов, от Л. Воробьов и от И. Конев, както и в някои по-нови общи изследвания. Биографиите, написани от М. Димитров, М. Арнаудов и Л. Воробьов, представляват най-значителното постижение на изследванията върху Л. Каравелов през последното десетилетие. Акад. М. Димитров издаде първата част от замислената от него книга[2] след продължителни проуч-

---

Српске, кн. 42, 1965; същото е публ. в Изв. на Научния архив при БАН, т. III, 1966; Документи за българската и сръбската история из маджарските архиви 1868—1878, издирил и подготвил за печат П. Миятев, София, 1966; Дж. Игнятович, Арестуването на Л. Каравелов през 1868 г. (Архивни и печатни материали), сп. Мост, кн. 2, Ниш, 1966.

[2] Продължителното боледуване и смъртта на акад. М. Димитров му попречиха да завърши втората част от книгата си, в която беше предвидил да разработи въпросите относно идеологията на Каравелов.

вания, които му дадоха възможност да изясни много моменти от живота на Каравелов, да потвърди или постави на преоценка твърденията на дотогавашните му биографи. Биографията, написана от акад. М. Арнаудов, е също плод на дългогодишни изследвания. Излязла от печат няколко години по-късно, тя отразява постиженията на всички учени, български и чужди, работили върху отделни страни и моменти от дейността, творчеството и идеологията на Каравелов. Въпреки неголемия си обем и популярния си характер биографичният очерк, написан от И. Конев, има научно значение, тъй като авторът също работи десетина и повече години върху Каравелов и взе участие в дискусиите около идеологията на големия революционер. Книгата на Л. И. Воробьов заема особено място в съветската българистка литература и като цялостна монография, и като резултат от редица специални собствени изследвания върху идейните връзки на Каравелов с руските революционери-демократи.

И в четирите посочени биографии политическата дейност на Л. Каравелов до БРЦК не е цялостно осветена.

В главата „Каравелов и Сърбия" М. Димитров свежда политическата дейност на Каравелов през 1867 и началото на 1868 г. до пропаганда на идеята за помощ от страна на официална Сърбия за освобождението на България[3], с което целел да упражни натиск върху сръбското правителство. Поради това Каравелов преувеличавал размерите на българското въстание[4], подписвал някои свои кореспонденции до „Голос" с „Один из членов Центрального болгарского комитета", като съзнателно представял Тайния централен комитет за ръководител на въстанието в България. „Голямата ревност и усилия, които положил, за да улесни започването на война между Сърбия и Турция" чрез своите кореспонденции, не дали по редица причини желания резултат.[5] М. Димитров е убеден, че по тактическите си схващания за революционното дело на бел-

[3] М. Димитров, Л. Каравелов. Биография, София, 1959, стр. 116.

[4] Пак там, стр. 124.

[5] Пак там, стр. 125—127.

градския период Л. Каравелов *„стоял по-назад и от Левски, и от Раковски,* който смяташе, че България ще се освободи чрез въстание, предизвикано от чета или чети, организирани вън от пределите на Турция, все пак допускаше покрай организирането на самите чети комитети вътре в страната, които да подготвят народа за идването на четите, а следователно да го подготвят и за въстание. За Левски и да не говорим: делото за освобождение на народа той слагаше върху мрежа от комитети, които да обхванат цялата страна (през 1867 г.?, к. и б. м. — Кр. Ш.). В това отношение, доколкото можем да съдим по наличния материал, Каравелов стоял на друго гледище. Въстанието според него могло да избухне и без особена подготовка."[6] Каравелов „не зове българския народ пряко на оръжие, а да не плаща данъци. Оръжието може да влезе в действие във втория момент, ако турците покажат упоритост в събирането на данъците."[7] В Сърбия за „пръв път се слага конкретно пред Каравелов като политически деятел" идеята за федерация на южните славяни, която той страстно пропагандира, като при това „пише в духа на договора между сръбското правителство и Добродетелната дружина".[8] Политическата дейност на Л. Каравелов през 1867 г. се изразява още в тесните му връзки с българската емиграция в Белград[9] и в опита му да издава свой вестник.[10] В кореспонденциите си до „Голос" Каравелов остро порицава правителството, загдето не допуска българи да преминават сръбската граница в помощ на въстаниците в България.[11]

В крайна сметка дейността на Л. Каравелов в българското освободително движение през белградския период е ограничена в трактовката на Мих. Димитров до ролята му на дописник на „Голос" и до опит чрез руския печат да въздействува на сръбското

---

[6] М. Димитров, Л. Каравелов, Биография, стр. 128—129.
[7] Пак там, стр. 128.
[8] Пак там, стр. 130—131.
[9] Пак там, стр. 129.
[10] Пак там, стр. 135.
[11] Пак там, стр. 127, 139.

правителство за по-скорошно обявяване на война срещу Турция. Каравелов е противопоставен на Раковски, който олицетворява дотогавашния етап от българското освободително движение, и на Левски, с когото е свързан бъдещият. Практическо участие в революцията и даже в освободителното движение не се предполага, макар че и наличните материали, с които авторът борави, загатват, а в някои случаи и доста определено свидетелствуват за такова участие. Двадесет години по-рано в статията си „Л. Каравелов в Сърбия", където също не засяга политическата дейност на Каравелов в българското освободително движение, М. Димитров поне допускаше, че той „не бил чужд на общата вяра за скорошното освобождение на България",[12] за което основание му даваше писмото до В. И. Ламански от 24. VI. 1867 г., където се говори за предстоящата „кървава сватба" в България. Много повече аргументи за подобни и още по-ясни заключения дават новоиздирените материали на и за Каравелов. Но изводите на М. Димитров, противно на очакването и основанията, се стесниха.

М. Димитров установи, че статиите в „Голос", подписани с „Один из членов Болгарского комитета", принадлежат на Л. Каравелов, но сам той се отнася с необяснимо недоверие към този подпис.[13] От няколко дописки в „Голос" за българската доброволческа чета, преминала сръбската граница около Зайчар[14], както и от няколко писма се вижда съвсем недвусмислено, че Л. Каравелов е бил извънредно подробно осведомен за плановете и преминаването на тази чета, което дава основание да се допусне участието му в подготовката на тази революционна акция. И тези податки обаче са останали без достатъчно внимание, като достоверността на някои от тях е поставена под съмнение.[15]

---

[12] Цитираната статия е поместена в сп. „Българска мисъл", год. XI. 1936, кн. IV—V, стр. 240.

[13] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 234. М. Димитров изказва мнение, че комитетът, от чието име пише Л. Каравелов, „фактически не съществува".

[14] Пак там, стр. 259, 291, 580, 582; М. Димитров, Л. Каравелов, стр. 148.

[15] Пак там, стр. 296.

Органически свързана с биографията е статията на М. Димитров „За идеологията на Л. Каравелов и неговото място в революционното движение". Тук е прокарана в абсолютизирана форма тезата, че до съзряването на БРЦК Каравелов не е революционер, а *„либерал-просветител"*. Чрез натрупване на откъснати мисли и омаловажаване идейно-политическия и делови конфликт със славянофилите акад. М. Димитров приписва на Каравелов възгледи, идентични с тези на славянофилите от новата школа (които по същност не се отличават от възгледите на старата школа).[16] Той пренебрегва политическата дейност на Каравелов в Сърбия и участието му в революционното движение, тъй като застъпва мнение, че и теоретически дописникът на руските вестници не доверява на народните маси, не ги зове на въстание и вижда освобождението на България не по революционен път, а в помощта на Сърбия и Русия.[17]

В академичното издание на „История на България", където автор на съответната част е също М. Димитров, са изложени още по-ясно и категорично схващанията му за Л. Каравелов. До влизането му „в досег с българското революционно движение — казва се в посоченото издание — *той стоял на просветителско гледище"* (к. м. — Кр. Ш.). Хронологически досегът на Каравелов с революционното движение се отнася към 1869—1870 г. „Школа за революционно мислене и действие" станала за него „организацията на Левски", към която той се присъединил.[18]

Акад. М. Арнаудов също категорично отхвърля практическото участие на Л. Каравелов в революционното движение. Той допуска, че Каравелов е бил привлечен в Сърбия от раздвижването на българския въпрос, от мисълта да се доближи „до огнището на предстоящата борба, в която и той е трябвало да участвува *с перото си"* (к. м. — Кр. Ш.). „Колко малко Каравелов е бил посветен в политико-революционната подготовка, вършена от българска страна през 1867—1868 г. — че-

---

[16] Известия на И-та „Ботев—Левски", т. II, 1956, стр. 10, 26.
[17] Там, стр. 15, 16, 18.
[18] История на България, т. I, София, 1956, стр. 426—427.

тем по-нататък — показва вече ненамесата му във Втората българска легия от есента 1867 г. до пролетта 1868 г."[19] Заедно с това твърдение срещаме се и в този биографичен труд със станалата привична практика при оценката на Л. Каравелов да се отричат или омаловажават ясни и недвусмислени сведения, щом като те не потвърждават дадена теза. Така твърде живото и непосредствено впечатление на П. Ив. Берковски при срещата му с Л. Каравелов в Белград от голямото, коренно различие между Н. Първанов като привърженик на просветителството и Каравелов като революционер се преценява от М. Арнаудов за измамно; от изричното известие на Н. Сукнаров от по-късно време, че Каравелов подготвил чета през лятото на 1867 г., в която влизали Еремия Българов, самият Сукнаров и др., също буди голямо съмнение у М. Арнаудов. В същото време за подсилване на съмнението се използува очеркът за Е. Българов от Ф. Симидов,[20] който е събирал сведения от втора и трета ръка и за чиято добросъвестност е установено, че не е съвсем непорочна.

Поддържайки мнението, че Л. Каравелов е колкото просветител, толкова и революционер, човек повече на перото, отколкото на действието,[21] М. Арнаудов го отделя именно по последното му качество от войводите Еремия Петров, Иван Кулин, Цеко Петков и Ильо Марков, готови да минат в България, и го противопоставя рязко на Раковски,[22] макар на друго място същият автор справедливо да изтъква, че ролята на Каравелов в българското освободително движение не бива да се подценява и че сравнението с Раковски и Ботев „не отнемат нищо от духовното му величие".[23] И все пак той смята, че Каравелов идва и действува в Белград, *„без да се приобщава още към политическото движение тук и в отечеството си"* (к. м. — Кр. Ш.).[24]

---

[19] М. Арнаудов, Л. Каравелов, Живот, дело, епоха (1834—1879). София, 1964, стр. 211, 244.
[20] Пак там, стр. 243—244.
[21] Пак там, стр. 237, 244.
[22] Пак там, стр. 246—248.
[23] Пак там, стр. 163.
[24] Пак там, стр. 220.

И в очерка за Любен Каравелов от И. Конев е залегнало мнението, че *„в Сърбия той още не е професионален революционен деец,* а предимно писател реалист, публицист и литературен критик". И по-нататък: в Русия и Сърбия Каравелов е „работил при ограничени възможности и обстоятелства, по-благоприятни за публицистична, писателска и научна работа. Поради това и основните указания за характера на неговата дейност през този период намираме в произведенията му, а *не в сравнително слабото му непосредствено участие в революционните борби на руския и българския народ"* (к. м. — Кр. Ш.)[25] В по-ранна своя работа „Любен Каравелов в Сърбия" същият автор детайлно проучва интереса на Каравелов към сръбския народ и литературата му, към неговото минало и настояще. Привежда данни за връзките му с българските емигранти още до идването му в Сърбия, споменава посоченото известие на Сукнаров за Зайчарската чета и прави основателни догадки, че за сюжет на повестта „Горка съдбина" е послужила съдбата на Еремия Петров.[26] Но и тук Конев не предполага нещо много повече от „активна пропагандна дейност" чрез литературата, публицистиката и „в лични срещи и публични беседи".[27] В средата на българските емигранти в Белград и сръбската Омладина според И. Конев „той се подготвя за изпълнение на задачите, които по-късно му поставя участието в БРЦК в Букурещ".[28]

Както се вижда, и тримата автори, чиито книги се появиха съответно през 1959, 1964 и 1966 г., макар и в различна форма и степен, не признават на Любен Каравелов непосредствено практическо участие в освободителното движение през белградския период от неговата дейност, извън журналистическата и писателската му работа и срещите с представители на българската емиграция в Белград. Това ни дава основание да смятаме за господствуващо в съвременната българ-

---

[25] И. Конев, Л. Каравелов. Литературно-критически очерк, София, 1966, стр. 79, 80.

[26] И. Конев, Л. Каравелов в Сърбия, Известия на Института за българска литература, т. III, София, 1955, стр. 128, 155.

[27] Пак там, стр. 129.

[28] Пак там, стр. 135.

ска историография мнението, че Л. Каравелов през 1867 г. остава настрана от революционното освободително движение, задоволявайки се с пропаганда в печата и с литературна дейност. При това преобладава убеждението, че причината трябва да се търси в просветителските, славянофилските и изобщо нереволюционните влияния върху Каравелов.

По-различно трактува дейността на Л. Каравелов Никола Кондарев, който, както е известно, бе един от първите наши историци, който заяви открито в печата, че не споделя преценките на М. Димитров, и който смята Каравелов за организатор и вожд на БРЦК.[29] Но Н. Кондарев не се спира по-подробно на белградския период от дейността на Каравелов в българското революционно движение през 1867 г. Неговите усилия са насочени към това да докаже, че Л. Каравелов идва от Русия в Сърбия, а после в Румъния като оформен революционер-демократ, причастен в руското революционно движение.[30]

В книгата на акад. Д. Косев „Към историята на революционното движение в България през 1867—1871 г." (София, 1958 г.) и в книгата на Н. Кондарев „Към въпроса за революционното движение в България" (София, 1962 г.), с която последният полемизира с акад. Косев по главните концепции в труда му, Любен Каравелов заема важно място. Предмет на дискусии е преди всичко неговата роля в създаването на БРЦК и във формирането на революционната идеология от началото на 70-те години, а също така дискусионният въпрос, повдигнат от Д. Косев, за датата на основаването на БРЦК. Отношението на Л. Каравелов към революционното движение през 1867 г. не е поставено в тези две изследвания. От една страна, причината за това е обстоятелството, че вниманието у двамата автори е концентрирано около споменатите дискусионни въпроси, от друга страна — твърде силно влияние оказваха по онова време издирените от Мих. Димитров публицистични материали, значителна част

[29] Н. Кондарев, Идеологията на Л. Каравелов, София, 1957, стр. 122 сл.

[30] Пак там, стр. 57.

690/24

от които, както по-късно се установи, той неправилно е приписал на Л. Каравелов. Психозата, която създаваха и продължават да създават и досега двата тежки тома „Публицистиката на Л. Каравелов", е толкова голяма, че дори Н. Кондарев, който упорито отстояваше своето гледище и остро се противопоставяше на приписването на ролята на Л. Каравелов като идеолог и ръководител на БРЦК, в полемичната си книга, без да отстъпва по същество, направи малка уговорка, че в първите си изследвания е допуснал „нотка на преувеличение заслугите на Каравелов за вътрешната революционна организация", но че тази нотка е ликвидирана в по-новите му трудове.[31]

Ал. Бурмов в студията си „Л. Каравелов и създаването на БРЦК", където 1867 година също е извън непосредствената задача на изследването, макар и мимоходом, отбелязва, че връзките на Каравелов с „младите" датират още от белградския период през 1867—1868 г.[32] На друго място обаче същият автор пояснява, че по това време Каравелов още не е бил активен деец на българското националноревюлюционно движение,[33] макар че го смята за „оформен революционер демократ" наскоро след това, по време на установяването му в Букурещ.[34]

Съветските историци българисти обърнаха особено внимание на отношението на Л. Каравелов към руските политически теории и групировки и връзките му с революционното движение в Русия. Въз основа на новоиздирени документи те осветлиха редица съществени моменти от живота и дейността на Л. Каравелов през руския период. По такъв начин бяха потвърдени или уточнени сведенията в спомените на съвременниците на Каравелов, изяснени бяха съществени въпроси от идеологията му, възприети на доверие или

---

[31] Н. Кондарев, Към въпроса за революционното движение в България през 1867—1871, стр. 71.

[32] Ал. Бурмов, Л. Каравелов и създаването на БРЦК в Букурещ, ИИИ, т. 14—15, 1964, стр. 111.

[33] Ал. Бурмов, Четническото движение в България през 1867 г., ГСУ, Ф.-и. ф-т, т. LIII, 1959, стр. 77.

[34] Ал. Бурмов, Формирането на В. Левски като революционер, сб. „Велик и безсмъртен", Пловдив, 1963, стр. 23.

по логически път от първите биографи на Л. Каравелов — С. С. Бобчев, Зах. Стоянов, К. Величков и Ив. Клинчаров. В последните години изследванията на съветски и югославски историци за руско-сръбските революционни взаимоотношения доведоха до догатки и за ролята на Л. Каравелов в тези взаимоотношения. За интересуващия ни белградски период от първостепенно значение са трудовете на С. А. Никитин, Л. С. Ерихонов, Л. В. Воробьов, С. И. Сиделников, В. Г. Карасев и В. Д. Конобеев, на В. Вулетич, Дж. Игнятович и др.

В „История Болгарии" С. А. Никитин изтъква, че Каравелов се запознал с руската революционно-демократическа литература, но не станал последователен ученик на Херцен, Чернишевски и другите революционери-демократи. Той изпитал и влияние от страна на реакционните славянофилски кръгове.[35] В монографията си „Славянские комитеты в России" С. А. Никитин дава преценка за панславистките, демократичните и либералните влияния над учащите се в Русия българи, като изтъква, че първите били значително послаби. С. А. Никитин отбелязва „известен отпечатък" на славянофилството върху Л. Каравелов, подчертавайки обаче, че това се отнасяло не до доктрината като цяло, а до отделни нейни елементи.[36]

С. И. Сиделников анализира политическите възгледи на Каравелов, отразени в руския периодически печат, като използува и невключени в „Публицистиката" статии. Той отнася революционните изводи на Каравелов към 1868—1869 г. и изтъква положителното му отношение към революционното движение от 1867 г., без да засяга въпроса, участвувал ли е или не сам в него.[37] За изясняване влиянието на руските революционери-демократи върху идеологията на Л. Каравелов

---

[35] История Болгарии, т. I, Москва, 1954, стр. 269.

[36] С. А. Никитин, пос. съч., Москва, 1960 г., стр. 102—103.

[37] С. И. Сиделников, Участието на Л. Каравелов в руския периодичен печат, във: сп. Истор. преглед, год. XVIII — 1962, кн 5, стр. 69—70; срв. рецензията му за „Публицистиката на Л. Каравелов", т. I, в същото списание, год. XV — 1959, кн. 6.

допринесоха изследванията на Л. С. Ерихонов[38] и Л. И. Воробьов[39]. Л. Ерихонов смята, че Л. Каравелов започва да мисли за революционна организация през 1869—1870 г.[40] Но в редица свои работи Ерихонов доказа в резултат на сравнително изследване и анализ на руския печат, че Каравелов не е автор на значителен брой от статиите, включени в двата тома на „Публицистиката". С това той допринесе за реален подход към публицистичното дело и идеологията на Л. Каравелов и заедно с това за преодоляване на неправилните трактовки на „либералната" схема за големия български революционер.

Л. Воробьов обобщи изследванията си върху Л. Каравелов в книгата за него под заглавие „Любен Каравелов. Мировоззрение и творчество", излязла през 1963 г. в Москва. Убеден привърженик на схващането за идейните и практическите връзки между Каравелов и руските революционни демократи и допринесъл за изясняването на тези връзки, Л. И. Воробьов изтъква интереса му към българското освободително движение, сътрудничеството му с омладинците и „с демократическите кръгове от българската емиграция"[41]. Но като се спира на несигурните и объркани сведения на Ст. Заимов и повтарящите го по-късни автори, Воробьов смята дейността на Л. Каравелов сред българската емиграция до август 1867 г. за свързана с Втората белградска легия и се солидаризира с М. Димитров за това, че дописникът на „Голос" действувал в духа на преговорите между „Добродетелната дружина" и сръбското правителство. Съдържанието на политическата му дейност през пролетта на 1867 г. се свеждала до изпълнение на споразумението за българската легия.[42]

---

[38] Изследванията на Л. С. Ерихонов са обединени в монографията „Л. Каравелов и руското общество", поместена в книгата „Руското общество и българската литература", София, 1967.

[39] Л. Воробьев, Л. Каравелов. Мировоззрение и творчество, Москва, 1963.

[40] Л. С. Ерихонов, цит. съч., стр. 170.

[41] Л. Воробьев, цит. съч., стр. 112 сл.

[42] Пак там, стр. 113, 120.

Заедно с това Л. Воробьов прави известни основателни догадки за постепенно приближаване на Л. Каравелов „до идеята за създаване на център, който да ръководи българския народ към въоръжена борба", привеждайки като доказателство общите мисли, развити от Каравелов в статията „Болгарское восстание". Но и този автор не развива тези догадки, а неочаквано се съгласява с М. Димитров, че Каравелов говори от името на „Български комитет", който не съществува. Заключението му в крайна сметка е, че Каравелов, недоволен от програмата на „Добродетелната дружина" и ТЦБК, само „се стреми към създаване на нова организация",[43] без да направи практическа стъпка в това отношение.

В. Г. Карасьов привлече вниманието на историците към отношенията между руските и сръбските революционери и връзките на Л. Каравелов с едните и другите през 70-те години. Той публикува две твърде важни писма до Л. Каравелов, изпратени му от Русия в началото на 1867 г.[44] На същите писма Карасьов се позовава и в студията си „К вопросу об участии русских и сербских революционеров в подготовке восстания в Босне и Херцеговине в начале 70-х годов XIX в."[45] и в съвместния с В. Д. Конобеев доклад на I конгрес по балканистика в София „О связях русских, сербских и болгарских революционеров в 60—70-х годах XIX в.".

Югославският литературен историк В. Вулетич, който изследва подробно взаимоотношенията на Св. Марковић с руските революционни демократи и с Първия интернационал, допринесе за изясняването на руско-сръбско-българските идейни връзки. Той осветли контактите на представители на Омладината и преди всичко на Марковић с руския революционер И. И. Бочкарьов, въпрос важен и за отношенията на Каравелов с руските

---

[43] Пак там, стр. 120.

[44] В. Г. Карасев, Из историје руско-српских револуционарних веза у првој половини 70-х год. XIX в. Историјски гласник, бр. 1—4/1962.

[45] Публикувана в „Ученые записки Института славяноведения", т. XXX, 1966 г.

революционери, от чиито среди изхождал Бочкарьов.[46] В една своя неголяма по обем работа — „Два разказа на Л. Каравелов и две събития из живота му", Дж. Игнятович конкретизира връзката между повестта „Горка съдбина" и действителни събития, а именно с опита на български емигранти през лятото на 1867 г. да преминат през сръбската граница в България. Той посочва също така, че Л. Каравелов участвува в подготовката на четата.[47] Статията на Дж. Игнятович е единствената работа,[48] която на основата на повестта „Горка съдбина" и няколко документа от сръбски източник набелязва един момент от революционната дейност на Каравелов през 1867 г., така както е отразена в творчеството му.[47a]

Връзките на Л. Каравелов с руските революционери и сръбските им съмишленици са засегнати и в книгата на американския учен У. Мак Клелан — „Светозар Маркович и началото на социализма на Балканите", написана въз основа на изследванията му в сръбски и съветски архиви и библиотеки.[49]

*

Кратният преглед на историческата литература показва, че политическите схващания на Л. Каравелов за българското освободително движение и неговото практическо участие в това движение през 1867 г. са останали непроучени и неизяснени. Тук ще се опитаме, доколкото издирените досега и достъпни ни материали в българ-

---

[46] В. В у л е т и ћ, Св. Марковић и руски револуционарни демократи, Нови Сад, 1964; същият автор: Једна руска веза Уједињене Омладине Српске, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, кн. VII, 1962—1963; същият: Sv. Marković i Prva Internacionala Prolozi za istoriju socializma, t. 2, Beograd, 1965.

[47] Статията с датировка от автора „декември 1965 г." е поместена в сп. „Мост", кн. 1, 1965 г., което излиза на български език в Ниш. За „Горка съдбина" се говори на стр. 1—4.

[47a] Настоящата книга беше под печат, когато се появи работата на Дж. Игнятович „Л. Каравелов и сръбското общество", Ниш, 1969, която засяга и дейността на Каравелов през 1867 г.

[48] В друга, по-ранна своя статия „Сръбските приятели на Л. Каравелов" (Белград, 1956), Игнятович загатва общо за революционни идеи и прояви на Каравелов в Белград, но липсата на научен апарат в тази, както и в споменатата по-горе статия в „Мост" намалява научната им стойност и убедителност.

[49] W. D. M c C l e l l a n, Sr. Marković and the origins of Balkansocialism Princeton, New Yersey, 1964.

ски и сръбски, а също така и частично в английски и френски архиви и публикациите на австрийски, унгарски и руски документи ни позволяват, да осветлим политическите възгледи и политическата дейност на Л. Каравелов в Белград през 1867 г., свързани органически с българското революционно движение, да покажем въз основа на документи, на публицистичното и художественото творчество участието на този голям син на България в освободителните въоръжени акции на българската емиграция в Сърбия по това време.[50] Това неизбежно ни връща към предшествуващия руски период от живота на Л. Каравелов — зараждането на политическите му схващания, изявени през 1867 г., и дава основания за заключения, засягащи времето, когато той издава „Свобода“ и „Независимост“ и участвува в БРЦК като негов председател.

---

[50] При събирането на материали за дейността на Л. Каравелов и българското революционно движение през 1867 г. особено ценна помощ ми оказаха ръководството и сътрудниците на Българския исторически архив при НБКМ, на Централния държавен исторически архив и Научния архив при БАН. Пълно съдействие получих от страна на директора и сътрудниците на Държавния архив на Социалистическа република Сърбия, на Дипломатическия архив при Секретариата на външните работи, на Архива при Сръбската академия на науките, на Архива при Историческия институт в Белград, сътрудниците от Литературния архив в Прага. На всички тях изказвам сърдечна благодарност. Особено ценна ми беше помощта на другарите Андрей Пантев и Снежана Аврамова, които по моя молба издириха необходимите ми документи от архивите на Форин офис в Лондон и на Ке д'Орсе в Париж и отделиха време да изпишат или филмират извънредно ценни материали. С готовност се отзова на молбата ми също така др. Елена Богданова, която направи извадки от швейцарските вестници за 1867—1868 г. Др. Бистра Цветкова беше любезна да ми предостави свои изписи от френските дипломатически архиви — доклади на френския консул в Русе. Отзивчивостта на споменатите колеги улесни работата ми и помогна да разширя аргументацията си, да проверя на по-широк документален материал установените вече факти или да установя нови. Приятен дълг ми е да им благодаря за това. Благодарност дължа също така на секция „Възраждане“ при Института за история при БАН, на нейния ръководител проф. Ив. Унджиев и сътрудниците, които участвуваха в обсъждането, както и на всички колеги, които четоха предварително книгата ми, изказаха съображения и направиха бележки по нея.

1 глава

Политическите схващания на Л. Каравелов през първата половина на 60-те години на XIX в.

Л. Каравелов и революционните методи на борба (1860—1866 г.)

Обикновено, като се говори за руския период от живота на Л. Каравелов, главният, а в някои случаи единственият въпрос, който занимава авторите, е следването му, писателската, журналистическата и научната му дейност с предпочитание към проблема за политическата атмосфера, в която той се оформя, и за идейните влияния на революционните демократи, либералите, славянофилите. Тези въпроси са несъмнено твърде съществени, защото тяхното изясняване дава ключ за разбиране на по-нататъшното оформяне на Каравелов. За съжаление не всички най-важни страни от този кръг въпроси са намерили конкретна обосновка и детайлна разработка. По-малко се обръща внимание на постоянния интерес на Л. Каравелов към отечеството му и неговата жива, кръвна връзка с народа, на отношението му към освободителното движение в България. Някои автори търсят обяснение даже за интереса на Каравелов „към българските работи" във външни влияния,[1] макар че

[1] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. 2, София, 1936, стр. 1240.

при положението, в което се намирала България, естествено било той да мисли и преживява преди всичко съдбата на народа си, да търси изход и спасение за него.

В същност и в аудиториите на Московския университет, и в средите на руските революционери демократи, и във взаимоотношенията си със славянофилите, и от първите си литературни, публицистични и научни прояви той живее със съдбата на своя народ, с историческата задача на този народ да отхвърли чуждото иго и пресече посегателството срещу неговата независимост и самостоятелност, откъдето и да идва то. Освобождението на България, това е смисълът и съдържанието на богатата му и разностранна политическа, журналистическа и литературна дейност, това е патосът на живота му и в Москва, и в Белград, и в Нови Сад, и в Букурещ, и в Търново, и в Русе. За това говори творчеството — от първите прояви до последния дъх на големия българин. Първите повести, разкази и стихотворения, първите дописки, сборникът „Памятники народного быта болгар", плод на колосална работа, ясно свидетелствуват, че още в Москва Л. Каравелов търси и, което е по-важното, намира различни форми и начини да служи на поробеното си отечество.

Изтъкнато е отдавна, че „за Каравелов белетристиката е средство не да възпроизведе художествено реалния живот, а да манифестира известни свои възгледи и убеждения, които биха могли да се изразят най-добре в публицистична форма". Тази важна, но абсолютизирана преценка, която намираме у Боян Пенев, е придружена от обвинения в груба тенденциозност под влияние на руските революционно-демократични литературни схващания.[2] В „История на българската литература" Ст. Божков с основание се противопоставя на Б. Пенев и преценява тази особеност на Каравеловото творчество напълно положително като типична за критическия реализъм, чийто основоположник в българската литература е Каравелов.[3] На литературата Л. Каравe-

[2] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV., ч. 2, стр. 1416—1417, 1198.

[3] История на българската литература, том II, София, 1966, стр. 461 сл.

лов гледа като Н. Г. Чернишевски — изтъква проф. Г. Цанев. — За него тя е „учебник на живота", нейното предназначение е да „подготви и вдъхнови човека за изменение на тежката действителност".[4]

„Поезията *като всичко друго в умствената дейност на човека* (к. м. — Кр. Ш.) трябва да служи на сериозните цели на живота, а да не бъде изкуство за изкуството"[5] — така сам Л. Каравелов формулирал към края на живота си (1877 г.) своята концепция за литературата. Неговото литературно дело в течение на две десетилетия отговаря напълно на горепосоченото изискване. Най-сериозните цели на живота на българския народ по онова време се концентрират в задачата за националното освобождение. На тази задача Каравелов служил с белетристичното и поетическото си творчество също така, както и с публицистиката и практическата си политическа дейност. Художественото творчество на Л. Каравелов е многократно разглеждано, анализирано и преценявано в общи съчинения, специални трудове, студии и статии — откъм литературната му страна и конкретното му съдържание. То е обстойно разгледано в последно време от акад. М. Арнаудов в голямата биография на Каравелов, както и в биографиите, написани от Л. И. Воробьов и И. Конев, в общите курсове (съветския и българския) по история на българската литература. През 1968 г. се появи специалното изследване на Цв. Унджиева за Л. Каравелов като белетрист и фейлетонист.

За нас е необходимо да се спрем на белетристичното творчество на Л. Каравелов до 1867 г., за да установим какви политически идеи са отразени в него, как

---

[4] Г. Цанев, Начало на критическия реализъм в българската литература, сп. Литер. мисъл, год. II, кн. 2, с. 9.

[5] Из архива на Л. Каравелов, стр. 276. Л. Воробьов прави твърде уместно сравнение между тези възгледи на Каравелов и славянофилската литературна теория, „православно-славянската" естетика на славянофилите и техния религиозно-философски романтизъм. Славянофилите се обявявали против обществената насоченост и реализма на литературата. Според К. С. Аксаков „поезията е изкуство в словото и, разбира се, най-висшето от всички изкуства, защото тук самият материал е създание на човешкия дух" (Л. Воробьов, Л. Каравелов, стр. 73).

авторът на „Войвода“ (1860), „Неда“ (1861), „Сирото семейство“ (1862), „Дончо“ (1864), „Турски паша“ (1866), „Божко“ (1866), „На чужд гроб без сълзи плачат“ (1866), и „Българи от старо време“ (1867) вижда положението на своя народ и къде намира изхода от това положение. При несъмненото и неоспорвано от никой автор разбиране на Каравелов за тясната връзка между обществените задачи и литературата и за подчиненото положение на последната политическите идеи, застъпени в повестите и разказите, написани до 1867 г., могат да бъдат използувани като сигурно доказателство за характеризиране политическите концепции на автора в периода до установяването му в Белград. В известно отношение художествените произведения давали на Л. Каравелов по-големи възможности да изрази схващанията си, отколкото публицистичните му статии, в които неизбежно той трябвало да се съобразява с политиката на Русия. Вестниците, които приемали да печатат статиите му, рядко допускали да бъдат застъпвани мисли в разрез с техните политически платформи.

И така какви възгледи отразяват повестите и разказите на Л. Каравелов, писани и издадени най-напред в Русия? Основното им съдържание е непоносимото положение на българския народ под турско робство, протестът срещу безчинствата и варваризма на поробителите, възхвалата на въоръжената борба срещу тях и преклонението пред борците за свобода — хайдутите. Пламенна обич към родния край пронизва всички произведения на Каравелов от руския период. Нека припомним, че именно едно от тях — „Българи от старо време“, съдържа величествения апотеоз на любовта към отечеството, който отразява както носталгията на автора, зажаднял за роден въздух и за прелестите на родната природа, както любовта му към родината, така и възрожденския патриотизъм изобщо.[6] На много места в повестите от руския период срещаме чудесни описания на българската земя, възторжени характеристики за българина като физически тип и морален облик. „Хубавица наша България“ нарича Каравелов отечеството си в по-

[6] Л. Каравелов, Събрани съчинения, т. I, София, 1965, стр. 203.

вестта „Войвода“.[7] „Историческите съдби са заселили българите — започва разказът „Божко“ — в такава земя, която е препълнена с всичко щото е добро в природата.“[8] Стамен от повестта „Турски паша“, страстно любещ родината, не може да напусне „своята родна земя, своята нещастна България.“[9] Героиня от същата повест споделя чувства, които явно е изпитвал авторът, откъснат дълги години от България: „За една минута щастие — да видя отечеството си, да видя Стара планина, да видя българската земя — аз би дала всичките наслаждения от светът и животът. Свята е любовта към отечеството!“[10] Почти по същия начин Л. Каравелов описва собствените си преживявания в Русия и постоянния си стремеж да се завърне на родна земя.[11]

Красотата на родната природа, плодородието на земята и трудолюбието на народа са в контраст с печалната съдба на поробените българи, ограбвани, измъчвани и избивани от турците. Безчинствата и насилията на поробителите над народа предизвикват възмущението на Л. Каравелов и той не скъпи средства, за да покаже несъответствието между човешкото достойнство, елементарните човешки права и режима, при който са принудени да живеят сънародниците му под чуждо владичество. Турчинът може да отнеме на българина не само печалбата му, получена с кръв, пот и тежки трудове, но и любимата му жена и децата му. „Българинът не живее за себе си, а за господаря си, той е вол, който е роден само да храни другиго.“ Под турското владичество българите не живеят като хора, те нямат право „да се радват на божия свят. Неговата дъщеря и жена му, той сам, неговият труд, неговият живот, всичко, щото е скъпо за всеки един човек, принадлежи не нему, а на турчина.“[12] Тези думи от повестта „Турски паша“ срещаме в различни варианти във всички повести до 1867 г. и след това. Изказвайки възмущението си от жестокостта и несправедливостта на турците спрямо по-

---

[7] Пак там, стр. 336.
[8] Пак там, стр. 291.
[9] Пак там, стр. 160.
[10] Пак там, стр. 150.
[11] Из архива на Л. Каравелов, стр. 228.
[12] Л. Каравелов, Събрани съчинения, т. I, стр. 122—123.

робените, Л. Каравелов се пита защо природата е създала тях и повечето азиатски народи. Бихме сгрешили обаче, ако тълкуваме тези думи на обидения в своите чувства на човек и патриот-писател като отрицание на турския народ изобщо. „Но ето един въпрос — пише той: виновни ли са тия люде, че обстоятелствата са ги направили по-лошави и от зверовете? Не, не са тия виновни, а виновен е Мохамед, вероизповеданието, халифите, шейх юл ислямът, султанът и най-после условията, които са ги възпитали."[13]

Разбира се, обяснението, до което се издига Л. Каравелов, не замъглява погледа му. Той призовава към неподчинение, към съпротива, към решителна борба с жестокия поробител. Повестта „Войвода" започва с предупреждение на стария войвода Стоян към хайдутите от четата му да не вярват на турските обещания за реформи и подобрение положението на поробените народи чрез разпореждания от горе: „Не вярвайте, момчета, не вярвайте, мои братя! Всичките тия работи са празни, голи лъжи са тия. . . Аз през своя живот съм видял много такива хатихумаюни, хатишерифи и гюлханета и всичките тия турски закони и правдини отидоха по вятърът". С опита си от празните правителствени обещания войводата Стоян обяснява своето решение да тръгне с другари из планината и да се бие с турците, да мъсти за всички злочинства.[14]

В повестите на Л. Каравелов, печатани между 1860 и 1867 г., отчетливо и ясно се дава революционна перспектива за спасението на народа. „По-малко воловско търпение!" — призовава Каравелов.[15] Той се старае да засили омразата у сънародниците си към угнетителите, да разпали чувство за достойнство, за любов към свободата и готовност да отстояват това чувство. Турците казват, че няма да ни върнат царството доброволно — изтъква той и добавя: „Ние трябва да го вземем назад насила. . . Трябва да се бием, мои братя, да се

[13] Пак там, стр. 142—143. Цитираният и други пасажи от художествените произведения на Л. Каравелов, както и цялостното проучване на публицистиката му, не потвърждават разпространената опростена схема за отношението му към турския народ.

[14] Пак там, стр. 317.

[15] Пак там, стр. 105.

биемс!“[16] Заключителните думи на повестта „Неда“ обобщават изложението за страшните нещастия, които донесли турците за семейството на Неда: „Ето какви мъки сме претърпели от турските султани и от тяхната войска“, завършва разказа си героинята и като извод от всичко призовава към кърваво възмездие: „Кръв за кръв!. . . Амин — казах аз.“[17]

Но Л. Каравелов не спира пред ограниченото лично отмъщение на старите хайдути. Макар хайдушките войводи да са главните действуващи лица в белетристиката до 1867 г., винаги обкръжени с ореола на народни герои, Каравелов е вложил в техните мисли идеи от най-ново време, от освободителното движение на българския народ в последния му етап, свързан с името и дейността на Г. С. Раковски. С основание литературните историци виждат в идейното съдържание на първата от разглежданите повести на Л. Каравелов „Войвода“, появила се през 1860 г., отгласи на излезлия три години по-рано „Горски пътник“ на Раковски. Л. Каравелов е убеден привърженик на борбата за национално освобождение. Той сам е надживял хайдушкия етап в народната съпротива и затова призивите му към решителна борба на народа за пълно освобождение не носят подражателен характер. Каравелов не само е солидарен с Раковски. Повестите му показват, че той и по свой път е стигнал до революционни заключения, идеите на Раковски му са близки, съзвучни са със собствените му мисли. Тези идеи са един от факторите, които са довели Каравелов до убеждение, че радикалното отстраняване на поробителите и цялата им система чрез въоръжена борба ще промени решително тежката съдба на народа. „Това трябва да се свърши един път и да се свърши за всякога — пише Л. Каравелов в „Турски паша“ и по-нататък: „Нека бъде благословена оная ръка, която забие острия си нож в онова турско тяло, което е убило хиляди невинни хорица.“[18] „Мъжете не плачат, а работят“ — заявява войводата Детелин в повестта „Дончо“.[19]

---

[16] Пак там, стр. 339.
[17] Пак там, стр. 548.
[18] Пак там, стр. 111, 130.
[19] Пак там, стр. 433.

В последната повест, отпечатана през 1864 г., Каравелов разграничава борбата на старите хайдути от борбата за политическа свобода.[20] „Ние сме въстанали да отбраним кръста от нечистивите; да браним сиромасите от мъки и неволи; да отбраним християните от мохамедовия меч и *да възкресим своя България*" (к. м. — Кр. Ш.), говори Дончо на момчетата си.[21] Песента на юнаците също чертае голямата цел, за която те се бият: свободата на България и средствата, с които може да се извоюва: въоръжената борба.

Дошло време да живее
наша България!
. . . Хайде, братя, на ноги
хайде с пушки в ръце![22]

Необходимо условие за успеха на борбата е според войводата, а и според Л. Каравелов едновременното и задружно участие на народа в нея. „Ако ние, мои мили братя, да бъдехме досега, всичките българи верни и сговорни, то днес щяхме да сме свободни като старопланинските орли."[23] В цитираната повест Каравелов прокарва убежденията си, че е настъпил денят, в който българските соколи ще покажат на турците, „че са юнаци и в гърдите им бие юнашко сърце"[24]. И Дончо призовава момчетата си на бой „за своето отечество и своята свобода" с крилатата фраза на революцията: „Свобода или смърт!"[25] При това Каравелов предупреждава, че трябва да се внимава подходящият момент за борба да се използува. „Най за чудене и срамота е" — подчертава той, — „че нашият неприятел много пъти е изпущал из ноктите си своята жертва, но ние не сме умели да се възползуваме. Неприятелят наш е бил слаб, а ние сме били зайци."[26] Ето защо той настоява чрез войводите и други герои народът да осъзнае силата си, да се отърси от робското чувство и да грабне оръжието.

---

[20] Пак там, стр. 441, 444.
[21] Пак там, стр. 482.
[22] Пак там, стр. 484.
[23] Пак там, стр. 487.
[24] Пак там, стр. 480.
[25] Пак там, стр. 479.
[26] Пак там, стр. 142.

Повестите на Л. Каравелов от руския период дават изобилни доказателства, че по това време у техния автор е узряло становище за необходимостта от политическа борба за пълно освобождение от турско владичество и че той е възприел революционните методи на борба като единствено резултатни и спасителни за народа.

Не е случаен фактът, че без да подценява допълнителните тежести и унижения, които носи на българския народ гръцкото духовенство, без да пропуска случай в повестите си, както и в публицистичните си работи, да разобличава фанариотите, доносничеството и клеветите им пред турците и абсурдността на панелинските претенции, Л. Каравелов поставя в центъра на вниманието на читателите си не духовното робство и църковната борба, а турските злодейства и задачата за политическо освобождение. И това прави през първата половина на 60-те години. Но и когато разкрива злоупотребите, аморалността и коварството на гръцкото духовенство, Каравелов не се ръководи от канонически, нито от религиозни съображения, а от жизнените интереси на народа.

В повестите от руския период намираме в повече или по-малко развита форма някои от основните елементи на Каравеловата идеология — такава, каквато я намираме по време на най-активната му революционна дейност. Силно впечатление прави, че още тук бъдещият непримирим разобличител на чорбаджиите, народните изедници и туркофилите, изразява в почти всички повести и разкази открито отрицателно отношение към тези представители на експлоататорите и на съглашателите с турското правителство. Във всички повести от 1860 до 1867 г. симпатиите на автора са на страната на сиромасите.[27] Социалните противоречия в българското общество са показани в действителния им вид и преди всичко противоречието между чорбаджии — бегликчии, йошурджии, векили, богаташите изобщо, и сиромасите —

[27] П. Зарев (Л. Каравелов. Идеология и художествено творчество, сп. Септември, 1955, кн. 4, стр. 105) обърна внимание на тази страна от идеологията на Каравелов, твърде показателна, но недооценена.

селяни и бедни занаятчии. „Добрите чорбаджии“ са рядко изключение, при сравнение с които изпъкват още по-силно порочните черти на болшинството от тази социална група. Забогателият българин се изменя коренно: „Жадност, сребролюбие, скъперничество, безжалостност и презрение към своите рождени братя и сестри извеждъж изпълва всичката негова утроба.“[28] В повестта „На чужд гроб без сълзи плачат“ особено остро са противопоставени хората на труда и експлоататорите — чорбаджиите: „Само онзи човек е честен и щастлив, който се мъчи и работи; а който без мъка добива, който изяда това, щото са изработили другите, и който яде чуждия пот и пие чуждата кръв, той не е човек. Проклети са тия хора!“ Интересно е, че тази характеристика на чорбаджиите е придружена от реплика, че на тези, които днес богатеят на гърба на другите, „когато дойде времето, то тям ще бъде по-тежко, нежели нам сега!“[29] Чорбаджиите, които продават къщите на сиромасите заради задълженията им, „дебелите и богати бъчви“, „потурчените бегликчии, йошурджии, камзамали“, „безсъвестните и крадливи чорбаджии“ не само грабят сиромасите, но се и съюзяват с турците против сънародниците си, нямат нито душа, нито вяра, нито сърце, те „калят душите си с най-гнуснавото от всички други човечески престъпления — предават своя собствен брат на общите наши диндушмани!“[30]

Проявите на груб егоизъм, родоотстъпничество и предателство на чорбаджиите карат героите на Л. Каравелов и самия автор да изказват бурно възмущението си от тях, да ги смятат не по-малко опасни врагове на народа, отколкото чуждите поробители.[31] В повестта „Турски паша“ чорбаджиите и богаташите играят отрицателна роля в народния живот, те са равнодушни към страданията на народа и безчинствата от страна на турците и фанариотите.[32] И в „Българи от старо време“ бегликчиите са хора, които са си спечелили

---

[28] Пак там, стр. 388. На чужд гроб без сълзи плачат, 1866 г.

[29] Пак там, стр. 381—382.

[30] Пак там, стр. 404.

[31] Пак там, стр. 473—475.

[32] Пак там, стр. 116 сл.

презрението на копривщенци, защото всеки от тях „хиляди пъти е разплакал сиромасите“.[33] Дядо Стамо изразява общественото мнение за чорбаджиите със следните думи: „Тая проклета порода никога не е казала правото. . . Тия хора унищожават всичко, щото е за нас българите свято и право, че тия би желале да избият всичкото, което се нарича българско.“[34]

На мрачните черти, с които са обрисувани богаташите и експлоататорството изобщо, противостоят сиромасите с високия си морален дух и облика си на трудови, честни хора. Трудът се възхвалява като творческо начало, което прави човека човек. Положителният герой у Л. Каравелов е винаги работният човек, беден, но честен, който живее от собствения си труд.[35]

В повестите от руския период са загатнати, а на места и по-обстойно изложени схващанията на Л. Каравелов за общността на интересите на южните славяни в борбата им за свобода, някои страни от политическите му концепции за международните условия, които биха улеснили освобождението на балканските народи. Каравелов използува описанието на българските народни обичаи, за да подчертае сходството им с тези в южнославянските страни.[36] В повестта „Дончо“ един от главните герои — легендарният Детелин войвода — е участник в сръбското националноосвободително движение.[37] От друга страна, Нено Голият, който заявява, че десет живота да има, за България ще ги даде, се бие срещу турците и в четата на Дончо, и в Черна Гора, и в Херцеговина, и по време на Руско-турската война.[38]

Естествените икономически, културни и национално-политически връзки между българите и другите южнославянски народи са засегнати в различна връзка и във „Войвода“, и в „На чужд гроб без сълзи плачат“, и в „Турски паша“.[39] Из планините на България

---

[33] Пак там, стр. 250.
[34] Пак там, стр. 313.
[35] Пак там, стр. 377—378, 381, 388.
[36] Пак там, стр. 520.
[37] Пак там, стр. 438.
[38] Пак там, стр. 456, 471, 476.
[39] Пак там, стр. 337, 389, 107, 158, 174.

според повестта „Войвода“ се сжитала хайдушка дружина от българи, сърби, бошнаци, арнаути-християни. Потурченият българин Стамен-Хайредин помага на сърбите и черногорците. Л. Каравелов използува патриотични сръбски и черногорски пословици за мото в повестта „Неда“ с определено политически насочващо съдържание: „Боље је поштено умрјети, него срамно живети.“ Черна Гора е идеализирана в повестта „На чужд гроб без сълзи плачат“ като щастлива страна именно защото е свободна от турци и предатели-чорбаджии.[40]

Л. Каравелов е намерил място да изкаже своето схващане за взаимоотношенията между борещите се за свободата си южни славяни и християни в Турция и европейската дипломация. В „Турски паша“ той изразява като завет на патриотката-калугерка, от чието име се води разказът, следните свои мисли, които ще повтаря по-късно многократно във вестниците си: „Славяните и християните искат от Европа твърде малко, искат от европейците, от хората, от християните, молят от бога, молят — да се не меша никой в техните работи и да ги оставят на мира. Не щат тая европейска помощ.“[41]

Повестите на Л. Каравелов, писани по времето, когато той живее в Русия, дават доказателства за развитието у него на идеята за ролята на жената в българския народен живот и в човешкото общество. Цая от сръбската му повест „Крива ли е съдбата“ не е първият и внезапно появил се образ на активна, смела, заинтересувана в обществените проблеми жена. Много близки по дух до нея са и калугерката от „Турски паша“, Добра от „Дончо“, решителните и горди жени от народа като бабата на Неда. У Каравелов в това отношение се преплитат две начала: от една страна, народното, отразено във фолклора — песните за смелите моми-хайдутки, и в реалните образи на коравите и сърцати българки, и от друга страна, социалутопическият интерес към съдбата на жената у революционерите демократи. „Истина е — пише той в „Турски па-

[40] Пак там, стр. 337, 175, 537, 401.
[41] Пак там, стр. 175.

ша", — че у всичките народи и вероизповедания жената още не е седнала на онова място, на което тя трябва да седи, но у турците тя няма никога да седне на него."[42] В посочената повест разказът за потурченото момиче-българче и животът му в турския харем е в същност протест срещу тежката участ на жената в Османската империя.[43]

Достойнствата на българката Л. Каравелов вижда в нейната природна красота и ум, в трудолюбието ѝ и най-вече в смелото ѝ участие в борбата срещу поробителите, в решителността ѝ в критични моменти от тази борба.

Изобщо повестите на Л. Каравелов, писани и издадени до неговото установяване в Белград през 1867 г., твърде красноречиво говорят за политическите възгледи на своя автор. Българският народ, неговата съдба под турско владичество, стремежът му към свобода са в центъра на интересите на Каравелов. През 1868 г. той обединява вече публикуваните на руски повести и разкази (с изключение само на една непубликувана — „Слава") в сборник под показателното заглавие „Страници из книги страданий болгарского племени". Страданията на народа и горещото желание да помогне за отстраняване на главната причина за тези страдания — турското национално потисничество, чуждото владичество — занимават неизменно Любен Каравелов в Русия. С белетристиката си той изпълнява в течение на седем години дълга си на родолюбец така, както това прави един Раковски. Няма друга фигура в българския обществено-политически живот по това време, с чието дело и принос за бъдещето на нацията може да бъде сравнено онова, което е направил Каравелов до 1867 г. Руската общественост е научила твърде много за българите и от повестите му, и от „Памятники народного бита болгар", и от публицистиката му.

Разгледана внимателно и свързана с идеите, които Л. Каравелов застъпва в художественото си творчество, публицистиката от руския период ни дава също основание да заключим , че българският народ, него-

---

[42] Пак там, стр. 145.
[43] Пак там, стр. 146—149.

вото страшно настояще и назрялата необходимост той да получи свободата си по пътя на въоръжената борба са главното съдържание на мислите, стремежите и живота на Любен Каравелов в Русия. С тази определяща дейността и творчеството му мисъл Каравелов се озовава в Сърбия. За да служи на нея, той приема да бъде дописник на „Голос" и „Московские ведомости".

Работата на Л. Каравелов в Белград и Нови Сад като дописник на руските вестници не носи самоцелен характер. Достатъчно е да се прочете непредубедено коя да е от действително принадлежащите нему дописки, изпращани от Сърбия и по-после от Нови Сад, за да се убеди човек, че Каравелов не става дописник с цел да служи на политическите задачи на редакциите им, а за да използува руските вестници за задачите и целите на освободителното движение преди всичко на българския народ, както и на другите южнославянски народи. От такива съображения се ръководи той и в дотогавашната, и в по-послешната си публицистична дейност.

В мемоарни бележки от по-късно време Л. Каравелов разказва какви чувства го вълнували, преди да отпътува от Русия: „Годините минаваха, аз ставах все по-печален и тъгувах повече, отколкото по-рано; страстно, горещо желаех да видя Родината си, тази свята за мене земя на мъченици." Десетте години, които прекарал в Русия, били най-добрите от живота му. Но през това време той не можел да свикне с обществото, с обичаите, с начина на живот в Русия. Л. Каравелов познавал добри и благородни хора, които обичал, които се отнасяли с него топло и сърдечно. Но въпреки това „никога не ми минаваше през ума — пише той, че аз тук съм постоянен жител и мога да остана завинаги".[44]

Кореспонденцията на Л. Каравелов от руския период напълно потвърждава късните му мемоари за това, че той непрекъснато и страстно се стремял към България. В края на 1862 г. той вече има намерение да се завърне в Родината си, и то в близко време, през пролетта на следващата година.[45] Не успял да осъще-

[44] Из архивите на Л. Каравелов, стр. 228.
[45] Публицистиката на Л. Каравелов, т. 1, стр. 572.

ствi желанието си, Л. Каравелов продължава и през лятото на 1863 г. да търси настойчиво парична помощ за пътни разноски. Автор на публикувани научни трудове, художествени произведения и статии в руския печат,[46] той иска да се върне в България, за да стане учител. „Моята родина се нуждае най-много от учители и аз приех това задължение с пълна надежда да допринеса от своя страна полза, доколкото ми позволяват силите — пише Каравелов в едно свое писмо от 28. VIII. 1863 г.[47] Същите съображения и желания са изразени в друго негово писмо няколко месеца по-късно — 7. X. 1863 г. „В 1857 г. аз пристигнах от България в Русия с цел да получа образование, за да употребя после своите сили за полза на скъпото ми отечество" — се казва във второто писмо, отправено до Е. П. Ковалевски.[48]

Но въпреки силното си желание да посвети своите сили на народа Л. Каравелов не успява и през 1863 г. да се завърне в България, без да се е отказал при пръв удобен случай да изпълни своето задължение към нея. Имаме достатъчно основания да се съмняваме, че Л. Каравелов се стремял към родината си с единствената цел да стане учител. Статиите му, отпечатани до 1863 г., полемиката му със славянофилския „Ден" и особено неговия ръкопис „Чем можно помочь болгарам", на който ще отделим специално внимание по-нататък, свидетелствуват, че авторът им не само горещо съчувствува на своя народ, което добре се вижда в художественото му творчество, не просто „приема" абстрактно въоръжената борба, но че той следи внимателно българското освободително движение, че има свои собствени възгледи по основните въпроси на това движение и, както сам пише през септември 1862 г., си е поставил цел, към която се стреми и която желае да достигне.[49]

---

[46] През 1861—1862 г. Л. Каравелов отпечатва „Памятники народного быта болгар", повестите „Войвода", „Неда", „Сирото семейство", статиите „Болгарская библиография", „Болгарская литература и журналистика". Той вече сътрудничи на руския периодичен печат със статии за положението и борбите на българите.

[47] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 573.

[48] Пак там, стр. 574 — 575.

[49] Пак там, стр. 571.

Л. Каравелов разглежда с учудващо за времето проникновение движението за църковна независимост и симпатизира на най-радикалните елементи в него.[50] Но макар църковно-националната борба, която в началото на 60-те години е в разгара си, да го занимава, още по онова време неговият политически кръгозор не се ограничава в националното по своята същност движение за самостоятелна българска църква. Показателни са дълбоката почит и искрената симпатия, с които Л. Каравелов се отзовава за „Дунавски лебед" и неговия редактор Г. С. Раковски. В статията „Българската журналистика" (1862) той открито изразява предпочитанието си към „Дунавски лебед". Докато „Цариградски вестник" е характеризиран от него като „вестник без всякакво направление", макар редакторът му да има за цел да принесе полза на своя народ, докато сп. „Български книжици" са преценени иронично като издание „с малко живот", а в. „България" се характеризира с непостоянство в насоката му, за „Дунавски лебед" Л. Каравелов намира само положителни определения: „Дунавски лебед" — пише той — спечели съчувствието от самата си поява. Вестникът се яви като защитник на народните права и интереси. Раковски с горещ патриотизъм, достигащ понякога до фанатизъм, възстана против католиците, турците, гърците, с една дума против всички, които действуваха във вреда на българите и православието." С този дух на вестника, отговарящ на стремежите и интересите на народа, Каравелов обяснява и широкото му разпространение.[51]

В полемиката си с „Ден" и специално със славянския отдел на този вестник Л. Каравелов отбранява „Дунавски лебед" и редактора му от несправедливите критики, които Р. Жинзифов прави от славянофилски позиции. Каравелов изтъква: „Раковски е един от напредничавите българи („один из передовых болгар") и може би единственият човек сега, който гласно и публично защищава българските интереси. За него щастието на народа, щастието на българската земя е всичко, а поради това можем да си представим до ка-

[50] Пак там, стр. 93.
[51] Пак там, стр. 94.

ква степен е могло да го оскърби известието за поканата българите да се преселят."[52] По-нататък Л. Каравелов развива мисли за вредата от преселението на българите в Русия напълно в духа на аргументите на Г. С. Раковски.[53]

През 1862 г., когато Л. Каравелов полага толкова усилия, за да намери средства да се върне в България, сред българския народ настъпва, както се знае, силно възбуждение, а емиграцията в Сърбия начело с Раковски замисля въстание в България, координирано с освободителните планове на Сърбия и другите южнославянски и балкански народи. Това е времето на така наречената Първа българска легия, организирана от Раковски в Белград, времето, когато българските доброволци участвуват в сраженията с турците в сръбската столица. През 1861—1862 г. в Херцеговина народът въстава, а Черна Гора води война против все още мощната Османска империя. В това време Гарибалди поздравява от името на бореща се Италия поробените народи в Турция, изтъквайки общността на интересите им.

Л. Каравелов вече е добре запознат с борбите на европейските народи за национална свобода и с особен интерес следи освободителните движения сред южните славяни. Ясна представа за политическите схващания на Каравелов в началото на 60-те години дава статията му „Сербия и европейское равновесие" (1862). Тук той отхвърля без всякакво колебание формулата за поддържане на равновесието чрез запазване целостта на Турция. Доказвайки, че в икономическо, политическо и културно отношение Османската империя е толкова изостанала, та не може да съществува самостоятелно и поради това става зависима ту от една, ту от друга велика сила, Каравелов заключава, че тя не е в състояние да върви в крак с времето и цивилизацията.[54] Европейското равновесие не може да се поддържа от страна като Турция и следователно няма да пострада, ако Сърбия бъде освободена от турските гар-

[52] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 84.

[53] Срв. статиите на Раковски „България" и „Лудостта за преселението в Русия", в. „Дунавски лебед", год. I, бр. 38 от 21. VI. 1861 г., год. II, бр. 53 от 3. X. 1861 г.

[54] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 86 — 88.

низони, останали в големите нейни крепости. Л. Каравелов не пропуска да добави: „Точно така европейското равновесие не би пострадало и в случай, ако всяка националност в Турция придобие за себе си самостоятелно съществуване."[55]

Тази фраза, както и подобни мисли, развити в другите статии на Л. Каравелов от 1862 г., показват определено политическата му концепция за освобождението на българския народ. Той отбранява Г. С. Раковски и заедно с това неговата революционна линия, без колебания заявява убеждението си, че целта на поробените националности в Турция, а то значи и на българите трябва да бъде самостоятелното съществуване. И когато говори за нуждата от просвещение на своя народ и когато подчертава ученолюбието му, той не мисли за просвета въобще, а свързва необходимостта от образование с борбата за свобода. Статията си „Българская журналистика", в която разглежда журналистиката като плод и проява на борбите за национално обособяване чрез народна църква и просвета и поставя пред вестниците високото изискване да бъдат „органи на обществения живот" и да служат на народа подобно „Дунавски лебед" на Г. С. Раковски, Л. Каравелов завършва със заключение, навеждащо читателя на мисъл за въстание, а не за ползата от просвещението и журналистиката. Думата „въстание" не е изречена, но тя се чете между редовете: „Сърбия, Херцеговина, Босна и Черна Гора започват нов живот и увличат след себе си България. И много важно би било, ако в тази минута начело на българската журналистика застане човек, *не толкова истински просветен, колкото истински син на своя народ*"[56] (к. м. — Кр. Ш.). Кой журналист за Каравелов е образец на истински патриот, той вече е казал — единствен Раковски, същият този Раковски, който точно тогава е в преки връзки със сръбското и черногорското правителство за обща въоръжена борба на народите от България, Сърбия, Херцеговина, Босна и Черна Гора. Заключението на статията „Българская журналистика" свидетелствува съвсем ясно, че

[55] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 87.
[56] Пак там, стр. 95.

дори когато разглежда въпросите на българската просвета и култура, Каравелов им дава политическо осветление и разкрива мястото им в борбата на своя народ за политическа свобода.[57]

В следващия брой на „Московские ведомости", на който по това време сътрудничи, Л. Каравелов печата статията „Турция и славяните".[58] Тази статия започва с въстанието, към мисълта за което авторът логически е довел статията си „Болгарская журналистика": „Неведнъж се е повдигал въпросът: ще уцелее ли Турция *след въстанието* на южните славяни или не?" Сега Каравелов насочва мисълта на читателите си към неспособността на Турция да се справи с всички вътрешни въпроси: с финансовото неблагополучие, с разбойничеството, с глада, с българския църковен въпрос. В тази статия той ще формулира отношението си към турското правителство и към консервативността на турците, която ще бъде постоянен лайтмотив в публицистиката му: „От Портата ние няма какво да очакваме. Турчинът винаги ще си остане турчин, колкото и да се стараят неговите приятели англичани, австрийци и пр. да направят от него човек." Л. Каравелов ясно изразява убеждението си, че славяните нямат основание да се надяват да получат някакви права в Турция и от Турция. Още тогава, през 1862 г., той отхвърли като безсмислени и смешни илюзиите, че издаваните от

---

[57] М. Арнаудов (цит. съч., стр. 188) прави заключение от статията „Българската журналистика", което не отговаря на определено политическото съдържание на тази и наскоро последвалата я статия „Турция и славяните". Той смята, че „Каравелов е тук далеч от всяка политическа мисъл, не иска да се заангажирва открито с никакви обществено-политически лозунги, държи само на просветата и на вътрешната, нравствената свобода, иска развой на книжнината и на периодическия печат, проповядва ползата от училища и от грамотност". Посочените по-горе и други пасажи от статията свидетелствуват точно противното: Каравелов именно се ангажира, и то с революционните идеи на Раковски, с одобрение на революционната борба в Босна и Херцеговина.

[58] Л. Ерихонов (цит. съч., стр. 115) поставя под съмнение авторството на Л. Каравелов за статиите „Сербия и европейское равновесие" и „Турция и славяне". Липсата на убедителни аргументи у Ерихонов ни карат да смятаме, че повече основание в случая имат историците, които поддържат авторството на Каравелов — С. А. Никитин, М. Димитров и К. А. Копержински.

Портата реформени актове могат да донесат някакви реални промени в положението на славяните и специално на българите. Тази мисъл срещаме, както отбелязахме, и в повестите му от същото време. Единствената надежда остава в Русия и южнославянските народи, но Русия е заета със своите проблеми. Оттук изводът: „Ние горещо се надяваме на помощта на нашите съплеменници сърби, черногорци, бошнаци и херцеговинци, с които ни свързват кръвни интереси." При вътрешното разложение на Турция „и при такова направление на умовете сред южните славяни няма да бъде чудно, ако всички угнетени под турския ярем славяни тръгнат по следите на черногорците". Перспективата за угнетените славяни да вървят по следите на черногорците означава да тръгнат по пътя на въоръжената борба, защото по това време Черна Гора се е вдигнала на бой срещу Турция. Освен за стълкновенията на Черна Гора с Турция Каравелов държи сметка и за това, че в Херцеговина, Сърбия, Босна, България е започнало „движение", „брожение на умовете", което турците напразно вменяват във вина на Русия.[59] Той информира старателно за напрегнатото положение на сръбско-турската граница и в Белград.[60]

Статиите на Л. Каравелов в руския печат от 1863—1865 г. не са издирени докрай. Поместените в първия том на „Публицистиката" статии от 1863 г. според Л. С. Ерихонов не принадлежат на Л. Каравелов, а на Райко Жинзифов.[61] Последният е действителният автор на четирите статии от 1863 г. и една от 1864 г., печатани в „Ден". Тези статии неоснователно са приписани на Л. Каравелов с всичките последствия за идейната му характеристика и изкуственото му „сближаване" със славянофилите и славянофилството.

Във втория том на „Публицистиката" намираме седем информации в рубриката „Славянские известия" на „Санктпетербургские ведомости" през 1863 г.[62], кои-

---

[59] Пактам, стр. 97.

[60] Л. Ерихонов посочва шест новоиздирени от него дописки на Каравелов от 1862 г. (цит. съч., стр. 117).

[61] Л. С. Ерихонов, цит. съч., стр. 114, 248—250.

[62] Сам Л. Каравелов в писмо до Е. П. Ковалевски от 7. X. 1863 г. съобщава, че през 1863 г. печатал статии в рубрика-

то не носят авторски оценъчен характер, а обикновено препредават или направо цитират сведения за България, Херцеговина, Босна, Сърбия, Черна Гора, почерпени от славянския печат. Най-често използувани са хърватският вестник „Позор", чешкият „Народни листи", сръбският „Српски дневник". Една от информациите от България се основава на писмо от Филипопол — Пловдив, което отразява инцидент от църковната борба.

Най-голям интерес между горните материали представлява този, поместен в бр. 108 на „Санктпетербургские ведомости". В него се цитира изцяло брошурата „Глас към Европа", разпространявана според автора из България. М. Димитров смята, че тази брошура е дело на самия Каравелов.[63] Включването ѝ в рубриката „Славянские известия" с кратък обяснителен текст още не доказва авторството на Каравелов, който наистина свидетелствува в писмо до Е. П. Ковалевски за участието си в списването на рубриката, но не и за авторство на всички цитирани в нея документи. От друга страна, позната ни е практиката на Каравелов да вмъква прокламации, адреси и пр., излезли по друг повод от неговото перо, в публицистичните си материали. Възможно е той да е автор и на „Глас към Европа", но с преки доказателства за това не разполагаме.

Доколкото нямаме възможност да направим необходимите изследвания в руската преса и архиви, смятаме за по-основателно засега да разглеждаме този документ само като цитиран, а не като писан от Каравелов. И само така разглеждан, той може донякъде да свидетелствува за отношението на автора на информацията към идеите, застъпени там, тъй като и подборът на едни или други сведения за рубриката „Славянские известия" може да говори за симпатиите и антипатиите на автора. В колкото и безличен вид да се списва рубриката, явно по съображения на редакцията на вестника, а не на нашия сънародник, чийто бурен темперамент и категорично становище пролича-

---

та „Славянские известия" в „Санктпетербургские ведомости". В „Публицистиката", т. II, са включени 7 статии от 1863 г.

[63] Публицистиката на Л. Каравелов, т. II (1860—1878), София, 1965, стр. 111.

ват при всяка възможност за по-малко ограничавано проявление, информациите в „Славянские известия“ дават определена насока на мислите у читателя, която може да се изрази накратко в следното: безспорни симпатии към поробените народи в южнославянските области под турска и австрийска власт; възмущение срещу беззаконията и жестокия режим, налаган от поробителите; критика срещу тежките данъци, спитите за ислямохамеданчьване и насилията над християните; загриженост за положението на южнославянските народи; морална подкрепа на освободителните им стремежи и несъгласие със Западна Европа, която съдействува за закрепването на Турция и на нейното владичество над южнославянските народи.[64]

Като се има пред вид тази насока, застъпвана във вестника, брошурата „Глас към Европа“ (по-скоро това е възвание, ако се съди от цитираното в „Санктпетербургские ведомости“) не влизала по своето съдържание в разрез със становищата на съставителя на рубриката, а, напротив, отговаряла на неговите разбирания. Ето какви мисли са развити в нея: „От висотата на своята цивилизация Европа гледа надменно на народите и защищава тираните. Тя не признава само на балканските славяни — сърби, българи, бошнаци, херцеговинци — правото да се освободят от тежкото иго... Достатъчно сме страдали!“ заявява от името на тези народи авторът на възванието, изразявайки тяхната решимост да вземат сами скъпата свобода, дадена еднакво от бога на всички народи. „Ние я искаме, ние отиваме с меч в ръка на бой, готови или да живеем, както живеят всички хора, или да умрем и да се избавим от позорния живот и да бъдем достойни бащи за своето потомство... На нас не може нищо да ни помогне, ще ни помогне само борбата с нашите врагове, и бог като нелицемерен застъпник ще освети нашето предприятие... Ние не молим помощ и милост от Европа, а право и справедливост.“ Южните славяни не искат застъпничеството ѝ, необходимо им е само тя да не се обединява с турците против борещите се за свобода. „Живот или смърт — друг изход няма... И така, остава едно: да се надяваме на бога и на своите миш-

[64] Публицистиката на Л. Каравелов, т. II, стр. 107—125.

ци, и ние се обръщаме към тях и се надяваме на светло бъдеще."[65] Че тези мисли са близки на Каравелов, на неговата идеология, ще ни увери сравнението с повестта „Турски паша" и изтъкнатото там от името на южните славяни искане към Европа да не се меси в работите им и усилията им да се освободят от чуждото иго. В „Свобода" и „Независимост" многократно се среща същата мисъл.

Идеите, застъпени във възванието „Глас към Европа" в „Славянские известия", се свързват по своето съдържание с мислите, които Каравелов изказва в художествените си произведения и в няколко свои статии през 1861 и 1862 г. Става ясно, че макар и далеч от България, от центъра на революционните планове по онова време — сръбската столица Белград, Каравелов не стои вън от българското освободително движение. При това симпатиите му са определено на страната на Г. С. Раковски, на неговите революционни замисли, на безкомпромисния му патриотизъм и всеотдайността му към народните интереси. Л. Каравелов споделя възраженията на Раковски за предприетото от Русия преселение на българи в Русия и заселването на черкези и татари в България, въпрос водоразделен по това време за отношението на българите към славянофилството. Л. Каравелов също като Раковски не се спира пред необходимостта да се даде отпор на тази вредна за българите акция даже когато тя изхожда от славянска Русия, на която българите и самият Каравелов основателно гледат с надежда, и влиза в остра и категорична полемика и със сънародника си Р. Жинзифов, подкрепящ безкритично преселението, и със славянофилския лидер Ив. Аксаков.[66]

Без да преувеличаваме степента в развитието на политическите възгледи у Л. Каравелов в началото на 60-те години, не можем да не забележим, че някои от основните черти в неговата революционна идеология вече се зараждат и оформят именно в тези години: непримиримостта му към османските поробители и гръцките фанариоти, твърдото убеждение, че Осман-

[65] Пак там, стр. 110—111.
[66] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 84—85.

ват при всяка възможност за по-малко ограничавано проявление, информациите в „Славянские известия" дават определена насока на мислите у читателя, която може да се изрази накратко в следното: безспорни симпатии към поробените народи в южнославянските области под турска и австрийска власт; възмущение срещу беззаконията и жестокия режим, налаган от поробителите; критика срещу тежките данъци, спитите за помохамеданчване и насилията над християните; загриженост за положението на южнославянските народи; морална подкрепа на освободителните им стремежи и несъгласие със Западна Европа, която съдействува за закрепването на Турция и на нейното владичество над южнославянските народи.[64]

Като се има пред вид тази насока, застъпвана във вестника, брошурата „Глас към Европа" (по-скоро това е възвание, ако се съди от цитираното в „Санктпетербургские ведомости") не влизала по своето съдържание в разрез със становищата на съставителя на рубриката, а, напротив, отговаряла на неговите разбирания. Ето какви мисли са развити в нея: „От висотата на своята цивилизация Европа гледа надменно на народите и защищава тираните. Тя не признава само на балканските славяни — сърби, българи, бошнаци, херцеговинци — правото да се освободят от тежкото иго... Достатъчно сме страдали!" заявява от името на тези народи авторът на възванието, изразявайки тяхната решимост да вземат сами скъпата свобода, дадена еднакво от бога на всички народи. „Ние я искаме, ние отиваме с меч в ръка на бой, готови или да живеем, както живеят всички хора, или да умрем и да се избавим от позорния живот и да бъдем достойни бащи за своето потомство... На нас не може нищо да ни помогне, ще ни помогне само борбата с нашите врагове, и бог като нелицемерен застъпник ще освети нашето предприятие... Ние не молим помощ и милост от Европа, а право и справедливост." Южните славяни не искат застъпничеството й, необходимо им е само тя да не се обединява с турците против борещите се за свобода. „Живот или смърт — друг изход няма... И така, остава едно: да се надяваме на бога и на своите мищ-

[64] Публицистиката на Л. Каравелов, т. II, стр. 107—125.

ци, и ние се обръщаме към тях и се надяваме на светло бъдеще."[65] Че тези мисли са близки на Каравелов, на неговата идеология, ще ни увери сравнението с повестта „Турски паша" и изгнатото там от името на южните славяни искане към Европа да не се меси в работите им и усилията им да се освободят от чуждото иго. В „Свобода" и „Независимост" многократно се среща същата мисъл.

Идеите, застъпени във възванието „Глас към Европа" в „Славянские известия", се свързват по своето съдържание с мислите, които Каравелов изказва в художествените си произведения и в няколко свои статии през 1861 и 1862 г. Става ясно, че макар и далеч от България, от центъра на революционните планове по онова време — сръбската столица Белград, Каравелов не стои вън от българското освободително движение. При това симпатиите му са определено на страната на Г. С. Раковски, на неговите революционни замисли, на безкомпромисния му патриотизъм и всеотдайността му към народните интереси. Л. Каравелов споделя възраженията на Раковски за предприетото от Русия преселение на българи в Русия и заселването на черкези и татари в България, въпрос водоразделен по това време за отношението на българите към славянофилството. Л. Каравелов също като Раковски не се спира пред необходимостта да се даде отпор на тази вредна за българите акция даже когато тя изхожда от славянска Русия, на която българите и самият Каравелов основателно гледат с надежда, и влиза в остра и категорична полемика и със сънародника си Р. Жинзифов, подкрепящ безкритично преселението, и със славянофилския лидер Ив. Аксаков.[66]

Без да преувеличаваме степента в развитието на политическите възгледи у Л. Каравелов в началото на 60-те години, не можем да не забележим, че някои от основните черти в неговата революционна идеология вече се зараждат и оформят именно в тези години: непримиримостта му към османските поробители и гръцките фанариоти, твърдото убеждение, че Осман-

[65] Пак там, стр. 110—111.
[66] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 84—85.

ската империя няма бъдеще и че в нейните рамки и порядки за поробените народи не може да има прогресивно развитие. Още в първата половина на 60-те години се набелязва една от идеите на Л. Каравелов, определящи политическите му схващания: самостоятелност за всяка националност в Турция, както и друга ръководна идея в политическите му концепции: освобождението на българския народ е исторически свързано с освободителните борби на останалите южнославянски народи. Пътят на въоръжената борба като най-радикално разрешение на националния въпрос при неутралитет на великите сили също е вече избран от Каравелов. Някъде този път е само загатнат, другаде е директно и категорично посочен. От полемичната статия в „Ден", от статиите „Сербия и европейское равновесие", „Болгарская журналистика", „Турция и славяне" се вижда, че интересът на младия българин към революционното движение сред южните славяни все повече нараства, и то не само в общополитически и теоретически аспект, но с определени практически съображения и намерения.

Идеята за организация у Л. Каравелов (края на 1861 и началото на 1862 г.)

През разглеждания период у Л. Каравелов се заражда и идеята за необходимостта от организиране силите на българите. Ръкописът му „Чем можно помочь болгарам"[67], писан по всяка вероятност през 1861 г., ни предоставя твърде съществени податки за възгледите и политическите планове на младия Каравелов. С основание Л. Минкова, която направи проучване върху този ръкопис, изтъква, че това е един от най-интересни-

[67] Пръв М. Димитров публикува този ръкопис в Публицистиката..., т. I, после Л. В. Воробьов в Изв. на Института за бълг. литература, кн. IX, 1960 г. Както се вижда от оригинала (БИА, ф.2, а.е.21, л.6—11), върху първоначалния текст са правени поправки от друга ръка, които принадлежат на известния фолклорист и участник в руското революционно движение И. Г. Прижов. Ръкописът е публикуван с означение на поправките и допълненията на И. Г. Прижов в „Из архива на Л. Каравелов", стр. 322—335.

те документи в архива на Л. Каравелов.[68] Ръкописът „Чем можно помочь болгарам“ представлява проект за създаване на организация („общество“) от няколко души българи и сърби в Белград, която да се грижи „за благосъстоянието както на българския, така и на сръбския народ“, да покровителствува българското духовенство и българския народ и да бъде ръководител на южните славяни. За да не остане никакво място за колебание относно характера на тази организация, Л. Каравелов веднага отбелязва, че тя ще бъде подобна на унгарската, основана от Клапка и Кошут в Торино, и на руската, създадена от Херцен в Лондон. Именно с такъв облик „обществото“ „ще може да тласне напред южните славяни и да им покаже прекрасното бъдеще“.[69]

В проекта „Чем можно помочь болгарам?“ е отделено най-много място на задачата на „обществото“ в Белград да ръководи подготовката на български младежи, да се грижи за образованието им и за правилно разпределение на помощите, изпращани от Русия и най-вече от Московското славянофилско общество. За да се постигне целта на замисленатa от него организация, Л. Каравелов предлага в Московското общество да бъдат включени и българи, които най-добре познават нуждите на българския народ и ще бъдат полезни както на сънародниците си, така и на славянофилите при разглеждане на български въпроси и за правилно разпределение на помощите. Но главната роля в организирането на образованието и просветата на българите според проекта „Чем можно помочь болгарам?“ трябва да бъде предоставена на Белградското „общество“. Като има пред вид големите затруднения и преследванията, на които са изложени възпитаните в Русия българи, както и това, че гръцките фанариоти с помощта на „необузданото турско правителство“ не се спират пред никакви средства, за да попречат на българската просвета, и най-много преследват учителите — руски възпитаници, Л. Каравелов смята, че ще бъде по-полезно да бъде открит български пансион при Бел-

[68] Л. Минкова, „С какво може да се помогне на българите?“, сп. Литер. мисъл, год. VII, 1963, кн. I, стр. 96 сл.
[69] Из архива на Л. Каравелов, стр. 322.

градската гимназия или специална българска гимназия, но не в Крим, Москва или Одеса, а в Белград. Към горните политически съображения се прибавят и такива от практическо естество — близостта на Белград до България, по-благоприятния за българите климат и евтиния живот в Сърбия. Белградското „общество“ ще има да играе според Каравелов главна организационна и направляваща роля за приемането, издръжката и обучението на български младежи, които след това ще изпраща из училищата в България.

Каравелов си дава сметка, че само учители не са достатъчни за напредъка на България, затова освен в университетите (разбира се, на Русия) завършилите гимназия българчета трябва да бъдат настанявани и в земеделски и търговски училища, в технологически институти, в кадетските корпуси и топографския корпус. Българите трябва да изпращат в Русия и младежи, които да получат подготовка в областта на печатарството и словолитейното дело.

Белградското общество е също така онзи център, който ще „избира достойните млади хора и ще ги изпраща в Русия за постъпване в различни висши учебни заведения“. Л. Каравелов си представя функциите на Белградското общество в тясна връзка с България. Той предвижда учениците да бъдат приемани в гимназията въз основа на гаранция от страна на родния им град или село, които поемат и материално задължение да възстановят изразходваните средства, ако съответният ученик откаже да се върне и да работи в родината си. Белградското общество ще отправя там, където са най-необходими, паричните помощи, изпращани от Русия.

По замислите на Л. Каравелов Белградското общество ще подбира българчетата, желаещи да учат в гимназията в Белград, към него именно младите българи ще поемат задължение да се завърнат и учителствуват в България. „Обществото“ също така ще изисква от градовете и селата, изпратили ученици в Белград, да следят дали последните изпълняват задълженията си. Предвижда се също така „обществото“ да постави под контрола си и дейността на пратениците на български църкви и манастири в Русия за събиране на помощи. Московският славянски комитет и митро-

политът ще трябва да ги приемат и изпълняват молбите им само въз основа на препоръчително писмо от Белградското общество, което от своя страна ще изисква съответното село или град, църква или манастир в България, да снабдяват монасите и другите свои пратеници с писмени документи за нуждите си.

Л. Каравелов изтъква особено необходимостта от учебници — на първо място по история на България, всеобща история, аритметика, алгебра, физика и пр., и предлага българските гимназисти и студенти да превеждат и издават учебници по тези дисциплини. Така той насочва с проекта си учащата се младеж към народополезна работа и смислени занимания. За да насърчи съставянето на оригинални книги по история на България, българска граматика и речник, Каравелов смята, че „обществото" трябва да определи премия. Книгите да се продават евтино, а получените суми да се използуват за издаването на нови книги или да бъдат предавани на Белградското дружество.

Както се вижда, Л. Каравелов замислил Белградското дружество като ръководен център, основан на демократични начала, но с твърде определена ръководна и направляваща роля. То трябвало да се опира на местните сили. Най-вероятно е, когато говори за градовете и селата в България, Каравелов да има пред вид общините, доколкото по онова време не съществували други общонародни органи с финансови възможности. Функциите и прерогативите на Белградското дружество, така както били очертани в проекта, му предопределяли роля на централизиращ ръководен орган по отношение на образованието на младите българи в чужбина и тяхното изпращане за народополезна служба в родината, както и във взаимоотношенията със славянофилите.

Ръкописът „Чем можно помочь болгарам?" свидетелствува, че още през 1861 г., т. е. шест години преди пристигането му в Белград и далеч преди основаването на БРЦК, въпросите за организиране силите на българския народ занимавали Л. Каравелов, и то до такава степен, че той изработил проект за създаване на организация в Белград.

При оформянето на проекта за „обществото" и при определянето характера и задачата на организа-

цията между Л. Каравелов и И. Г. Прижов няма съществени различия. Но поправките на последния доизбистрят и придават по-категоричен вид на мислите, развити от Каравелов. Допълненията, нанесени от Прижов, показват нагледно процеса на съвместната работа, сътрудничеството и взаимното допълване у двамата приятели.[70] Двете по-значителни допълнения, които внася Прижов в началото и в края на текста, дават по-ясна политическа окраска на проекта, изразяват политическите подбуди за създаването на „обществото", продиктувани от революционната обстановка на Балканите, в Италия и Унгария.

Независимо от това, по какъв път възниква у Л. Каравелов идеята за създаване на организационен български център в Белград, независимо от безсъмненото влияние на руската революционна мисъл и практика главните, определящите подбуди, които ръководели Каравелов, се коренят в българската действителност, в нуждите на народа и в обективната необходимост от освобождението му, осъзната като цел от автора на проекта. На тази цел трябвало да служи и образованието на младите българи, и дружеството в Белград.

Ръкописът „Чем можно помочь болгарам?" фиксира степента на развитието на политическите възгледи у Л. Каравелов в началото на 60-те години, схващането му за главната историческа задача на българския народ. На няколко места ръкописът ни дава да разберем, че авторът живее с мисълта за необходимостта да се работи за политическото освобождение на българите. Макар в цялото изложение да се говори почти изключително за задачите на Белградското общество, които се отнасят до целенасочването и централизирането на подготовката на учители и други образовани хора за нуждите на България, Каравелов не

---

[70] Л. В. Воробьов пресилва по наше мнение ролята на Прижов. Сравнението на Каравеловия оригинален текст и поправките не дава основание за извода, който прави Воробьов в предговора към „Избранные произведения болгарских революционных демократов" (Москва, 1959 г., стр. 18) и в статията си „О характере и источниках идеологии Л. Каравелова" (стр. 18—20).

гледа на образованието и просветата като на самоцел,[71] а като на средство по пътя към освобождението. Целите на Белградското общество са формулирани доста общо: благосъстоянието на българския, а също и на сръбския народ, а задачите на „обществото" са определени така: да ръководи южните славяни, да ги тласне напред и им създаде (поправено от Прижов „да им посочи") „прекрасно бъдеще".

Ако Л. Каравелов се беше ограничил само с това определение на замисленатa от него организация, бихме могли да изтъкуваме и формулировката за задачите на тази организация и за нейния характер само през призмата на преобладаващия в ръкописа текст за бъдещата работа на „Белградското общество" в областта на образованието и просветата.[72] Но той е побързал да каже как вижда характера му — не другояче, а подобно на унгарската революционна политическа организация, създадена от Лайош Кошут заедно с ген. Дьорт Клапка по време на емиграцията им в Торино след поражението на революцията от 1848—1849 г., и подобно на руския революционен център (сформиран от А. И. Херцен и Н. П. Огарьов в Лондон). Дейността на двете революционни групировки се разгръща през 50-те и 60-те години на XIX в. и Л. Каравелов е неин съвременник.

---

[71] До същия извод идва и Л. Б. Воробьов в своята работа „О характере и источниках идеологии Любена Каравелова", стр. 19.

[72] В своята статия за разглеждания ръкопис Л. Минкова се отнася двойнствено и не съвсем последователно към задачите на Белградското дружество. Тя доказва убедително, че програмата му не носи славянофилски характер (стр. 91, 101), изтъква, че в същност наред с просветителската работа проектът предвижда и друга, скрита работа и даже че Белградското дружество трябвало да застане начело на освободителната борба на българския народ (стр. 102), но в същото време твърди, че функциите на дружеството са замислени в границите „на една просветителска програма", че те не излизат от рамките на просветителството (стр. 97, 99, 101). Подчертаването на просветителството и самият термин „просветителство" (защото знае се, че не всяка грижа за образование и просвета може да бъде отнесена към политическото течение „просветителство") не се покриват с действителното съдържание на документа, те са в противоречие и с убедителния анализ, който Л. Минкова прави на политическите цели, скрити зад проекта за организиране образованието на българите.

Целите и проявите на унгарските борци за свобода ще да са го привличали преди всичко със задачите за национално освобождение. Но за Каравелов представлявали интерес и опитите им да свържат унгарското освободително движение с това на италианците и на балканските народи. Двамата унгарски революционери търсели съюзници за освободителната борба на своята родина у другите борещи се народи, на които били готови от своя страна да съдействуват.

Балканите заемали важно място в освободителните планове на италианците и унгарците. В края на 50-те и началото на 60-те години те влезли в споразумение помежду си да предприемат обща акция с южните славяни. Разчитало се евентуално въстание в славянските области да улесни успеха на освободителните усилия в Италия и Унгария. През 1859 г. Кошут организирал унгарски легион, който се сражавал против австрийците на страната на Гарибалди. Той развивал също така идеята за създаване на Дунавска конфедерация по типа на Швейцария. За това той преговарял през 1859 г. в Лондон с княз Михаил Обренович. Генерал Д. Клапка също споделял тази идея и по време на пребиваването си в Женева разисквал с известния сръбски политически деец Владимир Йованович преимуществата на един „съюз на свободни и независими дунавски и балкански народи", както и условията, при които може да се създаде Дунавска конфедерация.[73] И по-късно, през 1866 г., Клапка и Тюр замисляли обща акция с Гарибалди за вдигане едновременно въстание в Далмация, Хърватско и Унгария по време на Австро-пруската война.[74]

Пламенната агитация на А. И. Херцен, изданията на неговата „Вольная русская типография", основана през 1853 г., сборникът „Полярная звезда", излизащ от 1855 г., и знаменитият „Колокол", списван заедно с Н. П. Огарьов в продължение на цяло десетилетие (1857 — 1867 г.), не можели да не допадат на Л. Каравелов със страстния призив за освобождение

---

[73] В л. Јованović, Аутобиографија, Архив града Београда, инв. бр. 344.

[74] H. Wendel, Bismarck und Serbien im Jahre 1866, Berlin, 1927.

на селяните, с отрицанието на насилието над личността и с протеста срещу робското положение на огромното мнозинство от руския народ. Заедно с това свободният руски печат на Херцен и Огарьов в Лондон третирал критично въпросите на руската външна политика и позициите на западните сили по Източния въпрос. Необходимостта от създаване на революционна организация в Русия, която съвместно със задграничния център в Лондон да обедини и ръководи революционните сили в Русия и сред емиграцията, занимавала постоянно Херцен и Огарьов. В „Колокол" били третирани, макар и в по-прикрита форма, въпросите на организацията с оглед на перспективата на селското въстание в съюз с войниците и бъдещия облик на свободна Русия, организирана на федеративни начала.

По същото време вътре в Русия се надигала революционна вълна, която репресиите на царското правителство не могли да спрат. Л. Каравелов се оформил идейно като политик, писател и публицист именно в периода на революционната ситуация от 1859—1861 г. Московският университет, където той учил, бил един от главните центрове на революционна пропаганда.[75] Тайни кръжоци разпространявали забранена литература, организирали тайно препечатване съчиненията на Херцен, Огарьов, Чернишевски. През 1861 г. била създадена революционната организация „Земля и воля". През юли 1861 г. в „Колокол" на Херцен се появила прокламацията „Что нужно народу?", с която Л. В. Воробьов и Л. Минкова свързват проекта на Л. Каравелов и И. Г. Прижов „Чем можно помочь болгарам?"[76].

Трудно е да се установи точно кои от революционните издания на Херцен са били достъпни и познати на Л. Каравелов тогава, когато той съставял проекта за Белградското общество. Във всеки случай и първите биографи на Каравелов (С. С. Бобчев, З. Стоянов)[77], и българи, следвали едновременно с него в Мос-

---

[75] Л. Воробьев, цит. статия, стр. 17.

[76] Л. В. Воробьев, О характере и источниках идеологии Л. Каравелова, стр. 18; Л. Минкова, пос. статия, стр. 100.

[77] С. С. Бобчев, Л. Каравелов. Неговий живот и книжовна деятелност, сп. Наука, год. I, 1881, кн. 1, стр. 24—25; З. Стоянов, Черти от живота и списателската деятелност на Л. Каравелова, Пловдив, 1885 г., стр. 19.

ква (П. Тодоров, К. Станишев)[78], твърдят, че Каравелов четял с увлечение съчиненията на Херцен и Чернишевски. Документите от царската полиция за надзора, установен в 1859 г. над Л. Каравелов, го уличават в това, че четял ръкописи с „непозволително съдържание"[79]. Според З. Стоянов Каравелов знаел наизуст Белински, Гогол, Чернишевски, Херцен и др., а списанието „Современник", орган на руските революционери демократи, издавано през годините, когато Каравелов пребивавал в Русия с близкото участие или под редакцията на Чернишевски, било негов идеал.[80]

Изследванията за Л. Каравелов в последните десет-петнадесет години, особено тези на съветските и на някои български историци, спомогнаха да се изяснят по-пълно непосредствените му връзки с руското революционно движение, макар че съществени моменти от процеса на идейното му формиране и важни страни от мирогледа му, свидетелствуващи за допира с руския революционен демократизъм като теория и практика, остават все още недостатъчно осветлени.

Дейността на А. И. Херцен и другите революционери демократи можела да стане известна на пламенния българин по различни пътища. Като следял „Дунавски лебед" и споделял политическите възгледи на редактора му, Каравелов имал възможност от страниците на „Лебеда" да узнае положителното отношение и голямото уважение на Раковски към Херцен, прочутия руски публицист и обществен деец.[81] Пряка и съвсем близка връзка с руските революционери Каравелов поддържал чрез И. Г. Прижов. Сътрудничеството и приятелството на Каравелов и Прижов били в своя апогей по времето, когато те съставяли ръкописа „Чем можно помочь болгарам?". А това време съвпада с напрегнатите моменти от революционната ситуация в Русия през 1859—1861 г. Прижов бил един от типични-

---

[78] П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, З. Стоянов в спомените на съвременниците си, София, 1967, стр. 211, 219.

[79] А. Цветков, Нови данни за живота и дейността на Л. Каравелов в Москва, в. Литер. фронт, бр. 1 от 3. I. 1957 г.

[80] З. Стоянов, цит. съч., стр. 19.

[81] Дунавски лебед, год. I, стр. 21 и 40 от 14. II и 4. VII. 1861 г.

те представители на революционните демократи от 60-те години на 19 в. Убеден привърженик на Белински, Херцен и Чернишевски, той проучвал народния бит и замислил три големи труда, в които искал да покаже реакционната роля на духовенството, историята на крепостното право и историята на свободата в Русия. Във фолклористичните си трудове Прижов отстоявал принципите на революционните демократи.[82] В края на 60-те години той бил арестуван във връзка с участието си в нечаевското дело.

На много дискутирания (и за съжаление много по-слабо изследван) въпрос за степента, пътищата и формите на влияние на руската революционна мисъл върху Л. Каравелов ще се спрем на друго място. Съществения факт, който е необходимо да подчертаем тук, е, че когато у Каравелов се заражда идеята за организиране на българския народ, той взема за образец две революционни организации — на Кошут и на Херцен. Двете „общества" — в Торино и Лондон — носят политически характер и са създадени от политически емигранти за революционна пропаганда и политическа дейност. Следователно, вземайки за образец на Белградското общество именно тези две организации, Каравелов недвусмислено е изразил схващането си за характера и целите на българското „общество" и политически, а не само просветни; и националноосвободителни, а не само културно-национални; революционни, а не просветителски.

Между първостепенните задачи на Белградското общество се предвиждало то да издава свой вестник (според Каравелов) или списание (според Прижов), които да изнасят „всички злоупотреби, извършвани както от страна на турците (на първо място, б. м. — Кр. Ш.),

---

[82] Между по-новите работи, които привеждат убедителен документален материал за действителните връзки на Л. Каравелов с И. Г. Прижов и чрез него с руското революционно движение, виж: Л. В. Воробьев, О характере и источниках идеологии Л. Каравелова, стр. 19 сл.; Л. С. Ерихонов, Л. Каравелов и русское общество, стр. 67 — и двете работи в сб. „Изследвания и статии за Л. Каравелов", София, 1963; подробни биографични сведения за Прижов са дадени в статията на Л. Минкова, Л. Каравелов и И. Г. Прижов, Изв. на И-та за литература, т. XIV—XV, 1963, стр. 57 сл.

така и от гърците фанариоти; да помества статии, които засягат нашите братя славяни, да запознава българите с останалите славяни". Прижов коригира Каравеловото „газета" на „журнал". За отбелязване е, че в по-нататъшната си дейност Л. Каравелов продължава да се стреми да започне издаването на политически вестник, какъвто и издава по-късно в течение на четири години. За българското освободително движение бил по-необходим идейно-политически вестник, който да информира, да насочва и оформя политическото съзнание на българите с бързи, целенасочващи, оперативни материали. При съставянето на ръкописа „Чем можно помочь болгарам?" Каравелов мислел следователно повече за политическа агитация, отколкото за теоретическа пропаганда или печатане на литературни и литературно-критични материали, каквито предполага едно списание.

Ако не успеело да издава свой вестник, „Белградското общество" според Каравелов щяло да подкрепя „Дунавски лебед" на Г. С. Раковски. Краткото изречение: „ще издава свой вестник или ще подкрепя „Дунавски лебед" прибавя още една, твърде съществена черта за правилно вникване в съдържанието на проекта и по-точно интерпретиране на действителните замисли на Каравелов. В „Дунавски лебед", в първия български революционен вестник, били застъпвани ясно определени и при това най-крайни схващания по всички основни въпроси на освободителното движение.[83] Макар твърде значително място все още да заемал църковният въпрос, политическото освобождение на народа, и то чрез въстание, отличавало „Дунавски лебед" от целия дотогавашен и съвременен български печат. Раковски, който още през 1858 г. разработва план за освобождение на България по пътя на въоръжената борба, разгръща на страниците на „Лебеда" схващанията си за неизбежността на националните революции в славянските области под турска власт, включително и в българските. Този именно „Дунавски лебед" Каравелов смята, че е вестникът, който замисленото от не-

[83] Г. Боршуков, История на българската журналистика (1844—1877, 1878—1885), София, 1965, стр. 129 сл.

го българска организация в Белград би поддържала, ако сама не организира свое издание. Точно от пролетта на 1861 г. Раковски засилил политическата насоченост и революционността на вестника.

Интересна и твърде показателна е добавката, направена от И. Г. Прижов към Каравеловия текст за задачите на печатния орган на „Белградското общество": „Направлението на списанието *засега* (к. м. — Кр. Ш.) е умерено, негов дълг е да бъде боец в първите редици и здраво да отстоява всяка крачка, направена напред. Ето всичко, поне всичко главно, което *засега* е необходимо за България." Това допълнение на Прижов хвърля светлина върху целия замисъл на Л. Каравелов и руския му приятел. Заключителният текст на ръкописа, съставен съвместно от двамата, доизяснява още повече идейните съображения, от които се ръководи Каравелов, и погледа му върху освобождението на българския народ. Като първостепенна от всички изложени в проекта задачи в заключителния текст се посочва и повторно подчертава необходимостта незабавно да бъде организирано в Белград „общество болгарского движения". С цел да направят убедително и за другите своето гледище Каравелов и Прижов изтъкват обстоятелствата, които налагат неотложно създаването на „обществото". Тези обстоятелства не са в борбата за църковна независимост и българска просвета, а в назряващите революционни събития сред славянските народи, за които българският народ не е подготвен. За да бъде вдигнат той на борба, необходимо е силите му да бъдат организирани. Именно „обществото", за каквото говори проектът, може да стори това. „Сред всеобщото **политическо** (подчертано от мен, Кр. Ш.) движение на поляците, босненците, сърбите, чехите и другите славянски племена, единствени българите се предават на дълбок сън" — казва се в проекта. Като си постави честно целта и като влезе вярно и просто в дело, „обществото" ще успее да вдигне народа и да му каже:

„Братя! готуйтеся!
Готуйтеся, очищайтесь
Од плям и пороку:
Готуйтеся, скоро блисне
Зв їзда од Востоку!"[84]

Този заключителен пасаж, който разкрива дълбоките и съществени подбуди на Л. Каравелов и И. Г. Прижов и действителните задачи, които те предвиждали за дружеството, показва съвсем ясно, че в момент, когато авторите на проекта очаквали важни политически събития и активизиране на славянското националноосвободително движение, главното предназначение на замисленото от тях дружество не било да организират образованието, а да създадат организация, която да създаде връзки между образованите и образованщите се българи с оглед преди всичко на политическите борби на българите.

Наред с общото активизиране на националноосвободителното движение у славяните ръкописът „Чем можно помочь болгарам?“ обръща внимание и на италианското и унгарското движение, които в началото на 60-те години заедно с военния конфликт на Черна Гора с Турция създали тревожна революционна атмосфера в Европа. Към края на 1860 г. Великата Порта и европейската дипломация били сериозно обезпокоени от слухове, че Гарибалди имал намерение да подпомогне борбите на унгарците и като обедини силите си с ген. Стефан Тюр, един от ръководните дейци на унгарската революция от 1848—1849 г., да дебаркира на Балканите. Очаквало се, че една такава акция би усложнила положението на Австрия и би създала благоприятни условия за италианското освободително движение. В тази връзка Турция се опасявала и не без основание, че подобна акция на Гарибалди ще подсили движението в Босна, Херцеговина и Черна Гора. Възможността да обединят силите си с Гарибалди и да получат въоръжена опора или помощ от страна на прославените италиански революционери разпалвала надеждите за успех у южнославянските борци за свобода.[84]

---

[84] Из архива на Л. Каравелов, стр. 327. Автор на цитираните стихове е Н. И. Костомаров (псевдоним Йеремия Галка), а стихотворението, от което са взети — „На добра ніч“, е публикувано през февруари 1861 г. в сп. „Основа“. (За това виж у Л. Каравелов, цит. съч., стр. 66.) Каравелов ценял това списание (Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 85).

[85] По-подробно за това виж у Бр. Павићевић, Црна Гора у рату 1862 г., Београд, 1963, стр. 108—109.

През януари 1862 г. черногорският княз Никола бил осведомен от хора на Гарибалди за проектираната обща акция, за която се предвиждало да започне в края на април или началото на май 1862 г. Гарибалди и Тюр трябвало да дебаркират в Далмация, единият в северната ѝ част, а другият — на албанския или черногорския бряг. Разчитало се на съдействие и от страна на албанското население, поради което княз Никола трябвало да насочи свои военни части към Албания. В началото на март 1862 г. дипломацията, особено австрийската, била обхваната от истинска паника пред страха от акцията.[86]

Замислената обща акция не се осъществила и Гарибалди не дебаркирал на далматинския бряг. Но слуховете за намеренията му предизвикали надежди в Херцеговина и Черна Гора и били коментирани в европейския, включително и в руския печат. Л. Каравелов, който се интересувал от развитието на европейските освободителни движения и особено от южнославянските, знаел отрано за проектите за дебаркиране на гарибалдийци на Балканите. Той не само бил осведомен за слуховете, но очаквал и тяхното реализиране. Още в началото на 1861 г. в една кратка бележка, поместена в „Наше время", Каравелов съобщава с одобрителен тон факти за прояви на вълнение в България и коментира съобщението на „Цариградски вестник", че тези прояви са дело на разбойници, които искат да вдигнат народа против турците и да търсят права от Портата. „Види се, редакторът намеква за Гарибалди — пише Каравелов, — защото се носят слухове, че уж Гарибалди през пролетта щял да стовари войска на бреговете на Албания и ще освободи християните от турска власт."[87]

Напълно съзвучни на тези очаквания са и мислите, развити в проекта „Чем можно помочь болгарам?", с които се обосновава нуждата от незабавно създаване на „общество на българското движение" в Белград: „И преди да оставим перото, ние смятаме за свой

[86] Пак там, стр. 254—255.
[87] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 54.

дълг като честен човек отново да посочим, че тази необходимост трябва да се удовлетвори. Утре сутринта може би Гарибалди ще се яви в Унгария. Но с какво ще го посрещнат българите?“[88] Не ще съмнение, Л. Каравелов и И. Г. Прижов имали пред вид точно плановете за обща революционна акция, която да започне с дебаркирането на Гарибалди в Далмация и да се разрасне във въстание в Унгария и южнославянските земи.

Следователно Л. Каравелов свързва организацията, която проектира, не само и може би не толкова с образованието, а с политическото освобождение на българския народ.[89] Далеч сме от мисълта да виждаме в идеята за „Белградското общество“ завършена форма на онези схващания, които Каравелов поддържа десет години по-късно като председател на БРЦК. В същото време тези първи догатки за организацията и нейната роля не може да не се свържат с предисторията на бъдещия Български революционен централен комитет.[90] Те са свидетелства за продължителния процес на съзряване идеята за организация у Каравелов и за генезиса на БРЦК.

Анализът на ранното публицистично творчество на Каравелов и на ръкописа му „Чем можно помочь болгарам?“ ни довежда до заключението, че в самото начало на 60-те години у него се заражда съзнание за значението на политическата борба. Той разбира националното значение на движението за църковна независимост и огромната нужда от български училища и образовани хора, но прозира и ограничеността на борбата за църковна самостоятелност и национална просвета. Ето защо Л. Каравелов определя характера на „Белградското общество“ по подобие на революционните емигрантски организации на Херцен и Кошут. Ето защо той е готов да приеме или поддържа като печатен орган на своето „общество“ българския революционен вестник „Дунавски лебед“. Ето защо той

---

[88] Из архива на Л. Каравелов, стр. 326.

[89] До същото заключение с известни нюанси стигат Л. Воробьов (цит. статия, стр. 19) и Л. Минкова (в статията за „Чем можно помочь болгарам?“, стр. 102, 104).

[90] Л. Минкова, пос. статия, стр. 105.

говори за нуждата от организиране на българите и подготвянето им за очакваното революционно движение на Балканите с участието на Гарибалди.

През годините, когато е отдаден на най-напрегната книжовна работа, Л. Каравелов не се задоволява с това да запознава руското общество с непоносимото положение на народа си чрез научни и литературни трудове, а се възпламенява от идеята за политическото освобождение на своето отечество. За организиране на образованието и целесъобразно използуване силите на образованите българи в полза на народа той замисля да създаде „общество", на което обаче предписва не само просветно-организационни[91], а и политически и пропагандни задачи. За местопребиваването на „обществото" Каравелов избира Белград, едва ли без връзка с дейността на Г. С. Раковски в сръбската столица, с наличието на активна българска емиграция там и със засилването на освободителното движение на южните славяни.

„Белградското общество", се казва в началото на проекта, ще поддържа връзки с Москва, Киев, Варшава и Лондон.[92] Споменаването на Лондон, седалище на Херцен, иде да ни покаже, че и в градовете от вътрешността на царска Русия Каравелов и Прижов имат намерение „обществото" да установи отношения не с официалните власти или със славянофилските среди.[93] Киев, центърът на Украйна, и Варшава, столицата на бореща се Полша, също ни подсещат повече за революционни, отколкото за официални връзки, та и споменаването на Москва ни кара да се питаме с кои среди ще търси контакти българската организация. Във всеки случай славянофилското дружество в Киев било създадено едва през 1868 г.[94], а първоначалната редакция

---

[91] Въпреки изрично изразените в разглеждания ръкопис съображения и намерения на Л. Каравелов някои автори поддържат, че авторът на „Чем можно помочь болгарам?" „набляга главно на просветната задача" за разлика от 1866 г., когато вниманието му е насочено вече към революционната пропаганда.

[92] Из архива на Л. Каравелов, стр. 331.

[93] Л. Минкова, цит. статия, стр. 105; Л. Воробьов, цит. статия, стр. 19.

[94] Л. Минкова, цит. статия, стр. 105.

на проекта за връзка с Московския комитет е изоставена и на нейно място са посочени революционни центрове, означени с названията на градовете Москва, Киев, Варшава и Лондон.

В Москва имала свое поделение организацията „Земля и воля", което обединило членовете на някои от съществуващите по-рано революционни групи и кръжоци. В началото на 60-те години в Москва била много нашироко разгърната работа за препечатване и литографиране изданията на А. И. Херцен и Н. П. Огарьов, на революционните възвания и прокламации, излизащи през 1861 и 1862 г. в Петербург и Москва.[95] Един от най-дейните революционни центрове бил кръжокът на П. Г. Заичневски и Аргиропуло, който развил значителна и резултатна революционна пропаганда, организирал литографирането и разпространението на забранена литература и издал знаменитата прокламация „Молодая Россия".[96]

В Киев в началото на 60-те години действували Харковско-Киевско тайно дружество, създадено през 1856 г.,[97] Киевска украинска „громада" (община), основана през 1859 г., и Малорусийски революционен комитет. Главната цел на „Украинската громада" в Киев била по сведения на един участник в нейната дейност „да се постигне съединение на славянските племена: сърби, българи, руси, малоруси и поляци, и пълна самостоятелност на Малорусия".[98] Малоруска (украинска) громада действувала и в Петербург. Към нея се числели всички сътрудници на сп. „Основа"[99], към кое-

---

[95] Б. В. Златоустовский, Революционная ситуация в Москве, сб. Революц. ситуация в России, 1859—1861, Москва, 1960, стр. 502 сл.

[96] Б. П. Козьмин, Из истории революционной мысли в России, Москва, 1961, стр. 127 сл.

[97] А. З. Барабой, Харьковско-киевское революц. тайное общество, Истор. записки, т. 52.

[98] А. З. Барабой, Попытка украинских революционеров организовать помощь польскому восстанию, сп. Вопросы истории, 1957, кн. 1, стр. 109.

[99] Р. А. Таубин, Из истории пропаганды „Революционной партии" среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации, в сб.: Революц. ситуация в России 1859—1861, Москва, 1960, стр. 394—395.

то Л. Каравелов се отнася с уважение и което преценява за разлика от славянофилския „Ден“ за народно издание.[100] Между участниците в революционната украинска организация срещаме името на А. Стоянов, който принадлежал към по-умереното крило[101] и който по всяка вероятност е от български произход. „Громада“, която имала по-либерален характер, служела за прикритие на революционната дейност на „Малорусийския комитет“.[102] „Малорусийският комитет“ в Киев представлявал тайна революционна организация, свързана с ЦК на „Земля и воля“в Петербург и с Полския комитет (на революционерите, т. н. „червени“) във Варшава. Около „Малорусийския комитет“ се групирала украинската разночинска интелигенция, която възприела идеите на Херцен и Чернишевски за селската революция и необходимостта от съюз с дейците на полското революционно движение.[103]

Ръкописът „Чем можно помочь болгарам?“ ни предоставя достатъчно възможност за размисли по въпроса за отношението на Л. Каравелов към славянофилите. Преди всичко изборът на Херценовото течение като прототип за „Белградското общество“ вече сам по себе си свидетелствува ако не за отрицание на славянофилството, то за това, че Каравелов се отграничава от политиката на славянофилските среди спрямо славяните в Турция. Впрочем текстът изобилствува с конкретни критични (и доста хапливи) бележки за нецеленасочената и недобре обмислена дейност на славянофилите. Тези критични бележки дават основание да се мисли, че в същност проектът ревизира цялостната дейност на славянофилите и чертае насока, по-различна от традиционната славянофилска дейност.[104] При това най-остри и саркастични критики са отправяни

---

[100] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 85.

[101] Р. А. Таубин, цит. статия, стр. 396.

[102] А. З. Барабой, Попытка украинских революционеров организовать помощь польскому восстанию, Вопросы истории, 1957, кн. 1, стр. 109.

[103] З. А. Барабой, цит. статия, стр. 112, 116.

[104] Л. Минкова, цит. статия, стр. 99—100.

към грижите на славянофилите за православието, което е от първостепенно значение за тях, но не и за Каравелов и Прижов. В ръкописа напълно обективно се признава, че славянофилското общество използува помощите „за благородна и действително братолюбива и полезна цел: възпитание на млади хора в Московския университет, в гимназии и семинарии", а образованието е „необходимо нужно" за българския народ, защото то ще го изведе от летаргически сън. В същото време Каравелов заедно с Прижов остро осмива „лицемерите", които мислят, че ще облагодетелствуват българите, като изпращат църковни одежди, потири, църковни книги и пари, които или не достигат до назначението си, или принасят вреда, защото турците и гърците придават политическо значение на помощите от този род и ги използуват като повод за гонения и безчинства срещу българите.

Независимо от това Л. Каравелов смята за полезно „Белградското общество" да бъде в преписка с Московското славянофилско общество и да има чрез него възможност да публикува в руския печат статии за положението на българския народ. Така ще постъпва той и по-късно в собствената си практика. Критикувайки публично в печата славянофилите, спорейки с най-изтъкнатите им лидери, той ще използува либералния печат, за да запознава руското общество с положението на своя народ, с освободителните му стремежи и борби.

Проектът за създаване в Белград на българска организация, по тип различна от славянофилската, идеда ни наведе на мисълта за известна тенденция у Л. Каравелов (разбира се, и у И. Г. Прижов) за обособяване на българското освободително движение (даже и на образованието със славянофилски средства) от непосредственото и неограничено опекунство на славянофилите. За стремежа да се засили ролята на българите в отношенията им със славянофилите говори и идеята, застъпена от Каравелов в „Чем можно помочь болгарам?", в „Московското общество", което се състои само от руснаци (Прижов е добавил „славянофили"), да бъдат приети и българи, които биха могли най-добре да представят българските интереси. При съществуващото положение славянофилите твърдят, че

българите не изказват пред тях своите нужди, а българите се оплакват, че славянофилите не искат тяхното мнение. Участието на българи в славянофилското общество би предотвратило недоразуменията и грешките при разпределението на помощите.

В областта на практическите прояви на славянофилите Л. Каравелов, както виждаме, се стреми да въвлече и българите и да осигури участието и намесата им в мероприятията, които ги засягат.

Налице са основания да смятаме, че Л. Каравелов заедно с И. Г. Прижов не само се отнасяли критично към дейността на московските славянофили и не само се стараели да намерят форма за въвличане на българите в славянофилската дейност за България и да създадат чрез наглед просветно-културно дружество прогресивна политическа организация, но също така, че ръкописът, подготвян от тях, се явявал фактически контрапроект срещу планове и проекти на Московския славянски комитет. През февруари 1860 г. М. П. Погодин излязъл със статия, озаглавена „Чему и как надо учить Болгар и Сербов в Москве". Тук той критикува българите, получили образование в Русия, че не са оправдали очакванията на славянофилите и че с изключение на няколко души не допринасяли за своя народ и за славянството. Погодин смята, че една от причините за този неблагоприятен резултат се крие в твърде широкото образование, което се дава на българите. Според него за тях е достатъчно да изучават руски език и чрез него да получават знания и култура, едновременно с това да учат „Закон божи", по-късно да получат елементарни знания по география, общи понятия за естествена история и да изучават другите „славянски наречия" — църковнославянско, българско, сръбско, чешко и полско. Ако между младите българи се проявят такива, които имат данни за продължаване на следването, да им се съдействува, но главното е да получат общи сведения, общи понятия, а не да изучават цели дисциплини, не да им се дава система от знания, което е за тях и ненужно, и недостъпно.

По такъв начин М. П. Погодин предписва българските младежи да се образоват по специална, принизена програма, където главният предмет ще бъде руският език, „чрез който в България и Сърбия тряб-

ва да се разпространяват всички сведения“ и който ще служи за „здрава връзка между нас и тези племена“. Славянофилската теза за руския език като средство за свързване на всички славяни с царска Русия е повече от прозрачна в споменатата статия на известния славянофилски лидер.

М. П. Погодин засяга въпроса за уреждане на „приют за българи и сърби“, където ще се дава специалната духовна храна за бедните братя по негова рецепта. Той изтъква, че най-подходящо е приютът да бъде създаден не в Москва, а на юг, където климатът е по-благоприятен за южните славяни, и то в Крим, например в Севастопол, където животът е по-евтин.[105]

Проектът на Л. Каравелов за създаване на дружество в Белград явно се противопоставя на основната концепция в проекта на М. П. Погодин: вместо елементарно образование в духа на православието и приобщаването към царска Русия чрез руския език, чието богатство и значение сами по себе си Каравелов никога не отрича, вместо принизяваща снизходителност към невежите страдалци и предвиждания за тях „приют за българи и сърби“ той пледира за широко и разностранно светско, включително техническо и военно образование, вместо Крим и Севастопол той настоява за място на пансион за южните славяни близо до родните им места, до собствените им народи. В „Чем можно помочь болгарам?“ специално се споменава идеята на Погодин за Крим като неподходяща. „Необходимо е да се уредят стипендии за българи и даже особена българска гимназия трябва да се уреди, но не в Крим по мнението на г. Погодин и не в Москва или в Одеса по мнението на други“, а в Белград, където климатът е благоприятен, животът е евтин[106] и нещо, което Каравелов премълчава, но което е главното му съображение: в непосредствена близост с България. Но различието в разбиранията на Погодин и Каравелов не се отнася само до местонахождението на образователното учреждение за българите, а и до съдържанието и за-

[105] Собрание статей и речей по поводу Славянского вопроса М. П. Погодина, Москва, 1878, стр. 3—8.

[106] Из архива на Л. Каравелов, стр. 323, 332.

дачите на образованието. Вместо обучение с преобладание на закон божи и руски език за формиране на българските младежи в славянофилския дух на православието и на приобщаване на останалите славяни към русите Каравелов предначертава съвсем други перспективи — да се създаде българска гимназия, където естественият център в преподаването ще бъдат предмети, които ще съдействуват за формиране националната българска култура и ще подготвят младежите за нуждите на българския живот: обучение в родния език, родната история, фолклор наред с пълноценно изучаване на общообразователни предмети. Проектът на Л. Каравелов и И. Г. Прижов предвижда даже да се определи премия за съставяне на българска история, граматика и речник, все в духа на основната насока, която те определят за образованието на българите и главната му задача — да подготвя млади българи, познаващи езика, миналото, културното наследство на своя народ и подготвени по такъв начин, да служат на народните нужди в настоящето и бъдещето.

Проектът „Чем можно помочь болгарам?“ се отличава съществено и от проекта за задачите на предлаганото от група българи „Южнославянско дружество“ все по същото време, когато Погодин писал своята статия, а Каравелов — своя проект. Р. Жинзифов и други южни славяни поддържали в същност основните направления за дейността на славянофилите, така както били формулирани от Московския комитет с предпочитане към духовно образование и поддържане на православието чрез училищата в поробените славянски области на Турция.[107] Проектът на Л. Каравелов се противопоставя и на славянофилската тенденция в идеята за „Южнославянско дружество“, което било замисляно в Москва.[108]

---

[107] Л. Минкова, пос. статия, стр. 98.

[108] Л. Минкова (цит. статия, стр. 99) свързва съвсем пряко „Чем можно помочь болгарам?“ с идеята за „Южнославянското дружество“, като смята, че Л. Каравелов е подготвил в същност докладна записка до Московския комитет в противовес на горната идея.

Все около това време (края на 1862 и началото на 1863 г.[109]) и известният българин на руска служба И. С. Иванов подготвил записка до Министерството на народната просвета „О нравственных нуждах болгар вообще", в която третира същите въпроси, които засяга М. П. Погодин. За И. С. Иванов възраждането на българския народ означава той „да запази свещеното достояние на своите прадеди — православната вяра, името и произхода си". В този смисъл Иванов разбира и „нравствените нужди" на българите. При съществуващото робско положение, в което се намират неговите сънародници, и при опасността от западни влияния над тях високият руски сановник смята, че „средното и висшето образование на заддунавските българи трябва да се съсредоточи главно в Русия". За най-подходяща област, където да се устроят учебни заведения за младите българи, И. С. Иванов избира Южна Бесарабия, по-точно областта Буджак със значителна българска колонизация на мястото на изселените в българските земи татари.[110]

Проектът на И. С. Иванов съдържа някои поблагоприятни страни, доколкото предлага учебните заведения за българските младежи да се уредят в област, населена с българи, но и той цели на първо място укрепване на православието и руското влияние сред българите, а не създаването на българско национално училище. Нуждите на българите отсам Дунава и на преселниците в Русия той не вижда по-далеч от подготовката на учители. Заключението на записката обяснява и цялата концепция на автора ѝ: „По наше мнение учредяването на подобно училище представлява първата и най-важна работа, която трябва да бъде предприета по отношение на българите в настояще време; то би могло да съдействува и за поддържането и заздравяването на духовната връзка между южните славяни и

---

[109] При публикуването на записката си И. С. Иванов съобщава, че тя била представена на Министерството на народната просвета в началото на 1863 г. Ясно е, че Иванов работил по записката си в края на 1862 г.

[110] Сборник статей И. С. Иванова, О некоторых выдающихся событиях в современной жизни болгар, Кишинев, 1896, стр. 42—48.

Русия, на която е предназначено да възстанови този потиснат славянски народ.“[111]

Както се вижда от приведените по-горе сведения, в „Чем можно помочь болгарам?“ Л. Каравелов чертаел много по-широка програма за образованието на българите от тази на М. П. Погодин, славянофилите и солидарните с тях българи. Дълбоката същност и предназначение на образованието според него трябвало да бъдат насочени към националните задачи и цели на българския народ, към нуждите на освободителното движение в културно-национален и политически аспект.

Ръкописът на Л. Каравелов „Чем можно помочь болгарам?“ ни разкрива един момент от неговото формиране като общественик, като политически деец. Проектът за създаване на „българско общество“ в Белград е несъвършен, неясен в много отношения, той отразява започнали, но не кристализирали още търсения. Вън от всяко съмнение е обаче, че в началото на 60-те години Каравелов се добира до идеята за необходимостта от организация, която да действува централизирано за пробуждането и просвещаването на българския народ, и че тази организация той замисля в политическа перспектива, свързвайки я в проекта си идейно с Херцен, Кошут и Раковски и практически — с политическата обстановка в южнославянските земи по време на херцеговинското въстание, войната на Черна Гора с Турция и очакваната акция от страна на Гарибалди на Балканите. Още тогава той чувствува нуждата от печатен орган за пропаганда на своите възгледи. След неколкократни неуспешни опити Каравелов ще осъществи едва през 1869 г. желанието си да сподели с широката маса на българския народ схващанията си за пътищата към свободата, да призове чрез вестника си този народ да осъзнае битието и историческите си задачи и да сплоти силите си в борбата за свобода.

В ръкописа „Чем можно помочь болгарам?“ са акцентирани главните и неотложни задачи, онова, което трябва най-напред да се направи, за да се помогне на българите. „Посочвайки нашите нужди, ние различаваме в тях такива, които изискват незабавно удовле-

[111] Пак там, стр. 48.

творение, и други, които трябва да се удовлетворят постепенно („со временем"). Към първите ние отнасяме създаването в Белград на организация („общество") за българското движение." Че тази организация се замисля като такава с политически цели, става ясно от следващия пасаж, който третира очакваното появяване на Гарибалди: „С какво ще го посрещнат българите?" Явно е, „обществото" ще трябва да подготви българския народ за замислената революционна акция в Австрия и Турция с участието на Гарибалди. Но даже да не се осъществи този проект — продължава Л. Каравелов заедно с И. Г. Прижов, — „организацията все пак ще бъде необходима". „Сред всеобщото политическо движение на поляците, босненците, сърбите, чехите и другите славянски племена единствени българите се предават на крепък сън" (Л. Каравеловият епитет в последната фраза е по-силен: „позорен сън"). Точно поради това е крайно необходимо създаването на организация. „Единствено само обществото, като си постави честно целта и вярно и просто влезе в действие, ще смогне да вдигне българския народ," без съмнение на борба за политическа свобода, щом като чрез обществото българите трябва да достигнат „политическото движение" на другите славянски народи.[112]

В светлината на приведените мисли, които дават постановка и заключение на проекта на Л. Каравелов, плановете за създаване на българска гимназия в Белград, намеренията белградското дружество да ръководи и целенасочено направлява образованието на младите българи, просветната и научно-пропагандната им дейност придобиват истинския си смисъл. „Онова, което е най-необходимо за българите — това са училища и училища, хора и хора. Единствено на това ще трябва да обърнат цялото си внимание Белградското и Московското общества." Тази фраза изразява в алтернативна форма задачата на дружеството, замислено „по подобие на унгарското" и „на руското в Лондон", да подготви образовани кадри, необходими за политическата борба на българския народ. И не другаде, а в Белград — най-близо до отечеството им. Л. Кара-

[112] Из архива на Л. Каравелов, стр. 326—327.

велов не е пропуснал да отбележи и онези области извън университетското образование, в които трябва да се подготвят млади българи: земеделие и търговия, технически науки, военни науки, топография, печатарско дело. „Защото в самата минута на освобождението на народа няма да са необходими единствено учители."[113]

И така образованието е необходимо за българите преди всичко с оглед на освобождението им. Това е казано пределно ясно. Макар последната цитирана фраза да е добавена от Прижов, не ще съмнение, тя пояснява общите цели и насока на проекта за Белградското общество. В случай на несъгласие с Прижов Каравелов би зачеркнал или би коригирал текста, както е постъпил в много случаи, когато е пожелал по друг начин или в друг смисъл да изрази своето гледище.

При това какви специалности извън университетските са избрани? — типографското дело, необходимо за печата, на който Каравелов толкова държи, военно дело и топография, необходими за предстоящите военни действия и за отбраната на свободната родина, технически, земеделски и търговски науки, нужни за напредъка и благоденствието на народа.

През същия период *Московският славянофилски* комитет си поставял задачи да отпуска средства на южните славяни в полза на църквите, училищата и други полезни учреждения, да помага на църквите и училищата с всичко, необходимо за опазване на православието, и да помага на младите славяни, дошли да получат образование в Русия. Православието и неговото опазване сред южните славяни представлява главната грижа на славянофилите. Православието, духовното образование заемат главно място и в проекта за създаване на Южнославянско дружество към Московския комитет.[114] Съвсем другояче вижда нуждите на българите от образование Л. Каравелов: светско рационално образование, приложни науки и подготовка на образовани българи с оглед на борбата за освобождение и на освободена България.

---

[113] Пак там, стр. 324.
[114] Л. Минкова, цит. статия, стр. 98—99.

Разликата е твърде значителна, за да може да се отмине незабелязано.

В една от черновките на Л. Каравелов намираме пасажи, изоставени в ръкописа, върху който са работили двамата с Прижов и който хвърля допълнителна светлина върху проекта за дружеството. В един такъв пасаж се поставя условие пред българите, които биха получили поддръжката на Белградското общество и материалната помощ на славянофилите, да се завърнат в отечеството си и да учителствуват поне толкова време, колкото са получавали стипендия, а не „да останат в Русия и да се занимават с търговски работи („комерческие дела") и т. п.". Ако постъпят така, да бъдат задължени да върнат обратно сумата, отпусната им за издръжка по време на следването. С други думи, Каравелов иска да подчини образованието на отделната личност на народните нужди и да не допусне да бъдат обществено подпомогнати онези българи, които се интересуват само от личното си обогатяване. Тази бегла бележка в неговата черновка разкрива дълбокото му принципно отношение към борбата за свобода и към дълга на всеки българин, отношение, което по-късно от страниците на „Свобода" и „Независимост" той ще възведе в железен закон и ще бичува безмилостно сънародниците си, поставящи над свободата „комерческите дела и т. п.". И ще има пълно основание да постъпва така, защото и в 1861, и в 1871, и в 1879 г. въпросът за всеотдайността на всеки българин към делото за освобождението на отечеството ще има първостепенно значение за успеха на това дело, а сам Каравелов ще поставя над всичко в собствения си живот свободата и независимостта на България. Каравелов изразява тези свои убеждения и в повестите си от руския период винаги когато говори за богатите и чорбаджиите и когато описва егоизма, нищожността и безразличието им към съдбата на народа.

Освен споменатите мисли, които говорят за ранния етап в развитието на социалните възгледи у Л. Каравелов, в черновката са споменати мимоходом неща, които говорят по-ясно за намеренията му относно замисления организация. Преди всичко на едно място, като предлага дружеството да организира издаването на учебници по българска история, граматика

и речник, а получените от продажбата средства да се използуват за печатане на други книги или да се предават на Белградското дружество, Каравелов добавя „(*разбира се, на мнимото*)“. На още едно място той определя дружеството по същия начин: „Църковните вещи и пари по-добре би било да се изпращат на Белградското дружество (*разбира се, на мнимото*)“[115], а то да ги разпределя, както намери за добре.

Значи Белградското дружество, което ще се занимава с образованието, просветата и оползотворяване средствата и подаръците на славянофилите, според Каравелов не е действителното, за което той прави проект, а мнимо, само външна форма и изява на другото, главното, което ще изпълнява съществени, но скрити функции. Като имаме пред вид, че в проекта дебело е подчертана мисълта характерът на организацията в Белград да бъде в духа на Херцен и Кошут, че главната задача на дружеството е да подготви българите за дейност, аналогична с тази на Гарибалди, т. е. за революционна борба, трябва да заключим, че именно дейността на дружеството, свързана със славянофилите в Москва, е тази „*мнима*“ дейност, която ще излиза на повърхността и ще дава външната видимост на проявите му.[116] Мнимите и действителните задачи на дружеството по наше мнение нямат толкова характер на минимална и максимална програма,[117] колкото на използуване на една легална, приемлива за славянофилите форма на общообразователна, просветна организация на българите, която ще има в същност политически цели.

Ранната белетристика и публицистика на Л. Каравелов и особено „Чем можно помочь болгарам?“ дават възможност да проследим пътищата на неговото съзряване като революционер. По време на кипящата си многостранна дейност в Белград през 1867 г. той има прояви, които свидетелствуват за вече уста-

---

[115] Из архива на Л. Каравелов, стр. 333, 335.

[116] Л. Минкова (цит. статия, стр. 102) с основание смята, че дружеството ще бъде мнимо, фиктивно по отношение на славянофилите.

[117] Такова мнение поддържа Л. Минкова (пак там, стр. 102—103).

новени възгледи по много и съществени страни от българското освободително движение, установявани и формирани в предшествуващите години. В тази връзка от значение е за нас по-точно да датираме ръкописа „Чем можно помочь болгарам?“ и с това идеята на Каравелов за създаване на българска организация в Белград.

М. Димитров дава най-общо ориентираща датировка — 1860—1861 г., според годините на издаването на „Дунавски лебед“,[118] който се споменава в текста като още излизащ (бр. 1 се появил на 1. IX. 1860 г., последният брой 62 — на 24. XII. 1861 г.). Без да се аргументира конкретно, Л. В. Воробьов смята, че проектът е подготвен „през втората половина на 1861 г.“[119]. Л. Минкова приема края на 1861 г. или началото на 1862 г. само въз основа на споменаването за ареста на Д. Миладинов.[120] Последната публикация на ръкописа в сборника „Из архива на Л. Каравелов“ не третира въпроса за времето, когато е съставен.[121]

Въпросът за датировката на ръкописа се нуждае от по-детайлно проучване, тъй като е от важно значение за идейното развитие на Каравелов. По наше мнение нямаме основание да предполагаме, че Каравелов и Прижов са работили върху проекта си през 1860 г. За да може да си изработи отношение към „Дунавски лебед“, Л. Каравелов е трябвало да има на разположение поне десетина броя. Първите 15 броя излезли в течение на няколко месеца до края на 1860 г. Изпращането на вестника от Сърбия до Русия при тогавашните условия също изисквало време. Други податки в ръкописа идат да доуточнят датата. Така Каравелов споменава: „*Неотдавна* (к. м. — Кр. Ш.) заточили Миладинов, учител в Кукуш, и г. Славейков, бивш учител в Търново, и още неизвестно кого, но както се чува, види се, Михайловски.“[122] Тук става дума за арестуването на Д. Миладинов, когото турците вдигнали от дома му в Струга на 16. II. 1861 г. и го закарали в

---

[118] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 625.
[119] Л. В. Воробьов, цит. статия, стр. 18.
[120] Л. Минкова, цит. статия, стр. 97.
[121] Цит. сборник, стр. 265 — 266.
[122] Из архива на Л. Каравелов, стр. 332.

битолския затвор, а оттам го препратили през Солун за Цариград в началото на юни същата година, където бил хвърлен в тъмница. Сведение за това събитие, което предизвикало вълнение сред българите, понеже преследванията и арестът на Миладинов били дело на гръцкия владика по време на разгорещената борба за българска църква, Л. Каравелов можел да получи от тогавашния печат. В. „България" отбелязал случилото се през месец март.[123] През април Раковски съобщил чрез „Дунавски лебед", че „г-н Миладинов, учител в Струга, отведен е железовързан в Битолски тъмници" и че виновници за това са гръцките владици Венедикт Битолски и Мелетий Охридски, „остатка от фенерска зараза по тях места", които клеветят българските учители, че са руски агенти и бунтовници, за да ги прогонят и задушат българската просвета.[124]

Както се вижда от гореизложеното, Л. Каравелов можел да научи за арестуването на Д. Миладинов около средата на 1861 г., а е отбелязал този факт в ръкописа си като наскоро станал му известен. При наличието на горните податки можем да вземем пред вид и някои насочващи указания от руски произход. Цитираните стихове от Й. Галка (Н. Костомаров), добавени от И. Г. Прижов, са публикувани в сп. „Основа" през февруари 1861 г., а прокламацията на Н. П. Огарьов „Что нужно народу?", която според Л. В. Воробьов е дала непосредствен подтик за съставянето на ръкописа „Чем можно помочь болгарам?", „Колокол" отпечатва в брой 102 от 1 юли 1861 г. И тези две податки ни навеждат на заключение, че Каравелов е съставял ръкописа си не по-рано от средата на 1861 г. Л. Каравелов и И. Г. Прижов работили върху проекта си след юли—август 1861 г., т. е. след запознаването им с прокламацията на Огарьов. Броят на „Колокол" от 1 юли трябвало да се транспортира от Лондон до Русия и да попадне у Прижов и Каравелов, което станало вероятно през есента.

През януари — февруари 1862 г. работата била приключена в известния ни вид на ръкописа, защото

---

[123] България, год. II, бр. 103/8. III. 1861 г.
[124] Дунавски лебед, год. I, бр. 30/18. IV. 1861 г.

през януари братя Миладинови починали, измъчени в Цариградския затвор — събитие, което Каравелов не можел да не узнае и да не го отрази поне в последната редакция на проекта. Освен това за „Дунавски лебед" той говори като за още излизащ вестник, а последният брой носи дата 24. XII. 1861 г. и в него Раковски с огорчение обяснява, че преустановява по липса на средства издаването му.

Краят на 1861 г. — началото на 1862 г. е най-вероятното време, когато е съставен ръкописът „Чем можно помочь болгарам?". Очакваните през 1862 г. събития на Балканите, които трябвало да започнат с дебаркирането на Гаирбалди на Балканите, били обект на най-усилено разискване в дипломатическите среди и на страниците на периодичния печат точно в последните месеци на 1861 г. и първите месеци на 1862 г. През април или май 1862 г., както вече споменахме, съгласно общия план на италианските и унгарските революционери трябвало да започне акцията на Балканите. В същото време се водели усилени преговори и за други комбинации за започване на движение на Балканите, в които гарибалдийците също участвували било като страна, било като сила, с която се съобразявали. На 10 април 1862 г. Гарибалди се обърнал с апел към народите от Източна Европа да обединят усилията си за обща борба, като оставят настрана териториалните спорове и се сплотят за извоюване на свободата си.[125]

В ръкописа на Каравелов се споменават очакванията за дебаркирането на Гарибалди, за които усилено се говорело в края на 1861 г. и първите месеци на 1862 г., но не и за апела на Гарибалди. Следователно през април Каравелов и Прижов вече не се занимавали със своя проект. Той бил съставен по-рано от април 1862 г.

И така ръкописът „Чем можно помочь болгарам?", повестите от руския период и статиите от 1860—1863 г. свидетелствуват за това, че в последните месеци на 1861 и началото на 1862 г. Любен Каравелов бил дълбоко убеден, че е необходимо да се води борба за

---

[125] Г. Јакшић — В. Вуковић Спољно, политика Србије за владе кнеза Михаила ,Београд, 1963, стр. 97—98.

политическо освобождение, че революционните методи, въоръжената борба можели единствено да донесат свобода на българския народ. Заедно с това той се добирал до идеята, че за целта ще бъде наложително да се свържат в едно силите на народа, да се формира организация, която под формата на дружество за ръководство на образованието на българите да се грижи за подготовката им за освободителната борба. Как да се извършва тази подготовка, това не е казано в проекта, а по всяка вероятност все още не било ясно нито на Л. Каравелов, нито на И. Г. Прижов. Точно през 1861—1862 г. и в Русия се извършвал процес на централизиране и организиране на революционните сили. И. Г. Прижов, както и Л. Каравелов, живеели в атмосферата на създаващата се революционна организация „Земля и воля".

Любен Каравелов и руското революционно движение до 1867 г.

Л. Ерихонов и Л. Воробьов напоследък обобщиха значителен брой сведения за практическите връзки на Л. Каравелов с руски революционери от 60-те и 70-те години, като пуснаха в научно обръщение и нови данни от съветските архиви. Но повечето от фактите или предположенията, които те привеждат, се отнасят до по-късно време — 1866—1867 г. и началото на 70-те години. За началото на 60-те години, когато Каравелов замисля проекта за българска организация в Белград, единствено сигурни и доказани са връзките му с И. Г. Прижов и интересът му към съчиненията на Херцен и други революционери демократи.

Както споменахме, позовавайки се на сходството в заглавието, Л. В. Воробьов смята, че проектът на Л. Каравелов „Чем можно помочь болгарам?" може да се свърже „с известната прокламация на „Земля и воля" „Что нужно народу?"[126]. Без да споделяме напълно мнението на Л. Воробьов, не можем да не отбележим важното значение на споменатия документ. Прокламацията била написана от Н. П. Огарьов

[126] Л. В. Воробьев, цит. статия, стр. 18.

с участието на привърженици на Чернишевски и публикувана в „Колокол“ (бр. 102 от 1 юли 1861 г.). Тя придобила програмно значение за създаващата се по онова време революционна организация „Земля и воля“. Новите съветски публикации за „Земля и воля“[127] разкриват тази организация, ролята на Херцен, Огарьов, Чернишевски и т. нар. „млада емиграция“ в нова светлина. М. В. Нечкина и други съветски историци доказаха въз основа на автентичен, извънредно богат документален материал несъстоятелността на либерално-буржоазната теза за Херцен и революционната ситуация 1859—1861 г. и установиха активната и в някои случаи инициативната роля на Лондонския център около Херцен и Огарьов в руското революционно движение. Благодарение на новите изследвания стана възможна една научна преоценка на натрупаните погрешни и предубедени схващания у буржоазни и марксистки учени за А. И. Херцен и Н. П. Огарьов, за взаимоотношенията им с Н. Г. Чернишевски и за революционния процес от края на 50-те и началото на 60-те години.

Освен това бяха публикувани голямо количество документи за революционните организации и групировки в Русия и зад граница, за ролята на Херцен, Огарьов, Чернишевски и др.

---

[127] В годините непосредствено преди и особено в последните две десетилетия след Втората световна война съветската историография направи твърде много за изясняване на революционната ситуация в Русия от 1859—1861 г., а оттук и на организацията „Земля и воля“, която се създава точно в условията на този важен период от развитието на Русия. В Института за история при АН СССР беше формирана специална група по историята на революционната ситуация, ръководена от акад. М. В. Нечкина, която обедини съветските историци, занимаващи се с тази проблематика, и организира издаването на четири големи сборници от изследвания върху революционната ситуация. По инициатива на същата група бе преиздадено цялото течение на „Колокол“ на Херцен и Огарьов, което дава изобилен изворов материал за осветление на техните идеи, дейност и роля в революционния процес, както и за изясняване на самата революционна ситуация. В това отношение голяма научна стойност имат и публикациите за Херцен, Огарьов, Чернишевски, „младата емиграция“ в Швейцария и пр. в серията „Литературное наследство“, където участниците в групата за революционната ситуация, както и други учени допринесоха за изясняване на много неизучени досега въпроси.

Новите съветски изследвания и документални публикации за периода на революционната ситуация установиха, че още през 1857 г. Огарьов заедно с Херцен изработва проект за създаване на тайна организация „Записка о тайном обществе". В нея е залегнала идеята за необходимостта от организация, която в последващите години се усъвършенствува и конкретизира, за да се осъществи в „Земля и воля". „Колокол" според акад. М. В. Нечкина е „елемент на по-обширен замисъл, централно издание на замисленото тайно дружество"[128]. През 1861 г. революционните сили около Чернишевски в Русия и емиграцията около Херцен и Огарьов се обединили и започнали практическото изграждане на тайна организация в Русия, свързана със задграничния център в Лондон. Прокламацията „Что нужно народу?", както и другите прокламации, писани от Огарьов, а също така и прокламациите, издавани нелегално от Чернишевски и неговите последователи в Русия, били според М. В. Нечкина прояви на започналия процес на централизиране на революционното движение и обединение на силите.[129]

Новите заключения и схващания за руската революционна мисъл и самото развитие на тайните революционни организации в Русия имат извънредно важно значение за българската историография поради добре известното обстоятелство, че националното освободително движение на българския народ през 60-те и 70-те години на XIX в. не може да бъде правилно и вярно изяснено без познаване на атмосферата на руската революционно-демократична мисъл, в която се оформиха ръководителите на БРЦК Любен Каравелов и Христо Ботев, с която имаха досег мнозина български революционери и която оказваше пряко и косвено въздействие върху цялото наше революционно движение. Новите изследвания и документирани публикации на съветските историци дават възможност да се види по-реално и по-вярно пътят на идейното формиране на Л.

---

[128] М. В. Нечкина, Новые материалы о революционной ситуации в России (1859—1861), Литературное наследство, т. 61, Москва, 1953, стр. 167.

[129] Пак там, стр. 475—478.

Каравелов в Русия, действителният смисъл и съдържание на неговите схващания и дейност през 60-те, а отчасти и през 70-те години.

Проектът на Л. Каравелов за създаване на българско общество в Белград датира именно от най-напрегнатото време на революционната ситуация в Русия, когато се правели практически стъпки за свързване на силите в обща организация и се предприемала целенасочена дейност с оглед на очакваното селско въстание. Без да представлява копие на замислите на руските революционери, проектът „Чем можно помочь болгарам?“ не може да не се свърже с атмосферата на революционната ситуация през 1861 г. и проявите на обединените усилия на руските революционни демократи. В досега излезлите сборници „Революционная ситуация в России 1859—1861“ слабо са засегнати аспектите на политическите взаимоотношения с южните славяни и с българите специално. В литературата за Херцен и Чернишевски тези аспекти също или се отминават мимоходом, или пък се прави констатация, че неоснователно са пренебрегнати.[130]

Без да сме в състояние да използуваме богатите възможности на руския печат и архиви, ще обърнем внимание на някои страни от дейността и идеологията на Л. Каравелов до 1866 г., които дават основание за предположения и догадки за непосредствените връзки на Л. Караведов с руското революционно движение през първата половина на 60-те години.

Нека най-напред се спрем на въпроса за личните връзки на Л. Каравелов, който бил твърде активен в установяването на контакти с равни и неравни нему руски литератори, учени и политически дейци. В историографията отдавна се разисква въпросът, имал ли е Л. Каравелов лични връзки с А. И. Херцен. Известни податки за положителен отговор са налице.

Още Е. Волков в биографията на Хр. Ботев изтъкна като безспорен факта, че в Софийската народна библиотека се пазел екземпляр от книгата на А. И. Херцен „Прерванные рассказы“ с автограф на автора: „Лю-

[130] Я. Г. Эльсберг, Герцен. Жизнь и творчество, Москва, 1963, IV изд., стр. 481—482.

бен Каравелову, в знак искренных симпатий от А. Герцена, 22 мая 1858 года."[131] Пенчо Славейков споменава в свои бележки за библиотеката на Л. Каравелов, че от трите сандъка книги, изпратени в Народната библиотека, се запазили само няколко, между които и „Прерванные рассказы" на Искандер, издадена в Лондон през 1857 г., който екземпляр е надписан на Каравелов; този надпис по думите на Славейков „е засега единственият свидетел за отношенията на нашия писател с А. И. Герцена"[132]. Точният текст, който дава Е. Волков, и изричното споменаване на Пенчо Славейков, който като директор на Народната библиотека е можел да види въпросния ценен екземпляр със саморъчния надпис на Херцен, дават основание да се мисли, че наистина Л. Каравелов е получил по някакъв начин книгата „Прерванные рассказы" с лично посвещение от прославения й автор. Боян Пенев, който съобщава, че „Прерванные рассказы" били подарени на Каравелов от автора, също видял споменатата книга от Каравеловата библиотека. Според него при подвързването било изрязано името на този, комуто била подарена.[133] М. Димитров се отнася с недоверие към това свидетелство за личен контакт, установен между Херцен и Каравелов, позовавайки се на обстоятелството, че екземплярът с надписа сега липсва,[134] но, както съобщава Б. Пенев, надписът на този екземпляр е бил изрязан при подвързването на книгата. Сведенията на Е. Волков и П. Славейков се базират на непосредственото им впечатление от посвещението, писано от ръката на Херцен. Няма причини да се съмняваме в тяхната добросъвестност не само поради личните им качества, но и поради факта, че те се отнасяли по различен начин към рус-

---

[131] Е. Волков, Христо Ботев, София, б. д., стр. 82.

[132] Къща-музей П. и П. Славейкови, ф. П. П. Славейков, инв. № 80, ч. I, р. 7; сравни Д. Леков, Л. Каравелов — първи български преводач на М. Вовчок, сп. Литер. мисъл, г. II, 1958, кн. 4, стр. 95.

[133] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. 2, стр. 1200.

[134] М. Димитров, Л. Каравелов, стр. 190; М. Димитров неизвестно защо говори за 1857, а не за 1858 г., както гласят всички варианти на надписа.

ката революционна мисъл и революционното движение изобщо. Това не им попречило да отразят еднакво установения от всеки един от тях надпис.

Още един трети източник свидетелствува за същия надпис.

В първото най-пълно издание на съчиненията на А. И. Херцен, подготвено от М. Лемке, добър познавач на руското революционно движение, особено на това от 50-те, 60-те и 70-те години, е поместен дарствен надпис върху книгата „Прерванные рассказы" на Херцен, който съвпада по съдържание и дата с този, за който Е. Волков твърди, че е фигурирал на същата книга, подарена на Л. Каравелов с посвещение от автора. Надписът, публикуван от Лемке, гласи: „В знак искренней симпатии от А. Герцена. 22 мая 1858. Путней."[135] Макар тук да не е споменато името на Каравелов, твърде вероятно е да става дума за един и същ надпис, който може да е съобщен на издателя от България, поради което липсва в архива на Херцен.

Тези свидетелства са достатъчно убедителни, за да смятаме, че Л. Каравелов притежавал екземпляр от „Прерванные рассказы" на Искандер с автограф от автора. По-сложен е въпросът по какъв път българският студент е станал известен на Херцен, та през май 1858 г. той му надписва своята книга „в знак на искрени симпатии". Е. Волков обяснява това с появата на книгата „Памятники народного быта болгар", която обърнала „сериозно внимание на хората на науката" и издигнала „Любен Каравелов в техните очи като предтеча на новото реалистично направление в българската етнография" на мястото на господствуващото романтично направление на Венелин и Раковски.[136] Всичко това би представлявало убедителен аргумент, ако „Памятники народного быта болгар" бяха се появили наистина през 1855, както мисли Волков, а не през 1861 г., когато действително са излезли от пе-

---

[135] В архива на Херцен този надпис сега не фигурира. В последното издание на съчиненията на Херцен е отбелязано, че местонахождението на автографа е неизвестно, а лицето, на което е надписана книгата, е „неустановено" (А. И. Герцен, Собр. сочинений. т. 26. М., 1962, стр. 326, 490).

[136] Е. Волков, цит. съч., стр. 82.

чат. През 1858 г. Л. Каравелов е още в началната фаза на своето следване в Русия и на идейното си формиране. Но името му е станало известно на Херцен. По какъв повод и по какъв път? Като познаваме активния характер на пламенния българин, неговата огромна заинтересуваност към всичко, което се отнася до освобождението на родината му, можем да допуснем, че той е направил опит да установи лична връзка с Херцен и му е писал за българското освободително дело и за своите литературни намерения. В публикуваната досега кореспонденция на А. И. Херцен (от и до него) няма податки за писмо от Л. Каравелов или споменаване за него. Но той е можел да стане известен на Искандер и по друг път — чрез трето лице, посетило Лондон и запознало задочно двамата издатели на „Колокол" с българския студент в Москва.

При Херцен идвали постоянно много руси — било негови съмишленици и приятели, било учени или просто любопитни да видят прославения „звънар", който зовял чрез своя „Колокол" „живите" в Русия. Посетителите на Херцен през лятото на 1857 г. били по негови думи в „количество достатъчно, да бъде превзет обратно Малахов курган".[137] Кореспонденцията на Херцен от пролетта и лятото на 1858 г. свидетелствува също за извънредно големия брой посетители — „несметно много руси" посещавали редакторите на „Колокол".[138] Връзките между Лондонския център и Русия били твърде оживени през 1857—1858 г., така че за Каравелов съществувала възможност да изпрати писмо или устна молба по някого до Херцен и да получи неговите „Прерванные рассказы" по някого. Пряко доказателство все пак липсва. Не са налице обаче и твърди доказателства, че между А. И. Херцен и Л. Каравелов не са съществували никакви лични връзки. Напротив, някои податки от по-късно време ни могат да ни накарат да се замислим, преди да отсечем катего-

---

[137] А. И. Герцен, Собр. сочинений, т. 26, М., 1962, стр. 114.

[138] Пак там, стр. 173—174, 176—180. Писма на Херцен до различни лица от април и май 1858 г.

рично, че „лично познанство“ между тях нямало.[139] Личното познанство в онова време на трудно пътуване до Британските острови, особено за безпаричен млад човек като Л. Каравелов, можело да бъде преди всичко литературно познанство, установено по пътя на кореспонденцията или посредством трето лице.

В. И. Келсиев, който ежедневно се срещал с Херцен и с току-що дошлия в Англия след бягството си от Сибир М. А. Бакунин, шест години по-късно разказва, че между многото посетители при Бакунин в края на 1861 и началото на 1862 г. идвали и южни славяни. „По едно време той — пише Келсиев за Бакунин — обяви, че ще се заеме изключително със славянските работи, и дай му да откопава отнякъде разни сърби, чехи и *българи,* за да ги упълномощава да водят пропаганда в техните краища. При него видях сума такива агенти“ (к. м. — Кр. Ш.).[140]

Няма да преценяваме тук точността на пресните спомени на В. И. Келсиев, що се отнася до намеренията на М. А. Бакунин и резултатите от разговорите му с българите. Несъмнен е обаче фактът, че Келсиев виждал българи при Бакунин между декември 1861 (когато последният дошел в Лондон при Херцен и Огарьов, които го посрещнали с истинска радост и отворени обятия) и март 1862 г. (когато Келсиев заминал за Русия). А това значи, че тези българи имали възможност да се срещнат и с Херцен и Огарьов. Оттук и вероятността през 1861—1862 г. Каравелов да е имал връзка с Лондонския център чрез свои сънародници. В „Былое и думы“ Херцен потвърждава съобщения от Келсиев факт: „Бакунин групира около себе си цял кръг славяни. Тук имаше чехи от литератора Фрич до музиканта, който се наричаше Напръстек, сърби, които се казваха просто по бащино име — Йованович, Данилович, Петрович, имаше румънци. . . Накрая имаше

---

[139] Такова е мнението на акад. М. Димитров (Л. Каравелов. Биография, стр. 190).

[140] Исповедь В. И. Кельсиева. — Литературное наследство, т. 41 — 42, стр. 296.

един българин, лекар в турската армия, и поляци от всички епархии."[141]

Макар и не съвсем сигурни, заслужава да се припомнят и сведенията на З. Арборе Рали. Той твърди, че запознал Л. Каравелов с Бакунин и Огарьов и че по това време Каравелов „се познаваше и с Херцен"[142]. Даже да не са достоверни, сведенията на З. Арборе свидетелствуват, че един съвременник на Л. Каравелов, при това съвременник, добре ориентиран в руското и в българското революционно движение, намирал за естествено Каравелов да познава Херцен.

Във всеки случай, когато през 1869 г. Т. Райнов и Р. п. Гръблев тръгнали за Европа, за да се срещнат с Херцен и Бакунин, те били препоръчани на Херцен именно от Л. Каравелов.[143] За да се чувствува свободен да отправи препоръка до човека, считан от напредничава Русия и демократична Европа за колосална фигура, за съвестта на своето време, Каравелов ще да е имал някакво основание: или предварително установен личен контакт, или сигурна връзка чрез руски революционери. И в единия, и в другия случай заключението ни за отношенията на Л. Каравелов с А. И. Херцен може да бъде само в положителна насока.

Нещо повече, при срещата си с М. А. Бакунин и А. И. Херцен през лятото на 1869 г. българските представители били запитани от Бакунин за Каравелов, който му бил „вече познат от Австрия и от Русия". Бакунин се произнесъл много ласкаво за него.[144] През 1869 г. Л. Каравелов бил известен на М. А. Бакунин, а това значи и на А. И. Херцен, и то не само по последните си прояви в Сърбия и Австрия, но и по дейността си в Русия. За руския период от дейността на Л. Каравелов А. И. Херцен можел да бъде осведомен от новите руски емигранти, чийто брой се увеличил през 1862 г. след разкритията и арестите в Русия.

---

[141] А. И. Герцен, Былое и думы, т. 3, Москва, 1967, стр. 267.

[142] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, стр. 1199.

[143] М. Димитров, Л. Каравелов, стр. 190.

[144] Пак там, стр. 173.

През 1862 г. М. А. Бакунин пише в Лондон известната си статия „Романов, Пугачов или Пестел", в която изрежда в седем точки исканията на „Революционната партия": 1) руската земя да премине в ръцете на народа; 2) самоуправление от горе до долу; 3) равноправие и свобода за всички потиснати нации в рамките на Русия; 4) доброволен федеративен съюз на всички народи, населяващи Русия. Следващите три точки се отнасят до останалите славянски народи: 5) *на всички поробени славяни в Австрийската и Турската империя руските революционери подават ръка за помощ;* 6) тесен съюз с всички борещи се за свобода народи — италианците, унгарците (ако те се откажат да притесняват славяните), румънците *„и даже гърците, когато последните оставят на спокойствие българите и се задоволят да бъдат това, което са, забравят своите честолюбиви и противни на свободата, а главно суетни, византийски мечти"* (к. м. — Кр. Ш.); 7) създаване на велика и свободна всеславянска федерация, основана на братски и равноправни отношения, без хегемония на едно или друго славянско племе.[145]

Значителното място, което е отделено на гръцко-българските отношения, и съвсем определеното становище в полза на българите показва, че революционерите в Лондон още през 1862 г. били добре осведомени за българските въпроси.

В творчеството и политическата дейност на Л. Каравелов срещаме мисли и прояви, които дават основания да се търсят по-тесни връзки между него и руското революционно движение от началото на 60-те години, в което А. И. Херцен заемал първостепенно място.

Нека се върнем към ръкописа „Чем можно помочь болгарам?". Двояко изразените функции на Белградското дружество: официално — просветни, а скрито — политически, освободителни, които са главните, легалната форма и тайното политическо съдържание на дейността му, могат да станат по-ясни като намерение и подход при сравнение с практиката на руското революционно движение в началото на 60-те години.

---

[145] М. А. Бакунин, Речи и возвания, 1906, б. м., стр. 178.

В това отношение Л. Каравелов и И. Г. Прижов имали пред очи примери, които можели да им подскажат идеята за двойните функции на Белградското дружество. През време на пребиваването на Каравелов в Москва руските революционери демократи използували този метод. Н. Г. Чернишевски, Н. А. Некрасов, Д. И. Писарев, П. Л. Лавров, Н. И. Утин и др. участвували дейно в Шахматния клуб, открит в началото на януари 1862 г. като прикритие за тайната дейност на революционерите.[146] Тази наглед съвършено аполитична организация била създадена по инициативата на Чернишевски. Заедно със своите съмишленици той вземал участие и в т. нар. „Литературен фонд", основан през 1857 г. като „Общество для вспомоществования нуждающимся литераторам и ученым", където членували и играели ръководна роля лица със славянофилски възгледи — В. И. Ламански, А. А. Краевски, Е. П. Ковалевски и др.[147]

Членовете на споменатия по-горе кръжок на Заичневски и Аргиропуло в Москва замислили точно през 1861 г. да организират „общество" в общоруски мащаб за разпространение на прочитни книги сред народа, като чрез добре подбрана литература съдействуват и за образованието, и за политическата просвета на народа. Това „общество" трябвало да бъде организирано в „двояка форма", като се проявява едновременно и явно, и тайно: явно да издава легални книги за народа, тайно да разпространява литература, която на прост език да излага на народа политическите истини. За целта „обществото" предвиждало да установи своя печатница.[148] Единият от ръководителите на кръжока — студентът от Московския университет Перикъл Аргиропудо, бил от гръцки произход и познавал добре положението в Турция и Гърция. С Аргиропуло бил свързан Александър Соколов. Лице със същото име (Александър Соколов) било поставено под полицейски

---

[146] Н. М. Чернышевская, Летопись жизни и деятельности Н. Г. Чернышевского, Москва, 1953, стр. 235.

[147] Пак там, стр. 143, 177, 205, 567.

[148] Б. П. Козьмин, Из истории революционной мысли в России, стр. 164 — 165.

надзор заедно с Л. Каравелов за четене и разпространение на забранена литература през 1859 г.[149]

Полският студентски „огул" (община) в Москва с привидно културни задачи съгласно устава си, изработен в началото на 1862 г., представлявал само „първа степен на тайно общество" с определено политически, и то революционни цели. В него играел твърде активна роля познатият на Л. Каравелов М. Маркс.[150] И украинската „Громада" в Киев изпълнявала ролята на прикритие за дейността на революционния Малоруски комитет в началото на 60-те години.

Организацията „Земля и воля" създала в Петербург легално дружество за разпространение на книги за народно четене и на учебни пособия, което служело за прикритие на дейността на революционерите. Неговите официални функции и задачи твърде много напомнят „мнимите" задачи на Белградското дружество. Като агент на това дружество през 1862 г. А. А. Слепцов, член на Централния комитет на „Земля и воля", пътувал в Москва и се срещнал там с В. И. Касаткин, библиофил и колекционер на ръкописи и портрети. Касаткин бил пламенен привърженик на Херцен и разпространявал лондонските издания в Москва.[151] Касаткин бил в научни и политически връзки с фолклориста А. Н. Афанасьев, който се интересувал и от българския фолклор. Афанасьев познавал фолклористичните публикации на Каравелов, а освен тях включил в една от книгите си (1868 г.) извадки от ръкописния сборник на Л. Каравелов. Според Л. Ерихонов между двамата фолклористи съществували близки отношения,[152] макар че И. Г. Прижов, за чието тясно сътрудничество и единомислие с Каравелов и в областта на фолкористиката знаем с положителност, остро критикувал Афанасьев по съществени страни от научното му творчество.[153]

---

[149] Русско-польские революционные связи. Материалы и документы, т. I, Москва, 1963, т. I, стр. 118.

[150] Пак там, стр. 126.

[151] Б. П. Козьмин, Херцен, Огарев и „молодая эмиграция, Литературное наследство, т. 41—42, Москва, 1941, стр. 8—9.

[152] Л. Ерихонов, Л. Каравелов и русское общество, сб. Изследвания и статии за Л. Каравелов, стр. 87.

[153] Л. Минкова, Л. Каравелов и И. Г. Прижов, Известия на И-та за л-ра, т. XIV, XV, стр. 77.

В по-голяма или по-малка степен близостта на Л. Каравелов с А. Н. Афанасьев го поставяла във връзка с кръг от хора, които имали политически взаимоотношения с дейците на „Земля и воля“ и чрез тях с Лондонския център около Херцен и Огарьов. Така например през пролетта на 1862 г. в Москва се озовал В. И. Келсиев, дошел с политическа мисия от Лондон, където за известно време бил между най-близките сътрудници на Херцен и Огарев. Келсиев се срещнал и разговарял по политическите въпроси с В. И. Касаткин, който го запознал с А. Н. Афанасьев.[154]

В. И. Келсиев се опитал да създаде революционен емигрантски център в Константинопол, където се озовал в последните месеци на същата 1862 г., а през 1864 г. отишел в Добруджа и се установил в Тулчанско. Намеренията му били да спечели за революционното дело изселилите се там староверци, преследвани от официалните власти в Русия, или поне да ги използува в транспортирането на задграничната литература. Това не било само негова идея, макар че той твърде силно се увличал от разколничеството. Херцен и Огарьов започнали да издават специално приложение към „Колокол“ — „Общее вече“, списвано именно с оглед на разколниците.

Л. Каравелов също се интересувал от руското сектантство. Подобно на Херцен и Огарьов и той виждал социалната му обусловеност. Руските секти в последно време — пише той през 1877 г. — „имаха в основата си религиозно-социални стремежи. . . Привличат вниманието ни преди всичко тези, които заеха отрицателно отношение към условията, при които се извърши селската реформа.“ Споменатият ръкопис на Каравелов, озаглавен „Россия“, разглежда от такъв аспект секти в различни краища на империята, като споменава и колониите на руски разколници в Константинопол, в Белая Криница и др. Макар да пише по-късно, не ще съмнение, че Каравелов е бил запознат още от началото на 60-те години със сектантството и го възприемал от-

[154] Исповедь В. И .Кельсиева, Литер. наследство, т. 41—42, стр. 325.

към онази му социална бунтовническа страна, която интересувала Херцен, Огарьов и Келсиев.[155]

За нас В. И. Келсиев, както и брат му И. И. Келсиев, също революционер, живял и работил в Константинопол и в Тулчанско, представляват интерес дотолкова, доколкото по време на пребиваването си в Турция се свързвали с българи и в столицата, и в Добруджа. В. И. Келсиев разказва, че в Цариград той опознал много българи, че участвувал в опитите за издаването на „Цариградските книжици" (вероятно „Български книжици") и че даже по едно време имал намерение да се посвети изцяло на българите и тяхното освобождение.[156]

Не е изключено по време на пребиваването си в Москва Келсиев да е потърсил начин да разговаря с българи с оглед на отдавна замисленото от него заминаване за Цариград. Чрез Касаткин и Афанасьев Келсиев имал възможност да се добере до българи, възможно е и до Каравелов. От Лондон той можел да узнае името на Л. Каравелов, за когото А. И. Херцен най-малкото бил чувал или чел.

Освен около своите „Прерванные рассказы", които подарил на пламенния българин с посвещение, Искандер можел да се осведоми за него и от първите му подписани статии „Библиография современной болгарской литературы" и „Болгарская журналистика", а статията на Каравелов „По поводу славянского отдела газеты „День" не можела да остане незабелязана поради острата критика срещу славянофилството от революционно-демократическа позиция и поради откритото изказаните симпатии към сп. „Основа", към което Херцен проявявал интерес.

Но и независимо от В. И. Келсиев И. Г. Прижов и Л. Каравелов можели да се запознаят с революционните възвания на „Земля и воля" от 1861—1862 г. и с изданията на Херцен и Огарьов. По това време в Москва било организирано литографирането и разпространението на забранени издания на много широка основа. Около 60 литографии действували без

---

[155] Из архива на Л. Каравелов, стр. 312—317.
[156] Исповедь В. И. Кельсиева, стр. 356, 363—364.

разрешение на правителството, а и много от узаконените 96 литографии препечатвали нелегална литература. Между лицата, които получавали изданията на Херцен и Огарьов, фигурират и имената на славянофили като Нил Попов.[157] В „Колокол" били препечатани и коментирани някои от прокламациите, появили се нелегално през 1861 г. в Русия. Между тези нелегални материали били трите броя на „Великорусс", които предизвикали огромен интерес в прогресивните среди и яростно озлобление у правителствените кръгове. Заедно с това в „Колокол" намерили място отзивите на руските революционери на „Великорусс" в Русия и в емиграция.[158] Разискванията около „Великорусс" на страниците на „Колокол" имали за главен обект въпроса: как да се организират революционните сили в Русия. „За страна, намираща се под вековно робство, няма друго средство да отхвърли игото освен тайните съюзи — се казва в „Отговор на „Великорусс". — Те образуват бойците, съединяват силите, подготвят движението."[159] В „Отговор на отговора на „Великорусс" Н. П. Огарьов приветствува идеите, защищавани от „Великорусс" и автора на „Отговора", и развива обстойно гледището си за това, как трябва да се организират силите в Русия.[160] За Херцен и Огарьов въпросът за създаване на тайна организация вътре в Русия не е нов. Още от най-млади години този въпрос ги занима-

---

[157] Б. В. Златоустовский, Революционная ситуация в Москве, сб. Револ. ситуация в России, Москва, 1960, стр. 502 сл.

[158] Колокол, № 107 от 15. IX. 1861 г., стр. 896.

[159] „Великорусс" излиза в три отделни номера. Смята се, че това е пръв опит за издаване нелегален революционен вестник през 60-те години в Русия. Трите броя на „Великорусс" били дело на революционен комитет, идейно и практически свързан с Чернишевски, Херцен и техните привърженици. Според Н. Н. Новикова, която дълго време се занимава с тази конспиративна организация, комитетът „Великорусс" и неговите издания предшествували непосредствено „Земля и воля" (виж Н. Н. Новикова, Комитет „Великорусса" и борьба за создание революционной организации в эпоху падения крепостного права, сп. Вопросы истории, 1957, кн. 5, стр. 13 сл.; същата, Н. Г. Чернышевский и Комитет „Великорусса" в сб. Революционная ситуация, Москва, 1960, стр. 299 сл.; същата, Революционеры 1861 г. „Великорусс" и его комитет в революционной борьбе, Москва, 1968, стр. 31, 288.

[160] Колокол, бр. 108 от 1. X. 1861 г., стр. 901 сл.

ва, а през 1857 г. Огарьов развива в записка, предназначена за съмишлениците им в Русия, принципите и структурата на тайните „общества“ в Русия.[161] Интересно е, че между задачите на замисленатa от Огарьов организация се предвиждала и пропаганда на естественонаучни знания, което е въвело в заблуждение някои изследвачи.[162] Акад. М. В. Нечкина доказа убедително, че проектът от 1857 г. и последвалите го документи с подобни цели се намират в тясна връзка с прокламацията „Что нужно народу?“ и с цялата прокламационна литература от 60-те години, която поставя на дневен ред въстанието на селяните и освобождението на Полша и оттук необходимостта да бъдат организирани и легализирани революционните сили.[163]

Доколкото в ръкописа на Л. Каравелов „Чем можно помочь болгарам?“ главният въпрос е този за създаване на българска организация по типа на революционните центрове на Херцен и Кошут, а съществената задача — да подготви българския народ за очакваното националноосвободително въстание на Балканите с участието на италианските и унгарските революционери, имаме основание да търсим връзка между проекта на Каравелов, изработен заедно с Прижов, и инициативите на руските революционери за създаване на централизирана организация с оглед на селското въстание, което те смятали, че ще избухне. Не толкова прокламацията „Что нужно народу?“, която засяга общотеоретически въпроси, специфичните цели и задачи на движението в Русия, а документите на „Великорусс“ и обсъждането на належащите организационни въпроси на страниците на „Колокол“ през лятото и есента на 1861 г. се свързват логически със замислите на Л. Каравелов за създаване на организация с вече изтъкнатите *функции: образователно-просветни* на повърхността, политически в същността и перспективата си.

---

[161] М. Нечкина, Новые материалы о революционной ситуации в России, Литер. наследство, т. 61, стр. 461, 468.

[162] Б. П. Козьмин, Записки о тайном обществе, Литер. наследство, т. 39 — 40, стр. 323 сл.

[163] М. Нечкина, цит. статия, стр. 475 — 476.

Л. Каравелов за освободителното движение на Балканите и за задачите на българския народ (есента на 1866 г. и началото на 1867 г.)

От есента на 1866 г. Л. Каравелов започва да сътрудничи на в. „Голос“.[164] Още първите две дописки от септември и ноември, означени от „Белград“, изправят пред нас образа на страстния журналист, познат ни от периода на „Свобода“ и „Независимост“, на открития и категоричен политик, непознаващ компромис в схващанията си по главните и второстепенни въпроси на българското освободително движение. Споменатите дописки отразяват очаквания за големи събития и най-главното: разпадане на турската империя. Тези първи дописки показват, че през есента на 1866 г. Л. Каравелов е напълно в течение на революционното брожение на Балканите, започнало с Критското въстание. Той е запознат с намеренията на руското правителство да подкрепи претенциите на Сърбия спрямо Турция и да съдействува за сближение на южните славяни в общата борба за освобождение под покровителството на Русия.[165] Нещо повече. Каравелов подхранва надежди-

[164] Л. Ерихонов (цит. съч., стр. 124) и С. И. Сиделников (сп. Истор. преглед, 1956, кн. 6) отхвърлят Л. Каравелов като автор на статията за Източния въпрос (бр. 230/1866 на „Голос“), която М. Димитров помества в „Публицистиката“, т. I, стр. 141—147. Тази статия наистина застъпва възгледи, които били чужди на Каравелов. Преди всичко руско-турските отношения са разгледани през призмата на схващането за „възстановяване християнското владичество в древна Византия“ и за „тържеството на източното православие“. И двата въпроса вълнували реакционната руска преса и славянофилите, но не и Каравелов, а доколкото го занимавали, то било от противни позиции. Той се борел против стремежа за възстановяване на Византия. Не му била присъща и изразената в статията идея за разрешението на българския национален въпрос. Според автора на посочената статия „разрешението на българския църковен въпрос ще възстанови мира и спокойствието в България“ (Публицистиката, т. I, стр. 142, 147). В дописка от 4. IX. 1866 г., която несъмнено принадлежи на Л. Каравелов (подписът е Л-чо — Личо), той изразява коренно различно гледище за балканските работи и настроенията на своя народ (пак там, стр. 148 — 149).

[165] Виж подробно за политиката на Русия спрямо южните славяни С. А. Никитин, Дипломатические отношения России

те на южните славяни, че щом Сърбия започне военни действия против Турция, „руската войска ще премине Прут".[166]

В началото на септември 1866 г. Л. Каравелов е обхванат от трескавото нетърпение за въстание на славянските народи и за война на Сърбия против Турция. Не само критяните и черногорците, но почти цялото християнско население в Турция се вълнува и се готви да отстоява своите права и да осигури своето бъдеще — пише той. При това особено отбелязва признаците на национална активност в родината си: „Времето е вече настъпило и България започва да възкръсва." В Херцеговина се очакват действия от страна на херцеговинците и черногорците. Големи надежди се възлагат на Сърбия и нейния княз, на съюза между южните славяни и на духовното сближение с Русия.[167] Южните славяни започват да се обединяват около княз Михаил Обренович, както италианците около Виктор Емануил. „Неговият престол трябва да стане средоточие за българи, сърби и други славяни. Ние трябва да търсим спасение в Сърбия. Там ще намерим ние и наука, и съвет, и войска, и пари... Надяваме се, братя сърби, че вие няма да ни оставите; надяваме се, че ще ни подадете братската си ръка." И в същото време, подчертавайки, че сръбският княз трябва да обедини южните славяни, Каравелов извежда на преден план съюза на народите. „Сърбите, черногорците, българите и даже молдовласите разбраха, че единствено политическото им съединение и духовното сближение с Русия ще бъдат спасителни за славяните."[168]

Приведените мисли от първата установена дописка на Л. Каравелов в „Голос" са цитирани и коментирани като доказателство за идентичността между възгледите на автора ѝ с тези на Добродетелната дру-

---

с южными славянами в 60-х годах XIX в., Славянский сборник, т. I, Москва, 1948, стр. 144.; същият, Русская дипломация и национальное движение южных славян в 50—70 годы XIX в., в сборника, издаден по случай V международен славистичен конгрес в София, Москва, 1963, стр. 166 сл.

[166] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 149.

[167] Пак там, стр. 148.

[168] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 148.

жина от България, на царското правителство и на Сърбия.[169] Вярно е, че в някои дописки от есента на 1866 и до лятото на 1867 г. Каравелов хиперболизира ролята, която сръбското княжество и княз Михаил Обренович биха играли в съюзеното освободително движение на южните славяни. В същност преувеличението на дадена мисъл и идея, така характерно за Каравеловото творчество изобщо, би трябвало да се преценява тук не като становище за действителните обстоятелства, а като стремеж да съдействува обстоятелствата да се сложат благоприятно за българите и другите неосвободени народи. Големите очаквания не са плод на самозаблуда, на нереално отношение към Сърбия и нейния княз, нито означават, че Каравелов е готов да подчини българското освободително движение на идеята за южнославянското царство, както са склонни да мислят някои автори; още помалко тези очаквания означават подчиняване на българските интереси на Сърбия и нейната политика, както твърдяха преди и особено след Освобождението представителите и глашатаите на „старите", чийто истински лик Каравелов безмилостно показваше в своите статии, стихове и повести.

Нещата стоят другояче. Ръководното, изходното начало в идеологията, творчеството и политическата дейност на Л. Каравелов е българското освободително движение. Но той не е политик с ограничен кръгозор, а вижда положението на Турция и освободителните перспективи на своя народ в тясна връзка с политиката на великите сили и на балканските държавици, с историческите задачи, които стоели за разрешение и пред другите славянски, балкански и особено южнославянски народи. Той тръгва от постиженията на българската политическа мисъл, поемайки от Раковски идеята за революционния път към свободата, съчетана с широк политически поглед върху събитията в Османската империя. В същност пръв Г. С. Раковски най-ясно вижда обвързаността на българското развитие, минало, настояще и бъдеще с взаимоотношенията

[169] Виж коментара на М. Димитров към дописката от 4. IX. 1866 г. в Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 149.

на великите сили и органическата връзка между съдбата на собствения му народ и съдбата на останалите балкански народи. Въпреки разочарованията си Раковски не охладнява към идеята за комбиниране усилията на българите с тези на другите балкански народи, защото и обстановката, която го е насочила към идеята за взаимопомощта в борбата за свобода, не се е променила. Оттук тръгва Л. Каравелов, защото и неговите наблюдения за международните отношения, политиката на великите сили спрямо Турция, опита на освободителните движения в Европа и на Балканите твърде рано са го довели до същите заключения. При това той има пред очи в течение на десет години политиката на такава велика сила като Русия, нейните взаимоотношения с другите сили и преди всичко политиката ѝ по Източния въпрос. В същото време Каравелов познава добре политическата доктрина на славянофилите. Но той възприема като най-близки до интересите на народите схващанията на руските революционни демократи за революционен съюз на славянските народи в борбата им за свобода. И в Сърбия той ще направи практически опит да осъществи такъв съюз с оглед на българското освободително движение.

През 1866 и 1867 г., когато сред южните славяни започва нова вълна на възбуждение, когато Сърбия се готви за война с Турция и сключва споразумения, в някои случаи и договори със свободните балкански държави и народи, Л. Каравелов естествено насочва своето внимание към политиката на сръбското княжество. Неговата стратегическа формула: съюз между южните славяни за едновременно въоръжено въстание, сръбско-турска война с перспектива Русия също да обяви война на Турция, е твърде реалистична, извлечена от действителността и потвърдена от нея. Тази стратегия, която Раковски, Каравелов, Левски и Ботев с известни нюанси отстояваха в продължение на две десетилетия, намери потвърждение в хода на историята на българското освободително движение. Руско-турската война от 1877—1878 г. избухна именно в обстановка, когато народите в Херцеговина, Босна и България се вдигнаха на въоръжена борба, Сърбия обяви дългоочакваната война на Турция и общото вълнение на Балканите създаде необходимите условия Русия да

се намеси. Неосъществен докрай обаче остана главният елемент в стратегията на Л. Каравелов през 1867 г., а после и на другите революционери: революционният съюз на народите. Това доведе до пагостни и драматични последици с трайно въздействие върху съдбата на Балканите.

В някои от дописките си, изпращани до „Голос", Л. Каравелов отделя много внимание на княз Михаил, очаква от него най-решителна политика, отделя го в редица случаи от правителството, което често подлага на критика заради нерешителността и консерватизма му. От княз Михаил Л. Каравелов иска да обедини южните славяни в борбата им и да изиграе положителната роля на монарх, изпълняващ въжделенията на народите. Като такъв той трябва да бъде признат за глава на федеративната южнославянска държава и да стане ангел-хранител за южните славяни.[170] Ако се вземат пред вид само някои дописки на Каравелов, и то в този вид, в който са отпечатани в „Голос", може да се заключи, че той се е отнасял с голямо уважение и пълна безкритичност към княз Михаил Обренович. Наистина в дописки от началото на 1867 г. се изтъква, че князът единствен разбира славяните в Турция и не жали труд и сили за тяхното благо, а българите имат в негово лице единствения владетел, заслужаващ доверието им.[171] Но освен такива преценки налице са и други, които разкриват отношението на Каравелов към княз Михаил в по-различна светлина. Те показват, че Каравелов не говори за княза изобщо, а в зависимост от проявите на последния спрямо освободителното движение. Към края на лятото и есента на 1867 г. у Л. Каравелов постепенно заглъхват възторжените тонове в оценките за Михайло Обренович. Поведението на сръбското правителство по време на Омладинската скупщина през август с. г., с което князът се солидализирал, мирната позиция на княза и правителството, изразена на заседанията на Народната скупщина, от която сърбите и другите южни славяни очаквали да заяви готовността

---

[170] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 148, 232, 235, 246, 317.

[171] Пак там, стр. 311.

на Сърбия за бой, предизвикали охлаждане у Каравелов, както и в редовете на Омладината. Той говори открито за тази промяна в една своя дописка от 19. X. 1867 г.[172] По-нататък критичните бележки за княза се увеличават и изострят.

Причините за открито изразяване на недоволство от страна на Л. Каравелов към Михаил Обренович не се коренели само в двата споменати случая. В същност при тези случаи се проявили становищата на княза, изразяващи такива страни от неговата политика, които от началото на събитията през 1866 г. давали на Каравелов основание за тревога. Още през есента на 1866 г. той не пропуска да отбележи, че илюзиите на Сърбия за помощ от страна на Франция и френския император Наполеон III били споделяни и от княз Михаил. За известно време, изтъква Л. Каравелов, князът се намирал под френско влияние, което предизвикало недоволство сред народа.[173] В началото на юни Каравелов със съмнение (и, както развитието на събитията показа, напълно основателно) посреща пътуването на княз Михаил в Западна Европа и особено срещите му в Австро-Унгария и Германия.[174] Засилването на личната диктатура на княза и на реакционната политика на правителството също стават обект на справедливи остри нападки от страна на Каравелов.[175] Нерешителността на Сърбия да подкрепи освободителните движения през пролетта и лятото на 1867 г. му дава основание да се замисли за външната политика на княз Михаил и на Обреновичите изобщо и отношението им към борбата на южните славяни. „Ето вече десет години династията на Обреновичите управлява Сърбия и южните славяни възлагат на нея всичките си надежди — пише той на 21. II. 1868 г. — През есента князът наобещава на народа всевъзможни блага, започва да се готви за война и дава дума, че през пролетта лично ще поведе народа на борба; но само щом настъпи желаната пролет, той забранява на народа да говори за политика, а на сръбските вестници да пишат за турци-

---

[172] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 335.
[173] Пак там, стр. 150 — 151.
[174] Пак там, стр. 240.
[175] Пак там, стр. 360.

те и Турция, изгонва от Сърбия няколко души и с това работата се свършва."[176]

Острият тон у Л. Каравелов през февруари 1868 г. свидетелствува, че е настъпила коренна промяна в отношенията му към княз Михаил. Докато има известни признаци, че последният ще води политиката в съответствие с желанията на сръбския и другите южнославянски народи, Каравелов не пести положителните епитети, но щом в практическата си дейност князът се отдалечава и от народните тежнения, и от собствените си изявления, пламенният българин не му прощава, не жертвува освободителното движение на своя и на другите южнославянски народи заради княза, а, напротив, предявява към него изисквания за неизпълнения му дълг към народите. По този начин Каравелов показва кое за него е определящото, главното в политическата му концепция за българо-сръбските отношения и ролята на Сърбия в българското освобождение през разглеждания период, а и по-късно. Не сляпа привързаност към сръбската монархия, към Обреновичите, не политическо късогледство по отношение на княз Михаил и официална Сърбия определят големите очаквания на Л. Каравелов от първата половина на 1867 г., а надеждата, че князът ще изпълни обещанията си за помощ и ще осъществи вълненията на сърбите, българите и другите южни славяни за освобождение.

Нещо повече. В стремежа си да спечели княза за каузата на националноосвободителното движение на българите и другите южнославянски народи Л. Каравелов съзнателно за известен период от време премъл-

---

[176] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 361. При тези тол- Димитров, който сам направи достъпни материалите, в които се крити- Димитров, който сам направи достъпни материалите, в които се критикува княз Михаил (и то не само след изгонването на Л. Каравелов от Сърбия), да твърди, че той, Каравелов, критикувал само правителството, „никога обаче нападките му не са стигали до Михаил Обренович" (Л. Каравелов, Биография, стр. 139). Л. С. Ерихонов (цит. съч., стр. 163) смята, че Каравелов отделя по тактически съображения княза от правителството. Това гледище е, разбира се, по-приемливо, макар че едва ли изчерпва действителните подбуди и причини, които определяли отношението на Каравелов към княз Михаил.

чава своите принципиални убеждения и схващания, които отричат всеки деспотизъм, откъдето и да идва той. Но тези убеждения съществуват и в определен момент той ги изразява без колебание: „Ние желаем да бъдем свободни и затова сме готови да умрем — пише Каравелов през март 1868 г. от името на българите, босненците и херцеговинците, — но не желаем да променяме едно иго с друго, да заменим един деспот с друг. Каква полза ще имаме, ако не ни бият или бесят Мидхат паша или Осман паша, а ни беси нашият роден брат Михаил Обренович или Никола Христич и Барловац?“[177]

Че това заявление не е спонтанно и предизвикано от конкретна постъпка на княза и правителството, а плод на дълбоко и обмислено убеждение, говорят редица други публицистични материали на Л. Каравелов. Щом като напуска Сърбия и е освободен от съображенията да сдържа действителното си мнение, Каравелов категорично и ясно го изразява: „В Белград са заседнали Михаил Обренович, Никола Христич и Барловац не с цел да бъдат полезни на своя народ и славянството изобщо, но като че ли за да убият и унищожат всичко, което е свещено и скъпо за човека. Живото слово, честните хора, благородните стремежи, всичко, решително всичко се преследва в Белград, и единствени политиците и шпионите се наслаждават на свободата.“[178]

В същия дух в статията „Сръбската журналистика“, поместена във в. „Македония“ през 1868 г., Л. Каравелов говори за „страшната тежест на княжеската ръка“, за „потъпканите и задушени сили“ на сръбския народ, за тираничната система на управление, която княз Михаил заедно с обкръжаващите го създал и която продължила да съществува в Сърбия и след смъртта му.[179]

И така Л. Каравелов е категоричен: народът се бори за свобода, а не за смяна на господаря, бил

---

[177] Публицистиката, т. I, стр. 368.

[178] Пак там, стр. 360.

[179] Д. Леков, Сътрудничеството на Л. Каравелов в българския периодичен печат, Изследвания и статии за Л. Каравелов, стр. 257—258.

той и най-близкият по кръв и вяра. Това е определящата линия в неговите отношения към княз Михаил Обренович. Тя намира израз даже и в началния период (май 1867 г.) на още неопроверганите от живота надежди в княза. Предавайки думите на един сърбин за вредната роля на министрите и сенаторите, които стоят като китайска стена между народа и княза, Каравелов не е успял да сдържи скептичната си забележка: „Аз пък мисля, че сенаторите само изпълняват волята на княза!“[180]

По-нататък, като разгледаме политическата дейност на Л. Каравелов и отношението на правителството и княза към неговата инициатива да организира и изпрати в България голяма доброволческа чета, ще имаме възможност да се убедим, че лаконичните реплики и завоалираните или открити критики към Михаил Обренович били израз на политическия опит на Каравелов и на убеждения, до които го довел този опит през 1867 г.

Но и през периода на очакванията, че Сърбия на княз Михаил ще стане крило за поробените южни славяни, Л. Каравелов не разчита само на официална Сърбия и на „сръбския Виктор Емануил“. Изтъквайки, че около Михаил Обренович се обединяват християните на балканските страни, както италианците около италианския крал, Каравелов вмъква една кратка фраза с твърде важно значение: „Липсва само славянският Гарибалди.“[181] На друго място той отново поддържа надеждата, че Гарибалди ще подпомогне с бойна сила борбата на гърците и южните славяни.[182] И през 1867 г. Каравелов благоговее пред прославения герой, пред революционера и народния водач, симпатиите си към когото е изразил още през 1861—1862 г. При всички големи очаквания от княз Михаил Обренович той не само не изключва, но смята за необходимо да се появи славянски Гарибалди. Дейността на Каравелов в последващите месеци ни дава основание да смятаме, че фразата за Гарибалди не е случайно внесена, а че

---

[180] Пак там, стр. 235.
[181] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 148.
[182] Пак там, стр. 151.

тя изразява в кратка (или съкратена от редакцията на „Голос"?) форма едно дълбоко убеждение у автора.

На Гарибалди като главна фигура в освобождението и обединението на Италия Каравелов се позовава и в „Прокламацията до българския народ" от 1. VI. 1867 г.[183] В течение на няколко десетилетия Гарибалди символизира за националноосвободителните движения в Европа революционната борба на италианския народ за национална свобода, обединение и независимост, символизира революцията изобщо. По същия начин го възприемат и българите.[184] Така чрез името на Гарибалди Каравелов загатва за народното революционно движение като необходима съставна част на освободителното движение и дава израз на убежденията си, че революционната борба на южните славяни се нуждае от своя Гарибалди, от свой революционен вожд независимо от това, че княз Михаил може да играе ролята на монарх-обединител.

В официалните си статии по събитията на Балканите в. „Голос" съвсем не демонстрирал симпатии към Гарибалди. Напротив, в редакционните и уводните статии на „Голос" Гарибалди и неговата готовност да се притече на помощ на балканските народи се разглежда като заплаха за влиянието на Русия поради революционния дух, който носи. Според редакцията на „Голос" времето на Гарибалди било минало и Италия не се нуждаела от него.[185]

Отношението на официалната руска политика към великия италиански революционер далеч не било положително. По време на Критското въстание Русия, както и другите велики сили изразили недоволството си от приждането на гарибалдийци в Гърция, които идвали да се борят в помощ на критяните. Представителите на Франция, Русия и Австрия се надпреварва-

---

[183] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 247.

[184] D Kossev, L'Unita d'Italia e il movimento di rivoluzione nationale in Bulgaria nella seconda meta del XIX s., in: Problemi dell' Unita d'Italia, Roma, 1962, p. 201 ss.; Al. Burmov, Giuseppe Garibaldi e la Bulgaria, ib., p. 141 ss.

[185] Сравни поместените в „Публицистиката на Л. Каравелов" (стр. 178, 185) статии, които, както доказа Л. Ерихонов, не принадлежат на Каравелов, а на редакцията на вестника (Л. Ерихонов, цит. съч., стр. 125).

ли да предпазват гръцкото правителство от „съюза с революцията“ и упражнили толкова силен натиск върху него, че то принудило гарибалдийците начело със сина на Гарибалди — Ричоти, да напуснат Гърция и да се отправят обратно за Италия.[186]

Борците за свобода питаели и изразявали към Гарибалди съвсем различни чувства от тези на повечето европейски държави и на консервативните среди в тях. Достатъчно е да напомним с каква огромна любов и уважение се отнасяли към него неизменно руските революционери демократи. Точно по времето, когато правителствените среди в Русия полагали усилия да не допуснат реализирането на „революционния съюз“ между италианци и гърци, А. И. Херцен отива във Венеция специално за да се срещне с Гарибалди, и отбелязва, че именно поради съчувствието му към борбата на гръцкия народ италианският революционер се ползува с много голяма популярност в Русия, разбира се, в демократична.[187]

Симпатиите на Л. Каравелов към Гарибалди били съзвучни със симпатиите на демократичните и революционни сили в Русия и в Европа изобщо. Нещо повече, някои косвени податки дават основание да се мисли, че той търсил начин да установи и лични връзки с Гарибалди. През 1957 г. в сп. „Исторический архив“, № 6, беше публикувано намереното от В. П. Коршунова и М. М. Ситковецкая писмо на Л. Каравелов до А. А. Хованский от 11. II. 1867 г., което не е достатъчно оценено и използувано в историческите изследвания. В него Каравелов съобщава, че се върнал в Белград на 10 февруари, след като прекарал близо месец в Далмация. Какво е привлякло енергичния българин именно в Далмация? Не разполагаме още със сведения, за да отговорим убедително на този въпрос. Но големият интерес на Каравелов към италианското освободително движение, преклонението му към Гарибалди и очакванията гарибалдийците да се вмесят на страната на революцията на балканските народи биха

---

[186] E. Driault — M. Lhéritier, Histoire diplomatigue de la Grèce, t. III, Paris, 1925, p. 223—224.

[187] А. И. Герцен, Собрание сочинений, т. 29, Москва, 1963, стр. 49, 72.

обяснили пътуването на дописника на руските вестници и пребиваването почти цял месец не в Сърбия, най-близко разположена до отечеството му, не в Румъния, където би имал достатъчно причини да се задържи, а в Далмация. Това пътуване свидетелствува, че Каравелов имал какво да прави там, а дейността му била от такова естество, че не е отразена в известните ни дописки до „Голос".

Далмация можела да представлява интерес за него като област, свързана на изток с Босна и Херцеговина, на север с Хърватско, на юг с Черна Гора, на запад — с Италия. Никак не е изключено Каравелов още от Русия да имал намерение да отиде в Далмация въз основа на предварителни планове, а може би и споразумения, засягащи споменатите южнославянски области. Но в австрийските южнославянски области той имал възможност спокойно да отиде, без да стига до Далмация. За Босна и Херцеговина можел да получи сведения от западните граници на Сърбия или чрез непосредствено посещение в тези области от Сърбия. Същото се отнася и до Черна Гора. Вероятно между съображенията на Каравелов да посети Далмация ще да е фигурирало и това — да установи връзки с италианските борци за свобода или най-малкото да се ориентира лично в плановете и намеренията им. Точно през януари и февруари 1867 г. въпросът за участието на гарибалдийците в Критското въстание бил на дневен ред. Гарибалди изпратил сина си Ричоти в Гърция начело на гарибалдийски части, а сам той се озовал в североизточните области на Италия. В началото на февруари бил във Флоренция и Венеция.[188] Генералът обикалял Италия, подготвяйки похода си към Рим.[189]

Пътуването на Гарибалди през Северна и Източна Италия било широко коментирано в европейския печат, включително и в славянския. Така че Л. Каравелов имал възможност да узнае за него. Обстоятелството, че още през 1861 г. той залагал на комбинираното действие на италианците и балканските народи, пиететът му към великия революционер и предприетата от

---

[188] А. И. Герцен, Собр. соч., т. 29, стр. 43, 45 — 49, 76.
[189] Дж. Гарибалди, Мемуары, Москва, 1966, стр. 326.

Гарибалди акция за съдействие на Критското въстание правят допустимо да се търсят в едномесечното пребиваване на Каравелов в Далмация и съображения (ако това не били и главните съображения), свързани именно с желанието му да се запознае отблизо с плановете на гарибалдийците, а защо не — и да се срещне със самия Гарибалди.

В края на ноември 1866 г., т. е. непосредствено преди заминаването си за Балканите, Л. Каравелов е зафиксирал в дописка до „Голос" интереса си към очакваната акция на Гарибалди в Гърция. След като изтъква подготовката за въстание, която се извършва в Гърция, Епир и Тесалия, той отделя особено внимание на намерението на италианския революционер да се притече в подкрепа на гръцките борци за свобода и обединение: „Казват, че генерал Гарибалди желае да помогне *както на гърците, така и на славяните* и поради това като че ли вече е започнал да изпраща по малко свои доброволци в Гърция и Черна Гора; сам той ще се яви със своя син *през пролетта*" (к. м. — Кр. Ш.).[190]

Както се вижда от горния пасаж, Л. Каравелов бил осведомен не само за изпращането на гарибалдийци в подкрепа на гръцкото освободително движение, но и за намеренията на Гарибалди да подкрепи борбата на южните славяни, а освен това, че сам генералът заедно с Ричоти щял да стъпи на Балканите през пролетта на 1867 г. — достатъчно основания, които да накарат Л. Каравелов да отиде в Далмация, най-близката до Италия област.

*

Преди да се спрем на отношението на Л. Каравелов към революционните методи на борба и перспективата за въстание в България през 1867 г., необходимо е да засегнем и въпроса за действителното му отношение към руския император Александър II. Името на императора се споменава в дописките от 1866 — 1867 г., и то твърде често благоговейно, в израз на големи очаква-

[190] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 151.

ния от него.[191] С основание се предполага, че редакцията на „Голос" имала пръст в толкова честото и толкова верноподаническото позоваване на руския цар.[192] Но дори Каравелов сам да е автор на пасажите, засягащи Александър II, тези пасажи едва ли могат да се третират като израз на монархизъм, на преклонение пред самодържавието, пред царска Русия изобщо. Русия и нейният император заемат място в политическите възгледи на Каравелов за българското освободително движение, доколкото те играят важна роля в международните отношения и могат да ускорят и улеснят разрешаването на Източния въпрос и освобождението на поробените народи.

Въпросът за отношението на Л. Каравелов и не само на Л. Каравелов, а на българските революционери изобщо към официална Русия и към императора Александър II не бива да се разглежда еднопосочно и елементарно, единствено на плоскостта революционери — самодържавие. Към българските революционери в случая не може да се приложи същата мярка, с която се мери степента на революционността у руските революционери демократи. За последните отрицанието на правителствените реформи или временните очаквания от императора характеризират тяхното отношение към господствуващата класа, към самодържавието, към монархията, към цялата експлоататорска, бюрократическа, насилническа и терористична система на царска Русия в борбата им за нова, освободена икономически, политически и духовно Русия.

Следователно, ако търсим съответствие или несъответствие между тези възгледи на руските революционери демократи и възгледите на българските революционери, трябва да преценим отношението на последните към господствуващата класа в Турция, към турската държавна система, към султана и правителството.

---

[191] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 149, 221, 240, 262, 270, 291, 296.

[192] С. А. Никитин (Южнославянские связи русской печати, стр. 119, 121) и Л. Ерихонов (цит. съч., стр. 119—120) изнасят редица случаи на променяне дописки на различни лица в редакциите на руските вестници с цел да се прокарат в тези дописки политическите концепции на даден вестник.

Няма ни най-малко съмнение, че българските привърженици на революционните методи на действие се отнасяли непримиримо към всички страни на „деспотско-тиранската система“ на турската държава, у тях нямало никакви илюзии към „добрия монарх“, заблуден от лошите си чиновници, нито към правителството. Такива илюзии нямал и Л. Каравелов през 1866 — 1867 г., а също и по-рано, както се установява от повестите и дописките му. В първите броеве на „Дунавски лебед“ и в някои дописки на Каравелов от 1866—1867 г. срещаме споменавания, че султанът предприел реформи, а чиновниците не ги осъществяват, но тези споменавания не дават основание да смятаме, че Раковски и Каравелов хранели илюзии или прекомерни нереални очаквания от султана. Това е по-скоро тактически ход за противопоставяне падишаха на непосредствените му сътрудници, доказателство, че даже ако султанът се реши на реформи, не е в състояние да ги осъществи поради съпротивата и негодността на цялата държавна система.

Становището на Л. Каравелов, както и на останалите ръководители на българското революционно движение към Александър II, има по-друг характер, то се определя от други условия. Царска Русия, а това значи и Александър II представлявали мощен потенциален съюзник на българския народ и другите балкански народи в очакваното въстание, чиито собствени интереси в Османската империя обективно се нуждаели от разпадането на Турция, а следователно и от освобождението на поробените балкански народи. Да не разбира това обстоятелство и да не държи сметка за него би означавало късогледство за един политик. Но Л. Каравелов не бил късоглед политик и поради това смятал за наложително освободителното движение да държи сметка за реалните взаимоотношения на великите сили спрямо Турция, като използува всички благоприятни за него фактори и преди всичко заинтересуваността на Русия в балканските работи. И той бил напълно прав в това си разбиране.

Ясната и трезва преценка, която Л. Каравелов правел на международните отношения и ролята на Русия на Балканите, не представлява сама по себе си доказателство, че позициите му спрямо Русия и импе-

ратора могат да бъдат смятани за славянофилски или промонархически. Точно по същото време, когато Каравелов развивал най-активна публицистична дейност като дописник на руски вестници и изразявал в дописките си очаквания, че Русия ще подпомогне освободителното движение на южните славяни, между М. А. Бакунин, от една страна, и А. И. Херцен и Н. П. Огарьов, от друга страна, започнала полемика по въпроса за отношението на революционерите към официалната и славянофилската политика спрямо южните славяни. Бакунин отричал каквото и да е сътрудничество с официална Русия по славянския въпрос и нападал Херцен заради положителния отзив за думите на М. П. Погодин, който единствен проявил човешко отношение към Полша по време на Етнографската изложба и славянските тържества през 1867 г. Бакунин упрекнал Херцен, че тонът му изразява готовност за „полусделка с хората, с които за последния социалист е невъзможно примирение“[193].

Отговаряйки от името на Херцен и от свое име, Н. П. Огарьов обръща внимание на обективните, реалните факти, които трябва да се имат пред вид, и на погрешния подход на Бакунин към въпроса. „Никога Херцен не може да бъде панславист в духа на император Николай и професор Погодин — пише Н. П. Огарьов — и аз виждам дълбоко различие между панславизма и освобождението на славянските народи.“ Голямото противоречие започва с въпроса: ще стигнат ли силите на славяните сами да отхвърлят ярема. „Това е въпрос, който те са си поставили и който неизбежно ги влече към Русия, каквато и да е тя, с намерение, като се възползуват от нейната помощ, после да скъсат с нея, ако тя до това време не осъществи реформите си.“

Херцен и Огарьов се отнасяли достатъчно критично към руската политика и спрямо Полша, и спрямо южнославянските страни, но това не им пречело да виждат коварната и неискрена политика на Франция и другите западни страни спрямо поляците и южните сла-

---

[193] Письма М. А. Бакунина и А. И. Герцена к Н. П. Огареву, Санктпетербург, 1906, стр. 303.

вяни. Възможно е, изтъква Огарьов, руското правителство отново да измами славяните въпреки обещанията си за подкрепа, както е правило и други път, „но ти — обръща се той към Бакунин — не можеш да не видиш, че рано или късно Русия и само Русия (защото няма кой друг) ще дойде на помощ на славяните". От тази гледна точка Огарьов поддържал, че нещата трябва да бъдат оставени на естественото им течение. По това време Херцен и Огарьов смятали, че „от великото външнополитическо стълкновение на Русия трябва да се разгори селската революция. . . и какво да правим, ако нейните елементи могат да бъдат породени единствено на славянския Изток? Ти не можеш да не видиш това само ако не си затваряш очите!"[194]

Приведените данни от спора между Бакунин и Херцен — Огарьов през пролетта на 1867 г. за отношението към ролята на Русия за славянското освобождение имат важно и принципиално значение, за да можем правилно да характеризираме становището на Л. Каравелов. Оказва се, че революционни демократи като Херцен и Огарьов, които водили през целия си живот гигантска борба срещу самодържавието в Русия във всичките му прояви, не мерели със същата мярка политиката на същата тази самодържавна Русия спрямо славяните. Отхвърляйки безусловно националното потисничество над поляците и украинците, те си давали сметка за обективните условия в славянските страни и историческата обусловеност на подкрепата, която Русия независимо от своите цели трябвало да даде на освободителните славянски движения в Турция и Австрия. През 1867 г. те допускали, че външнополитически компликации на Русия по Източния въпрос могат да ускорят и „развържат" силите на селската революция вътре в Русия.

Сравнено с позициите на А. И. Херцен и Н. П. Огарьов, и становището на Л. Каравелов спрямо Русия през 1866—1867 г. може да се разбере по-добре.

---

[194] С. А. Никитин, Огарьов-Бакунину, уводна статия към публикацията на писмото на Н. П. Огарьов до М. А. Бакунин (май — юни 1867 г.), Литературное наследство, т. 63, Москва, 1956, стр. 153 — 157.

Изразил неколкократно своето несъгласие със славянофилите през 1861—1863 г. и в същото време определените си симпатии и солидарност с революционния център около „Колокол“ в Лондон и с революционните националноосвободителни движения в Европа, през 1866—1867 г., когато революционното движение на Балканите се развивало по възходяща линия, Каравелов не можел да се съгласи неговата родна земя и другите южнославянски земи да станат обект на завоевателната царска политика или проводници на доктрината на „ръждясалото славянофилство“. Неговият стремеж бил друг: да се използуват всички фактори — били те в руското правителство, в императорския двор или в славянските комитети — за освобождение на България и останалите поробени страни от Европейска Турция.

Във всеки случай съображенията на Л. Каравелов били много близки, макар и не напълно идентични с тези на Херцен и Огарьов. От публикациите и ръкописите му, които са стигнали до нас, не знаем той да е свързвал въпроса за националното освобождение на славяните със социалната революция в Русия, както Херцен и Огарьов.

Що се отнася до другата страна на въпроса, как виждал Л. Каравелов ролята на царска Русия и какъв облик смятал, че трябвало да имат взаимоотношенията между нея и балканските народи, гледището му можем да установим в дописките от 1866—1867 г. Особено характерна и категорична е кореспонденцията, публикувана в „Голос“ от 13/25. XI. 1866 г. Тази кореспонденция изяснява по недвусмислен начин принципното становище на автора ѝ за ролята на Русия, становище, което той не променя до края на живота си независимо от горчивите критични бележки за руската външна политика в началото на 70-те години поради временното ѝ сближение с Турция, с Австро-Унгария и Германия и свързаната с това сближение пасивност спрямо освободителните движения на Балканите. В споменатата кореспонденция Каравелов между другото изтъква, че в южнославянските земи съществуват следните политически партии: русофили, патриоти и западници. Русофилите също като славянофилите проповядват панславистичната идея за съединение на всички славяни

в едно цяло. *Патриотите се стремят към обединение на южните славяни и другите балкански народи (румъни и гърци) на равноправни начала при самостоятелна администрация и общо върховно правителство, което да се ползува от покровителството на Русия, докато новата държава напълно укрепне, за да се управлява независимо.* Западниците ненавиждат и клеветят несправедливо Русия. Те се намират под влияние на западноевропейските сили, католиците и поляците, всички враждебни на Русия. Западните влияния върху правителствената политика на балканските държави и особено влиянието на Франция в последните години вредят на освободителното движение и предизвикват недоволство у народите.

Симпатиите на Л. Каравелов са явно на страната на партията, наречена от него „партия на патриотите". Програмата на тази партия, изложена с няколко фрази, е и неговата политическа програма през 1866—1867 г. Той не приема програмата на русофилите, която идентифицира със славянофилството. За него той достатъчно красноречиво се е изказал публично в дискусионната си статия с „Ден", а в „Обяснението" си със славянофилите е изтъкнал, че не споделя убежденията им и че е против ученията им; славянофилите според Каравелов „имат много малко общо с южното славянство"[195]. Срещу илюзиите, че Западна Европа и специално Франция с Наполеон III ще подпомогнат освобождението на балканските народи, следователно и срещу партията на западниците, е насочена почти изцяло дописката от 13/25. XI. 1866 г., както и други материали от публицистиката му.[196] Л. Каравелов приема духовното сближение с Русия и временното й покровителство. Оттук и подчертаването ролята на Русия и императора. Каравелов смята, че Русия трябва да подпомогне създаването на южнославянската държава. Из-

[195] В студията си „Л. Каравелов и русское общество" Л. Ерихонов специално се спира на взаимоотношенията на Каравелов със славянофилите и доказва, че той отхвърля техните теории, които смята вредни за славянските народи (Изследвания и статии за Л. Каравелов, стр. 57—67); „Обяснението" виж във: Л. Каравелов, Събрани съчинения, т. 8, стр. 566 сл.

[196] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 150 — 152.

вестно време (през пролетта на 1867 г.) той поддържа настойчиво идеята, че Русия трябва да допусне на нейна територия да бъдат сформирани няколко роти от сърби и българи, които да се притекат на помощ на братята си.[197] От Етнографската изложба в Москва той очаква подобно на други южнославянски дейци, негови съвременници, много повече, отколкото нейните организатори имали пред вид; макар сам едва ли да е проявявал толкова голяма наивност, подхранва чрез „Голос" слуха или по-скоро надеждата, че изложбата ще бъде последвана от война на Русия срещу Турция и Австрия.[198]

Статията на Л. Каравелов от 13/25. XI. 1866 г. отразява вече установени негови възгледи както за българските политически групировки, така и за различните насоки в руската политика — официална, славянофилска, революционна. В течение на следващите години Каравелов ще продължи да отстоява тези възгледи и да отдава всичките си сили на „партията на патриотите" — Българския революционен централен комитет. През 1873 г. той се спира на същите въпроси за политическите групировки, които разглежда през ноември 1866 г., сега повече с оглед политиката на Русия, но в същия дух, както преди седем години. „В Русия съществуват две съвсем противоположни убеждения за восточните дела — пише Л. Каравелов в „Независимост" през юли 1873 г. — Първото убеждение говори, че славянските племена в Турция и Австрия трябва да добият своя самостоятелност и да сключат тесен съюз с Росия, която е обязана да бъде тяхна покровителница и съюзница." Другото убеждение застъпват славянофилите, които искат създаването на славянска общност, но не на съюзна равноправна основа, а като „сичките славянски племена. . . преклонят колената си пред своята по-старша сестра Росия"[199]. Но славянофилската програма е неприемлива за славяните. На панславизма не съчувствуват и „добросъвестните руси като Чернишевски, Пипин и др.", защото той

[197] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 200.
[198] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 220.
[199] Независимост, год. III, бр. 44 от 21. VII. 1873 г.

е показал, че неговата същност „не е ни руска, ни славянска“.[200]

Следователно у Л. Каравелов още преди пристигането му в Белград е вече ясно оформена идеята, че българските патриоти и патриотите в другите южнославянски страни трябва да се борят за своята свобода и независимост, да се обединят и укрепят общата си свободна държава с помощта на Русия, но не на базата на панславизма, не в духа на славянофилската доктрина, а на принципа на братския съюз между всички славянски народи — големи и малки. Концепцията на Каравелов е различна от тази на славянофилите и, разбира се, съвсем не е случаен фактът, че той отделя славянофилите в Русия и русофилите в славянските страни в отделна групировка, чиято програма е за него неприемлива, както и програмата на западниците.

Политическите схващания на Л. Каравелов през 1866 и 1867 г. не само не се покриват с тези на славянофилите и на българските русофили около Добродетелната дружина,[201] те се различават коренно от политическата линия на славянофилите и тази на партията на „старите“. Дали политическата практика на Л. Каравелов от 1867 г. се покрива с политиката на Добродетелната дружина и линията на царска Русия през същото време, ще установим по-нататък, когато разглеждаме фактите за неговата дейност през лятото на 1867 г.

Освободителната борба на критяните, която привличала вниманието на цяла Европа през 1866 и 1867 г., и дейността на гръцкото правителство в подкрепа на въстаниците предизвикала огромен интерес и уважение у Л. Каравелов. „Гърция се готви да играе важна роля в Източния въпрос — пише той през ноември 1866 г., — там всички се въоръжават и имат намерение да искат от Турция Тесалия и Епир, които въпреки уверенията на австрийските и френските вестници продължават да се вълнуват и да искат присъединяването си към Гърция.“ Гарибалди ще помогне на

---

[200] Пак там, бр. 39 от 16. VI. 1873 г.

[201] Такова мнение поддържа М. Димитров, Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 149; Л. Каравелов, Биография, стр. 131.

гърците, а гръцкото правителство ще организира доброволчески полк. Изтъквайки националния подем в Гърция, Каравелов порицава славяните, че в такъв решителен момент не се грижат за своите интереси.[202] И по-късно той многократно ще се връща на Критското въстание, ще признава неговото революционизиращо въздействие върху „южнославянския свят",[203] ще проявява загриженост, че турските гарнизони, освободени от сръбските крепости, са отправени на остров Крит в помощ на армията,[204] ще предава разговори между турци, които не желаят да се бият срещу гърците, а изказват недоволство от султана и правителството.[205] В словото си, произнесено в Белград на празника на славянските светии Кирил и Методий (11/24 май 1867 г.), Л. Каравелов изразява преклонението си пред подвига на „кандиотите, които със своето мъжество заслужиха уважението не само на християните, но и на варварите", а участниците в тържеството вдигат наздравица за борещите се критяни.[206]

Дописките на Л. Каравелов от последните месеци на 1866 и началото на 1867 г., макар и малко по брой, показват недвусмислено, че той се отнасял с огромен интерес и симпатия към революционните движения на Балканите, към справедливите искания на Сърбия за освобождаване на крепостите и на Гърция — за присъединяване на Епир, Тесалия и Крит. Той очаквал от правителствата и монарсите в балканските страни да действуват в съгласие с народните желания, а от царска Русия — да подпомогне решително освободителното движение. Но това не значи, че Каравелов си затварял очите за деспотичните режими. Той се интересувал от тях, доколкото те биха улеснили освобождението на българския и другите народи, доколкото с това биха подкрепили справедливото дело на тези народи. Неговите предпочитания са на страната на революционните народни движения, на борбата за свобода и независимост.

---

[202] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 151.
[203] Пак там, стр. 170.
[204] Пак там, стр. 188—189, 200.
[205] Пак там, стр. 213—214.
[206] Пак там, стр. 646—647.

Л. Каравелов следи всяка най-дълбока проява на недоволство сред българския народ, отбелязва всеки известен му признак на вълнение сред него, на стремежа да окаже съпротива на потисниците. Той възприема идеята за обединение на силите на балканските народи в борбата и след победата и е убеден при това, че в Турция трябва да се действува с оръжие в ръка. „България започва да възкръсва“ — пише той през септември 1866 г. „Недоволството на българите против турците вече е огромно и повсеместно“ — казва през април 1867 г. „Въстанието в България е неминуемо“ — ще заяви открито през май 1867 г., а в „Прокламация към българския народ“ от 1 юни ще призове братята си българи на въоръжена борба с лозунга „Свобода или смърт“. Въстанието срещу поробителите, националната революция — това според Каравелов е главната задача на българския народ. Тази революция трябва да бъде съчетана с въстанията на другите балкански народи и подпомогната от свободните балкански държави Сърбия, Черна Гора и Гърция при благосклонното съдействие на Русия. Общото предразположение към революционните методи на борба, което се проявява в белетристиката и публицистичното творчество на Л. Каравелов още до 1866 г., постепенно се избистря и конкретизира. Дописките му в руския печат от 1866 и 1867 г. разкриват този процес на изясняване и приближаване до практическото действие. Политическото освобождение на България по революционен път е целта, към която се стреми Каравелов, към която насочва усилията си и за осъществяването на която ще се опита през 1867 г. да организира българската емиграция.

3. Революционни връзки на Л. Каравелов със сърби и руси

Л. Каравелов пристигнал в сръбската столица през февруари 1867 г. На 10 февруари той бил вече в Белград и на следващия ден съобщава за пристигането си на А. А. Хованский.[207] От писмото до същото лице

[207] В. П. Коршунова, М. М. Ситковецкая, Письма Л. Каравелова, сп. Истор. архив, 1957, кн. 6. Л. Каравелов използува обикновено при датиране стария стил, та ако и в случая си е послужил с него, писмото му до Хованский ще да е от 11/23.II.1867 г.

узнаваме за близо едномесечното пребиваване на Каравелов в Далмация. На път от Далмация за Сърбия той се отбил в Будапеща и, както ще видим, съвсем не случайно. С дописка от 9 февруари Каравелов съобщава за събрание на сръбската Омладина, състояло се на 7 февруари в Пеща, на което редакторът на в. „Застава" д-р Св. Милетич и Вл. Йованович държали речи и изказали нуждите на сърбите и на славяните изобщо не само в Австрия, но и в Турция.[208] Щом като на 7 февруари Каравелов бил в Пеща, което се потвърждава и от една бележка в омладинския вестник „Застава", излизащ по това време в същия град, в Далмация той трябва да е пристигнал около 10 януари. В промеждутъка между началото на януари и началото на февруари 1867 г. Л. Каравелов, изглежда, е посетил и Мостар в Херцеговина. За впечатленията си от този град и от страданията на народа в Босна и Херцеговина той разказва в спомените си от затвора — „Из мъртвия дом", 1868—1869 г. Начинът, по който излага мислите си за непосилния труд на измъчените селяни, които „за другиго сеят и обработват нивите, та затова нямат и оня хляб, който сами са посяли", спомените за вида на градовете и селата в Босна и Херцеговина дават основание да се допуска, че разказва видено и лично преживяно, т. е. че сам е посетил Мостар и тамошните краища.[209] Това е можело да стане само преди установяването му в Белград (преди 10. II. 1867 г.), защото 1867 и 1868 г. са твърде напрегнати за него, ангажирани с трескава политическа, журналистическа и писателска дейност; от юни 1868 г. до януари 1869 г. той е вече в затвора. Ако предположим, че е внесъл в спомените си впечатления от по-късно посещение, евентуално между 1869 и 1871 г. („Из мртвог дома" се появява в „Млада Србадија" през 1871 г.), не можем да намерим податки за пътуване до Мостар през това време.[210]

---

[208] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 164.

[209] Л. Каравелов, Събр. съчинения, т. 4, София, 1966, стр. 546; Б. Пенев, Л. Каравелов в Будапещенската тъмница, сб. в чест на В. Н. Златарски, София, 1925, стр. 267.

[210] След посещението на Л. Каравелов в Далмация (януари—февруари 1867 г.) няма сведения за негово пътуване в Босна и Херцеговина до арестуването му през юни 1868 г.: през пролетта

Следователно, преди да се установи в сръбската столица, Л. Каравелов прекарал известно време в Далмация, по всяка вероятност посетил Мостар, а непосредствено преди пристигането си в Сърбия бил в Пеща.

Но напускайки Русия, Л. Каравелов имал намерение да отиде в родината си, а не да остане в Белград. За това знаем от самия него и от негови близки. Малко преди заминаването си той пише на споменатия А. А. Ховански, редактор на сп. „*Филологическия записки*“, където изпратил и където била отпечатана статията му за Вук Караджич,[211] че скоро заминава „за България“.[212] През февруари 1867 г. Петко Каравелов споменава в писмо до М. Дринов, че Любен вече е заминал за „Турско през Белград“[213]. България неудържимо привличала своя син, но на пътя до нея имало твърде много пречки. През юни 1867 г. той се прехвър-

---

и лятото той е зает с усилената подготовка на българската чета, през юни пътува, но в обратна посока — на югоизток, до есента и зимата на 1867 г. праща дописки от Белград и други градове, след изгонването му от Сърбия пребивава в Нови Сад. След излизането от затвора (януари 1869 г.) прекарва известно време в Нови Сад и Белград, после отива в Букурещ и прави опит да издава със „старите“ в. „Отечество“. През късната пролет на 1869 г. (юни) пътува до Австро-Унгария. След завръщането си се заема с усилена подготовка на в. „Свобода“, първият брой на който се появява на 7 ноември 1869 г. Не е достатъчно ясно къде се е намирал от края на май до началото на юли. Но като имаме пред вид, че за Австрия той заминава заедно с българските пратеници, които отиват при Херцен, Бакунин и Мацини, предположенията за заниманията му през юни могат да се свържат по-скоро с тяхната мисия, отколкото с посещение на Мостар. През 1869, 1870 и до края на април 1871 г. Л. Каравелов е погълнат от работата по списването и издаването на „Свобода“ и от организационни революционни задачи. А спомените „Из мъртвия дом“ са отпечатани в книгата на „Млада Србадија“ за юли—ноември 1871 г. Така че най-вероятно за посещение на Мостар остава времето, когато Л. Каравелов е в Далмация. Мостар се намира немного далеч от адриатическото крайбрежие и е достъпен по долината на р. Неретва. Това е т. нар. Ниска Херцеговина, на чиито високи полета Каравелов е можел да види да работят измъчените селяни, за които говори. Останалата част от Херцеговина е изпълнена с високи планини, където няма условия за земеделие.

[211] Виж в Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 155 сл.

[212] Л. В. Воробьев, О характере и источниках идеологии Л .Каравелова, стр. 23.

[213] БИА, ф. 111, а. е. 130, л. 3.

лил за кратко на българска територия във връзка с подготовката на освободителната борба. Но това преминаване било временно. Л. Каравелов смятал да отиде по-късно заедно с доброволците от Сърбия в Западна България и оттам да поеме Балкана съгласно плана за действията на четата, за да се бори за свободата на народа си. Впрочем и брат му Петко загатва още през февруари, че плановете на Любен били по-сложни. Той тръгва за Турско през сръбската столица, „саде се не знае де ще иде от там или ще остане там".

В литературата за Л. Каравелов са изказвани различни мнения за причините, поради които той напуснал Русия. Ив. Клинчаров смята, че Каравелов бил „принуден (да не кажем — заставен!) да напусне руската земя и да замине за Сърбия"[214]. Това поддържат В. Христу, който се основава на спомени и писма на З. Арборе Рали,[215] а също и Г. Константинов[216]. Б. Пенев и М. Арнаудов с по-голямо основание търсят комплекс от причини: затрудненията, създадени за активна политическа дейност в Русия след изстрела на Каракозов, „мисълта за революционна дейност", за важните политически събития на Балканите и слуховете за война на Румъния и Сърбия против Турция.[217] Макар сам да привежда доста убедителни доказателства за революционните връзки на Каравелов в навечерието на заминаването му за Сърбия, Л. Воробьов не е склонен да обясни това заминаване със засилването на „белия терор" през 1866 г.[218] Според него Каравелов започва да се подготвя за скорошно заминаване на Балканите, предвиждайки всеобща борба на южните славяни против турското робство".

Във всички изтъкнати причини и съображения, които можели да доведат Каравелов в Сърбия, има из-

---

[214] Ив. Клинчаров, Л. Каравелов. Биография, София, 1925, стр. 56.

[215] В. Христу, Л. Каравелов и М. Бакунин, в. Мисъл и воля, год. V, бр. 12 от 24. III. 1935 г.

[216] Г. Константинов, Л. Каравелов, София, 1959, стр. 52.

[217] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. 2, стр. 1228; М. Арнаудов, Л. Каравелов, стр. 210—211.

[218] Л. В. Воробьев, О характере и источниках идеологии Л. Каравелова, стр. 23.

вестно основание, включително и в „белия терор“ след изстрела на Каракозов. И все пак кое е главното съображение, главният подтик, който обуславя решението на Каравелов да напусне Русия? По наше мнение това е преди всичко узрялото съзнание, че писателят, учените, публицистът трябва да отстъпи първото място на политика, че е настъпило време, което създава благоприятни условия за непосредствена борба за освобождение на българския народ. Международната обстановка в Европа и на Балканския полуостров били схванати от Каравелов като извънредно подходящи за освободителна акция на българския народ и на другите южни славяни. Но не плановете и концепциите на славянофилските кръгове давали облика на политическите замисли на Л. Каравелов.[219] Както убеждението му, че революционният съюз на народите (били те всички славянски, балкански или само южнославянски) е необходимо условие в борбата им за свобода, било почерпано от революционнодемократичната, а не от славянофилската политическа мисъл, така и плановете му за политическа дейност в България били плод на практическите му контакти и договаряния с революционни дейци и организации в Русия извън славянофилите. Човекът, който още през 1861—1862 г. се стреми да създаде български център в Белград, еманципиран от опекунството и даже обикновеното ръководство на славянофилите, човекът, който още тогава взема за образец не славянофилските комитети или свързаните с тях „настоятелства“, а революционните групировки, формирани от Херцен и Кошут, същият този човек доразвива, задълбочава и изяснява собствената си концепция след 1861—1862 г. в революционна насока. Връзките и съзнателният стремеж да засилва интереса на славянофилите към политическата борба на българския народ са необходимо звено от цялостната му дейност, но не те дават идейното съдържание и политическата основа на проявите му.

Главните съображения, които довели Л. Каравелов в сръбската столица, трябва да се търсят в же-

---

[219] Такова тълкуване им дава М. Димитров, Л. Каравелов. Биография, стр. 115.

ланието му да вземе непосредствено участие в назряващото революционно движение в България. За избухване на масово движение в България съществували дълбоки вътрешни причини. За скорошен революционен взрив в България съдействували и напрегнатите събития на Балканите през 1866—1867 г.: Критското въстание, свалянето на княз Куза и довеждането на Карл Хохенцолернски за княз на Румъния, назряващите конфликти между Турция и Румъния, както и между Сърбия и Турция, очакванията, че ще бъде поставен на цялостно разглеждане Източният въпрос. Активизирането на руската политика спрямо Османската империя, а, от друга страна, пораженията на Австрия във войната ѝ с Прусия създавали благоприятна обстановка за разгръщане на революционното освободително движение на Балканите.

В началото на 1867 г. станала известна чрез печата брошурата на Тайния български централен комитет „La Bulgarie devant l'Europe". Още в началото на декември 1866 г. сръбският официоз „Српске новине" имал сведения от Цариград, че българите искат да се отцепят от Турция в автономно княжество.[220] Вестниците в европейските и балканските страни разпространявали слухове за проекти на великите сили по Източния въпрос, за намеренията на Русия да създаде самостоятелно българско княжество начело с руския княз Константин.[221] Чешкият вестник „Народни листи", сръбският „Световид", руските „Москва" и „Голос" съобщили в първите дни на 1867 г. за брошурата „La Bulgarie devant l'Europe" и коментирали нашироко съдържанието и политическото ѝ значение.[222] „Европа се тресе из основи: нейните средни и южни дялове пращат юнашки поздрави на Истока" — пише органът на Омладината в. „Застава" в новогодишния си преглед за изтеклата 1866 г.[223] „Започналото обединение на Германия и завършеното възраждане на Италия промениха из основи стария ред на нещата в Европа, на коя-

[220] Српске новине, год. XXXII, бр. 142/3. XII. 1866 г.
[221] Световид, год. XVI, бр. 1/1. I. 1867 г.
[222] Пак там, в. Голос, бр. 2 от 2/14. I. 1867 г.; в. Москва, бр. 5 от 6. I. 1867 г.
[223] Застава, год. II, бр. 1 от 1. I. 1867 г.

то трябва да се припише, че източните християни още носят робски ярем."[224] Моментът в международните отношения е благоприятен за обща въоръжена борба на балканските народи, които ще извоюват заедно своята свобода. И „Застава" заключава: „Като се вдигнат толкова милиона християни, няма спасение за турците."[225]

Омладинската „Застава", която през разглеждания период излизала в Пеща, отразява най-ярко борческите настроения в сръбското княжество и сръбските краища под турско и австрийско владичество, нетърпеливото очакване на въстания и война срещу Турция, готовността за борба. „Застава", която следи с внимание руската политика на Изток и реално гледа на нея, не престава да очаква, че руският народ ще протегне ръка за помощ на своите братя в решителния момент.[226]

Дописките на Л. Каравелов от края на 1866 г. и началото на 1867 г. показват, че той бил добре запознат със събитията на Балканския полуостров, с голямото възбуждение сред южните славяни и политическото раздвижване сред българската емиграция в Румъния. В началото на септември 1866 г. той започва дописката си от Белград с думите: „В сегашно време всички са заети с въпроса за славянския съюз и скорошното разпадане на Турската империя."[227] А при първия си досег със сърбите-омладинци в Пеща той се солидаризира с тяхното мнение, че в Турция трябва да се действува с топор, а не с перо, както в Австрия.[228]

Преди да замине за Белград и да навлезе като свой човек в живота на Омладината, Л. Каравелов установява връзки с омладинската организация в Русия,[229] известна под наименованието „Српска општи-

---

[224] Застава, год. II, бр. 2 от 4. I. 1867 г.
[225] Пак там, бр. 9 от 28. I. 1867 г.
[226] Пак там, бр. 2 от 4. I. 1867 г.
[227] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 148.
[228] Пак там, стр. 165.
[229] Още Б. Пенев, анализирайки творчеството на Каравелов до 1867 г., предполага, че „в Русия Каравелов се е движил в сръбска среда", без да привежда аргументи и без да определя конкретно в каква именно сръбска среда се движил. (Б. Пенев, История на новата бълг. литература, т. IV, ч. 2, стр. 1217.)

на".[230] Създадена през пролетта на 1866 г.[231] в Петербург, тя привлякла млади сърби (главно учащи се) и от Киев, Москва и Одеса. Сръбските младежи в Москва били уведомени за „Общината" от един неин пратеник херцеговинец през юли 1866 г. Уставът на „Сръбската община" е писан от Св. Марковић,[232] който дошел в Петербург през лятото на 1866 г. Целите на тази омладинска организация били патриотични, но в устава те не са показани открито, за да може „Общината" да получи разрешение за дейност от Азиатския департамент. Както съобщава отчетът на това омладинско дружество, отпечатан във вестник „Застава", и практическата дейност на членовете, проектът, представен на царските власти, бил по-ограничен от онзи, който омладинците имали намерение да следват.[233] Ръководният комитет на „Сръбската община" се състоял от Сава Груич (председател), Димитрие Джурич (и двамата участвували в полското въстание от 1863 г. заедно с брата на Св. Марковић — Йеврем Марковић), Йован Дреч (секретар), Стеван Дамянович, Светозар Марковић, Йован Самарджиич и Димитрие Дучич.[234]

Сръбските младежи, които учели или пребивавали по различни причини в Русия и членували в „Сръбската община", се вдъхновявали от патриотичните чувства на Омладината и работели за развитието на тези чувства помежду си. „Общината", както се изтъква в една дописка до „Застава" от април 1867 г., „едва чака да й даде глас пушката от Сърбия, че е време да се върне у дома си."[235]

---

[230] Јов. Скерлић в книгата си „Светозар Марковић, негов живот, рад и идеје (Београд, 1910) за пръв път се спира на „Общината" и ролята на Маркович в нея.

[231] Застава, год. II, бр. 83, 84 от 3 и 7. IX. 1867 г.

[232] Оригиналът на устава на „Общината" бе публикуван от В. Г. Карасев в тома „Св. Маркович, Избранные сочинения", Москва, 1956, стр. 860—862.

[233] Застава, год. II, бр. 83/3. IX. 1867 г.

[234] Пак там, бр. 49 и 101/28. V и 5. XI. 1867 г. През следващата отчетна година секретар на „Общината" става Св. Маркович. Като такъв той се подписва под статията си „Српској Омладини", публикувана във в. Србија", год. II, бр. 27 и 28 от 3 и 6. VI. 1868 г.

[235] Пак там, бр. 34/22. IV. 1867 г.

През първата половина на 1867 г. в „Сръбската община“ се заговорило за преустройството ѝ в „Южнославянска“, което наскоро и станало. Около нея се групирали освен южни славяни и други младежи славяни — чехи и руси. Към дейността и целите на „Общината“ проявявала особен интерес руската революционна младеж. Връзките на членовете на „Общината“ с руското революционно движение представляват съществена страна от дейността ѝ.[236]

Във всеки случай „Общината“ смятала, че в програмата си тя трябва да предвижда „поддържане любовта и връзките между славяните въз основа на взаимно изучаване на историята, езика и днешното състояние на славяните“. На първо място се имали пред вид южните славяни — сърби, хървати и българи, които биха образували в една съюзна организация на „общината“ отделна дружина; другата дружина биха формирали русите, русините и др.; чехите и моравците, които проявявали симпатии към другите славяни и към „Сръбската община“, щели също да образуват отделна дружина от съюза. По този начин „Сръбската община“, преустроена в южнославянска дружина, заедно с дружините на източните и на западните славяни трябвало съгласно замислите на младите славяни в Петербург да образуват „Славянски съюз“ или „Славянска беседа“ на федеративни начала, организация на представители на самите славянски народи.[237] При наличието на руските славянски комитети, чиято главна цел и задачи били подчинени на интересите и политическите задачи на царска Русия, така както тези интереси и задачи били схващани от славянофилите, идеята за създаване на „Южнославянска община“ и „Славянски съюз“ в Русия имала смисъл на разграничение на напредничавите среди от южнославянската и славянската младеж от славянофилската политическа концепция.

За нас е от особен интерес обстоятелството, че „Общината“, както се казва в отчета ѝ, „се стараеше не-

---

[236] В. Вулетић, Св. Марковић и руски револуционарни демократи, стр. 37 сл.

[237] Застава, год. II, бр. 49 от 28. V. 1867 г.; сравни у В. Вулетић цит. съч., стр. 37.

престанно за колкото се може по-тясно споразумение с българите в Русия, което без съмнение беше и е в интереса на едната и другата страна". „Сръбската община" потърсила контакт с участниците от „Българската дружина", която съществувала няколко години преди това в Москва и която издавала списанието „Братски труд". С „братята българи" „Общината" била „в най-искрени взаимоотношения".[238]

Тези податки за дейността на „Сръбската община" в Петербург и за връзките ѝ с Москва, Киев и Одеса, с българите, както и специално с бившите участници от „Българската дружина" в Москва, вече ни навеждат на твърде вероятно предположение, че Л. Каравелов, който през първата година от основаването на „Общината" живеел още в Москва, е един от „братята българи, които днес се намират във връзка с Общината" и които „са в най-искрени взаимоотношения с нея". Толкова повече, че точно и най-вече Каравелов от кръга на редакцията на „Братски труд" (Р. Жинзифов, Л. Каравелов, В. Попович, Н. Бончев) бил проникнат от интерес към южните славяни и от идеята за общността на техните политически задачи. За това свидетелствуват ръкописът „Чем можно помочь болгарам?" и ранните дописки на Каравелов. Що се отнася до Р. Жинзифов, другата най-активна фигура от „Братски труд", едва ли славянофилските му идеи, на които Каравелов още през 1861—1862 г. се противопоставил, можели да допаднат на революционно настроените омладинци от „Общината", които не се задоволявали със съществуването на руските славянски комитети, а си създали своя организация. И през 1868 г., когато тя действувала като „Южнославянска", в ръководството ѝ не фигурира Райко Жинзифов, вече достатъчно проявен книжовник, за да бъде деен член на организацията, ако славянофилските му възгледи не били в разрез с революционно-демократическата насоченост на „Общината".

Между членовете си през ноември 1867 г. „Общината" броела един българин и трима руси.[239] Двама

---

[238] Застава, год. II, бр. 101 от 5. XI. 1867 г.
[239] Пак там, бр. 102/9. XI. 1867 г.

от членовете ѝ по същото време пребивавали в Белград. С основание се смята, че този един българин, член на „Общината“ през 1866—1867 г., е бил Любен Каравелов.[240] Неговите намерения и планове при заминаването му от Русия били известни на „Общината“, по-специално на участниците в нейния ръководен комитет Димитрие Джурич и Йован Дреч. Заедно с тях Каравелов разисквал положението на Балканите и възможностите да се започне обща борба за освобождение от турско робство. Българският и сръбските родолюбци се вълнували от въпроса за настроенията сред руското общество в полза на освободителното движение на южните славяни, и от това, доколко може да се разчита на помощ от страна на Русия. Но за тях било от извънредно голямо значение да установят какво е действителното положение в Сърбия и в поробените области на Турция. Ето защо Л. Каравелов веднага след пристигането си в Белград писал накратко на своите сръбски приятели в Русия, за да им предаде първите си впечатления, обещавайки заедно с това да ги осведоми по-подробно.

Не може да не направи впечатление, че докато на М. П. Погодин Л. Каравелов не намерил време да се обади чак до края на април 1867 г., когато му писал с цел да препоръча двама сръбски прависти и да изкаже неодобрение, задето не са избрани за сръбски делегати на Етнографската изложба в Москва „народни хора“ — омладинци,[241] на приятелите си от „Общината“ той смогнал да изпрати писмо още през февруари. Явно е, именно с тях го свързвала непосредствена договореност за практическата му политическа дейност в Сърбия и общи политически планове за освободителното движение на южните славяни.

Д. Джурич и Й. Дреч му отговорили на 3 март 1867 г. От тяхното писмо става ясно, че членовете на „Общината“ били в течение не само на по-общите схващания на Л. Каравелов за политическата ситуация, но знаели и неговите конкретни планове за действие при тази ситуация. Българските и сръбските студенти в Ру-

---

[240] В. Г. Карасев, В. Д. Конобеев, пос. доклад.
[241] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 577—578.

сия, откъснали се за по-продължително време от родината си, се вълнували дали няма налице условия за освободително движение в южнославянските области. Първата задача на Каравелов била да установи именно това. „Очакваме подробно да ни известиш за всичко, което чуеш и видиш“ — пише му Дреч. „Как е тамошното настроение? — пита Джурич. — Кажи ми можеш ли макар от външни признаци да заключиш дали се мисли, работи и подготвя нещо сериозно?“[242]

Членовете на „Общината“ в Петербург били осведомени, че Л. Каравелов ще бъде дописник на „Голос“, и посрещнали с голям интерес дописката му от 22 февруари, където той съобщава за речта, която държал пред публично събрание в Белград известният омладински деец, редакторът на омладинския вестник „Србија“ Любомир Калевич. Основната мисъл на речта била тази, че е настъпил часът да се изпълнят желанията на сръбския народ. Макар да говорел, че това може да стане „или чрез оръжие, или по пътя на мира“, Калевич в речта си в същност изразил борческата готовност на народа да влезе във въоръжена схватка с турците. Той направо заявил, че сръбското правителство не се вслушва в желанията и готовността на народа за борба срещу поробителите и ако народът не постигне святата си цел — освобождението, цялата вина ще падне на правителството.[243]

---

[242] Писмото на Й. Дреч и Д. Джурич използува В. Г. Карасев в статията си, печатана в сп. Историјски гласник, 1962, бр. 1—4. Публикува го И. Конев, Българо-сръбски и българохърватски книжовни взаимоотношения, Материали и документи, София, 1966, стр. 56—57. И в двете публикации има някои неточности. Конев погрешно е разчел инициала за името на Джурич (И. вместо Д.) и не отбелязва, че датата и мястото на писмото — „Петербург, 3 марта 1867 г.“, са нахвърляни набързо с молив. Писмото се намира в Държавния архив на СР Сърбия — Белград, в колекцията „Поклони и одкупи“, кутия 70, бр. 353.

[243] Публицистиката на Л. Каравелов, т. 1, стр. 157—176. И в друга своя дописка — от 24. III. 1867 г., Л. Каравелов споменава една реч на Калевич (Публицистиката, стр. 196), но Дреч и Джурич нямат нея пред вид, защото тя е публикувана в „Голос“ във време, по-отдалечено от пристигането и първите впечатления на Каравелов от Сърбия, за които става дума в писмото на двамата му приятели.

Интересен е коментарът на Каравелов към споменатата реч на Л. Калевич: „Мнението на сръбския публицист споделя всеки южен славянин; всички са убедени, че трябва да се действува по-енергично и да се стараем с всички сили да постигнем *своята цел, която по мнението на народа може да бъде постигната само с кръв*“ (к. м. — Кр. Ш.). За времето, откакто стъпил на сръбска земя и се уверил в чувствата и стремежите на южните славяни, Каравелов затвърдил убеждението си, че за тях е настъпила епоха на прелом, на поврат към нещо ново, което се подготвя продължително време в живота на народите. Той очаква в близко време да избухне война между Сърбия и Турция и смята за твърде вероятно и Черна Гора да обяви война на Портата.[244]

Д. Джурич и И. Дреч приветствуват Л. Каравелов за неговата статия в „Голос“ и се радват, че в Сърбия има такива борчески настроения. Ако е така, „ние няма от какво да се боим — пише Дреч на Каравелов и му напомня негови думи за очакваните от тях събития и борби: — Ще даде бог и нашата сила, и *ще бъде добре да се срещнем, както ти каза, на Дарданелите*“ (к. м. — Кр. Ш.).[245]

От своя страна И. Дреч и Д. Джурич оведомяват Л. Каравелов как се отнася руското общество към освободителните стремежи на южнославянските народи: „Тукашното настроение на руското общество е превъзходно — съобщава Джурич — и от ден на ден дава все по-големи надежди“; „Възгледите на тукашното общество за нашите работи не престават да бъдат такива, каквито ние можем да желаем да бъдат“ — потвърждава и Дреч. Двамата споменават нещо друго, твърде съществено: от русите може да се очаква да се озоват и окажат значителна помощ на южните славяни, когато последните започнат да действуват. „Очакват се само нашите дела, за да се отзоват и оттук с дело“ — твърди Д. Джурич.[246]

---

[244] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 175 — 177.

[245] ДАСРС, ПО-70, бр. 353; И. Конев, цит. публ., стр. 56 — 57.

[246] Цит. писмо.

Писмото на Й. Дреч и Д. Джурич засяга и намеренията на Л. Каравелов да издава в Белград вестник „Братски труд". Един от първите въпроси, които Джурич задава на Каравелов, е този, скоро ли може да се очаква първият брой на вестника. Дописничеството не изчерпва, както се вижда, намеренията на Л. Каравелов. Той не е изоставил идеята за печатен орган, която го занимава през 1861—1862 г. Пред новия вестник, който замисля да издава в Сърбия, се изправят непредвидени обстоятелства. Не ще съмнение, че бъдещият редактор е полагал усилия още през пролетта и лятото да подеме вестника, но и до есента на 1867 г. той не успява да стори това. Две бележки, поместени в „Застава" от септември и октомври с. г., ни поясняват, че министърът на вътрешните работи не разрешил на Каравелов „да издава в Белград политически лист на български език". Редакцията на „Застава" с основание се възмущавала от сръбското правителство, че не допуска Л. Каравелов, патриот, привърженик на приятелството между единокръвните българи и сърби, да издава вестник.[247] Защото, както личи от други източници, той си поставял задача чрез новия вестник да разпространява между българите идеята за южнославянското единство, поради което променил възприетото отначало наименование на вестника „Братски труд" на „Братски съюз".[248]

И така, преди да напусне Русия, Л. Каравелов вече бил в тесни взаимоотношения с омладинските среди чрез организацията на сръбската младеж в Русия „Сръбска община", която разширила своята дейност и цели на южнославянска основа. Пряко или косвено, през втората половина на 1866 г. и началото на 1867 г. Л. Каравелов знаел за младия Св. Маркович, един от твърде активните членове на „Общината". Сръбските студенти в Русия и Каравелов били единодушни по главните въпроси на националноосвободителното движение, те обмисляли заедно положението на Балканите и смятали, че освобождението на южнославянски-

[247] Застава, год. II, бр. 89, 95/24. IX и 15. X. 1867 г.

[248] В. „Москва", бр. 96/1. VIII. 1867 г.; сравни у М. Димитров, Л. Каравелов, Биография, стр. 135.

те народи под турска власт ще бъде постигнато по пътя на въоръжената борба, която би била подкрепена от страна на Сърбия и Русия.

Членовете на „Общината“ в Петербург и Л. Каравелов, изглежда, се споразумели да свържат в едно цяло борбата на сърбите, българите и другите южни славяни за освобождение. Каравелов още от началото на 60-те години бил убеден в необходимостта от съединение на силите им. „Сръбската община“ в Петербург наскоро след създаването си разширила задачите си, като, без да изоставя националните си цели, свързала ги с националноосвободителните движения в другите южнославянски страни.

На годишно събрание, състояло се на Нова година 1868 г., официално била конструирана „Южнославянската община“. В комитета на южнославянската община били избрани: търговецът Сава Янкович, сърбин, гостилничарят Стачо (Станчо?) Димитриевич, българин, *д-р Д. Кирович и офицерът К. Кесяков, българи,* студентите Д. Дучич и Св. Маркович, сърби. Както се разбира от информацията за годишното събрание, при конструирането ѝ „Южнославянската дружина“ била в същност сръбско-българска, тъй като в Петербург имало само един хърватин, който членувал в „Общината“, а словенци изобщо нямало.[249] Но не само наличието на повече българи и сърби определяло характера на „Южнославянската дружина“. Важна роля в случая играело обстоятелството, че именно в българските и сръбските области под турска власт през 1867 и 1868 г. освободителното движение било в подем. Голямото раздвижване в България, преминалите чети на П. Хитов и Ф. Тотю и подготвяните, но неуспели да преминат чети, вътрешното възбуждение в страната, активизирането на руската политика по отношение на българите и на русофилската българска емиграция в Румъния и Русия — всичко това давало отражение на младите българи, учещи се в руските университети и военни училища. Оттук и тяхната по-голяма заинтересува-

[249] Извештај о Главној годишњој Скупштини „Српске општине“ у Петрограду, публ. в Св. Марковић, Сабрани спи-си, Београд, 1960, том I, стр. 22.

ност към работите и намеренията на „Южнославянската дружина“ в Петербург.

Дружеските отношения на Л. Каравелов с членовете на „Сръбската община“ му помогнали да се запознае отблизо с идеите, целите и задачите на Омладината още до установяването си в Белград. Негова дописка от Пеща, датирана „9 февруари“, иде да ни покаже, че той не случайно, а с определени политически задачи минал през Пеща. По онова време през унгарските области на Австрия и специално в Пеща живеели много сърби и други южни славяни, които принадлежали към различни обществени и политически групировки. Л. Каравелов обаче попаднал не на друго място, а в омладинска среда и изпратил дописка не за друго, а за омладинско събрание, организирано от най-изтъкнатите ръководители на Омладината Светозар Милетич и Владимир Йованович. Дописката от Пеща е първият по време от известните ни документи, който свидетелствува за лична среща на Л. Каравелов със Св. Милетич и Вл. Йованович. С тях, особено със Св. Милетич впоследствие ще го свързват общи възгледи, съвместни политически акции, едваква съдба (заедно с Вл. Йованович, както се знае, той е арестуван, хвърлен в затвора и съден по неоснователно подозрение за съучастничество в убийството на княз Михаил). Първата и втората годишнина на омладинския вестник „Застава“, редактирани от Св. Милетич при близкото участие на Вл. Йованович, излизали в Пеща. Около редакцията в унгарската столица се групирали през разглеждания период някои от най-активните омладинци. Оттук и интересът на Л. Каравелов към Пеща.

Омладинското събрание в Пеща било посветено на току-що дадените конституционни права и автономни функции на Унгария в рамките на австрийската империя и на ограниченията, които унгарските власти незабавно започнали да налагат на сърбите, преминали под тяхно владичество. Л. Каравелов предава речите на Св. Милетич и Вл. Йованович, в които те засегнали нуждите не само на сърбите, но изобщо на славяните под австрийско и турско робство. С особени симпатии в дописката са приведени думите на един студент от Пеща: „По моето крайно разбиране мастилото и хар-

тията в сегашно време са почти безполезни, нас ще ни излекува само барутът. Аз не говоря за вас сърбите, живущи в Австрия, но за нашите братя в сръбското княжество, в Босна, Херцеговина и България." Дали това са действително думи на участник в събранието или Каравелов, както често постъпва, предава чрез второ лице свои мисли, не е толкова съществено. Във всеки случай той се солидаризира с тях и заключава: „От тези кратки думи може да разберете какво е настроението на южните славяни."[250]

Предварителните връзки на Л. Каравелов с омладинците в Петербург около „Сръбската община" направили възможно неговото навлизане в сръбския обществено-политически живот по начин така непосредствен и бърз, който не може да не предизвика учудване, ако не държим сметка за по-раншните му връзки и интереси. В същност Каравелов бил подготвен за това отдавна както чрез книжовните си интереси към Сърбия, така и с проучванията си за политическите условия на Балканите и отношението на великите сили към Турция и към поробените народи, за развитието и ролята на Сърбия и другите свободни балкански държавици. Приятелските му връзки и политическото единодушие с омладинците около „Сръбската община" в Петербург практически го въвели в политическия живот на Сърбия и Омладината.

Връзките на Л. Каравелов с „Общината" продължили и след установяването му в Сърбия. Освен писмото на И. Дреч и Д. Джурич за това говори и обстоятелството, че наскоро след българския член на „Общината" в Белград се озовал нейният председател подпоручик Сава Груич. В средата на март 1867 г. той бил вече в Белград.[251] Завръщането на С. Груич несъмнено се обуславяло от политически причини. Той вероятно се е срещал с Л. Каравелов, както много вероятно е Дреч и Джурич да са осведомили него и другите членове на ръководството на „Общината" за ин-

---

[250] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 165.

[251] LANM — Praha, Poz. Fr. Zacha, 37L55. Пристигането на С. Груич в Белград е отбелязано в дневниковите записи на Ф. Зах, който в момента заместял военния министър М. П. Блазнавац.

формацията, която им дал българският приятел при първите си лични впечатления от политическото положение в Сърбия и изгледите за решителни събития на Балканите.

Членовете на „Сръбската община“ не живеели откъснато от руското революционно движение въпреки легализирания характер на организацията си. Зад взаимоспомагателните и просветни цели на „Общината“ се криели революционни намерения, жив интерес към руската революционна мисъл и връзки с нелегалното революционно движение.

Сава Груич и Димитрие Джурич, членове на ръководството, участвували в полското въстание през 1863 г. и още оттогава познавали мнозина участници в полското и руското революционно движение. Наред с практическите връзки някои от дейците на „Общината“ се увличали от идеите на руските революционери демократи и възприели техните схващания. Св. Марковић се движел между напредничавата студентска младеж и участвувал в тайни кръжоци. На една литературна вечер в Петербург, уредена от такъв кръжок, Марковић имал възможност да види, както сам казва, „известния писател на руската младеж“ Д. И. Писарев, който говорил за Хайнрих Хайне и борбата му против реакционерите и либералите, за възвишения смисъл на борбата, която водят „титани“ като Хайне за прогреса на човечеството.[252]

Изстрелът на Каракозов през април 1866 г. и последвалият го „бял терор“ затруднили дейността на руските революционери, но тя не била преустановена. Точно в периода на „белия терор“ някои от членовете на „Сръбската община“ си създали контакти с представители на тайната организация, известна под името „Сморгонская академия“. Най-активна роля във взаимоотношенията на „Сръбската община“ и „Сморгонската академия“ играел И. Й. Бочкарьов.[253] От страна на

---

[252] Св. Марковић, Сабрани списи, т. I, Београд, 1960, стр. 27—29.

[253] Б. П. Козьмин, Революционное подполье в эпоху белого терора, Москва, 1929, стр .44 — 45; В. Г. Карасев, Св. Марковић, стр. 15.

„Общината“ Св. Маркович бил най-близко ангажиран във взаимоотношенията с руските революционери.[254]

По време на Втората омладинска скупщина в Белград (август 1867 г.) И. И. Бочкарьов се оказал в сръбската столица и участвувал в работата на Скупщината като един от нейните гости.[255] Там той непременно се е запознал с Л. Каравелов, ако не са се познавали още от Русия. Представляват интерес и други факти от дейността на И. И. Бочкарьов през 1867 г., които заслужават да бъдат проучени, понеже имат отношение към Л. Каравелов и българското революционно движение. През лятото на 1867 г. Бочкарьов бил не само в Белград, но и в Швейцария, където пътувал с политически задачи.

„Сръбската община“ имала връзки и с други руски революционери, между които известният по-късно учен етнограф и географ П. А. Ровински, голям познавач на живота и нравите на Черна Гора, където живял и работил в продължение на няколко десетилетия. По време на следването си в Русия с него имали връзки Йов. Дреч и Ж. Жуйович. Изглежда, че в революционната петорка, ръководена от Ровински, членувал и Ж. Жуйович, първият сърбин социалист.[256] П. А. Ровински бил твърде близък на Чернишевски, който се отнасял с доверие и симпатия към него като към приятел и привърженик. Ровински бил един от активните членове на революционната организация „Земля и воля“ от 60-те години на XIX в.[257] През 1866 г. той бил изве-

---

[254] В. Вулетић, Св. Марковић и руски револуционарни демократи, стр. 38. Тясната близост между Бочкарьов и Маркович се установява от факта, че при арестуването на Бочкарьов между книжата му били намерени два ръкописа на Маркович, и то уставът на „Сръбската община“ и статията на Маркович „Српској Омладини“. Виж за това В. Г. Карасев, Два новых автографа Св. Марковича, сп. Славяне, Москва, 1956, № 9, стр. 38.

[255] Застава, год. II, бр. 79/20. VIII. 1867 г. Виж също у Јов. Скерлић, Омладина и њена књижевност, Београд, 1905, стр. 120—121.

[256] Е. П. Наумов, Заседание, посвященное памяти П. А. Ровинского, в сп. „Советское славяноведение“, год. II, бр. 4/1966, стр. 111—113.

[257] На революционната дейност на П. А. Ровински обърна в последно време внимание съветският историк Е. В. Михайлов. Виж неговата публикация „Письмо А. А. Слепцова П. А. Ровинскому от 3/16. IV. 1906 г.“ в сб. Революционная ситуация в России в 1859 — 1861 г., Москва, 1963.

стен на полицията като деец и опасен революционер в Москва.[258]

Сътрудничеството между сръбските омладинци в Петербург и руските революционери косвено потвърждават свидетелствата за близостта на Л. Каравелов с руските революционни среди около Ишутин, братовчед и съмишленик на Каракозов. По сведения на З. Арборе Рали Каравелов познавал Гремячевски, а чрез него Ишутин, Штранден, Яшицин, Николаев, Ищеряков, Юрасов и други каракозовци. З. Арборе твърди, че в дома, където се събирали каракозовци, през 1866 г. той срещнал българи, живеещи в Москва, между които и Л. Каравелов.[259]

Младият фолклорист И. А. Худяков, който учел по едно и също време с Каравелов в Московския факултет и се интересувал от българския фолклор, по всяка вероятност се познавал лично с младия български изследвач на народното творчество. Във всеки случай Худяков използувал материали от „Памятники народного быта болгар" и се позовавал на тази книга, а на Каравелов били известни изданията на Худяков (фолклорни и научно-популярни). Знае се със сигурност, че Худяков познавал приятеля на Любена — К. Геров.[260] Толкова повече основание имал той да се запознае с Каравелов, с когото го свързвали лични интереси. Центърът на вниманието на И. А. Худяков бил обаче в революционното движение. Арестуван и съден по делото на Каракозов, той бил изпратен на заточение, където починал. Познанството на Л. Каравелов с Худяков го поставяло по такъв начин в контакт с един от активните революционни дейци през 1866 г., и то от кръга около Ишутин. Наистина името на Каравелов не фигурира между лицата, за които властите установили, че са посещавали кръжока, но това още не опровергава податките от други източници за връзките му с революционерите от този кръжок. Л. Каравелов имал възможност да се свърже с Худяков-революционера и

[258] Русско-польские революционные связи, т. II, стр. 570.

[259] В. Христу, З. Арборе за българските революционери, София, 1947, стр. 43, 78.

[260] Л. Ерихонов, Руското общество и българската литература, стр. 71.

чрез полските дейци М. Маркс и П. Маевский. При последния И. Худяков идвал през пролетта на 1866 г., за да уточни кога Д. Каракозов трябвало да дойде в Петербург за подготвяното покушение срещу Александър II.[261] Максимилиан Маркс познавал някои български студенти, включително и Л. Каравелов.[262]

Във всеки случай не само през 1859 г., когато бил поставен официално под постоянно полицейско наблюдение, но и непосредствено преди да напусне Русия, Каравелов общувал с руси, известни с революционните си убеждения и прояви, така че някои българи в Москва си обяснили заминаването му в началото на 1867 г. с неговите увлечения по идеите на Херцен и Чернишевски и връзките му с кръжоците.[263]

И. И. Бочкарьов, чрез когото „Сръбската", а от началото на 1868 г. — „Южнославянската община" била свързана с революционното движение в Русия и по-специално с една от най-дейните организации по време на „белия терор", т. нар. „Сморгонская академия", бил натоварен да свърже тази организация с руските емигранти в Швейцария. Отношенията му с южните славяни в Петербург също едва ли представлявали лична негова инициатива. В епохата на „белия терор" руските революционери, които в съгласие с ясните и определени позиции на Херцен и Чернишевски за подкрепа на южнославянското освободително движение проявявали постоянен интерес към него, намирали в революционното освободително движение на южните славяни приложение на силите си. Типично е в това отношение поведението на Н. Д. Долматов, офицер от дворянски произход, който се вдъхновил от руските революционни идеи и работил за известно време активно в нелегалните революционни организации. Той раздал цялото свое имущество на селяните си, което предизвикало голям шум около неговото име. След като полицията влязла в дирите му, той напуснал Русия

---

[261] Т. Ф. Федосова, Польский комитет в Москве и революционное подполье, сб. Революционная Россия и революционная Польша, Москва, 1967, стр. 141.

[262] Пак там, стр. 114.

[263] П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, З. Стоянов в спомените на съвременниците си, стр. 229.

и се включил в българското освободително движение. Заедно с Мих. Греков, който разказва в спомените си за него, Н. Д. Долматов имал намерение да мине в България с четата на Н. Войводов и Цв. Павлович, която обаче се разпръснала поради убийството на двамата войводи на австрийския параход „Германия".[264]

Допълнителни проучвания в руските архиви може би ще ни доведат до догадки или по-сигурни данни за ролята на И. И. Бочкарьов като лице, отблизо запознато с идеите и плановете на омладинската „Сръбска община" в Петербург и връзките ѝ с българите чрез Л. Каравелов. През първата половина на 1867 г. Бочкарьов посетил Швейцария в изпълнение на споменатата вече задача да свърже „Сморгонската академия" с емиграцията.[265]

Не без връзка с интереса на руските революционери към южните славяни и специално към българското освободително движение, застъпвано в омладинските среди от Л. Каравелов, ще да е и създаването на постоянен комитет в Цюрих за подпомагане освобождението на славянските племена от варварски ярем и обединението на всички славяни. Комитетът имал намерение да основе вестник „за отбрана интересите на всички славянски народи", средствата за който да се събират от всички славяни. Комитетът смятал също така да се свърже със славянския комитет в Петербург. Но първата му задача била „да подпомогне въстанието на българите, и то не само парично, но и с въоръжени чети"[266]

Сведенията за Славянския комитет в Швейцария, с които разполагаме, са оскъдни и произхождат от чешкия вестник „Народни листи", откъдето ги препечатва „Застава". Обстоятелството, че този комитет изказвал готовност да подпомогне именно българското въстание, ни навежда на предположение за предвари-

---

[264] Ст. Чакъров, Н. Д. Долматов, стр. 269—272, в сп. Славянски глас, год. VIII/1910, кн. 6, стр. 274 — 275; сравни у същия автор, Материали за новата българска история, Илюстрация „Светлина", год. IX—1899, кн. XI—XII, стр. 13.

[265] В. Вулетић, Св. Марковић и руски революционарни демократи, стр. 38.

[266] Застава, год. II, бр. 79 от 20. VIII. 1867 г.

телно установени връзки, най-малко през първата половина на 1867 г., на членовете на комитета с българите било пряко, било чрез сръбските и руските революционни среди.

Във всеки случай не може да се отмине без внимание фактът, че Славянският постоянен комитет в Цюрих си поставил за първостепенна задача да подпомогне българското въстание, и то не само материално, но и с чети. Друг е въпросът, колко тази задача била реална и какво било предприето за нейното осъществяване. За нас е важно в случая готовността на членовете да подпомогнат българите. Явно е, че славяните от Цюрих едва ли са се насочили към българите и са замислили такава специфична форма — помощ на въстанието чрез чети отвън, без участието на някой българин или добре запознат с българските работи славянин.

За същото време в печата се говори, че в Цюрих съществувало славянско дружество, в което членували сърби, чехи, поляци и словенци. Неговите цели били еднакви по насока с тези на Обединената сръбска омладина и на „Общината" в Петербург.[267] Дружеството било за славянско единство в името на свободата, братството и равенството[268] и се наричало „Словенски збор". В това дружество членували и работели студенти от славянските страни. Негов председател през 1866 — 1867 г. бил Павле (Пая) Милков от Нови Сад.[269] То се намирало в най-близки отношения с Омладината и със Св. Милетич. Австрийските власти го смятали дело на Милетич.[270] Изглежда, че „Славянският комитет" и „Славянското дружество" в Цюрих са една и съща организация или най-малкото били свързани помежду си.

Освен посещението на И. И. Бочкарьов в Сърбия и връзките с руските революционери чрез „Сръбската община" налице са и други факти, които говорят, че Л. Каравелов и от Белград продължил контактите

---

[267] Застава, бр. 109 от 3. XII. 1867 г.
[268] Пак там, бр. 85 от 10. IX. 1867 г.
[269] Пак там, год. I, бр. 77 от 13. XI. 1866 г.
[270] Н. Петровић, Св. Милетић и Народна странка, т. I, стр. 364.

и сътрудничеството с руската революционна младеж и близките до нея кръгове, и то по практически въпроси на българското освободително движение.

През февруари 1867 г. Московският славянски комитет изпратил на Балканите младия офицер Н. Н. Раевски с мисия да провери състоянието на духовете.[271] Раевски минал през Румъния, срещал се с представители на българската емиграция в Букурещ, пътувал до Цариград, а също така до Белград. На тръгване от Русия той представил доклад до Азиатския департамент въз основа на материалите, с които разполагал там за положението на Балканите, и стъпките, които трябва да предприеме Русия в подкрепа на борбата на поробените народи. Непосредствените впечатления обаче видоизменили първоначалните виждания на Раевски. Докладите му, съставени след посещението на Балканите, носят по-различен характер: в тях той приема за изходна позиция въстанието в България, за което смята, че условията са налице. От докладите му се вижда, че Н. Н. Раевски се информирал за положението и настроенията на българския народ не толкова от руските дипломатически представители и от близката до официална и славянофилска Русия Добродетелна дружина, а от революционно настроените среди на българската емиграция в Румъния.[272] Но Раевски, изглежда, се срещнал и с български емигранти в Сърбия. По сведения на твърде заинтересувания в българското освободително движение английски консул в Белград — Лонгуърт, Раевски се намирал в сръбската столица в началото на юли 1867 г.[273] и преминал сръбско-турската граница около Ниш точно по време на вълненията в този край.[274] Информацията на Лонгуърт е извънредно интересна и навежда на мисли, че Раевски и Каравелов може да са се срещнали на българска територия. Л. Каравелов пътувал до Ниш, откъдето изпратил дописка до „Голос“ и писмо до В. И. Ламански в последните дни на

---

[271] С. А. Никитин, Славянские комитеты в России, стр. 153 — 154.

[272] Пак там, стр. 153.

[273] Public Record Office — London, Foreign Office, 78, 1973/1867.

[274] Пак там, FO, 195.

юни 1867 г., а Лонгуърт докладва на 4 и 5 юли с. г., че Раевски преминал границата и дошел в Белград, където консулът лично бил запознат с него от руския си колега Шишкин.

Явно е, че Л. Каравелов и Н. Н. Раевски се оказали на сръбско-турската граница и в Ниш по едно и също време.

Във враждебния на Русия и славянството печат точно по това време се появили нови нападки срещу Русия, преувеличени слухове за дейността и ролята на руските офицери, които били изпратени да проверят боеспособността на сръбската армия.[275] Особено голям шум дигала австрийската преса. През август „Neue Freie Presse" още говорела за руските военни, чиято мисия завършила още в края на юни.[276] Каравелов отхвърля тези и други слухове на австрийския печат и заедно с това отговаря на твърдението на „Neue Freie Presse", че към границите на Сърбия пътували „много руснаци — военни и цивилни". Според Каравелов имало наистина такива пътници, но те били само двама души, дошли от Русия. При това единият от тях бил южен славянин. Те пътували с научна цел: събирали етнографски и статистически материали и нищо повече![277]

По всичко изглежда, че „южният славянин" бил самият Л. Каравелов.[278] Кое е било обаче второто лице, дошло от Русия и руснак по националност, чието пътуване из Сърбия Каравелов не отрича? Възможно е това да е бил точно Н. Н. Раевски, пратеникът на Московския славянски комитет, който се оказал по едно и също време с Каравелов на сръбско-турската граница и в Нишко, или П. А. Ровински, учен етнограф. За другите вероятни спътници на Каравелов — русите делегати на Омладинската скупщина (И. И. Бочкарьов и Губин) в дописката до „Голос" се говори отделно, така че тяхното участие във визираното пътешествие трябва да се изключи.

---

[275] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 314.

[276] В своя бележник-дневник за 1867 г. Фр. Зах, който пътувал заедно с руските офицери из Сърбия, е отбелязал и датата на отпътуването им — края на юни.

[277] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 314.

[278] Акад. М. Димитров предполага с основание това.

Н. Н. Раевски бил през 1867 г. на военна служба и бил изпратен на Балканите от славянофилите, но известни податки от по-ранната му дейност показват, че той принадлежал към прогресивното офицерство. Внук на героя от Отечествената война Н. Н. Раевски и син на ген. Раевски, известен от Кавказката кампания през 1828 — 1829 г., ротмистър Н. Н. Раевски завършил Физико-математическия факултет на Московския университет. През 1861 г. той участвувал в студентските вълнения в Москва. За Н. Н. Раевски споменава в доклада си за тези вълнения московският генерал-губернатор Тучков.[279] През 1865 г. в Женева между революционно настроената руска младеж се движел един „Раевски", който живеел в пансиона на Л. П. Шелгунова заедно с проявени революционни дейци като Якоби, Черкесов и др.[280] Така че и симпатиите на Н. Н. Раевски към революционните настроения на българската емиграция в Румъния не били случайни, както не било случайно и обстоятелството, че неговите доклади, записки и проекти[281] за организиране на въстанието в България останали без последствие.[282] Плановете на Раевски, явно координирани със замислите на революционерите или най-малкото повлияни от последните, отивали в известна степен в разрез с намеренията и на официална Русия, и на славянофилите. Те се различавали и от кроежите на Добродетелната дружина и сръбското правителство.

*

Както виждаме, Л. Каравелов не се озовал в Белград със славянофилски идеен багаж, със съзнание, чуждо или глухо към скорошна освободителна акция в Белград. Той

---

[279] Колокол, бр. 136 от 15. VI. 1862 г., стр. 1130.

[280] Б. П. Козьмин, Из истории революционного движения в России, стр. 530 — 531.

[281] Две докладни записки и един проект на Н. Н. Раевски публикува с уводни бележки и известни съкращения Д. Дойнов, Двама руски офицери за българското националноревюлюционно движение през 1867—1870 г. във Военно-исторически сборник, XXXV, 1966, кн. 5 — 6, стр. 69 — 82.

[282] С. А. Никитин, Славянские комитеты в России, стр. 154 — 155.

изпитал дълбоките идейни влияния на руската революционно-демократична мисъл, които творчеството му разкрива по недвусмислен начин, и поддържал практически връзки с руското революционно движение. Но още в Москва българското освободително движение било в центъра на вниманието му. Л. Каравелов живял непосредствено преди отпътуването си от Русия в борческата атмосфера и патриотичните планове и настроения на омладинската организация „„Сръбска община", тясно свързана с българите и с руското революционно движение. В споразумение с „Общината той чертае планове за активна дейност на българите в създалата се ситуация на Балканите .Чрез твърде вероятното си формално и фактическо участие в работата на „Общината" Каравелов се приближавал до осъществяването на своите замисли от 1861 г. за българо-сръбско дружество, но вече на много по-ясна политическа платформа. В сътрудничеството си с омладинската „Община" той отново дава практически израз на разбирането си за необходимостта от организация, която осъществява на дело, по определен план идеята за освобождение.

В духа на своите възгледи, формирани в началото на 60-те години, той си представя българската освободителна акция едновременно с освободителните движения в другите южнославянски земи и с очакваната война на Сърбия срещу Турция. Политиката на Русия през 1866 — 1867 г., благосклонна към раздвижването сред южните славяни като необходим аргумент за нейната източна политика, съвпадала с разбирането на Каравелов и болшинството български и южнославянски борци за свобода, че съдействието на Русия е необходимо, за да могат южните славяни да доведат до победен край борбата си за свобода и независимост.

2 глава

Участието на Любен Каравелов в българското революционно движение през 1867 г.

Основаване, задачи и характер на Българския комитет в Белград

Първите дописки на Л. Каравелов от Сърбия разкриват постоянния интерес, с който той следял развитието на българското освободително движение през пролетта и лятото на 1867 г. Те свидетелствуват и за непосредствени връзки на дописника с България и българската емиграция в Сърбия и Румъния, защото голямата част от сведенията за движението в България се основават на информации от български източник. Някои от българските дописки, както ще видим, съдържат уникални данни за развитието на освободителното движение, каквито само Л. Каравелов можел да даде като пряк участник в него.

Още преди да напусне Русия, Л. Каравелов смята, че неговото отечество не ще остане настрана от общото брожение на Балканите: „България започва да възкръсва" — пише той; според него българите и другите южни славяни разбират, че единствено политическото им съединение и духовното сближение с Русия ще донесат спасение за тях.[1] Първите дописки за Бъл-

[1] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 148.

гария, изпратени от Белград, разкриват безчинствата на турците в Свищов и отпора, оказан им от тамошната младеж. Едната, означена по място от Русчук, дава сведения за разместванията на чиновници в империята, но центърът ѝ е другаде: Каравелов се възмущава от унизителния адрес на Чомаков и др. до султана от името на българския народ.[2] Втората дописка, означена от Зимнич, град, намиращ се във Влашко срещу Свищов, където живеели много българи, съдържа изобилни сведения за събитията в Свищов.[3] Тази, както и другите дописки съдържат много конкретни данни, почерпани несъмнено от очевидец. Не е изключено авторът на цитираното в текста писмо от Свищов да е Гр. Д. Начович, по това време председател на Свищовския комитет и един от най-будните и дейните интелигентни младежи в града.[4]

Дописката на Л. Каравелов от Белград, датирана 18/30 март 1867 г., се отнася до освобождаването на белградската крепост от турската войска в гарнизоните и недоволството на войниците, че ще бъдат изпратени да се бият срещу въстаниците на о-в Крит. Тази дописка съдържа и едно дребно натлед споменаване за българина фотограф, при когото дошел да се снима един от заминаващите турски войници и от когото Каравелов узнал за настроенията на войниците. Този фотограф ще да е бил, както предполага и М. Димитров, Анастас Карастоянов, който точно през 1867 г. участвувал твърде дейно в българското освободително движение.[5] През март 1867 г., т. е. наскоро след пристигането си в Белград, Л. Каравелов вече познавал А. Карастоянов, заедно с когото щял да предприеме малко по-късно важни народни работи.

През първите месеци след като се установява в Сърбия, Л. Каравелов навлиза в живота на българската емиграция, сближава се със старите войводи като дядо Илю и с учащата се младеж, въодушевява се

---

[2] Пак там, стр. 166 — 167.

[3] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 167 — 169.

[4] Г. П. Христов, Свищов в миналото (86 — 1877), Свищов, 1936, стр. 204.

[5] БИА, II А 8864, Писмо от А. Н. Стоянович до П. Хитов от 6. IV. 1871 г.

от тяхното родолюбие и е високата си култура и широкия си политически мироглед става не само любимец на емиграцията, но и притегателен център за нея в напрегнатото време преди и след появата на четите на П. Хитов и Ф. Тотю.

Л. Каравелов гледал на емиграцията като на реална сила на българското въстание. Изтъквайки, че във Влашко и Молдова има около 150 000 души български емигранти, избягали от преследванията и зверствата на турците, Каравелов отбелязва: „Това е цяла армия, която с ожесточение ще се бие с турците", по вина на които е напуснала родното си огнище и на които е готова да отмъсти.[6] Той ще се опита да създаде въстаническа армия и от българската емиграция в Сърбия.

В края на 1866 и началото на 1867 г. българското освободително движение намерило своеобразна изява и в издадените от Тайния български централен комитет документи — брошурата „La Bulgarie devant l'Europe" и „Мемоара" до султана, представен и на правителствата на някои велики сили. Л. Каравелов не споделял илюзиите на членовете на Тайния комитет, че Турция ще предприеме сериозни реформи и ще даде доброволно автономия на българския народ.[7] Той развива мисли, които по-късно често ще срещаме на страниците на „Свобода" и „Независимост", за невъзможността да се цивилизова султанска Турция и за коренната противоположност в националните характери на българи и турци, два народа „политически свързани, материално и нравствено разединени"[8]. Каравелов не можел да приеме антируските и антисръбските тенденции в Тайния комитет, които по негово мнение били внушавани от западните противници на Русия и на сближението на славяните.[9] Правителството на Йон Братияну, с което били в споразумение членовете на ТЦБК, и неговата прозападна и противоруска политика

---

[6] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 169, 290.
[7] Пак там, стр. 246.
[8] Пак там, стр. 246 — 247.
[9] Пак там, стр. 268.

също не допадали на Каравелов и той ги подлагал на остра критика.[10]

За политическата платформа на Тайния комитет и неговата западна ориентация, които му били чужди, Каравелов се отзовал в дописките си по най-категоричен начин. Но заедно с това редица дописки, изпращани в „Голос" от май 1867 г. нататък, Каравелов подписва от името на „Българския централен комитет". В първия том от „Публицистиката на Л. Каравелов" са поместени няколко такива материала[11] заедно с едно факсимиле от ръкопис на автора[12], което удостоверява, че не друг, а именно Каравелов ги пише и изпраща до „Голос". М. Димитров съобщава, че разполага и с други дописки, подписани от името на „Българския централен комитет", без да пояснява съображенията, поради които не ги е включил в издадените томове от „Публицистиката". Той смята, че комитетът, от чието име пише и говори Л. Каравелов, „фактически не съществува"[13], но че последният прибягва до политически трик с цел да придаде по-голяма тежест на българското освободително движение пред външния свят и преди всичко да го представи в по-сериозен вид. Според него Л. Каравелов се надявал, говорейки от името на една организация, да убеди по-успешно двете славянски страни в необходимостта те да обявят война на Турция.[14]

Подобно обяснение е допустимо, но то не се базира на изчерпателно проучване дори на материалите от „Голос", подписани с инициалите „Один из членов Болгарского центрального комитета", още по-малко от други възможни материали. Поради това мнението, че Л. Каравелов използува името на един фиктивен ко-

---

[10] Пак там, стр. 278, 287, 298.

[11] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 223 сл., 245, 268 сл., 270 сл., 311, 341.

[12] Откъсът от статията, която е факсимилирана, представлява краят от дописката от бр. 140, поместена в „Публицистиката"; това личи при съпоставка на текста. Не е ясно защо акад. М. Димитров отбелязва, че това е откъс от статия, „която не влиза в настоящия сборник".

[13] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 234.

[14] М. Димитров, Л. Каравелов, Биография, стр. 125.

митет за по-голям и по-навременен политически ефект от статиите си, е прибързано, а, както показват автентични документи — и неоснователно. През 1867 г. в Белград съществувал Български комитет, душата и ръководителят на който бил Любен Каравелов. Поради това той имал и пълно право да говори от името на този комитет.

Въпросът за създаването, характера и дейността на Български комитет в Белград има твърде важно значение за историята на революционното движение през 1867 — 1868 г., за реална преценка на действителната роля, която Л. Каравелов играел в това движение, и за предисторията на Българския революционен централен комитет. Ето защо необходимо е да анализираме внимателно податките за неговата поява, идейните, политическите и организационните му начала и действията му.

Л. Каравелов започва да подписва свои дописки с „Един от членовете на Българския централен комитет“ или „Един от членовете на Българския комитет“ най-късно от началото на май — 1/13. V. 1867 г. — откогато датира първата известна ни дописка с такъв подпис.[15] За „Прокламацията към българския народ“ от 1 юни с. г., съставена от Каравелов и публикувана в „Голос“ с подпис „Балкански родолюбец“, се съобщава, че тя била дело на „отдавна съществуващия Български централен комитет, имащ местопребиваване в Румънските княжества“. Статията „Болгарское восстание“[16], която съдържа горното сведение, е публикувана в сп. „Славянская заря“, излизащо във Виена. Преди това обаче тя била отпечатана в панславистския орган „Москва“.[17]

Във всеки случай независимо от това, дали авторът на посочената статия е Л. Каравелов, тя най-малкото свидетелствува, че „Прокламацията към българ-

---

[15] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 223.

[16] Пак там, стр. 311.

[17] Москва, бр. 83 от 14. VII. 1867 г. Ако няма грешка в означената дата, брой 3 на „Славянская заря“, откъдето М. Димитров взема статията „Болгарское восстание“, носи дата 16/28. VIII. 1867 г. Виж Публицистиката, стр. 313.

ския народ“ от 1 юни била смятана за дело на Българския централен комитет в Румъния.

Други две дописки (от 26. VI/8. VII — Букурещ, от 30. VII (VI) — С. Балканов, от 6. XI — Букурещ) са подписани също с „Един от членовете на Българския комитет“.[18] Освен това в други свои статии, печатани в „Голос“, Л. Каравелов споменава ту „Българския централен комитет“, ту „Българския комитет“, имайки пред вид един и същ орган.[19] В писмо до известния хърватски политически деец Людевит Гай от 9. V. 1867 г. Л. Каравелов съобщава за адрес до хърватите, изпратен му от Българския комитет в Букурещ,[20] а в дописка до „Голос“ от 18/30. V с. г., като цитира същия адрес до хърватите, споменава, че той бил изпратен от Българския централен комитет.[21] За Тайния централен български комитет в пълното му название Л. Каравелов не говори в публицистичните си материали от 1867 г. Когато засяга негови прояви, като адреса до султана, той го нарича „Български таен комитет“[22].

Макар и доста критичен към политическия план на ТЦБК, Каравелов не го отричал напълно и причините за това се криели преди всичко в самия комитет. Тайният централен български комитет достигнал до враждебност към Русия и нейните южнославянски проекти постепенно. Първоначално въпреки прозападните си тенденции членовете на комитета се опитвали да спечелят Русия. Те изпратили „Мемоара“, придружен с адрес, и до руския император с цел да осигурят не само моралната подкрепа на Русия за българското освободително движение, но и да получат материално и военно съдействие от руска страна.[23] Въпреки катего-

---

[18] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 268—270, 270—273, 341—342.

[19] Пак там, стр. 326.

[20] Пак там, стр. 580.

[21] Пак там, стр. 232.

[22] Пак там, стр. 223. В статията „Болгарское восстание“, печатана в „Москва“ и „Славянская заря“, се споменава за „Таен български комитет“ (Публицистиката, стр. 312).

[23] А. Бурмов, Таен централен български комитет, сп. Исторически преглед, г. XVI/1960, кн. 3, стр. 65.

ричните указания на царското правителство, че то няма нищо общо с ТЦБК, руският консул в Букурещ Офенберг предложил в свое донесение от 20. V. 1867 г. Русия да противодействува на френското и румънското влияние всред българите, което си пробивало по негово мнение път чрез Тайния комитет, като подпомогне материално този комитет, „защото явната френско-румънска закрила може да даде противно на руските интереси развитие на българския въпрос“[24].

Царското правителство не възприело идеята на Офенберг и не дало подкрепа на Тайния комитет. Със специална мисия да разучи действителните намерения на хората около Тайния централен български комитет в Румъния бил изпратен Н. Геров, който информирал руското правителство в смисъл, неблагоприятен за ТЦБК.[25] С основание се смята, че отношението на царското правителство засилило антируското настроение в ТЦБК и това настроение дало облика на в. „Народност“[26]; това е една от причините и за враждебността на комитета към партията на „старите“, която се ползувала от симпатиите на руското правителство.

През първата половина на 1867 г. чак до есента на същата година Тайният централен български комитет не бил изявил още и антисръбските си тенденции, не отричал изцяло сътрудничеството със Сърбия и координирането силите на сърби и българи в борбата за освобождение. През август 1867 г. един от найдейните членове на ТЦБК Тодор Запрянов[27] участвувал на Втора омладинска скупщина и я приветствувал от името на българската младеж. Неговото слово не се отличавало по същество от общото настроение на омладинците и на болшинството българи. Запрянов изразил надежда, че работата на Обединената сръбска омладина ще окаже благотворно влияние не само за разви-

---

[24] П. Орешков, Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868), в: Списание на БАН, т. LII/25, София, 1935, стр. 321.

[25] Пак там, стр. 282.

[26] Ал. Бурмов, цит. съч., стр. 76.

[27] Запрянов бил член на Гюргевския „съкурсален комитет“ — виж Ив. Касабов, Моите спомени от възраждането с революционни идеи, София, 1905, стр. 68.

тието на сръбския народ, но и за бъдещето на всички южни славяни.[28]

Тодор (Божидар, Богдан) Запрянов, активен участник в освободителното движение от средата на 60-те години, е не съвсем изяснена в политическо отношение личност. Той следвал в Москва, върнал се за кратко в България, а после се установил в Гюргево. От кореспонденцията на Н. Геров може да се съди, че руският консул в Пловдив поддържал в течение на повече от десет години доста активни политически връзки с него. Писмата на Запрянов до Геров съдържат информация за живота и настроенията на българите, за освободителното движение и отделни негови дейци от емиграцията.[29] През 1861 г. руският възпитаник изказал желание да стане руски поданик.[30] По-късно и като член на ТЦБК Запрянов продължавал през 1866 и началото на 1867 г. да пише на Н. Геров включително и за работите на комитета,[31] но постепенно преминал на крайни антируски и антисръбски позиции. Тогава Запрянов влязъл в полемика и с Л. Каравелов, оспорвайки правото на Българския комитет да търси сътрудничеството на другите южнославянски народи в борбата на българите срещу турските поробители.[32] Повод за това му дал адресът на Българския комитет към черногорците.[33] Резките промени в настроенията на руския възпитаник Запрянов будят недоумение, още повече, че към края на 1867 г. той вече сътрудничел на турското разузнаване.[34] Тъкмо Турция и силите, заин-

---

[28] Застава, год. II, стр. 77, 79/13 и 20. VIII. 1867 г.

[29] Виж „Из архивата на Н. Геров" под ред. на Т. Панчев, т. I, София, 1911, стр. 591 сл.

[30] Пак там, стр. 593.

[31] Пак там, стр. 595 — 598.

[32] БИА, ф. 68, а. е. 18, л. 5 — 10. Писмото е публикувано с промени в „Народност", а оригиналът бе издаден от Л. Табакова в „Известия на бълг. архиви", т. 6 от 1962 г., стр. 147 — 150.

[33] Този адрес, писан по всяка вероятност от Каравелов, бил публикуван във в. „Световид", бр. 115 от 10. X. 1867 г. и във в. „Голос".

[34] А. Монеджикова, Четата на Х. Димитър и Ст. Караджа в английските диплом. документи, Изв. на И-та „Ботев—Левски", София, 1956, кн. 2, стр. 151 — 152.

тересувани от спокойствие на Балканите и специално в България, разбирали добре опасността от съюзяване на българите с другите балкански народи за обща борба. През 1876 г. виждаме Запрянов отново свързан с русите.[35]

На Втора омладинска скупщина присъствувал още и Кирияк Цанков,[36] който бил между ръководните дейци на Тайния комитет. Участието на двамата дейци на ТЦБК през август 1867 г. в работата на Омладината показва, че нито те, нито Комитетът по това време отричали необходимостта и ползата от сътрудничеството със сръбския народ, а и омладинците трябва да са гледали на ТЦБК като на организация, с която биха могли да намерят общ език, за да ги поканят на своето годишно събрание. Възможно е Л. Каравелов, който участвувал като вътрешен човек в Омладината, да е съдействувал именно ТЦБК да бъде поканен за представител на българския народ на Скупщината, където присъствували и други славянски гости.

В първоначалните проекти и намерения на ТЦБК не била изключена възможността за съвместни действия със сърбите. Актът за свещена коалиция между румъните и българите определял целта на българския и румънския централен комитет така: „да приготвят духовете за едно общо въстание срещу общия неприятел на християнските народи", което ще бъде обявено за България от Българския централен комитет „тогава, когато избухне въстанието в съседните земи, сир. в Румъния, Сърбия, Черна Гора, Херцеговина, Епир и Албания, които наедно с България желаят да образуват автономни независими държави, съединени чрез конфедерация".[37] В наброските за устав на Тайния комитет се предвиждало наред с главния комитет в Румъния да се образува „още един централен комитет в България и един комитет в някой град в Сърбия"[38]. В „Основното законоположение на народните

[35] С. А. Никитин, Южнославянские связи русской печати, стр. 107.

[36] БИА, II В 10069. Писмо на Н. Сукнаров до П. Берковски от 19. XII. 1891 г.

[37] Ив. Касабов, Моите спомени, стр. 61.

[38] БИА, ф. 154, Ив. Касабов, а. е. 4, л. 11 — 12.

тайни комитети", което уреждало самостоятелните функции на ТЦК след оттеглянето на румъните[39], било възприето да има един Централен български комитет, Главен български комитет в България, Румъния, Сърбия, Русия и други подразделения.[40]

От посочените документи на ТЦБК става ясно, че в началото на своето съществуване, включително и след приемането на новото „Законоположение", комитетът виждал българското въстание във връзка с едновременни въстания и въоръжени акции в другите балкански земи, включително и в Сърбия. Това становище било свързано с намеренията на румънската страна да отблъсне евентуално нападение на Турция и като обедини силите на румъни, сърби, черногорци и българи, да изпъди турците от Европа.[41] И по време на преговорите за съюза с румъните, и след като последните се отказали от „свещената коалиция" в проектите за организационния строеж на ТЦБК фигурирали главни комитети в България и в страните, където живеела многобройна българска емиграция — Румъния, Сърбия и Русия.

Членовете на ТЦБК не останали само с намерения, но положили усилия да създадат комитети и донякъде успели. В Одеса, където „старите" имали дългогодишни връзки и трайно влияние, през пролетта на 1867 г. било съставено по думите на П. Грамадов „ново общество от 7 членове независимо от старото настоятелство", което общество се присъединило към ТЦБК.[42] Свързването на одеските българи с Тайния комитет предизвикало недоволството на Добродетелната дружина и руските дипломати.[43] Впрочем румънското правителство и след отказа си от „свещената коалиция" подхранвало надежди у българските си „контрагенти", че

---

[39] Ал. Бурмов, Таен централен български комитет, сп. Исторически преглед, год. XVI, 1960, кн. 3, стр. 61.

[40] Ив. Касабов, цит. съч., стр. 65.

[41] В. Берон, Археологически и исторически изследвания, Търново, 1886, стр. 244 — 245.

[42] БИА, ф. 116 — Ив. Грудов, а. е. 8, л. 8 — 9. П. Грамадов, Одеса — до Ат. Андреев, П. Кисимов и др. от 24. IV. 1867 г.

[43] Архив Н. Геров, ч. I, София, 1931, стр. 437. Н. Геров, Букурещ — до Н. П. Игнатиев, Цариград от 1. V. 1867 г.

би дало подкрепа на българското въстание.[44] Съобразно с положението си Румъния се отнасяла към българите с по-голямо или по-малко внимание.

През пролетта на 1867 г. Тайният комитет изпаднал в затруднително положение и проявявал склонност към споразумение с Добродетелната дружина. През май с. г. Н. Геров, който тогава пребивавал в Букурещ, съобщава на Н. П. Игнатиев, че Тайният централен комитет, макар да няма нищо общо с комитета на „старите", от известно време „търси начин да се сближи с втория, тъй като почти е изгубил надежда за съдействие от страна на ромъните". Геров, както и Офенберг смятали, че подобно сближение не би било безполезно, понеже ще предизвика окончателно разкъсване на съюза между Тайния комитет и румъните.[45] Това изглеждало толкова по-необходимо за руския консул в Пловдив, понеже той получил сведения от лице, свързано с ТЦБК, че от румънска страна отново се предприемат стъпки за възобновяване на свещената коалиция.[46] През втората половина на май Геров научил и условията, поставени от румъните: 1) българите да „се откажат от съчувствието си към русите" и 2) да „не се съединяват със сърбите". В случай че Тайният комитет приемел тези условия, правителството му обещавало „да достави на българите всички средства за освобождение като оръжие, военни припаси, пари и пр."[47].

Обещанията на Румъния целели да изолират българското освободително движение от славянска Русия, единствената велика сила, на чиято подкрепа то можело да разчита, и от Сърбия, която си поставяла задача да стане център на освободителните борби, а оттам и на освободените южнославянски държави и поради това можела да помогне в определен момент на българите. В случая Румъния начело с новия княз Карл Хохенцолернски, дошел на престола по волята на Франция и Прусия, прокарвала политиката на запад-

---

[44] Ив. Касабов, цит. съч., стр. 72.
[45] Архив на Н. Геров, ч. I, стр. 436 — 437.
[46] Пак там, стр. 438.
[47] Пак там, стр. 440.

ните велики сили, преди всичко на Франция, за разединение на славяните и за потушаване пожара на националноосвободителните борби на южните славяни преди още той да е избухнал с пълна сила. Не интересите на българския народ, а други съображения ръководели румънското правителство. Само месец и нещо преди това това правителство водило преговори с представител на Гърция за съюз между двете страни, при което се разисквали евентуални териториални промени и се предвиждало България да бъде поделена между двете си съседки, като границата между тях мине по Стара планина.[48]

Разбира се, хората на ТЦБК, които били подложени на целенасоченото въздействие от страна на сили, враждебни на Русия и южнославянското сближение, едва ли знаели за тайните преговори на румънското правителство с гръцкото, нито за действителните подбуди на антируските и антисръбските съвети, които упорито им били натрапвани от определени среди в Румъния. Повечето от тях били неопитни политици и точно политическото им късогледство било използувано от Франция и други западни сили посредством Румъния, за да заглушат революционните тенденции у част от членовете на комитета.

Още по-малко можел да знае през пролетта и лятото на 1867 г. за задкулисната игра с ТЦБК Л. Каравелов в Белград. Антируската и антисръбската политика на комитета се изявила ясно едва на страниците на „Народност", чийто първи брой излязъл на 21 октомври 1867 г.

Редица обстоятелства съдействували ТЦБК окончателно да вземе антируски, антисръбски и прозападен курс през есента на 1867 г., но през пролетта и лятото този курс не бил твърдо определен и проявен. От това време на оформяне идейния облик на ТЦБК датират статиите, които Л. Каравелов подписвал от името на „Един член на Българския централен комитет", и документите, които издавал от името на същия комитет. Възниква въпросът — за кой комитет става

[48] АИИ, Београд, заост. Јов. Ристића, 11/472. Президиял от 18/30. III. 1867 г.

дума, от чие име Каравелов излиза в печата, съществувал ли е в действителност друг български комитет (или Български централен комитет) извън ТЦБК?

При изследването на горния въпрос се очертават няколко възможности: 1) Л. Каравелов да е бил действително член на ТЦБК и да се е подписвал като такъв от негово име. 2) Без да е членувал в ТЦБК, да е използувал авторитета на ТЦБК, който вдигнал голям шум със своите публични прояви от края на 1866 и началото на 1867 година — брошурата „La Bulgarie devant l'Europe“ и „Мемоара“ до султана. 3) В Белград да е съществувал отделен, независим от ТЦБК комитет, което не изключва възможността единият и другият да са имали контакти помежду си.

В документите на Тайния централен български комитет не се спазвало стриктно едно и също название за този комитет. В проекта за устав Букурещкият комитет е наречен „Главен централен комитет“ (чл. 1) и само „Централен комитет“ (чл. 8 и 9). В клетвата за новоприеманите комитетът носи друго название — „Съзаклят таен централен български комитет“. Брошурата на П. Кисимов „La Bulgarie devant l'Europe“ е подписана с инициалите „C. S. B.“, т. е. Comité Secret Bulgare — Таен български комитет. Мемоарът е издаден от името на „Тайния централен български комитет“. Печатът на комитета е известен в два варианта на надписа: „Таен съзаклят български комитет“ — според Ив. Касабов, и „Таен централен български комитет“ — според един отпечатък в архивата на П. Кисимов.[49] Документите от преписката на ТЦБК носят подписи „Централен български комитет“ (отговорът срещу протестите на двама българи в Цариград)[50], „Български централен комитет“ (адресът до пруския император)[51], „Централен народен комитет“ (обявлението към българския народ от май 1867 г.).[52] Най-разпространеното от всички наименова-

[49] Ив. Касабов, Моите спомени, стр. 70; БИА, ф. 179, а. е. 17, л. 18.

[50] БИА, ф. 116 — Ив. Грудов, а. е. 3, л. 24 — 27.

[51] Пак там, л. 35—36.

[52] Пак там, л. 41.

ния все пак е Таен централен български комитет. Него възприема и проф. Ал. Бурмов в изследването си, посветено на комитета.[53]

В проекта за устав комитетите в България и Сърбия са наречени съответно: *„Още един централен комитет в България* и *един комитет в някой град в Сърбия"*; в „Законоположението" названието „Централен български комитет е запазено само за ръководния върховен орган, а комитетите, които трябвало да се създават в България, Румъния, Сърбия и Русия, са наречени Главни български комитети.

Дейците от ТЦБК, както ни уверяват примерите, явно употребявали различни названия за създадената от тях организация. От тези различни названия у Л. Каравелов срещаме „Български централен комитет" („Централен български комитет") или само „Български комитет",[54] от чието име подписва статии или съставя документи.

Засега няма преки доказателства Л. Каравелов да е членувал в ТЦБК през началния му етап, нито пък има достатъчно доказателства против едно предположение в отрицателен смисъл, защото, макар да е критичен към прозападната тенденция на комитета, която рано отбелязва, той, както и повечето му сънародници,[55] очаквал от Тайния комитет да възглави освободителното движение и за известно време смятал, че четите са негово дело. В статиите и дописките си, печатани в „Голос" през 1867 г., Каравелов отбелязва някъде ТЦБК като народна организация, която изразява желанията и тежненията на всички българи,[56] правилно преценява, че появата на комитета и неговите документи са свидетелство за активизирането и подема на българското освободително движение. Неговото отношение към ТЦБК се различавало от това на официална Русия и славянофилите. Това се вижда при сравнение между дописките на Каравелов, засягащи

---

[53] Ал. Бурмов, цит. съч., Истор. пр., 1960, кн. 2, стр. 52.

[54] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 227, 270, 273, 311, 342 .

[55] Ал. Бурмов, цит. съч., стр. 67.

[56] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 223 сл., 225, 273, 283, 312.

„Мемоара", „Адреса" до султана и други прояви на ТЦБК, и оценката, давана в статии на в. „Голос", писани от редакцията или от други автори. Л. Каравелов вижда в искането за автономия в рамките на Турция тактическа стъпка към отделна българска държавност от типа на приетата за Сърбия и Молдо-Влахия. Той е склонен да види в „Мемоара" съдържание, по-близко до собствените му схващания.[57] Коментарът на „Голос" е друг: Ако се съди по многото несъобразности, трудно е да се признаят авторите на „Адреса" за истински представители на народа. Немислимо е султанът да стане български цар, защото не може да изпълнява християнските обреди.[58] Нека оставим настрана обстоятелството, че християнските обреди са последното съображение, което би интересувало Каравелов при преценка на идеята за дуализъм с Турция. Той тълкува тази идея в нейната най-крайна форма, която би донесла най-ограничена зависимост за автономна България в рамките на империята. „По наше мнение — пише Каравелов — ние само тогава можем да имаме общи интереси, когато българите бъдат отделени от турците, всеки народ има свои закони, съобразни с нравите, обичаите и религията му; с една дума, ние не можем да имаме нищо общо освен върховното правителство. Нека султанът остане български крал, а ние сами ще се управляваме подобно на Сърбия и Молдо-Влахия, само без княз и министър на външните работи."[59] Каравелов държи сметка за ограничеността на исканията, изложени в мемоара от ТЦБК, и изрично изтъква, че с този документ са предявени искания само за **„някои"** права на българския народ. В дописката от 1/13. V. 1867 г., за която авторството на Л. Каравелов е несъмнено, тъй като е запазена част от оригиналния ръкопис на автора,[60] и в която са изложени горните мисли, дейността на ТЦБК е взета под защита като проява на съпротивата на българския народ срещу поробителите.[61]

---

[57] Пак там, стр. 224.
[58] В. „Голос", бр. 88 от 29. III/10. IV. 1867 г.
[59] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 223 сл.
[60] Пак там, стр. 224.
[61] Пак там, стр. 225.

Без да отричаме възможността Л. Каравелов да е установил преки връзки с ТЦБК, не разполагаме с изрични или по-сигурни доказателства той да се е зачислил за негов член, да е положил клетва и приел за свои програмните му принципи. Но той не отхвърлял напълно Тайния комитет, преди всичко защото за дейността и програмата му, за политическия мироглед и облик на създателите му и за задкулисните сили, които въздействували върху дейците и насоките му след разделението с румънците през първата половина на 1867 г. се знаело още твърде малко. За съвременниците Българският комитет, който издигнал от името на народа искания за автономия в рамките на Турция и който заплашвал султана с въстание, в случай че последният не предприеме реформи, изглеждал по-иначе, особено до есента на 1867 г., когато още не бил се изявил и с действителните си идейно-политически позиции, и с действителната си роля в практическите прояви на освободителното движение. Ето защо е обяснимо и за Л. Каравелов, ако той, без да се отнасял безкритично към ТЦБК, не го пренебрегвал, преценявал дейността му за по-значителна, отколкото на практика била, и проявявал склонност да сътрудничи в известно отношение с неговите членове.

Разбирайки добре значението на политическата организация като представител и застъпник на интересите на поробения народ, Л. Каравелов, изглежда, имал преки контакти с ТЦБК. През май 1867 г. той изпратил чрез видния хърватски политик Людевит Гай обръщение до „нашите братя хърватски славяни", в което била изразена солидарността на българския народ към борбата на хърватите за равноправие в Австрия.[62] В една дописка до „Голос" от 18/30. V. 1867 г. обръщението до хърватите се цитира с пояснение, че то е изпратено от Българския централен комитет. И в писмото си до Гай, с което изпраща споменатото обръщение, Каравелов съобщава, че го е получил „от Букурещ от Българския комитет"[63]. Няма податки за съмнение, че обръщението е изпратено от Българският комитет в Букурещ. Тонът и някои положения в този документ да-

[62] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 580.
[63] Пак там, стр. 232, 580.

ват основание да се допусне, че Л. Каравелов има участие в написването му или че сам го е написал. Но ако е така, защо го отправя от името на Българския централен комитет, и то в Букурещ? М. Димитров смята, че Каравелов в този случай говори от името на несъществуващ комитет,[64] но не привежда доказателства за това твърдение. В същност точно толкова основателно би било и предположението, че обръщението е дело на ТЦБК, с когото Каравелов е можел да бъде в договореност. Категоричното заключение на въпроса се затруднява от обстоятелството, че обръщението до хърватите не е единственият документ, свързан с Л. Каравелов по това време и за който се говори, че е дело на Българския комитет или Българския централен комитет в Букурещ.

В статията „Болгарское восстание", отпечатана във в. „Москва" и виенското списание „Славянская заря", се твърди, че и „Прокламацията до българския народ", подписана от Л. Каравелов с „Балканский родолюбец", е дело на Българския централен комитет, пребиваващ в Румънските княжества.[65] В прокламацията според автора на статията „Болгарское восстание" се застъпват същите идеи, както в брошурите „La Bulgarie devant l'Europe" и „Les plaies de la Bulgarie".[66] Свидетелството на статията в „Славянская заря" може да се възприеме по-скоро като мнение на автора, отколкото като действителен факт. „Прокламацията" съдържа идеи на Л. Каравелов, които не са определящи и главни в програмните документи на ТЦБК. Това е преди всичко въпросът за отношенията на българите и сърбите и големите очаквания от Сърбия и нейния княз. Прокламацията е насочена против прозападното влияние сред българите, както и против антируската и антисръбската тенденция в ТЦБК. „В нашите краища ще се намерят и такива, които се стараят да посеят вражда между българите и сърбите, между нас и русите"[67] — се казва в „Прокламацията" и тук ясно

[64] Пак там, стр. 234.
[65] Пак там, стр. 311.
[66] Пак там, стр. 311, 312.
[67] Пак там, стр. 258, 259.

се визират точно прозападните настроения и тенденции в ТЦБК.[68] По отношение на турците прокламацията не препоръчва примирие и очакване на реформи и не подхранва надежди за доброволни отстъпки от страна на Портата, за автономия на България в рамките на Турция; напротив, тя призовава българите, „ако искат да бъдат свободни", да пресекат притока на средства за Портата, като не плащат никакви данъци на турците, и да си послужат с оръжието. „Вместо пари покажете на турците нож и куршум; вместо дружба заставете ги да изригнат онази кръв, която те са изсмукали от жилите на нашите бащи и майки, от жилите на нашите братя и сестри, която и днес изсмукват от нас самите!" Л. Каравелов завършва този важен документ с революционния лозунг: „Свобода или смърт."[69]

Малко преди появата на „Прокламацията до българския народ" няколко души, които играели ръководна роля в ТЦБК, се занимавали с това — какво отношение да вземе комитетът към четите и към евентуално въстание в България. През май 1867 г. „Централний тайний български комитет" отправил „Обявление към българския народ", в което, без да се пренебрегва наличието на революционното брожение в България, заявява се, че комитетът „не вижда сега никаква предлежаща необходимост за тази последна крайност". ТЦБК декларира още един път своята лоялност с уверението, че той работи не за събарянето, а „за подкреплението на султановия трон, за опазването целостта на турската империя съгласно с интересите на поданиците и държавата"[70]. В комитета имало доста силна група, която била против участието му в революционните акции от пролетта а 1867 г. (Ив. Грудов, Ат. Андреев, П. Кисимов) и макар че едновременно с това революционният натиск на членския състав и на младата емиграция, както и на някои комитети от вътрешността на страната бил твърде настойчив[71], именно първата група взела връх. Така или иначе, през пролет-

[68] Пак там, стр. 246 — 247.
[69] Пак там, стр. 246, 248.
[70] БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 41.
[71] Ал. Бурмов, Таен централен български комитет (II период), стр. 69 сл.

та на 1867 г., когато Л. Каравелов призовал в „Прокламацията" българския народ на въоръжена борба под лозунга „Свобода или смърт", ТЦБК в официален документ като „Обявлението" потвърдил и подчертал компромисната и съглашателска линия на дуализма с Турция, изразена в „Мемоара", обявил се против революционните действия.

Явно е, че „Прокламацията" на Л. Каравелов от 1 юни не може да бъде дело, съгласувано с ТЦБК в лицето на ръководната група, която издала „Мемоара" и „Обявлението", защото застъпвала различни от декларираните в тях идеи.[72] Прокламацията свидетелствува също така, че между схващанията на Л. Каравелов и на ТЦБК имало доста съществени различия, за да е допустимо, подписвайки редица свои дописки и статии с „Български централен комитет", Каравелов да е искал да ги представи за мнение на ТЦБК.

Най-вероятна ни се струва възможността Л. Каравелов да е излизал от името на орган, наричан Български комитет или Български централен комитет, различен от Тайния централен български комитет. Редица факти идат да ни убедят, че като говорел за български комитет, Каравелов имал пред вид Българския комитет в Белград, основан към края на май 1867 г.

В съвременния — и славянски, и западен печат срещаме през лятото на 1867 г. упорито повтарящия слух, че в сръбската столица съществувал и действувал Български комитет. Омладинският вестник „Застава" съобщава на 21 юни, че в Белград бил съставен „Българо-сръбски комитет с цел да се събират чети и парични помощи за България". И допълня: „От наша страна ние можем само да се радваме."[73] Като се позовава на в. „Москва", същият вестник един месец по-късно в малко видоизменена форма повтаря сведението, че в Белград бил съставен комитет за събиране парични средства в помощ на ранените българи, на вдовиците и сираците на падналите в борбата за народ-

---

[72] Като различни по политическия си дух били преценени прокламацията на Л. Каравелов и документите на ТЦБК и от френския консул в Белград (AMAE — Paris, Turquie — Belgrad, t.17, 1867—1868, p. 68).

[73] Застава, год. II, бр. 59/21. VI. 1867 г.

на свобода.[74] Вече посочената по-горе статия „Болгарское восстание", публикувана в „Москва" (бр. 83 от 14 юли) и в „Славянская Заря" (№ 3 от 16/28 август), съдържа важно известие за Българския комитет, което се нуждае, разбира се, от проверка и потвърждение от други източници. „Таен български комитет[75] ръководи въстанието и го снабдява също така с материални средства — се казва в статията. — *Подобен спомагателен комитет по българското дело се е образувал и в Белград, столицата на Сръбското княжество*"[75а] (к. м. — Кр. Ш.).

За основаването на комитета в Белград съобщава през август и П. Р. Славейков, като използува сведения от френския и немския печат (в. „Епок" и в. „Фремденблат"): „В Белград имало един комитет, съставен сега наскоро с цел да възбунтува турските страни до Сърбия. Тоя комитет, говорят, имал всичките воински нужни неща."[76] Същото съобщение предава и в. „Турция".[77]

За Българския комитет в Белград имали сведения и други вестници. Добре осведоменият швейцарски „La Gasette de Lauzanne" печата дописка от Белград с дата 2 август за дейността на комитета в този град, а един месец по-късно пише за наличието на обръч от революционни комитети, който обгръща Европейска Турция.[78] Виенският „Neue Freie Presse" съобщава от белградския си дописник за съставянето в Белград на комитет от български емигранти, дошли от Русия, Румъния и Турция. В този комитет според „Neue Freie Presse" участвувал и сръбският митрополит Михаил. Същото известие помества и руският вестник „Москва", като

---

[74] Пак там, год. II, бр. 71/23. VII. 1867 г.

[75] По-напред в статията се споменава за отдавна съществуващия в румънските княжества Български централен комитет, а тук се дава друго название „Тайный болгарский комитет".

[75а] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 312.

[76] В. „Македония" (малкият лист „Македонче"), г. I, бр. 55/19 от 14. VIII. 1867 г.

[77] В. „Турция", год. IV, бр. 4 и 10 от 12. VIII и 23. IX. 1867 г.

[78] Gazette de Lauzanne, бр. 190 и 221 от 13. VIII и 18. IX. 1867 г.

го заимствува от виенския източник.[79] Интересна и показателна е реакцията на „Голос“ и отношението на Л. Каравелов към твърдението за съществуването на български комитет в Белград. Като предава дописките на австрийския вестник от сръбската столица, Л. Каравелов опровергава лъжливите или просто неверните информации. Отхвърля и някои твърдения, които отговаряли на истината (напр. това за руските военни, които пътували из Сърбия — става дума за руските офицери, които по споразумение между Сърбия и Русия били изпратени да проверят състоянието на сръбската армия и готовността на княжеството за война)[80]. Що се отнася до Българския комитет, Каравелов не отхвърля изобщо съществуването му, а само участието на митрополита Михаил в него: „Откъде е попаднал белградският митрополит в Българския комитет?“ Обяснението, което дава за митрополита, също не съдържа опровержение за наличието на комитет.[81]

И в английската преса няколко месеца по-късно намираме информация, която съдържа сведения за български комитет в Белград. Добре осведоменият „Таймс“ пише по думите на цариградския си дописник, че в България съществуват три комитета, които вестникът разграничава според външнополитическата им ориентация: единият е съставен от българи, които възлагат надежди на Русия, вторият е румънски и действува, за да издигне на българския престол по-младия брат на Карл Хохенцолерн, а третият е сръбски, който работи за присъединяването на България към Сърбия. Информацията на „Таймс“ препечатват с коментарии новосадският вестник „Застава“ и руският „Москва“.[82] Съобщението на „Таймс“ предизвикало интерес и сред българската общественост. Хората около

---

[79] Москва, бр. 110 от 18. VIII. 1867 г.

[80] За тези руски офицери и мисията им виж у С. А. Никитин, Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-х г. XIX в., Славянский сборник. Москва, 1947, стр. 285; вж. също у Г. Јакшић и В. Вучковић Спољ на политика Србије за владе кнеза Михаила, стр. 381.

[81] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 314.

[82] Застава, год. II, бр. 88 от 21. IX. 1867 г. Москва, бр. 126 от [illegible]. IX. 1867 г.

ТЦБК реагирали на това съобщение. Б. Запрянов в писмо до редакцията на в. „Москва“ от октомври 1867 г. подложил на критика твърдението на „Таймс“ за три български комитета. В същност според Запрянов съществували само два комитета. В единия участвували хора необразовани и без влияние, които желаят да поставят България в подчинение на Сърбия, но този комитет не се намирал в Белград. Вторият комитет бил съставен от търговци с неголямо състояние, но образовани и ползуващи се с влияние сред българския народ. Този комитет представлявал истинските и чисти българи. Запрянов не е пропуснал да отбележи, че комитетът на „истинските и чисти българи“ няма нищо общо с четите, които донесли по негово мнение голяма вреда на плановете и дейността на комитета.[83] Явно е, че под първия комитет гюргевският деец на ТЦБК разбира Добродетелната дружина, а под втория — ТЦБК. Той не говори нищо за Българския комитет в Белград.

Б Запрянов или не знаел, или съзнателно премълчал в статията си съществуването на Белградския комитет. По-вероятно е второто, тъй като той сам ходил в Белград и се срещал с българите там. Но през есента на 1867 г. ТЦБК заемал все по-рязко отрицателна позиция спрямо руско-сръбско-българските политически и военни замисли, при което Запрянов играел твърде активна роля. Не знаем кога точно този член на ТЦБК станал таен агент на Мидхат паша, но през януари 1868 г. той вече изпращал доклади на валията по установен ред и в продължение на по-раншни свои донесения.[84] От своя страна Л. Каравелов изразявал по това време открито несъгласие с политическата линия на комитета. Издателите на в. „Народност“ той характеризира като „деца, които не разбират още и самите себе си, а са се заели да учат и другите“ и се обявяват срещу обединението на славянските племена.[85]

Но Българският комитет в Белград съществувал въпреки Запрянов. Дипломатическите представи-

---

[83] Москва, бр. 165 от 28. X. 1967 г.

[84] А. Монеджикова, Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, стр. 151—152.

[85] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 342; сравни и у С. И. Сиделников, Участието на Л. Каравелов, стр. 71.

тели на големите държави в Сърбия, които следели с тревожно внимание развитието на българското освободително движение и дейността на емиграцията в Сърбия, взаимоотношенията ѝ с правителството, са зафиксирали в донесенията и докладите до своите министри създаването на български революционен комитет в сръбската столица. Налице са и автентични документи за този комитет, изхождащи от него, от негови членове и поддръжници.

Съществуването на Българския комитет в Белград било известно на австрийския консул във Видин, който наблюдавал раздвижването на българското население в северозападните краища, граничещи със Сърбия. В доклада си за опита на българската чета да премине в България в района Зайчар — Кула — Берковица той изтъква като известен факта, че в Букурещ и Белград действували „български комитети" и че подготовката на споменатата чета била тяхно дело.[86]

В изложените по-горе слухове за формирането и дейността на Български комитет, състоящ се от емигранти, който според тези слухове имал задачи да подготви и изпраща доброволчески чети в България,[87] да събира помощи за пострадалите участници в българското въстание и за семействата им,[88] да работи за присъединяването на България към сръбското княжество, се съдържат много неточности по отношение на функциите, състава и целите на комитета, но те отразяват един действителен факт: през 1867 г. в Белград действително бил основан Български комитет с цел да подпомогне пряко българското въстание и обедини силите на българската емиграция в Сърбия със силите на емиграцията в Румъния и с освободителната борба на българския народ във вътрешността на страната. Негов инициатор и ръководител бил Любен Каравелов.

Българският комитет в Белград бил сформиран по всяка вероятност през месец май на 1867 г. Той

---

[86] Haus-, Hofs- u. Staatsarchiv — Wien, Abt. I, XXXVIII, 176, PA. Konsulate. Widdin, 1867. Кратка извадка от горния документ, който in extenso съдържа 65 стр., ми предостави др. В. Паскалева, за което ѝ изказвам благодарност.

[87] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 314.

[88] Застава, год. II, бр. 71 от 23. VII. 1867 г.

имал за пряка задача да подготвя и изпраща чети в България през сръбската граница, които да се съединят с четите на Панайот Хитов и Филип Тотю и да вдигнат българския народ на въстание. Комитетът организирал голяма доброволческа чета, която направила опит да премине границата край Зайчар под ръководството на Еремия Петров и Иван Кулин.

Голямата част от участниците в Зайчарската чета[89] били заставени от сръбските гранични власти на Княжевацкото окръжие да се върнат в Сърбия, при което доброволците—участници в четата, били подложени на неколкократни разпити най-напред за установяване намеренията и плановете им, а после — за да бъде преценена отговорността на служебните лица от сръбската администрация, улеснили или допуснали преминаването на четата.

Материалите от разпитите съдържат извънредно важни податки за подготовката, задачите, състава и съдбата на четата, както и за ролята на Любен Каравелов, при това протоколирани непосредствено след опита за преминаване в България, когато участниците още живеели с фактите, за които разказали. С подобен род

---

[89] За Зайчарската чета се знае твърде малко и твърде неточно. Като се спира на оскъдните налични български материали от мемоарен характер в студията си „Четническото движение в България през 1867 г.", Ал. Бурмов заключава, че изясняването на историята на Зайчарската чета е „извънредно затруднено" (ГСУ — ФИФ, т. III, София, 1960 г., стр. 92). Ив. Кършовски, П. Ив. Берковски, Г. Димитров и Ф. Симидов, които споменават за нея, са черпили сведенията си от разказвани или преразказвани им спомени на участници в четата. Тримата военни ръководители Ер. Петров, Ив. Кулин и Н. Пешов загинали до 1876 г. През 1879 г. починал и Л. Каравелов. Болшинството от доброволците били малограмотни или неграмотни български селяни — бежанци в Сърбия, повечето от които останали да живеят там и след Освобождението. Така че протоколите от разпитите на заловените четници представляват основният и без съмнение най-ценен извор за подготовката и замисъла, на който била подчинена Зайчарската чета. Тези протоколи, които намерих след продължителни издирвания в югославските архиви през 1963 и 1965 г., се пазят във фонда на Министерството на вътрешните работи на Сърбия в Държавния архив на СРС (сигнатура МУД—П, ф. XII, $261/_2$ — 1868). В друга своя работа се спирам подробно на историята на Зайчарската чета. Тук засягам тази чета само във връзка с дейността на Л. Каравелов.

материали не разполагаме за нито една от четите, включително и за четата на П. Хитов, чийто път бил описан от двама души — войводата и писаря Ив. Кършовски, докато за Зайчарската чета разказали повече от петдесет души, включително тримата войводи — Еремия Петров, Иван Кулин и Найден Пешов. Изобилни сведения за четата дават протоколите за разпитите на първите и по-второстепенните ръководители и организатори, на редовите четници и на завербуваните, но не успели да се присъединят доброволци — български емигранти в Сърбия, на представителите на сръбското население и на местните власти — от стражарите и селските кметове до окръжните полицейски началници. Материалите от разпитите и намерените документи у доброволците съдържат податки за организирането на Българския комитет в Белград, за задачите и дейността му и за ролята на Любен Каравелов в него и в революционно-освободителното движение през 1867 г.

Между документите, заловени у ръководителите на четата, от особено значение е така наречения „Закон и наредба" на комитета, изработен в началото на юни 1867 г. В него са отразени разбиранията на членовете на комитета за ръководната роля на този комитет в освободителното движение, в организирането и борбата на четите. „Законът и наредбата", един извънредно важен документ, бил намерен у Найден Пешов в препис, направен от Тома Хитров.[90]

Първоначално комитетът предприел акция за събиране на средства с цел да подготви чета от български бежанци в източните гранични области на Сърбия и политическите емигранти в Белград. Л. Каравелов, Ан. Стоянович, Ив. Шнайдерът (шивачът) и монахът Мартирие започнали да събират средства, като най-напред се обърнали към сръбския митрополит Михаил, който отпуснал 1000 гроша. Слухове за сумата, отпусната от главата на сръбската църква, достигнали до австрийския дописник или до австрийски агенти в Сърбия и били предадени в преиначен вид от тях в „Neue Freie Presse". След това членовете на комитета предприели събирането на парични средства почти от-

[90] Протокол от разпита на Н. Пешов от 26. VII. 1867 г.

крито сред народа в столицата и успели за пет дни да се сдобият със солидната за времето сума от 150 дуката.[91]

Заедно с това започнало вербуването на доброволци. През първата половина на юни Любен Каравелов, който се занимавал и с набирането на доброволци, бил вече записал 370 души, желаещи да отидат с чети в България. Заедно с него във вербуването на четници участвувал и Найден Пешов, дошел от Русия. В този списък на доброволците били включени само българи.[92] Между тях ще да е бил и Никола Сукнаров, тогава учащ се в Белград, който в писмо до П. Ив. Берковски от декември 1891 г. твърди, че Л. Каравелов организирал чета в сръбската столица, в която сам той — Сукнаров, се записал.[93] Л. Каравелов заклевал доброволците в името на българската свобода. Един от тези, които положили клетва пред Каравелов, бил Никола Митков(ич). Той попаднал по недоразумение в Крагуевац вместо в Зайчар и оттам се обърнал към Л. Каравелов с писмо, в което го моли за указания какво да прави и пише: „Аз ви се заклех да Ви бъда верен и оставам верен, ако обаче няма нищо, то освободете ме от моята клетва, за да започна нещо друго.“[94]

Събирането на средствата и заклеването на доброволците ставало още до идването на Ер. Петров в Белград. Като разказва как бил извикан от Комитета да дойде в сръбската столица, Ер. Петров споменава, че четирима души събирали помощи за българите, а за доброволци се зачислили 370 души, „които още преди това беше записал някой си Каравелов и Найден“[95].

Инициативата на Л. Каравелов в организаторската работа на комитета по четата се вижда ясно от

---

[91] Писмено изложение от Е. Петрович до началника на Княжевачки окръг от 31. VII. 1867 г.; Протокол от разпита на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.

[92] Писмено изложение на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.

[93] БИА, II В 10069.

[94] В. Крестић, Писма због којих је био Л. Каравелов затворен, стр. 68; П. Миятев, Документи за българската и сръбската история, стр. 70 — 71. За удобство на българския читател посочените документи ще бъдат цитирани по изданието на П. Миятев, който ги публикува на български език.

[95] Протокол от разпита на Н. Пешов от 26. VII. 1867 г.

вече споменатото писмо на Н. Сукнаров до Берковски. „Л. Каравелов дойде в Белград — пише той — в самото начало на 1867 г. като кореспондентин на руския вестник „Голос“, доста преди изпразнуването на Белградската крепост от турците. *През лятото на същата година той беше образувал една чета българска* (к. м.— Кр. Ш.), в която от по-видните тогава там дейци влизаха: чичо Ильо, Еремия Петров, Тома Хитров и други, а между по-скромните бях и аз, Петър Мишайков, Христо Иванов и други.“[96] Имената на споменатите от Сукнаров лица намираме в протоколите от разпитите на доброволците и заловените от тях документи за подготовката на четата и дейността на Българския комитет.

Други, съвсем различни по характер извори ни уверяват също, че именно Каравелов като член на Българския комитет играел главната и ръководна роля в подготовката и изпращането на доброволческата чета. „Капитан Каравелов, член на Българския комитет — съобщава френският консул в Белград Анжелар, — вече е изпратил сто души български доброволци в България било по суша, било по Дунава.“[97] Че Каравелов бил смятан за централна фигура сред българската емиграция в Белград, може да се съди и от докладите на английския консул в княжеството. Лонгуърт свързва пряко подготовката и изпращането на доброволци за България с името на Л. Каравелов. Според консула освен четата, която тръгнала към сръбско-турската граница, 50—60 души от хората на Каравелов били изпратени през Дунава в Румъния с намерение да се прехвърлят при удобен момент в България.[98]

Някои от участниците в четата, както и двама от военачалниците ѝ — Найден Пешов и Еремия Петров, твърдят, че Л. Каравелов извикал в Белград полуграмотния монах Мартирие, който бил свързан със сръбското правителство или се представял за такъв.[99] Самият Еремия по негови собствени сведения получил

---

[96] БИА, II В 10069.

[97] AMAE — Paris, Turquie, t. 17, p. 81.

[98] PRO-FO, London, 195/882. Доклад на Лонгуърт от 28. VIII. 1867 г.

[99] Писмено изложение на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.

на местослуженето си в сръбската армия—Макиша, известие да отиде в Белград „да чинимо неко избрано друштво бугарско у Београд“. На друго място, като говори за Българския комитет в Белград, той го нарича не „отбор“ (което значи на сръбски комитет), а „избор“, от което става ясно, че под „изборно друштво бугарско“ трябва да разбираме именно Българския комитет.[100] Според показанията на един от участниците в четата — Стоян Пешич, когато се срещнал за пръв път с Еремия в Зайчар в дома на Иван Кулин, научил, че Еремия служил във войската и че него „го намерил българинът Каравела в Белград“[101]. Другояче казано, Л. Каравелов изпратил на Е. Петров известие и го извикал да дойде в сръбската столица.

Когато Еремия Петров дошел в Белград, той заварил Л. Каравелов да действува: събрани били помощи, вербувани били 370-те доброволци. Техния списък Мартирие представил на военния министър Миливое Блазнавац. Според думите на Мартирие министърът наредил българските доброволци да заминат за Крагуевац, който бил един от главните военни центрове на сръбското княжество. Нареждането на Блазнавац станало незабавно известно на доброволците, на някои било дадено оръжие и те се отправили за Крагуевац.[102]

Към средата на юни 1867 г. Българският комитет бил вече сформиран и се състоял от 12 души. В него участвували: Любен Каравелов, Еремия Петров, войводите дядо Илью и дядо Цеко, Йордан, търговец от Свищов, живеещ в Белград, Найден Пешов, Анастас Стоянович, фотограф в Белград, Иван Шнайдер (шивачът), Лазар, бивш поднаредник в сръбската армия, Тома, служил в сръбската жандармерия, Коста Дуванджи (тютюнджията) и монахът Мартирие. Дванадесетимата се заклели да работят в Сърбия, за да изпратят оттам чети в помощ на своите братя, които се борели

---

[100] Писмено изложение от Е. Петрович от 31. VII. 1867 г. От това изложение се вижда, че Еремия не знаел сръбски език в тънкости и допускал езикови и граматически грешки.

[101] Протокол от разпита на Ст. Пешич от 24. VII. 1867 г.

[102] Пак там. Сравни писмото на Н. Миткович от Крагуевац до Л. Каравелов от 20. VII. 1867 г., публ. у П. Миятев, стр. 70.

на Балкана. Заедно с това те приели „Закон и наредба" за четите.

За 12-те членове на комитета узнаваме от изявленията на Еремия Петров, член на комитета и един от организаторите и военачалниците на четата, която трябвало да мине в България през сръбската граница край Зайчар.

В писмено изложение до Княжевацкия окръжен началник Е. Петров разказал историята на подготовката на четата в Белград и после в Зайчарско и споменал, че набирането на доброволците се извършвало от един комитет, който бил учреден „в дома на Настас Стоянович, фотограф при голямата църква". „И така ние дванадесет души положихме клетва и завера да работим, за да помогнем на онези наши братя, които са се събрали в Балкана."[103] На въпроса на княжевацкия началник при устния разпит на 31 юли „кои бяха поименно в онзи комитет от 12 души, който се образува в Белград, както казвате във Вашето писмо?", Еремия Петров изброил споменатите по-горе лица.[104] От своя страна друг един член на комитета и същевременно един от ръководителите на четата — Найден Пешов, разказал при разпита следното: „В Белград намерих Еремия, племенник на дядо Иван (Кулин). Той служеше в постоянната войска като поднаредник. Тук аз, той и Каравела, който е дописник на един руски вестник, се разговаряхме и договаряхме да съберем доброволци и отидем в България."[105] Следователно, щом като заварил в сръбската столица Е. Петров, извикан там от Л. Каравелов, подобно на Еремия и Н. Пешов се озовал в Белград, след като Каравелов вече бил започнал подготовка за комитета и за четата.

Кои били членовете на Българския комитет в Белград освен Л. Каравелов и какво отношение имали към българското освободително движение?

Еремия Петров,[106] роден през 1845 г., бил родственик на Иван Кулин. Той учил в Белградската

---

[103] Изложение на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.

[104] Протокол от разпита на Е. Петров на 31. VII. 1867 г.

[105] Протокол от разпита на Н. Пешов на 31. VII. 1867 г.

[106] За Ер. Петров виж по-подробно у Ф. Симидов в сп. „Поборник-опълченец", год. I, бр. 7 — 9, стр. 22 сл.; Г. Димитров,

гимназия още през 1859 — 1860 г.,[107] а по-късно постъпил в сръбската армия, където служил четири години и шест месеца.[108] Еремия бил извикан, както казахме, от „едно изборно българско дружество в Белград", т. е. от Българския комитет. След като бил привлечен в комитета, Е. Петров поискал да бъде освободен от армията, което станало на 14 юни. Веднага след това той се върнал в сръбската столица.[109]

Войводите Илю и Цеко, които след хайдушките си подвизи намерили подслон в Сръбското княжество, били известни и любими на българската емиграция. Учащите в Белград младежи обичали да слушат разказите за юначествата им и се вдъхновявали от тях.[110]

Найден Пешов Попанинов, роден през 1840 г. в Лом, се преселил с родителите си в Русия през 1859 г. и учил в Кишиневската гимназия. Той напуснал Русия през август 1866 г. и се установил за известно време във Видин, където работил като драгоманин в руското консулство. Н. Пешов обяснявал пред полицейските власти идването си в Сърбия с някакво съдебно дело за наследство в Княжевац, но едва ли то било главната причина. От Видин Найден отишел в Княжевац, а от Княжевац — в Белград, където се озовал в края на май. Тук именно се намерил с Е. Петров и „Каравела".[111] На един от замесените в преминаването на Зайчарската чета Найден Пешов разказвал, че е изпратен в България и Сърбия от Русия.[112]

Княжество България, т. II, стр. 273 сл.; С. Дамянов, Ломският край през Възраждането, София, 1967 г., стр. 209 сл.

[107] М. Вујаћић, Омладина из Србије и суседних области под Турском на школовању у Србији 1850—1878 г. в Архивски алманах, № 2—3, 1960 г., Београд, стр. 256, 259.

[108] Писмено изложение от Е. Петрович до началника на Княжевацки окръг от 31. VII. 1867 г.; протокол от разпита на същия от 31. VII с. г.

[109] Писмено изложение на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.

[110] П. Ив. Берковски, Из възпоменанията ми, София, 1894, стр. 19 сл., 23.

[111] Протокол от разпита на Н. Атанасович (Атанасович — по името на първия му баща, Попанинов — по името на втория му баща) от 25. VII. 1867 г.

[112] Протокол от разпита на Ст. Пешич от 24. VII. 1867 г. Дали руските власти изпратили Найден, или българите в Русия сторили това, от показанията на Ст. Пешич не става ясно.

Йордан от Свищов, който се занимавал с търговия в Белград, ще да е Йордан Н. Попов, дългогодишен участник в българското освободително движение. От едно писмо на Гр. Д. Начевич до Хр. Георгиев от 14. IV. 1868 г. се вижда, че Йордан Попов бил доверено лице и съдействувал на организаторите на II българска легия в Белград.[113] И по-късно Й. Попов работил в БРЦК, познат бил и на В. Левски.[114] През 1871 г., като се обръща към Д. Хр. Попов, който поддържа връзките на вътрешната революционна организация, Й. Н. Попов пише: „Ази млого сам се трудил за нашите работи досега, както и мислим да ви е познато, можех досега цела история да извадя."[115]

Анастас Стоянович (или Карастоянов), син на един от първите български печатари Никола Карастоянов от Самоков[116], дълги години живял в Сърбия, където бил между пионерите фотографи в Белград. Той участвувал активно в освободителното движение. А. Стоянович е запазил образите на много български патриоти — войводи, участници във II българска легия, ученици и емигранти в сръбската столица, които често се събирали в ателието и дома на българина фотограф.[117] А. Карастоянов подпомагал и материално освободителното движение. През 1867 г. той играел твърде активна политическа роля в българското освободително движение.[118]

Тома е сигурно Тома Хитров, родом от Ловеч (1840 г.), който служил през 1867 г. в белградската жандармерия. По-късно той отишъл в Румъния, където работил като фотограф.[119] Тома Хитров останал верен

---

[113] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 408.

[114] Пак там, стр. 53.

[115] Пак там, стр. 484—485.

[116] Хр. Семерджиев, Самоков и околността му, София, 1913, стр. 193 — 194. Според Семерджиев А. Карастоянов починал през 1880 г. на 58 години.

[117] Много от снимките, направени от А. Карастоянов, са стигнали до нас. Някои от тях са поместени в илюстрования сборник „В. Левски и неговите другари 1837—1873", съставил Хр. Йонков, София, 1966.

[118] БИА, II А 8864. Писмо от А. Н. Стоянович до П. Хитов от 6. IV. 1871 г.

[119] П. Ив. Берковски, цит. спомени, стр. 30; за Т. Хитров виж също у А. Иширков в сборника „Ловеч и Ловчанско", т. IV, София, 1932, стр. 126 — 128.

на революционната борба и по времето на Левски, и в трудните моменти след разбиването на организацията. През 1873 г. П. Хитов намерил в негово лице един от малкото патриоти в Плоещ, които били готови да продължат нелегалната борба за организиране на въстание.[120] По-късно Тома Хитров участвувал дейно в Априлското въстание и Сръбско-турската война.[121]

Коста „дуванджи", т. е. тютюнджията, бил дребният търговец на тютюн в Белград Коста Лазаров, свързан през 60-те и 70-те години с П. Хитов, който получавал чрез него кореспонденцията си.[122]

Иванчо Шнайдера (шивачът) трябва да е Иван Стефанович (Стефанов), „терзия от Самоков", с когото през 1873 г. Л. Каравелов имал парични вземания-давания.[123] Иванчо Шнайдер играел активна роля в комитета, като съдействувал за събиране на помощи за българите, в същност за подготвянето на доброволческата чета. Събраните средства пазели Л. Каравелов и Ив. Шнайдер.[124]

Калугерът Мартирие (светско име Михаил Джорджевич) по сведение на П. Хитов произхождал от Берковица, но семейството му се преселило отдавна в Сърбия.[125] Мартирие пътувал из България непосредствено преди преминаването на четите на П. Хитов и Ф. Тотю и проповядвал покрай „словото божие" — „братство, съгласие и любов". Неговите намеци за предстоящите големи събития карали населението да го смята за проповедник на свободата. През пролетта на 1867 г. той се озовал в Свищов и Свищовско, където проповедите му засилили още повече възбуждението сред населението.[126] Турските власти не търпели дълго неговите обиколки, арестували го и го изпратили на Мидхат паша в Русе. След като го заплашил, че ще го

---

[120] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 669.

[121] Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи, т. I, София, 1956.

[122] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 417, 445, 448.

[123] БИА, ф. 2 — Л. Каравелов, а. е. 35, л. 1 — 2.

[124] Писмо от Мартирие до Н. Пешов, б. д.

[125] Д. Т. Страшимиров, пос. съч., стр. 418 — 419.

[126] Г. Катранов, Свищовски работи, в. Свобода, т. II, бр. 3/17. I. 1871 г.

обеси, Мидхат бил принуден само да го екстернира, понеже Мартирие имал сръбски паспорт и поискал закрилата на сръбския консул в Букурещ. От Гюргево, където се прехвърлил, Мартирие отишъл в Букурещ и там се срещнал с представители на българската емиграция. След това той се завърнал в Сърбия и се установил в Неготин.[127]

„Проповедите" и обиколките на Мартирие из България не се дължели на неговата религиозна ревност, нито на маниакалността, от каквато монахът без съмнение страдал.[128] Той проявявал особен интерес към Свищов, където през 1866—1867 г. действувал ентусиазирано комитетът с председател Гр. Д. Начович и където през април и май 1867 г. младежта се подготвяла успешно за въстание в очакване на Филип Тотювата чета.[129] В Гюргево Мартирие се свързал с Б. Запрянов, деец от Гюргевския клон на ТЦБК.[130] Той се познавал с Райчо Попович в Плоещ, комуто препратил чрез Б. Запрянов шифровано писмо с дата 14.IV.1867 г. Посоченото писмо до Райчо Попович се отнася до чисто политически въпроси и свидетелствува, че Мартирие бил в течение на дейността на българската емиграция в Румъния, защото си служел с таен шифър при кореспонденцията си.[131] Райчо Попович подкрепял почти всички български освободителни акции, помагал на Раковски, а на ТЦБК предоставил сума за отпечатване на „Мемоара".[132] Нему Мартирие пише: „Брате Райчо, да кажеш на Българския комитет да пази на времето,

---

[127] За Мартирие виж у Д. Т. Страшимиров, цит. съч., стр. 393, 419; БИА, ф. 14, а. е. 4002, л. 60; Мемоарни бележки на Гр. Д. Начович за 1867 г.; протокол от разпита на Н. Пешов от 25. VII. 1867 г.

[128] П. Хитов го нарича на едно място „полулуд".

[129] За Свищовския комитет и дейността му виж у Г. п. Христов, Свищов в миналото, Свищов, 1936, стр. 202 сл., 362, 386, срв. Ал. Бурмов, ТЦБК (II период), стр. 74 сл.

[130] БИА, ф. 5, Ив. Грудов а. е. 3, л. 24—25. В писмо от 28. V. 1867 г. Б. Запрянов, Гюргево, разказва на букурещките дейци историята по залавянето и освобождението на Мартирие.

[131] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 392 — 393.

[132] БИА, II В 539. „Доказателен документ", издаден от ТЦБК на Р. Попович, от 10. III. 1867 г.; II В 540. Свидетелство от 30. V. 1877 г., издадено на Р. Попович от К. А. Цанков.

че когато да станат сякъде изведнаж. Този план аз го имам и да бъдеме съгласни с всичките наши съседи. Друго не бива."[133]

Така че „полулудият" монах Мартирие явно предприел пътуването си из България и Влашко с политически цели. Възможно е той да е бил изпратен от сръбското правителство, за да провери състоянието на духовете в България и изгледите за въстание.[134] Във всеки случай неговото поръчение до Българския комитет в Румъния изразява идеята българите да предприемат координирани и едновременни акции, и то в съгласие със съседите, разбира се, преди всичко със Сърбия. Нито ръководната група на ТЦБК, нито Добродетелната дружина, нито сръбското правителство били привърженици на общо въстание. Така че или Мартирие не познавал дейността и намеренията на комитета в Румъния, или имал пред вид намерения на ТЦБК или на друг български комитет, за които намерения ние не знаем.

В България Мартирие ще да е бил между втората половина на април и средата на май.[135] След завръщането си през Румъния и Сърбия Мартирие отишел в Неготин. Оттук според Найден Пешов Л. Каравелов го извикал да дойде в Белград.[136] При привличането на членовете на комитета следователно инициативната роля имал Каравелов.

В състава си от 12 членове Българският комитет в Белград приел „Закон и наредба"[137] за организирането, ръководството и вътрешната дисциплина на четите, който представлява особен интерес за нас поради обстоятелството, че участието на Л. Каравелов при съ-

---

[133] Д. Т. Страшимиров, цит. съч., стр. 393.

[134] В една своя мемоарна записка Гр. Д. Начович нарича Мартирие „шпионин" (БИА ф. 14, а. е. 4810, л. 201—201а).

[135] От писмото му до Р. Попович се вижда, че на 14. IV Мартирие е още в Белград и се кани скоро да замине за България, а на 28 май е вече в Румъния по сведенията на Б. Запрянов.

[136] Протокол от разпита на Н. Пешов от 26. VII. 1867 г.

[137] Дж. Игнатович в споменатата си статия „Два разказа на Л. Каравелов и две случки от живота му" публикува текста на „Закона и наредбата", без да прави анализ на съдържанието му и без да разглежда въпроса за мястото на Българския комитет в историята на революционното движение.

ставянето му е несъмнено. При разпита на Н. Пешов му задали въпрос: „Кой ви написа законът и откъде го извлекохте?“, на който той отговорил: „Съчинихме го аз, Каравела, Мартирие и Еремия, но го преписа Тома (Хитров)“.[138] „Законът и наредбата“ на комитета бил приет от споменатите четирима души, а след това от целия дванадесеточленен състав. В писменното си изложение и Е. Петров говори за четирима души, които взели инициативата за събиране на помощи и записване на доброволци, но изрично изтъква, че това било „пре наш почетак“, т. е. преди съставянето на 12-членния комитет и клетвата, положена от него. Еремия споменава имената само на трима души от четиримата, а именно: Л. Каравелов, Н. Пешов и Мартирие.[139] Като се има пред вид активното участие на Ан. Стоянович в работите на комитета и в подготовката на четата, възможно е той да е бил четвъртото лице, преди Еремия да напусне войската. Разбира се, „Законът“ не ще да е бил писан едновременно от Каравелов, Еремия, Найден и Мартирие. А и силите и възможностите им за това не били еднакви. По своя политически мироглед и подготовка останалите участници в съставянето на този документ — Еремия Петров, Найден Пешов и калугерът Мартирие — стоели на несравнимо по-ниско равнище от Л. Каравелов. Мартирие, както се вижда от писмата му, бил слабограмотен. Писменото изложение, написано саморъчно от Еремия, не свидетелствува за широта на политическия кръгозор и умение у автора ясно да изразява политическите си възгледи. Ако се съди по запазените писма на Найден Пешов от 1868 г. — „личный почетный гражданин“,[140] както се подписва на протоколите при разпита, едва ли и той бил в състояние да изработи програмата за

---

[138] Протокол от разпита на Н. Пешов от 26. VII. 1867 г.

[139] Изложение на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.

[140] Вторият баща на Н. Пешов — Първан Попанинов, се преселил в Русия след Кримската война заедно с други българи от Ломския край, заслужили със съдействието, което оказали на руските военни власти по време на войната. Със специален указ най-проявените били удостоени със звание „личен почетен гражданин“, което звание получили също Първан Попанинов и доведеният му син Найден.

четите, които Българският комитет в Белград искал да изпрати в България. Така че и по отношение на главните ръководни фигури в комитета — Еремия, Найден и Мартирие, които повикал от различни места да се съберат в Белград, и по отношение на програмния документ на Българския комитет, както изглежда, Любен Каравелов играел ръководна роля.

Е. Петров съобщава, че Мартирие донесъл от Букурещ „някакъв закон от Букурещкия комитет".[141] Възможно е да става дума за „Привременния закон за народните горски чети на 1867-о лето", изработен от Г. С. Раковски. Във всеки случай „Законът и наредбата" на Белградския български комитет не само не повтарят „Привременния закон" на Раковски, а съществено се отличават в някои пунктове от него. Различен е Белградският документ и от „Закона за българското народно въстание, по което да се управлява българската народна войска в 1867 г.", който имала за ръководно начало четата на П. Хитов.[142] Може би под „някакъв закон от Букурещкия комитет" трябва да разбираме просто указания за предстоящата революционна дейност или план за въстанието. Във всеки случай познатите ни законоположения за четите не се покриват, даже не се доближават по форма до „Закона и наредбата" на Белградския комитет.

Оригиналният текст на „Закон и наредба" на Българския комитет в Белград бил изработен по всяка вероятност от Л. Каравелов с участието на други членове от комитета. Това не изключва възможността той да е познавал други подобни документи за организиране на освободителната борба на българския народ през 1867 г. Документът е написан на правилен български език. Някои езикови особености подсказват непосредствено авторството на Каравелов. Така употребени са диалектни форми, характерни за Каравеловия език: „дека", „българе", „шпионе", „предателе", „назе", „тие"[143], изпуска се, както при Каравелов, съгласната

---

[141] Писмено изложение на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.

[142] Виж у П. С. Кършовски, Из миналото, кн. I, Елена, 1927 г., стр. 132 сл.

[143] Сравни последното издание на съчиненията на Л. Каравелов под редакцията на Цв. Унджиева, Л. Минкова и Д. Леков, т. I, София, 1965, стр. 570 — 571.

„в“ в глаголни форми и местоимения: „зема“, „секи“, „сички“. Срещат се и русизми: „да се обходиме с тях мирно“, „блуд“, „совершено“, „да се казни“ и др.

Но още по-сигурно свидетелство за авторството на Л. Каравелов са два от най-съществените параграфи на „Закона“, които задължават участниците в четите да се отнасят с уважение към балканските народи: „Никой да не хортува за никого лошаво: било за сърбин, грък, влах, българин, черногорец и бошняк, така също и за своите другаре“ (т. 6), и да действуват за дружно с Русия, Сърбия и всички съседи на България: „Със всички съседни държави и Русия да бъдат дружни, а със Сърбия дружно и относно (споразумно) за сичко“ (т. 7). С убеждение за необходимостта от сближение и взаимно уважение на южните славяни и другите балкански народи (без турците) и с надежда, че Русия ще подкрепи освободителното движение на Балканите, Л. Каравелов идва от Русия. Тази идея се среща и в дописките му, изпратени в „Голос“.

Ето и целият текст на „Закона и наредбата“:

Сякой Българин и сякой, който са придружи с него, е длъжен да са придръжава долеподписаните правила:

1. Любов, съгласие и послушност трябва сякога да бъдат совършено и испълнени.

2. Кой би дръзнал да издаде из тия три правила, убнва се.

3. Не е свободно да се разговара негде нешто, че щат да излязат чети; нито да са збират билюци по механите, или по други какви места, дорде им се не даде за това заповест.

4. Никой не смее на никъде да тръгне, доде не земе дозволение от одборат.

5. Никоа чета не смее да излезе — малка или голяма, дорде не добие това, щото ѝ треба, т. е. дорде не получи план и нареда от одборат.

6. Никой да не хортува за никого лошаво: било за Сърбин, Грък, Влах, Българин, Черногорец и Бошняк, така също и за своите другаре.

7. Със сички съседни държави и Русия да бъдат дружни, а със Сърбия дружно и относно (споразумно) за сичко.

8. За пиянство, блуд, кражба, кавги или би не с другаре-те си ще са казни със смърт.

9. Който заиска да си отдели четата от други-те чети, да са убие.

10. Не приемват се непознати хора с дружини-те ни с чети-те. За да не излезнат наши неприятели помежду нас, ние требва да видим сякого да не е съмнителен и ако е такъв, да се убие. Така също и тия хора, които предават, сир. шпионе-те. На убити-те предателе имане-то им се зема за обща цел.

11. Когато се мине през граница-та, то които села или касаби не тръгнат с назе и нещат да се покорат, то да са предадат на огън и на най-голям гняв; но ако са покорат и съдружат с нас, то ние с тях сме длъжни да бъдем добри и да се обходиме с тях мирно и да вардиме секому честта.

12. Секи да бъде верен син и избавител на отечество-то си и да не рече нито една дума за чин и големство.

13. Старешинн-те и отъборни-те да са оръжат така, като да са най-малки хора в живеенето си; а в делата си да бъдат събудени и най-големи. Сегока те са длъжни да припкат напред за сяка општа добрина.

14. Пари и вещи са забележват верно и точно от дека са земени и къде са дадени. Който открадне от тия вещи или ги употреби на своя полза — убиванье.

15. Без одобрене на събора никой и никому не смее да дава из обществото пари.

16. Три ръководителя да бъдат на тия вещи и пари.

17. Който от Българе-те остане без одобрение на соборат или когато тръгнат четите иде в друга държава, тое се веке не смета в число-то на Българе-те, и имане-то му се зема за общa цел, ако той са намери в Български-те места, то сякой Българин треба да бяга и да няма с него зиманье даванье, да са варди и да гледа да му отмъсти за България.

„Законът и наредбата", както се вижда, определят вътрешния ред в четите, които Комитетът подготвял да се присъединят през Сърбия към борците в Стара планина. Той не се отнася до характера, задачите и функциите на Комитета, но се докосва и до него, разкривайки по косвен път облика му в концепциите на Л. Каравелов и неговите другари.

Преди всичко „Законът и наредбата" отреждат ръководно място на „одбора" или „събора", т. е. комитета в набирането, подготовката и изпращането на чети в България (т. 3, 4, 5). От Комитета те получават „план и нареда" преди тръгването си (т. 5); без разрешение на Комитета нито четите (малки или големи), нито отделни лица имат право да тръгнат „на никъде" (т. 4, 5). Докато Комитетът сметне за целесъобразно изпращането на четите, забранени са всякакви разговори за четите и събиране на записаните доброволци на публични места (т. 3).

Комитетът централизира в свои ръце така важната финансова страна от подготовката на четите (т. 15 и 16). Отговорността за парите и вещите се възлага на „три ръководителя" (т. 16), чиито имена не са спо-

менати, но от други източници може да се установи, че това били Л.Каравелов, Ат.Стоянович и Ив.Шнайдер.[144]

Вътре в средата на дейците на комитета и доброволците било задължително да се поддържат „любов, съгласие и послушност", и за онзи, който би нарушил тези правила, се предвиждало най-строго наказание — смърт (т. 1, 2). Към доброволците Комитетът предявявал много високи морални изисквания, при нарушение на които се предвиждало пак смъртно наказание.[145] За да бъдат предотвратени опасните последици от разделянето на силите, съставителите на „Закона и наредбата" също заплашвали със смърт всеки, който би се опитал да отцепи своята чета от другите чети (т. 9). От доброволците се изисквало да проверяват внимателно участниците в четите и ако между тях се явят съмнителни лица, шпиони или предатели, животът им да бъде отнеман, а имуществото конфискувано в полза на общата цел. Подобна съдба очаквала и онези доброволци, които без съгласие на Комитета не тръгнат заедно с четите или заминат за друга държава. За подобни изменници на делото „Законът" отреждал най-тежкото наказание за един патриот: те били лишавани от правото да се смятат българи, а сънародниците им трябвало да избягват всякакви отношения с тях и да намерят начин да им отмъстят „за България" (т. 17).

„Законът и наредбата" определят и отношението на четниците към местното население в България по пътя на четата. В случай че се противопостави (има се пред вид вероятно преди всичко турското население), да бъде подложено на гнева на доброволците, но в случай че се покори, отношението към него трябва да бъде мирно и уважително.

---

[144] Протокол от разпита на Н. Пешов от 26. VII. 1867 г.; протокол от разпита на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.; Писмо на Мартирие до Н. Пешов, б. д.

[145] В това отношение изискването към доброволците да се откажат от пиянство, кражба, разврат, побои и пр. в „Закона и наредбата" на Българския комитет в Белград се покрива почти буквално с изискванията в „Привременния закон" на Раковски (чл. 5) и „Закона за българското народно въстание" на П. Хитовата чета (чл. 4).

Върховното правило за участниците в подготвяните чети било: „Секи да бъде верен син и избавител на отечеството си и да не рече нито една дума за чин и големство“ (т. 12). Към водачите на четите, наричани в „Закона“ старешини (а не войводи, както у Раковски), и към членовете на Комитета се предявявали извънредно строги изисквания. Те трябвало да проявяват максимална скромност в живота и въоръжението си и максимална активност в борбата, където били длъжни да бъдат винаги най-напред (т. 13). Набива се в очи различният подход към ръководния състав на четите у Раковски и у Каравелов, доколкото неговото авторство определило облика на „Закона и наредбата“. Раковски грижливо обосновава голямата роля на войводите и строго разграничение на функциите, правата и задълженията между главния войвода, първостепенните и второстепенните войводи. Този дух е запазен в голяма степен и в „Закона“ на П. Хитовата чета. У Каравелов се натъкваме на друг подход: вместо отделяне на войводата от подчинените му четници — изискване за високи морални качества на старейшините без никакви външни признаци за отличието им от редовите доброволци. В „Закона и наредбата“ прозира дух на демократизъм, на враждебност към обособяване на ръководния състав в особена категория.

Един епизод от пролетта на 1867 г., предаден от Ив. Клинчаров по думите на П. Иванов, който бил очевидец на случката, показва, че становището към външните ефекти у предводителите, изразено в „Закона и наредбата“, се основавало на дълбоко убеждение у Каравелов. На 11/23 май 1867 г., празника на Кирил и Методий, който благодарение на участието на Л. Каравелов и общото повишено настроение на българите бил честван особено тържествено в Белград — на Топчидер, присъствувал и войводата дядо Цеко, „който винаги обичал да парадира, окичен с всевъзможни джангардаци (ордени) на гърдите си“. Тези „джангардаци“ станали повод за свада между войводата и Каравелов, който „заграбил от гърдите на дядо Цека всички ордени и ги запратил в драките“.[146]

---

[146] Ив. Г. Клинчаров, Л. Каравелов, Биография, София, 1925, стр. 68.

Заедно с това Л. Каравелов поддържа и задълбочава идеята на Г. С. Раковски, въплътена в „Привременния закони“ и функциите, предвиждани за Върховното тайно гражданско началство. Българският комитет в Белград подобно на Върховното началство е замислен като политическо и военно ръководство на четническото движение, което ще се разпространи от Сърбия в България. В „Закона и наредбата“ са фиксирани правила на една строго централистична организация за ръководство на четите. Разпокъсаните инициативи и действия на отделни чети и техните старейшини, на отделните лица, положили клетва, че приемат всички задължения на ръководителите, са отречени категорично. Четите, старейшините и четниците са длъжни да следват плана за действие, начертан от Комитета, без право на никакво отклонение.

По такъв начин „Законът и наредбата“ ни дават основание да смятаме, че през пролетта на 1867 г., когато организирал Българския комитет в Белград и започнал подготовката за преминаване на чети в България, Каравелов бил достигнал до идеята за нуждата от централизирано ръководство и от строго направляване на освободителната борба по определен предварителен план. Тази идея не била съвсем нова, защото Раковски я изявил през 1862 г. и доразвил през 1867 г. Но за нас е от съществено значение фактът, че Каравелов не само не бил чужд на организационните възгледи и революционната тактика на Раковски, но я разбирал, поддържал и направил опит да я реализира. Още в „Чем можно помочь болгарам?“ намираме в зародишна форма идеята за организационен център и за централизирано ръководство в освободителното движение на българския народ.

Четата, която Комитетът в Белград подготвял да изпрати от сръбска територия, се отличавала от малобройните дотогава чети, както и от четите на П. Хитов и Ф. Тотю, минали Дунава със съгласието и с предварително поставени от Добродетелната дружина условия за напълно ограничени действия. Л. Каравелов записал само в Белград 370 души. В Княжевацко, Неготинско и Зайчарско от Ив. Кулин, Ер. Петров и Н. Пешов били завербувани през месец юни и юли 1867 г.

около 500 души. На определения сборен пункт край сръбско-турската граница над Зайчар на 19 срещу 20 юли се събрали повече от 200 души, които продължили да се стичат и през следващите дни, така че и след разпръскването на първоначално събраните доброволци наново се сформирала чета от около 60 души, която преминала границата и стигнала до с. Раковица, Кулско.

Всичко това свидетелствува, от една страна, за готовността на българската емиграция в Белград и на българските бежанци в източните области на Сърбия да отидат в Турция и с оръжие в ръка да участвуват в борбата за освобождението на България; от друга страна, вербуването и свикването на толкова значителни маси от доброволци показва, че Българският комитет в Белград си бил начертал голяма цел, която съществено се отличавала от целите на Добродетелната дружина и на руското правителство с изпращането на малобройните чети на П. Хитов и Ф. Тотю.

Л. Каравелов продължил дейността си по подготовката на четата и след като тази подготовка се пренесла в Зайчар. Че това е така, свидетелствува кореспонденцията между него и Е. Петров и Н. Пешов от последните двадесетина дни преди излизането на четата. Е. Петров, който заминал за Зайчар в края на юни, се спрял най-напред в Неготин. Там той успял за кратко време да завербува доброволци за четата измежду българските бежанци[147], които били без друго възбудени от събитията в България и Сърбия, а освен това преди Еремия в Неготин идвал Ив. Кулин и подготвил духовете за събиране на чета и преминаване в България.[148] На 2 юли Ер. Петров бил още в Неготин, а на следващия ден, веднага след пристигането си в Зайчар, той пише до Л. Каравелов. В писмото си съобщава, че условията за прехвърляне в България са благоприятни, край границата няма новоизпратени турски военни части, а сръбският окръжен началник отсъствува. Еремия докладва също така на Каравелов, че няколкостотин души са готови да тръгнат на бой за освобождението на България. Ив. Кулин разчита на

[147] Протокол от разпита на Стоян Панов на 23. VII. 1867 г.
[148] Пак там.

около 500 души „готови за бой и във всяко отношение готови за удар“, а освен тях се надява да вдигне още 650 души, които държи в запас.

В същото писмо Е. Петров моли Л. Каравелов колкото е възможно по-скоро да му отговори „какво мислите и възнамерявате и колко пари сте събрали досега“. Да съобщи също така ще дойде ли в Зайчар.[149]

Към Л. Каравелов се обърнал и Н. Пешов с телеграма от Зайчар, с която искал да му изпрати карта на Европейска Турция, явно необходима за ориентиране на четата. Телеграмата е адресирана до „Каравелопулос, учител в Земун“ и текстът ѝ е условен. Последният факт показва, че членовете на комитета не действували открито. Съдържанието на телеграмата, копие от която било намерено при арестуването му, Н. Пешов обяснил при разпита. На въпроса: „Каква е тази бележка до Каравелопулос?“, Н. Пешов отговорил: „Това е копие от телеграмата, с която исках да ми изпрати карта на Европейска Турция, но се изразих прикрито, като за книги, за да не знаят други“ (хора, за какво става дума — б. м. — Кр. Ш.).[150]

Л. Каравелов уреждал и други важни въпроси за четата. Той съобщил на Еремия чрез Н. Тумпаров, също дейно участвуващ в подготовката на четата, че в Зайчар ще отиде един офицер.[151] Името на офицера Тумпаров не споменава. От други източници знаем, че към Зайчарската чета искал да се присъедини капитанът от пехотата Йосиф Бъркич, който служел в Зайчар, но по време на подготовката на четата се намирал в Злота. От Злота той писал на Ив. Кулин, че желае

---

[149] П. Миятев, цит. публ., стр. 68 — 69. В бел. 1 под линия П. Миятев отбелязва, че това писмо на Е. Петров доказва неоснователността на твърдението на М. Арнаудов, че Л. Каравелов не е участвувал в подготовката на легията в Сърбия. Писмото на Еремия доказва наистина участието на Каравелов в освободителното движение, но в Зайчарската чета; към легията то няма отношение.

[150] Протокол от разпита на Н. Пешов от 26. VII. 1867 г. и черновка на телеграмата, намерена между книжата му.

[151] Писма на Н. Тумпаров, Белград — до Е. Петров, Зайчар от 13 и 14. VII. 1867 г. (писмата са така датирани, но от съдържанието се вижда, че има грешка в датата — вероятно са от 14 и 15 юли).

да тръгне с четата, обаче късно узнал датата за нейното събиране, та ако не са потеглили до 21 юли, да го дочакат. Бъркич, както се вижда от писмото, познавал българските работи, а освен Ив. Кулин знаел и дядо Цеко, когото поздравява, в случай че последният е в Зайчар.[152] Но дали Каравелов е имал пред вид Й. Бъркич, не може със сигурност да се каже, толкова повече, че, както се вижда от двете писма на Никола Тумпаров до Е. Петров и от протоколите при разпита на последния, членовете на комитета, които останали в Белград, поддържали връзки и с други сръбски военни, между които и подполковник Йоца Маркович.[153] Известно ни е името на още един сръбски военен, който искал да участвува в четата. Това е Слави Радошевич от Смедерово, капрал от редовната войска, който се записал при Каравелов в Белград. След заминаването на Еремия от Зайчар заедно с други доброволци тръгнал към Княжевац, но бил преследван от окръжния управител. С доста голяма група той се прехвърлил в България и три месеца воювал срещу турците, като загубил 8 души от другарите си и сам бил ранен. По-късно изразил желание да участвува в легията.[154]

В подготовката на четата дейно участвувал бившият срезки (околийски началник) Видое Ивкович, който познавал някои от главните организатори на доброволците в Църноречкия край. Той писал на Никола Пенов, българин от с. Турчин, Видинско, откъдето избягал през 1860 г. и се заселил в Сърбия. По време на разглежданите събития Пенов бил пандур в околийското управление в Болевци. Нему В. Ивкович съобщил с писмо чрез трето лице датата, определена за тръгване на четата, и сборния пункт край Зайчар. В хода на подготовката Ивкович заминал за Немско (Австро-Унгария), за да набави някои необходими неща за четата.[155]

---

[152] Копие от писмото на Й. Бъркич от 21. VII. 1867 г. Доклад до военния министър за Й. Бъркич от 5. IX. 1867 г.

[153] Протокол от разпита на Е. Петров от 31. VII. 1867 г.

[154] П. Миятев, цит. публ., стр. 77. Името на Еремия неточно е разчетено като Земия, Княжевац като Муажевица, сравни у В. Крестић, цит. публ., стр. 71—72.

[155] Протокол от разпита на Никола Пенов от 31. VII. 1867 г.

Л. Каравелов също познавал В. Ивкович и бил осведомен за участието му в подготвителните работи по четата.[156] Една година по-късно съдбата отново събрала Каравелов и Ивкович, този път в процеса по убийството на княз Михаил. Вината на Видое Ивкович в това убийство била доказана и той получил смъртна присъда.

Това, че В. Ивкович, който бил известен в Зайчарско, ще се присъедини към доброволците, не било тайна за участниците в четата още преди тръгването им за границата.[157]

*

Българският комитет в Белград, както се вижда от гореизложеното, бил реален факт. Реален факт била също така и ръководната роля на Любен Каравелов при създаването на комитета, при определяне задачите му и в хода на дейността на членовете му за изпълнение на главната цел — да съдействува чрез голяма доброволческа чета за разширяване на националноосвободителното движение в България. Целите и методите на действие, които Л. Каравелов предначертал на комитета, били без всякакво съмнение революционни. Българският комитет в Белград бил сформиран на централистични начала, но с изрично изискване за демократично равенство между всички участници в освободителното движение.

Авторът на повести и разкази, с които правел апология на хайдутите и всички борци за народна свобода, публицистът, който следял с любов всяка проява на националните и освободителните движения в Европа, общественикът, който потърсил форми за организиране на българския народ още през 1861—1862 г., направил твърде голяма крачка напред през 1867 г. със замислите си за масово народно революционно движение и първия си значителен опит да организира българската емиграция и насочи стихийното ѝ родолюбие

[156] Протоколи от разпитите на Йов. Янович и П. Пуйов от 23. VII. 1867 г.

[157] П. Миятев, цит. публикация, стр. 85.

към практическа революционна дейност. Практическата политическа работа на Л. Каравелов в Белград през 1867 г. отговаряла на стремежите на голямата част от емиграцията в Сърбия и на въжделенията на народните маси в България за отхвърляне на политическото иго по най-прекия път на въоръжената борба. Изграден като политически мислител и деец в средата на руските революционни демократи, свързани още в Русия с най-радикалните елементи в сръбското освободително движение, Л. Каравелов се чувствувал и самосъзнавал най-близо до Г. С. Раковски, до неговите политически схващания и прояви.

Л. Каравелов, Българският комитет и революционните планове на Г. С. Раковски

Независимо от това, дали ставало по предварителна уговорка с Г. С. Раковски, за каквато не разполагаме с преки свидетелства, подготвянето на чета от няколкостотин души по инициатива на Белградския комитет и на Л. Каравелов отговаряло на „Плана" на Раковски за освобождение на България и в същност се явявало опит за неговото осъществяване.

В последната година от живота си Г. С. Раковски не само не се отказал от идеята си за общо въстание, но отдал всичките си сили, за да спомогне за въстанието. Пътуването му в Русия заедно с П. Хитов имало за цел преди всичко събирането на необходимите средства за въоръжението, екипирането и издръжката на голяма военна групировка, която да бъде прехвърлена в България, за да сложи началото на въстанието.[158] Въпреки разочарованието и огорчението, които смъртно болният корифей на българската революция преживявал в неуспешните си опити да събере достатъчно средства от богатите българи в Русия и Румъния, и въпреки неговото съмнение в помощта от страна

[158] П. С. Кършовски, Из миналото, кн. II, стр. 278; сравни у Ал. Бурмов, Четническото движение, стр. 79—80.

на сръбското и руското правителство при евентуално българско въстание Раковски смятал, че трябва да се съберат пари, за да се въоръжат поне хиляда души.[159]

Общите черти в главната задача на Българския комитет в Белград и в целите, които си поставило Върховното тайно гражданско началство на Г. С. Раковски, дават основание да изследваме по-обстойно въпроса за позициите на Белградския комитет и Г. С. Раковски по въпроса за въстанието, както и взаимоотношението между българската емиграция в Сърбия около Л. Каравелов и старите войводи, революционно настроената емиграция в Румъния около Г. С. Раковски и тази част от членовете на Тайния комитет, които били склонни да подпомагат или подкрепят четите и революционните действия изобщо.

Нека се спрем най-напред на това — какви организации и неоформени в организации, но реално съществуващи групировки имало сред българската емиграция в Румъния през пролетта и лятото на 1867 г.

В спомените за Г. С. Раковски и Тайния централен български комитет често срещаме смесване на дейността на последния с тази на Раковски през последната година от живота му[160], та даже смесване на ТЦБК с Върховното началство или с Добродетелната дружина. За съвременниците, които не участвували непосредствено в ръководните органи на Добродетелната дружина (комитета на „старите"), в ТЦБК и БРЦК, различията в тактиката на тези групировки с годините избледнявали, оставало само понятието „комитет" като синоним на ръководна национална организация.[161] В действителност обаче нещата стоели по-различно. Вътрешните разногласия в активните български обществени среди били така значителни, че през 1867 г. българската еми-

---

[159] Пак там, стр. 284.

[160] Още Д. Т. Страшимиров (История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1907 г., стр. 44 сл.) обърна внимание на историческия парадокс, че съвременниците приписваха революционните акции от 1867 г. на ТЦБК, чиито членове и след Освобождението упорито се разграничаваха от всяко революционно действие, и че също така съвременници смятаха Раковски ръководител на ТЦБК, на чиято компромисна тактика и дуалистична програма великият революционер беше непримирим противник.

[161] Пак там, стр. 48 — 49.

Емиграция в Румъния имала три политически центъра: революционен, начело с Раковски, компромисен — с дуалистична програма и прозападна насока, поддържана от ТЦБК, и русофилски — с консерваторски тенденции, в лицето на Добродетелната дружина. В повечето случаи революционната групировка начело с Г. С. Раковски не се свързва с определена организационна форма от типа на двата комитета. За Върховното тайно гражданско началство на Раковски и в изследванията се говори общо и без данни за конкретна дейност, особено за последните месеци от живота на Раковски — пролетта и лятото на 1867 г.

От друга страна, свидетелите на последните месеци от живота на големия син на България са единодушни, че той въпреки все повече засилващото се заболяване всецяло се отдал на подготовката на четите. След завръщането си от Русия той по думите на П. Хитов се трудел „с всичките си сили да подпомогне четите 1867 г., които минаха из Влашко за у Турско. Раковски не гледаше, че го беше на(д)вила охтиката, не гледаше, че няма с какво да живее, само тичаше от приятел до приятел и ги подканваше да помогнат да се изпратят четите."[162] Войводата Панайот е фиксирал в своите мемоарни бележки дълбокото огорчение на Раковски от криворазбраните и недалновидни политици около ТЦБК, които независимо от субективните си намерения служели на чужда кауза, а също и от политическата ограниченост на хората от Добродетелната дружина, които разполагали с обществени и лични материални средства за организиране и въоръжаване на народа, но били твърде предпазливи и поставяли на пръв план своето благополучие и командна роля пред интересите и нуждите на освободителното движение. Раковски се измъчвал от съзнанието, че голото недоволство и готовност за борба на бедните емигранти не били достатъчни за по-значителна и успешна революционна акция. Той преценявал, че благоприятната обстановка за освободителните движения на балканските

[162] БИА, II А 8418. П. Хитов, Каси начертания из живота на покойния Раковски, стр. 20 (публ. в Г. С. Раковски, Възгледи, дейност, живот, т. II, стр. 385).

народи и специално за българите по време на Критското въстание не ще може да бъде използувано от българите, защото „ний нямаме нищо приготвено, народа лесно ще побуниш, (но) няма пушки, няма барут, няма предводители". Опитният политик преценявал трезво, че Сърбия не ще предприеме нещо решително след получаването на крепостите. „Те не могат още за десет години нищо да продумат против турците" — казвал Раковски пред П. Хитов. Той не споделял и големите очаквания на „нашите богати" от Русия и смятал, че „нито от русите ще се ползуват, нито пък със Сърбия може да се направи нещо". След няколкомесечното си пребиваване в Русия през 1866 г. Раковски бил на мнение, че „руската политика не е добра за нас"[163]. Оттук неговият извод, че българите трябва да намерят пари, „да се приготвим от малко-малко и да гледаме баре 1000 юнаци да въоръжим"[164]. П. Хитов, който подобно на други патриоти бил ентусиазиран от Критското въстание и възбуждението сред народа, не разбирал съображенията на Раковски и като го слушал, не вярвал, че такива мисли може да развива той, Раковски.[165]

Но в същност Г. С. Раковски не се отказал от въоръжена акция на емиграцията, напротив, неговият проект за подготвяне поне на 1000 въоръжени доброволци далеч надминавал и желанията на войводата Панайот, и намеренията на Добродетелната дружина не само по размерите на замисъла, но и по тактиката си. Реално преценявайки, че възможностите за решителна стъпка на Сърбия и Русия против Турция били

---

[163] БИА, II А 8422, стр. 58.

[164] БИА, II А 8422, стр. 62. Автограф на П. Хитов. В спомените на П. Хитов, издадени от Кършовски (Из миналото, кн. II, стр. 283), този пасаж е малко видоизменен.

[165] Пак там. У П. С. Кършовски, стр. 284, на този пасаж е придаден друг, тъкмо противоположен смисъл: „Сичките тези негови думи като съслушах, повярвах, че е тъй и му одобрих." Оригиналът на войводата трябва да се приеме за по-сигурен. В несъгласие с оригинала е и текстът в изданието на Л. Каравелов от 1872 г. (стр. 77), където мисълта на Раковски за затруднителните обстоятелства е доведена до крайност. Според редакцията на Каравелов Раковски заявил: „Ние сами не сме в състояние да направиме нищо..., нищо няма да направиме сега засега."

минимални, Раковски, доколкото може да се съди от думите на П. Хитов, решил да организира самостоятелна българска освободителна акция. За това обаче били необходими средства и не случайно усилията на вече тежко болния революционер били насочени преди всичко към намиране на пари за въоръжаване на доброволчески части.

Още през 1866 г. Г. Раковски ходил заедно с П. Хитов в Русия и може би не толкова за да избегне преследванията на румънските власти, а преди всичко, за да събере средства за четите. Н. М. Тошков, към когото се обърнал в Одеса с искане за 10 хиляди рубли, му дал само 800 рубли, с които не можел да осъществи и най-малка част от плановете си.[166] Същият този Тошков разполагал с такива капитали, та през годината загубил 200 000 рубли, но не можал сам да отдели 10 хиляди рубли за народното дело или да убеди други богати българи да дадат пари за това дело. И все пак той се оказал по-отзивчив от други български богаташи, особено от онези в Румъния. И П. Хитов, и Хр. Македонски, и други съвременници са запомнили огромните усилия на Раковски да вдъхне у богатите българи съзнание за патриотичния им дълг и да ги убеди да пожертвуват средства за въоръжаване на хъшовете — бедните емигранти в Румъния, които били готови да отдадат на отечеството единствената ценност, която притежавали — собствения си живот.

След завръщането си от Русия Г. С. Раковски имал срещи с румънските либерали[167], които правели опит да се свържат с известния български революционер още преди това и да го спечелят за идеята за обща румъно-българска акция.[168] Споменатите срещи може би се отнасяли до „свещената коалиция", сключена в отсъствие и зад гърба на Раковски, или с тях той ще да е целел да спечели румънските политици за замисления от него четническа акция.

---

[166] П. Хитов, Моето пътуване по Ст. планина, стр. 73.

[167] Г. С. Раковски. Възгледи, дейност, живот, т. II, София, 1968 г., стр. 487.

[168] Ив. Касабов, Моите спомени от Възраждането с революционни идеи, стр. 52; П. Хитов, Моето пътуване, стр. 70.

Зимата на 1866 — 1867 г. Раковски прекарал в усилена подготовка на четите. Той събрал хъшовете в мошията „Циганка“ на братовчед си Н. Балкански. По негово нареждане те леели куршуми и приготовлявали фишеци с барут. Хъшовете според думите на Хр. Македонски се стягали да преминат Дунава, „като че отвъд сватба ни чака“. Душата на всички приготовления бил Раковски.[169] Но въпросът за необходимите средства за четите оставал открит. По-дребните помощи, получени от отделни родолюбци, дали възможност да се излеят около 48 000 куршума, обаче нуждите на доброволците били далеч по-големи.

Неуспял в своята мисия пред богатите българи в Румъния, Раковски влязъл отново в конфликт с тяхната политическа организация — комитета на „старите“, който отдавна изразявал несъгласието си с Раковски. Особено непримирим към революционера Раковски бил водачът на „старите“ Христо Георгиев. Той открито заявявал, че не може да се споразумее с него и че поради това няма да бъде никога там, където е Раковски.[170] Ив. Адженов, който „наредил“ своите „Записки от живота на Г. С. Раковски“ в пряка връзка с родственика на Раковски Н. Балкански, фигуриращ като техен издател, твърди, че „от появившето се недоразумение между Раковски и Христа Георгиев съставиха се партии“[171]. И макар че Адженов не е завършил изложението си по този въпрос, в неговата мисъл има основание. Непримиримостта на Добродетелната дружина към Раковски била толкова силна, та Н. Балкански и П. Хитов се принудили да излъжат „старите“, че са се скарали с него, за да получат пари от тях. Но и сега, макар да се съгласил приготовленията да продължават, Хр. Георгиев не отпуснал всички необходими средства. Той връчил 100 лири на П. Хитов,[172] които обаче според Ив. Адженов били дадени от Н. М.

---

[169] Записки на Хр. Н. Македонски, София, 1896, стр. 38.

[170] Ив. Адженов, Записки от живота на Г. С. Раковски, св. III, Русе, 1895, стр. 63 — 64.

[171] Пак там, стр. 67.

[172] П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина, стр. 79 — 80.

Тошков.[173] Ст. Адженов му предал още 30 лири, а на заминаване войводата Панайот получава от Хр. Георгиев още 30 лири.[174] Сам П. Хитов съобщава в писмо до Н. Балкански от 31. III. 1868 г., че общата сума, получена от него за четата, възлязла всичко на 180 лири,[175] т. е. към споменатите от Адженов войводата получил още 20 лири. Но с това богаташите българи преустановили помощите за четите,[176] поради което голямото мнозинство от хъшовете, готови да минат през Дунава в България и да се бият за нейната свобода, останали невъоръжени, а повечето от предвидените чети — неорганизирани. Сбъднали се думите на Раковски, който посрещнал скептично съобщението на Балкански за първоначалните обещания на „старите". „Не чакай на чорбаджийски обещания! — издумал Раковски повелително Балканскому. На ти списъка с имената на войводите, способни да предводителствуват чети, ето и списъка на въстаниците, които са налице, въоръжи ги немедленно да отидат понастоящем само за едно проповедване из народа да са приготви за въстание."[177]

Преговорите се водели вероятно през първите месеци на пролетта, края на март и началото на април 1867 г., защото Н. Балкански и П. Хитов присъствували на общото събрание, свикано от Добродетелната дружина, когато се решавал и въпросът за изпращане на чети. Там Н. Тошков настоял Раковски да възглави организирането и изпращането на четите. *„Где е Раковски, който е започнал тая работа* (к. м. — Кр. Ш.) — казал той. — Аз не разбирам туй нещо: кой ще ти работи, белким Балкански или Хитов, който е добър само като прочут хайдутин? Той никак не отговаря на политическата ни цел... Нека дойде онзи, който е почнал и който е достоен във всяко отношение да върши тая

---

[173] Ив. Адженов, цит. записки, стр. 66.

[174] П. Хитов, цит. съч., стр. 80.

[175] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 40; Ал. Бурмов (Четническото движение, стр. 82) смята сумата от 180 лири за най-вероятна.

[176] Б. Петров, Биография на Г. С. Раковски, София, 1910, стр. 198.

[177] Ив. Адженов, цит. записки, стр. 65.

работа."[178] Но Хр. Георгиев останал непреклонен в отрицателното си отношение към Раковски и заявил, че „ако той (Раковски) вземе участие в туй предприятие, не му остава (на Хр. Георгиев) друго, освен да се оттегли". При тази категорична позиция на главната фигура в Добродетелната дружина, от която революционните дейци очаквали материална подкрепа за четите, присъствуващите, които разбирали ползата от участието на Раковски, били принудени поне привидно да се откажат от основателното си искане.

Но въпреки че Хр. Георгиев успял да наложи формалното недопускане на Раковски в ръководството на четническата акция, привържениците на революционното течение, което той възглавявал, полагали усилия да осигурят с материалната помощ на Добродетелната дружина изпълнението на неговия революционен план. Интересно е, че въпреки решението на събранието, свикано от дружината, да не бъде привличан Раковски за ръководител на четническата акция, същото това събрание решило да бъдат изпратени в България 44 чети от по 25 души, като през 1867 г. бъдат подготвени 10 чети,[179] т. е. 1100 души, или толкова, колкото предвиждал като минимална възможност Г. С. Раковски, който казал на П. Хитов, че при съществуващото положение (липса на оръжие и военни ръководители) трябва „баре 1000 юнаци да въоръжим"[180]. Едва ли точно цифрите 44 чети по 25 души случайно и без връзка със замислите на Раковски хрумнали на участниците в събранието. Не ще сгрешим, ако зад този факт видим упоритото и настойчиво желание на привържениците на Раковски да прокарат неговата революционна линия мимо волята и мимо знанието на „старите".

---

[178] В студията си „Комитетът на старите" — „Добродетелната дружина" М. Димитров пише, че Н. М. Тошков „не само не привлича Раковски към готвеното дело, но не смята за необходимо даже да го посвети в големите тайни" (сб. „1000 години България", София, 1930, стр. 767). Той по всяка вероятност не взема пред вид „Записките" на Адженов.

[179] Ив. Адженов, цит. записки, стр. 66. Ал. Бурмов (цит. работа) не смята за недостоверен броя на четите и четниците, съобщени от Адженов.

[180] БИА II А 8422, стр. 62. Автограф на П. Хитов.

Отношенията сред българската емиграция през 1867 г. били твърде изострени. Комитетът на „старите" се опитал да изолира Раковски от освободителното движение, което не му се удало, но така или иначе противоречията между схващанията на „старите" за пътищата към освобождението на народа и революционните възгледи на Раковски се проявили с още по-голяма сила във важния за движението политически момент. Още през 1863—1864 г. представителите на „старите" в Букурещ положили усилия да възпрепятстват издаването на вестник „Бъдещност" от съображения, че Раковски е компрометиран с революционната си дейност и че националноосвободителните идеи, застъпвани във вестника, могат да предизвикат гонения от страна на турците срещу читателите. „Старите" се опасявали още, че турците ще заподозрат българските търговци в Румъния, „които поддържат значителна търговия с братята си от България", че са „замесени в обща конспирация против империята". В резултат „и контролът, който турците упражняват върху търговските интереси между българите от Румъния и тези от България, ще стане занапред още по-нетолерантен"[181].

Тези свои съображения представители на Добродетелната дружина изказали неколкократно пред сръбския консул в Букурещ К. Магазинович и настойчиво искали от последния да накара Раковски да смени названието и насоката на вестника си и да не излиза със своето име, понеже е компрометиран. Отношението на българските „първенци" към техния виден сънародник предизвикало учудване и даже възмущение у сръбския консул. „Ако Раковски трябва действително да минава за компрометиран — казал Магазинович, — трябва веднага да се добави, че той се е компрометирал единствено поради защитата, която е оказал на българските интереси. Компрометиран по този начин, той би имал всичките права да иска от вас да му окажете почит, а не да го клеветите наляво и надясно."[182]

---

[181] ит. сб., Г. С. Раковски..., т. II, стр. 95, 93.
[182] Пак там, стр. 95.

Конфликтът между Г. С. Раковски и представителите на Добродетелната дружина през 1867 г. имал дълбоки корени и сериозни причини от принципиално естество. Не лични чувства, а политически убеждения ръководели Хр. Георгиев и неговите съмишленици в кампанията срещу Раковски и през 1863—1864 г., и през 1867 г. Освобождение по мирен път с помощта на руската дипломация, без сътресения и усложнения за търговските интереси на буржоазията или чрез народна революция за решително унищожение на турския феодализъм и чуждото национално господство, за самостоятелна и независима свободна българска държава — тук бил водоразделът между партията на „старите“ и революционната партия, която Раковски олицетворявал.[183] И съгласието между тях било невъзможно, както когато начело на революционната партия стоял Раковски, така и когато нейни водители станали Каравелов, Левски и Ботев.

Политическият план на Г. С. Раковски за българското освободително движение през 1867 г. се отличавал от този на Добродетелната дружина. Пред П. Хитов, на чиито спомени нямаме основание да не вярваме, Раковски изразил концепция, различна от тази на „старите“. Неговата преценка, че Сърбия след получаването на крепостите не ще може да предприеме война срещу Турция и че политиката на Русия в момента не е наклонна да подкрепи едно масово революционно движение в България, се оказала вярна. Въпреки борческите настроения на масите Сърбия останала пасивна. В Русия дори и сред славянофилите, които били по-благоприятно настроени за подпомагане и разширяване борбата на българите, нямало единодушие. А. И. Кошельов смятал, че общото въстание не е своевременно поради стопанските и финансовите трудности на Русия, а В. И. Ламански бил на мнение, че християните в Турция започнали много рано борбата, че те не са способни със собствени сили да извоюват свободата си, нито

[183] На идейната, принципиалната основа на недоразуменията между Г. Раковски, от една страна, Добродетелната дружина и ТЦБК — от друга, обръщат внимание още Б. Пенев (Г. С. Раковски. Биография, в сб. Г. С. Раковски, София, 1917, стр. 118) и М. Арнаудов, Г. С. Раковски. Живот, произведения, идеи, София, 1922, стр. 86.

да водят обща борба.[184] И ген. Н. П. Игнатиев, който застъпвал схващане за необходимостта от активна политика на Русия, бил също убеден, че „предоставени на своите собствени сили, християнските населения не са в състояние да достигнат освобождението си с изгонването на турците от Европа". Игнатиев смятал българите за още суров материал, без достатъчно кадри за образуване на самостоятелна държава, оттук и подкрепата на идеята за обща Сръбско-българска държава под властта на княз Михаил, в чиято безусловна привързаност към Русия руският дипломат бил твърдо, но не съвсем основателно уверен.[185] Най-характерна и типична за славянофилите е позицията на един от главните им лидери И. С. Аксаков. През 1867 г., поддържайки въстанието на гърците и българите, насърчавайки борбата им, той изрично и пределно ясно изразява убежденията си, че българското въстание има значение само на демонстрация пред Европа, защото „засега то няма никакви надежди за успех". Помощта на Русия според Аксаков ще се изрази в доброволни пожертвования от страна на благородни руси.[186]

Н. Н. Раевски, изпратен от Славянския комитет в Букурещ, се убедил от срещите си с българите, че наистина е налице значително раздвижване в България. Той изработил проект за военната организация на силите, за изпращане на опитни руски, сръбски, български офицери, които да ръководят въстанието. Но решителността в докладите и предложенията на Раевски, предизвикана от борческия дух, с който го вдъхновили българските патриоти,[187] не срещнала разбиране нито в славянофилските, нито в правителствените кръгове и останали без практически резултати.[188]

Запознат добре с политиката на великите сили по Източния въпрос и с положението на свободните бал-

---

[184] С. А. Никитин, Славянские комитеты в России, Москва, 1960, стр. 154 сл.

[185] Записки гр. Н. П. Игнатиева, Истор. вестник, год. 35, 1914, т. 135, № 1, стр. 58, 63.

[186] Сочинения И. С. Аксакова, Славянский вопрос 1860 — 1886 г., Москва, 1886, стр. 154 — 155.

[187] Д. Дойнов, пос. статия, стр. 72 — 73.

[188] С. А. Никитин, цит. съч., стр. 153 — 154.

кански държавици, Г. С. Раковски правилно се ориентирал в перспективата на политическата обстановка на Балканите през 1866—1867 г. Той разбрал, че българите нямат основание да разчитат на външни сили и че при слабата им военна подготовка за въстание трябва да се направи всичко възможно да бъдат изпратени колкото се може повече доброволчески чети по Стара планина. Към това били насочени усилията му, но липсата на средства и отказът на „старите“ да отпуснат повече пари пресичали пътя за самостоятелна революционна акция. И все пак Раковски не се отказал да използува докрай всички възможности за реализиране на замисления план. Една от тях била добрата организация на революционните сили. Още в началото на 1867 г. той бил вече разработил „Плана за народните горски чети за 1867-о лято“, а до тръгването на П. Хитов и Ф. Тотю приготвил и друг по-обширен план за цялостно действие — „Закон за българското народно въстание“, който бил приет от четата на П. Хитов в местността „Българка“ над Сливен.[189] Този закон представлява най-разгърнато и разработено в подробности изложение на възгледите на Раковски за въстанието. В „Плана“ и „Закона“ е залегнала една от основните идеи на Раковски за необходимостта от централизирано ръководство на освободителната въоръжена борба. Според „Плана“ народните горски чети трябвало да бъдат ръководени от един орган, по същината си централен орган или комитет, наречен от Раковски „Върховно българско тайно гражданско началство, което да се състои от председател и пет съветници. По замислите на своя създател „Началството“ трябва да бъде избирано ежегодно. Проектът на Раковски предвиждал координирана дейност на един жив действен организъм с ясно определени права и задължения на участниците. На „Върховното българско тайно гражданско началство“ пряко се подчинявал непосредственият организатор на четите — главният войвода, а на последния били подотчетни и подчинени първостепенните войводи. Вътрешната йерархия на революционната организация задължавала

[189] П. С. Кършовски, Из миналото, кн. I, стр. 149—150.

по същия начин второстепенните и третостепенните войводи да зачитат съответните по-висши ръководители.

Като разглеждаме „Закона за българското народно въстание", пред нас отново възниква въпросът: функционирала ли е замислената от Раковски организация, създал ли е той на практика свой ръководен център в този така важен момент, когато в България се разгаряло недоволство и готовност за борба, когато хъшовете не можели да сдържат нетърпението си да минат Дунава, когато срещу революционните настроения на народните маси в страната и на бедните слоеве от емиграцията се възправяли две враждебни организации: едробуржоазната консервативна партия на „старите" с русофилска ориентация и либералната партия на средната буржоазия с прозападна тенденция около Тайния централен български комитет.

В „Плана за народните горски чети" Г. С. Раковски обосновава по принцип „Върховното тайно гражданско началство" като ръководен орган на четническото движение. Но документалните материали, а оттук и изследванията съдържат твърде оскъдни сведения както за конкретната практическа дейност на това „началство", така и за последната година от революционната дейност на Раковски изобщо.[190] Наистина в „Плана за народните горски чети" се казва, че той бил приет от „Върховното тайно гражданско началство" „подир едно дълго и зрело размишление", което подсказва, че Раковски запознал и други патриоти със своя проект за въоръжена борба на българския народ, изложен в „Плана". Редица факти от развитието на акцията с четите през 1867 г. свидетелствуват, че именно „Планът" на Раковски влизал в изпълнение. Така напр. ръководните длъжности в четническата войска били реализирани според „Плана": за главен войвода бил определен Панайот Хитов, а за главен писар на четите Ив. Кършовски. П. Хитов и Ив. Кършовски се занимавали и с

[190] Това се отнася и до най-новите публикации за Раковски: Д. Косев, Идеологията на Г. С. Раковски в сб. Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот, т. I. София, 1964, стр. 9—40; Хр. Христов, Г. Раковски и българската национална революция, сп. Истор. преглед, год. XXIV, 1968, кн. 1, стр. 48—67.

подготовката на четата на Ф. Тотю. При това Раковски следял до такава степен формирането на четите, че определил за байрактар на П. Хитов В. Левски и настоял пред войводата да го приеме, макар че последният не смятал Дякона за достатъчно опитен.[191]

Като се придвижвала по Стара планина, четата на П. Хитов до известието за разбиването на Филип Тотю играела ролята на организиращ централен отряд, както предписвал Раковски. Стъпвайки на сръбска територия, Панайот Хитов веднага му телеграфирал от Княжевац, че е пристигнал с вярната си дружина, че е оставил само дядо Жельо и обещал наскоро лично да извести Раковски по-пространно за всичко, т. е. за похода на четата си.[192] Колко пряко били свързани с Раковски действията на четите, показва и обстоятелството, че в подбалканските селища слизали преоблечени чети, „снабдени с поименни писма, подписани от Раковски за събиране пари и за записване доброволци за напролет“[193].

Всичко това не оставя място за съмнение, че Г. С. Раковски наистина бил в течение на подготовката и изпращането на четите и се явявал за доброволците главното ръководно лице на цялата акция. Инициаторската и ръководна роля на Г. Раковски се потвърждава и от едно по-късно свидетелство на П. Хитов, в което той удостоверява, че главният писар на четите Ив. Кършовски действувал заедно с Хитов, Раковски и Балкански „при съставянето и подготовката на българските чети“[194]. Че именно Раковски ръководел подготвянето на четите, разказвали в края на лятото на 1867 г. Петър Гидиков и Михалаки Аврамов, които посетили Букурещ и след това споделили с българи в Цариград впечатленията си за борческите настроения на емиграцията в Румъния и нетърпението на младежите да преминат с чети в отечеството си. Според П. Гидиков и з

---

[191] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 368.

[192] БИА, ф. Г. С. Раковски, I Б 554/52.

[193] Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, дневници и спомени, т. I (1852—1868), София, 1927, стр. 326.

[194] П. С. Кършовски, Из миналото, том II, стр. 323; сравни у К. Косев, Панайот Хитов. Живот и революционна дейност, стр. 31 — 32.

последните месеци от живота си вече във вилата на братя Мустакови, изнемощял и страдащ от тежката си болест, Раковски „не се оставял от любимото си занятие — да се грижи за освобождението на отечеството си. Тук той поправял някакъв си правилник за бъдещия поход на българските ратници, пишел писма до сръбски, румънски и руски държавници, от които получавал отговори."[195]

Някои от съвременниците, като си спомнят това време, не говорят за „Върховното българско тайно гражданско началство" като ръководен орган начело с Г. С. Раковски, а за Български комитет начело с Раковски. Така Хр. Македонски разказва, че подготовката на четите през зимата на 1866—1867 г. се извършвала от хъшовете по поръчка на Раковски, който се грижел и за тяхното съществуване. Според Хр. Македонски още през 1866 г. в Румъния бил създаден „Български комитет с Раковски начело" и че този комитет развил „усилена дейност". Около 800 души български емигранти — хъшове, между които и самият Македонски, се записали доброволци в румънската войска и били обучавани от румънски офицери. Това било след идването на княз Карл Хохенцолернски на румънския престол, когато Румъния се опасявала от турско нападение. След разведряване на атмосферата доброволците били разпуснати. „Комитетът и всички лица, които се занимаваха с народните работи, не се отчаяха, а се впуснаха да работят и се приготвляват по-енергично." Раковски наредил на хъшовете да леят куршуми и приготвляват барут. И отново Македонски свързва подготвителната работа за четите с „Българския комитет", „какъвто съществуваше тогава и който беше замислил с една обща и усилена организация да предприеме и извърши *една по-голяма, една по-съществена работа*"[196] (к. м. — Кр. Ш.). По-нататък в записките на Македонски се говори за „Българския комитет" все във връзка с Раковски и неговата организаторска работа по подготовка на четите. „Главната квартира на Българ-

---

[195] Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, дневници и спомени, т. I, стр. 327 — 329.

[196] Записки на Хр. Н. Македонски, стр. 37—38.

ския комитет тогава се намираше в село Циганка край Букурещ, в мошията на Никола Балкански, гдето пребиваваше и Раковски, душата на тоя комитет." В Циганка били събрани и всички годни за работа хъшове, за да образуват от тях четири по-малки чети с войводи П. Хитов, Ф. Тотю, Стефан Караджа и Хаджи Димитър.[197]

Бихме могли да се усъмним дали Хр. Македонски, дългогодишен хайдутин, по-късно участник в организираното революционно движение под прякото влияние на Раковски, но немного изкусен в политиката, не смесва „Върховното началство" с ТЦБК и комитета на „старите", дали не говори за „Български комитет" вече през призмата на времето, което направило популярно названието „комитет". Такива случаи има. Йордан Планински, участник в легията от 1862 г., в подготовката на четите през 1867 г. и по-късно в дейността на ТЦБК, комбинира в спомените си проявите на ТЦБК с дейността на Раковски, когото смята за „главен председател" на този комитет.[198] Но друг един съвременник, при това образован и запознат с политическите идеи и групировки сред емиграцията, поддържа също като Хр. Македонски неговата версия за наличие на комитет начело с Раковски. Това е Григор Д. Начович, председател на Свищовския комитет. Отначало свързан с ТЦБК, а после с комитета на „старите", Начович емигрирал в Букурещ, когато в родния му град започнали арестите на членовете на комитета през май или юни 1867 г. В румънската столица той преживял разочарование от ТЦБК и се сближил с хората на Добродетелната дружина, чийто привърженик станал. Според мемоарни бележки на Гр. Начович в противовес на ТЦБК и неговата прозападна тенденция русите съдействували да се активизира Добродетелната дружина. Основан бил и *„един безгласен комитет с Раковски начело"*, който организирал, въоръжил и изпратил с материалната помощ на Добродетелната дружина четите.[199] Изглежда,

[197] Г. С. Раковски. Възгледи, дейност, живот, т. II, София, 1968, стр. 479.

[198] Г. С. Раковски. Възгледи, дейност, живот, т. II, стр. 479.

[199] БИА, ф. 14, а. е. 3982, л. 104а.

че названието Български комитет, което придобило голяма популярност през 1867 г., изместило дългото и описателно наименование „Върховно българско тайно гражданско началство" на Раковски. Българският комитет, за който говорят Хр. Македонски и Гр. Д. Начович, може да се смята синоним на Върховното началство; двете названия обозначават един и същ ръководен орган на революционното течение в българското освободително движение, начело на което течение стоял Г. С. Раковски. Начович мъчно може да бъде заподозрян в неразбиране на политическите групировки сред емиграцията в 1867 г. Той запазил до дълбока старост отношението си към Добродетелната дружина, симпатиите си към нейния социален и политически характер като към едробуржоазна партия и антипатиите си към революционерите, тяхната идеология и организации.

У Ст. Заимов срещаме конкретно и поименно изброени членовете на Върховното тайно гражданско началство. Съставът на „Началството" според Заимов бил следният: председател — Г. С. Раковски, подпредседатели — Л. Каравелов и Р. Атанасов, съветници — войводите П. Хитов, И. Марков, Ф. Тотю и „още неколцина от по-верните тогава войводи"[200]. Ал. Бурмов смята този списък произволен.[201] Предпазливостта и недоверието към сведенията на Ст. Заимов са напълно основателни, като се знае крайно непрецизният и неточен негов метод на работа. Аргументът за несигурността на състава на Върховното началство, посочен от Заимов, се оказва обаче неубедителен, що се отнася до Л. Каравелов, чието участие, а заедно с това и на останалите членове се отхвърля поради съществуващото убеждение, че Каравелов става активен деец на българското революционно движение едва през 1869 г. Документите за дейността на Л. Каравелов в Белград през пролетта и лятото на 1867 г. опровергават това убеждение. Следователно отпада и горният аргумент. Другото доказателство, че през 1866 г. Каравелов е в

---

[200] Ст. Заимов, Миналото. Етюди върху записките на З. Стоянов, София, 1895, стр. 28—29.

[201] Ал. Бурмов, Четническото движение в България през 1867 г., ГСУ, т. LIII, 1959, София, 1960, стр. 77.

Русия, а в Сърбия идва през февруари 1867 г., не отрича само по себе си възможността той да е бил привлечен в един български политически комитет. Най-напрегнатата си дейност по организиране на четите и на Върховното началство, чийто „план“ носи дата 1. I. 1867 г., Раковски развил точно през зимата и пролетта на 1867 г.[202], а не през 1866 г., когато Каравелов бил в Русия. Основателно изглежда предположението за членството на Н. Балкански в „Началството“, тъй като той играл много активна роля в подготовката на четите.

Участието на П. Хитов и Ф. Тотю в ръководството на „Началството“ е допустимо, защото имаме свидетелства, че първият бил определен за главен войвода, а вторият за войвода съгласно предвидената в „Плана“ вътрешна организация на четническото движение. Допустимо е и Ильо Марков да е бил привлечен, защото той бил един от първите помощници на Г. С. Раковски през 1862 г. и въпреки разногласията, които за известно време настъпили между него и Раковски, все пак оставал един от най-популярните и опитни войводи. Разбира се, допустимото не е още действително. Това се отнася и до участието на Л. Каравелов. Твърдението, че той е участвувал във Върховното началство на Раковски, придобива по-голяма вероятност на фона на установените нови факти от дейността му. Обстоятелството, че той подготвял големи доброволчески части в Сърбия и че Зайчарската чета направила опит да осъществи планове, в центъра на които стоял Л. Каравелов, прави възможно предположението за връзка между революционната българска емиграция в Румъния и тази в Сърбия, а следователно и предположението за пряка или косвена връзка между Г. С. Раковски и Л. Каравелов. Наличният материал засега обаче не позволява да отидем по-далеч от догадките за участието

---

[202] В своята работа „Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г.“ проф. Ал. Бурмов отнася прекратяването дейността на Върховното началство и на Раковски към времето на тежкото заболяване (лятото на 1867 г.) и смъртта на последния (сп. Исторически преглед, год. XVII, 1961, кн. 5, стр. 35).

на Л. Каравелов в „Началството“. Съвпадението на целите и насоката в дейността на двамата големи революционери през пролетта и лятото на 1867 г. обаче е очевидна. Разширяване на четническото движение и превръщането му във въстание — към това се стремял с последни сили отиващият си Раковски, към това се стремял и встъпващият на кормилото на българското освободително движение Каравелов. И ако в точността на конкретните сведения на Заимов можем да се съмняваме, то данните за общата тенденция в дейността на Раковски и Каравелов през 1867 г., която установяваме въз основа на документи и спомени, писани независимо едни от други, са несравнено по-убедителни и по-сигурни.

Между дейците на Тайния централен български комитет, особено между редовите му членове, съществувало силно революционно течение. Както с основание подчертава проф. Ал. Бурмов, заявленията на ръководството на Комитета, че ще поддържа законните пътища за отстояване правата на българския народ пред Н. И. В. Абдул Азис хан, не изчерпват „в никакъв случай въпроса за поведението на ТЦБК във връзка с назряващата през пролетта на 1867 г. революционна криза в Турция. . . При това положение на нещата пред ТЦБК се възправила алтернативата: или да отговори на революционните настроения на емиграцията, или да изгуби популярността си.“[203] В ръководството на Комитета били застъпвани две гледища, но развитието на събитията дало превес на групата, която настоявала за поддръжка на въстанието в България. ТЦБК предприел известни стъпки, насочени към подпомагане на революционните приготовления сред емиграцията и в страната.[204] „В края на краищата всички решения и почини на ръководството на ТЦБК по отношение на четите останали без резултат — комитетът не изпратил отвъд Дунава нито една чета.“[205]

Наистина добилият широка известност Таен комитет като цяло в лицето на неговото ръководство не

[203] Ал. Бурмов, Таен централен български комитет (II период), стр. 69.
[204] Пак там, стр. 70 — 71.
[205] Пак там, стр. 72.

допринесъл практически за разгръщане на четническото движение и прерастването му във въстание независимо от това, че голяма част и от българската, и от чуждата общественост, най-вече турската, му приписвали заслугата или вината за всички по-големи и по-малки революционни прояви на българския народ през 1867 и 1868 г.

В същото време обаче не бива да се пренебрегва обстоятелството, че поделенията му вътре в страната и оттатък Дунава се стремели към активна революционна дейност, участвували в общия революционен подем и в редица случаи ставали инициатори на местни борчески прояви. Типичен пример в това отношение е Свищовският комитет. Той бил свързан от своя страна с Търново, Габрово, Лясковец и София и съдействувал за основаване комитети в тези градове.[206]

Един от участниците в Свищовския комитет Г. Катранов още през 1871 г. пише в своите бележки „Свищовски работи", печатани във в. „Свобода", че комитетът в Свищов получавал от „Българский централен комитет писма с цифри според закона на Ив. Балкански",[207] който през 1867 г. живеел в Браила.[208] Някои от участниците в свищовските работи твърдят, че се заклели пред комитета на Раковски, а не пред ТЦБК на Касабов.[209]

В полза на последното твърдение са и несъмнените предварителни споразумения между ръководителите на четническата акция през 1867 г. и свищовската младеж. Ив. Кършовски разказва, че непосредствено преди заминаването на четата на П. Хитов той, Кършовски, бил натоварен да изучи нова тайна азбука за кореспонденция, тъй като онази, която се употребявала дотогава, „не беше толкова от скришните и неоткриваемите". Писарят на П. Хитов наистина усвоил вече възприетата нова азбука с цифри[210] Ив. Кър-

---

[206] Г. п. Христов, Свищов в миналото, стр. 215.

[207] Свобода, год. II, бр. 3 от 17. I. 1871 г.

[208] БИА, ф. 116, а. е. 4, л. 10—11.

[209] Г. п. Христов, цит, съч., стр. 219; сравни спомените на И. Монов, публ. в същата книга, стр. 219.

[210] Ив. п. Хр. Кършовски, Подготвяне на българските народни чети в Из миналото, кн. II, стр. 32.

шовски подготвил преминаването на четата на Ф. Тотю над Свищов и заедно с писаря на тази чета учителят Костаки Хадживанов, както пише в мемоарните си бележки, „ний влезнахме в споразумение, с когото трябваше, посредством г. Тома Панталеев и младия още тогава, но твърде деятелен пок. Георги А. хад. Константинов, Иван Палеков, пок. Г. Катранов, Д. Смилов и П. Ценович". Свищов бил избран за преминаването на Ф. Тотювата чета, „за да могат да излезнат и се съединят с неговата чета и момчетата от Свищов, готови да вземат участие в движението по Ст. планина"[211]. За връзките на Свищовския комитет с четата на Ф. Тотю говорят без колебание мнозина участници в комитета, макар че други са единодушни и в това, че са се клели за вярност, участие в борбата и мълчание пред мемоара на ТЦБК.[212] Сравнително богатият материал, който ни дават спомените на участниците в Свищовския комитет, и някои документи на дейци от този комитет навеждат на мисли, че Свищовският комитет, а изглежда не само той поддържал връзки и с ТЦБК, и с Раковски.

За родолюбците вътре в страната, както и за емигрантите в Румъния и Сърбия теориите за дуализъм с Турция и „Обявлението" за мирни пътища на борба не означавали категорична и крайна перспектива, строга инструкция за определени рамки на действие. Те ги схващали като изява на законното право на българския народ за свобода и независимост. В разрез със субективните намерения на комитета и като пряко отражение на недоволството на народа революционно настроените кръгове от дребната буржоазия и народната интелигенция виждали в тези документи призив за по-скорошна революционна акция. Те не можели да правят разлика между ТЦБК и Раковски както поради горните причини, така и поради обстоятелството, че за масите било немислимо човекът, чието име ста-

---

[211] Ив. п. Хр. Кършовски, Подготвяне на българските народни чети в Из миналото, кн. II, стр. 29.

[212] Г. п. Христов, цит. съч., стр. 366 — 367 (спомени на Я. Манчов), стр. 387 (спомени на х. И. Монов), стр. 430 (бележки от К. Димитров), стр. 439 (биография на Т. Панталеев), стр. 206 — 207 (сведения на Ст. Попов).

надо символ на революционните методи на борба за пълно политическо освобождение и независимост, да стои настрана от борбата, да не участвува в нашумелия комитет, в подготовката на очакваното въстание и да не ръководи четите, които трябвало да минат от Румъния и да дадат знака за общо въстание. От своя страна дейците от революционното течение сред българската емиграция в Румъния поддържали връзки с подразделенията на ТЦБК, без да се смущават от принадлежността им към прословутия комитет. За тях членовете на „съкурсалните" комитети или „отделенията" на ТЦБК били преди всичко патриоти, готови да дадат живота си за свободата на народа си. Ето защо независимо от споровете по върховете между Раковски и групата около Ив. Касабов, Ив. Грудов и др. революционните дейци поддържали връзки с комитетите или революционно настроените групи по места и заедно с тях подготвяли предстоящата акция.

Българският комитет в Белград имал известни връзки с представители точно на това течение от ТЦБК, което споделяло гледището за съдействие на революционното движение и за участие в него. Монахът Мартирие, който пътувал из България малко преди преминаването на четите, познавал, както вече се изтъкна, някои от дейците на ТЦБК. Кореспонденцията му с Р. Попович и срещите му с него, с Б. Запрянов и други, пребиваването му в Свищов говорят за това.

Мартирие използувал шифър в писмото си до Р. Попович и този факт веднага дава основание да се мисли, че монахът бил смятан за вътрешен човек в ТЦБК или поне в някое негово поделение, за да познава шифъра, известен на друг член на комитета.[213] Тъй като въпросът за връзката между ТЦБК и Българския комитет в Белград може засега да бъде, макар и частично, осветлен въз основа на податките за шифрованата кореспонденция на Мартирие, налага да се спрем накратко на тези податки. Запазено е шифровано

---

[213] В „Основно Законоположение на народните тайни комитети", новия устав на ТЦБК, изрично се казва, че рапортите и всички известия се вършат устно „или чрез секретни (шифровани) писма (чл. 12). Виж за това у Ив. Касабов, цит. спомени, стр. 66.

писмо на Д. Хр. Попов до Ив. Грудов (значи до ТЦБК), където в шифровката е възприет същият принцип, като в писмото на Мартирие — цифрово изразяване на буквите в естествен ред, с тази разлика, че за начало се взема числото 6, а не 1, както в писмото на монаха.[214] И двете разновидности на този шифър не са еднакви с шифъра на ТЦБК, посочен от Ив. Касабов. И шифърът, с който си служел Свищовският комитет за кореспонденция с ТЦБК, се различавал съществено от шифъра, посочен у Ив. Касабов. В шифровано писмо до Ив. Грудов в Букурещ Свищовският комитет съобщава на 9 май 1867 г. за извършената от него работа в Габрово и София. Не ще съмнение, че писмото е отправено до Тайния централен български комитет, защото е адресирано до члена му Ив. Грудов.[215]

В такъв случай излиза, че през пролетта на 1867 г. ТЦБК и неговите поделения използували друг шифър, а не този, който Ив. Касабов показва в спомените си. В същност Касабовият шифър е новото тайно писмо, възприето вече от „младите" през 1869 г., и то след изпращането на делегация при Бакунин и други дейци на тайните и революционните организации в Европа. За това говорят и конспиративните адреси на Бакунин, Херцен, Мацини и българските дейци и изричното споменаване, че шифърът се използувал за кореспонденция с Милетич и Бакунин.[216] На същия принцип като при шифъра, посочен от Касабов (заменяне имена на лица, селища и държави, на понятия, свързани с революционната дейност, с незначителни общоупотребителни думи или съкратени имена), се основавал и друг шифър на бакунистите — за кореспонденцията им със сръбските социалисти от малко по-късно време.[217]

Всичко това иде да покаже, че е по-възможно шифърът, използуван от Мартирие, да е бил възприет от участници в ТЦБК през 1867 г. Оттук и изводът, че

---

[214] БИА, ф. 5, а. е. 3, л. 33—34.

[215] Г. п. Христов, Свищов в миналото, стр. 215 — 216.

[216] Ив. Касабов, цит. спомени, стр. 99.

[217] Е. Н. Кушева, Из русско-сербских революционных связей 1870-х годов, в Ученые записки И-та славяноведения, т. I, Москва, 1949, стр. 343—344.

чрез монаха, който пътувал из България, проповядвал известно време в Свищов, срещал се с Б. Запрянов, познавал Р. Попович и други лица, единомислещи с него, Българският комитет в Белград имал контакт с дейци на Тайния комитет от Румъния и от вътрешността на страната, привърженици на въоръжената борба.

Налице са известни податки за връзка на Белградския комитет и с членове на ТЦБК в София. В края на юни 1867 г. точно по времето, когато Каравелов бил в Ниш, бил арестуван Д. Трайкович, учител в София. В дописката си от Ниш от 27 юни белградският кореспондент на „Голос" отбелязал този факт, като обяснил, че причината за ареста били някакви писма до Трайкович от Русия.[218] Трайкович бил компрометиран от заловени въстаници,[219] от които турците узнали за връзките му с дейци по освобождението. От дописки на Л. Каравелов в „Голос" се вижда, че той получавал информации от София за положението на българите в този край, за безчинствата на турците и черкезите, за надеждите и очакванията на народа.[220] Възможно е Трайкович да е снабдявал Каравелов със сведения за София и Софийско, където Свищовският комитет изпратил в началото на май 1867 г. свой човек, за да състави там комитет.[221] Тук Свищовският комитет действувал именно чрез Д. Трайкович и Н. Павлович.[222] Компрометирането на Трайкович и арестът му в края на юни 1867 г. били по всяка вероятност резултат от разкрития за връзките му с Тайния комитет. Живата заинтересуваност на Каравелов към съдбата на този „софиянец", чрез когото той можел да установи разположението на духовете в Софийския район, дават известна диря за недостатъчно познати ни връзки между българската емиграция в Сърбия и населението в София.

Редица обстоятелства позволяват да свържем плановете на Л. Каравелов и Българския комитет в

---

[218] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 263.

[219] Документи за българската история, т. V, ч. I, събрал П. Ников, под ред. на Ст. Романски, София, 1948, стр. 73.

[220] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 218 сл.

[221] БИА, ф. 5, а. е. 3, л. 14—15; сравни Г. п. Христов, Свищов в миналото, стр. 215 — 216.

[222] Г. п. Христов, цит. съч., стр. 214.

Белград през 1867 г., както и подготовката на Зайчарската чета с плановете на Раковски, с четата на П. Хитов и Ф. Тотю, с непреминалата в България чета на Н. Войводов и Цв. Павлович и с четите в Северозточна България. Задачата на голямата чета, подготвяна в Белград и после в Зайчар, била да се съедини на Стара планина с четите на П. Хитов и да подвигне населението в Северозападна България на въстание, като започне от Кулско.

Макар да е отбелязвано, че четата на П. Хитов имала свой закон",[223] не е обърнато достатъчно внимание на някои негови твърде съществени страни. В публикувания от П. С. Кършовски оригинал, запазен в архивата на писаря на четата И. п. Х. Кършовски, е означено, че „Законът" е „съчинен в Стара планина на мястото, що се нарича „Българка", на запад от усойната, два часа разстояние на север от Сливен, 1867 г., май 28-й".[224] В един от вариантите на споменките на П. Хитов, запазени у Ив. Кършовски, обаче се казва, че двете чети на П. Хитов и Ф. Тотю, които трябвало да действуват под една команда, се ръководели от общ закон, „съчинен от Г. С. Раковски"[225]. Твърде вероятно е именно така да е станало и четата да е приела, може би допълнила вече съставения от Раковски „закон". Във всеки случай между четниците на П. Хитов, включително войводата, писаря и знаменосеца, липсвали хора, които по онова време — пролетта на 1867 г., да имали толкова ясен поглед и да били в състояние да разработят така разгърната и добре обмислена програма за действие, каквото представлява „Законът". Освен това Хитов действувал в духа на „Закона" още преди приемането му. По време съставянето на този „Закон" почти съвпадало с времето, когато Българският комитет в Белград изработил своя „Закон и наредба".

---

[223] На подготовката на четата подробно се спира Ал. Бурмов в студията си „Четническото движение в България през 1867 г." в Годишник на Соф. университет, фил.-ист. ф-т, т. LIII, 1960, стр. 80 сл.; от по-новите изследвания за четата на П. Хитов виж труда на К. Косев, П. Хитов. Живот и революционна дейност, София, 1963, стр. 23 сл.

[224] П. С. Кършовски, Из миналото, кн. I, стр. 149—150.

[225] Пак там, кн. II, стр. 286.

Макар да се основава в редица положения на „Привременния закон за народните горски чети", „Законът", изработен на Стара планина, е много по-подробен и в същност представлява обстойно разработен план за общо въстание в България. Самото му заглавие говори за това: „Закон за българското въстание, по който ще да се управлява българската народна войска в 1867 год." Още в заглавието са фиксирани две положения, които са в противоречие с нашата представа за задачите на четата на П. Хитов: народно въстание и народна войска. В спомените си Хитов изрично пише, че хората на Добродетелната дружина настояли дейността на четите да се сведе до информация за настроенията в България и до политическа демонстрация пред народа и пред света, без да допускат българското население да въстане.[226]

Освен това двете чети на П. Хитов и Ф. Тотю били малобройни и не можели да бъдат смятани за „народна войска". Защо тогава четата на П. Хитов приела закон за общо въстание, в което да вземе участие „българска народна войска", на която четата можела да бъде само поделение?

Явно е, че въпреки съветите на Добродетелната дружина в първия месец след преминаването си в България четниците имали свои планове, по-различни от тези на „старите" в Букурещ. Още при разговорите си с последните П. Хитов настоял те да купят пушки и барут, за да бъдат готови в случай на благоприятно развитие на нещата. Той смятал, че българите сами трябва да се подготвят, та ако сръбското правителство не устои на обещанията си, да не останат на сухо.[227] На тръгване от Влашко П. Хитов се уговорил с Н. Балкански, който участвувал най-активно в подготовката на четата, че ако избухне очакваното въстание в Епир и Тесалия, Хитов ще побуни българите, за да се

---

[226] П. С. Кършовский, Из миналото, кн. II, стр. 287.

[227] БИА, II А 8422. Спомени на П. Хитов, стр. 64, автограф на войводата; П. С. Кършовский, стр. 287. В редакцията на Л. Каравелов от 1872 г. въпросът за самостоятелна подготовка на българите е видоизменен. Така видоизменен го предават и изданията на Ст. Младенов — стр. 84, и Ал. Бурмов — стр. 79.

използува благоприятният момент.[228] До известието за разбиването на четата на Филип Тотю, което получил, когато четата стигнала над Сливен, П. Хитов не следвал съветите на Добродетелната дружина. Той продължавал да поддържа връзка с Раковски и от Балкана.[229] При Н. Балкански (и чрез него при Раковски) той изпратил специален човек с писмо от лагера си над Сливен[230]. На 12 май Хитов приел в четата си две момчета от Тулча, на 13 май изпратил една група от четата към Котел за връзка с „разпалените младежи от Тулча", които били тръгнали да търсят П. Хитов. На 22 май към четниците се присъединил Хр. Дряновски, а на 24 май били приети 4 момчета от Варна, изпратени от секретаря на руското консулство Н. Даскалов, българин по народност. На 28 май в четата се записали още 4 младежи от Харбоолу. На 29 май група четници начело с дядо Желью войвода били изпратени да се свържат с Филип Тотю и „да се споразумеят с еленчаните за въстанието"[231]. Макар че повече от прииждащите не били добре въоръжени, желанието им да влязат в четите давало основание на ръководителите да смятат, че е възможно да се изпълни по-широкият план за действие. Ето защо на 24 май те уведомили за това Добродетелната дружина, а по всяка вероятност и Н. Геров. Както гласи записът в бележничето на писаря Кършовски, „изпроводихме писма за в Букурещ и Пловдив, задето че не може да са удържи народа"[232].

Всичко това иде да покаже, че до края на месец май, когато бил „съчинен" „Законът за българското народно въстание", главният войвода Панайот Хитов се ръководел от план за разгръщане на въстание

---

[228] П. С. Кършовски, пос. съч. стр. 292; Ив. Цанков, Спомени от миналото, София, 1917, стр. 15. В. Х. Стоянов-Берон (Археологически и исторически изследвания, Търново, 1886 г., стр. 245) твърди, че нареждането четните да не повдигат бунт важело до втора заповед, която трябвало да се чака „в балканските гори".

[229] На това обръща внимание и К. Косев в книгата си за П. Хитов — стр. 103, бел. 14.

[230] Пак там, стр. 292; Ив. Цанков, цит. спомени.

[231] П. С. Кършовски, пос. труд, кн. I, стр. 105—106; кн. II, стр. 291—293.

[232] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 606.

в България, в което немногобройната му чета трябвало да играе роля на организационен център. С тулчани и еленчани, както се вижда от записките на писаря Ив. Кършовски и от спомените на войводата, имало предварителна уговорка за въстание, та П. Хитов отделил малки чети, които насочил към Котел и Елена за непосредствено споразумение и съединяване. Още преди преминаването на четата писарят Ив. Кършовски съгласно общия план за изпращане на четите прекарал две седмици в Гюргево, където с помощта на младежи от Свищов, членове на Свищовския комитет, подготвил преминаването на четата на Ф. Тотю и присъединяването на момчетата от Свищов, „готови да вземат участие в движението по Стара планина".[233] Много свищовци желаели да участвуват в народното дело и по думите на дейци от Свищовския комитет готвели се „да въстанат при първи знак"[234]. Според Ив. Кършовски, който бил в течение на общата подготовка на четите и бил определен „за главен писар на всичките народни чети при главния войвода П. Хитов", четата на Филип Тотю имала задача да организира и изведе на Балкана младежта от Свищов, затова и точно при Свищов трябвало да премине, „за да могат да излязат и се съединят с неговата чета и момчетата от Свищов"[235]. Непосредствено преди да тръгне, Филип Тотю изпратил писмо до свищовци с нареждане „да бъдат по местата си готови"[236].

В „Закона за българското народно въстание" (т. 6) се предвиждало силите на въстаниците да бъдат разпределени в пет главни отделения, които да се установят по Стара планина и в полите на планината на север и юг от хребета". Първото „и най-главно от петтях отделения" ще пази средоточието, т. е. ще бъде централно. Две от отделенията трябвало да удържат западните краища на България и други две да действуват в Източна Стара планина. Западните и източните

---

[233] П. С. Кършовски, пос. труд, кн. II, стр. 27—29.
[234] Г. Катранов, Свищовските работи, в. Свобода, год. II, бр. 3 от 17. I. 1871 г.
[235] П. С. Кършовски, Из миналото, кн. II, стр. 28—29.
[236] Г. п. Христов, Свищов в миналото, стр. 207—208.

отделения щели да се ръководят от второстепенни войводи, а цялата народна войска — от главния войвода.

П. Ив. Берковски, съвременник на четите, които преминали от Влашко, и на Зайчарската чета, подготвена от Българския комитет в Белград, твърди, че последната чета трябвало „да посрещне и допълни онния на войводите Филип Тотю и Панайот Хитов“[237]. Главният писар на четите Ив. Кършовски също поддържа, че Еремия Петров и Ив. Кулин имали намерение да се присъединят към „братята си, които са биеха с турците в Стара планина“[238], т. е. към четите на П. Хитов и Ф. Тотю и другите чети, които биха излезли по Балкана. Самият Еремия Петров в писменото си изложение, представено на княжевацкия окръжен началник, изтъква, че Белградският комитет от 12 души се заклел да работи, за да помогне *„на онези наши братя, които са се събрали в Балкана“* (к. м. — Кр. Ш.).[239] В първата си дописка, която съобщава за преминаването на Зайчарската чета, Л. Каравелов така определя намеренията на четата: да премине от Сърбия и Белоградчишки окръг и оттам да се насочи към Троянския Балкан, където по слухове има въстанически чети. „Ако тези два отряда успеят да се съединят, то те ще бъдат в състояние да нападнат турската войска и ще се постараят да се съединят със сливенските въстаници. Известно е, че главните български сили се намират в Сливенския и Троянския Балкан.“[240]

Следователно Л. Каравелов, който по такъв начин излагал плана на четата, нереализиран от нея, бил осведомен за движението на четите на П. Хитов и Ф. Тотю и имал съвсем ясна и определена тактика при подготовката на доброволческата чета: тя трябвало да се свърже и обедини с главните сили на българите, които съгласно предварителното споразумение трябвало да се концентрират в два пункта на Стара планина. П. Хитов съумял да достигне Сливенския Балкан, установил се там и останал доста продължително време.

---

[237] П. Ив. Берковски, Възпоменанията ми, стр. 39.
[238] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 627.
[239] Посоченото изложение на Ер. Петрович от 31. VII. 1867 г.
[240] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 292.

Ф. Тотю не успял да изпълни общия план и да доведе цялата чета в Троянския балкан. Важното за нас в случая е, че Л. Каравелов познавал замисъла на двете чети и съобразил с него маршрута и задачите на четата, която подготвял в Сърбия.

Има известни сведения, че от записаните в Белград доброволци била сформирана и друга чета начело с Ильо войвода. В нея бил записан Тома Панталеев от Свищов, който след разкритията в родния му град избягал във Влашко и оттам в Сърбия.[241] В началото на юни от Сърбия дошъл в Турну Магуреле един българин, който съобщил на Д. Хр. Попов, че „Ильо още не е минал границата, но се намира в Сърбия". Говорело се, „че той имал доста момци готови"[242]. Ильо Марков се движел из Белград, въоръжен „със своите въоръжени до зъби телохранители", и предизвиквал недоволството на европейските консули. В доклада си от 23 август 1867 г. английският консул Лонгуърт съобщава неговото име между предводителите на българите в Сърбия, които искали да възбудят въстание в България чрез действия откъм Сърбия.[243]

Слуховете за приготовленията за изпращане на чета с войвода Ильо стигнала чак до Русе. Тамошният австрийски консул Сакс съобщава на 14 юни, че по това време вече се говорело усилено за Илия, който се отправил към Стара планина с няколко хиляди въстаници, събрани в Сърбия. Илия бил се показвал с хората си при Шаркьой (Пирот)[244].

Предвиждало се е чета от доброволци да премине и войводата Цеко Петков. За тези планове знаел Йосиф Бъркич, който имал намерение да се присъедини към българските четници.[245]

Двамата известни войводи били членове на Българския комитет в Белград. Л. Каравелов намерил

---

[241] БИА, ф. 14, а. е. 2968, л. 1—4. Писмо на Евл. Т. Пантайеева до Г. Д. Начович от 10. VIII. 1918 г.

[242] БИА, ф. 5, а. е. 3, л. 33—34. Писмо на Д. Хр. Попов — Т. Магуреле, до Ив. Грудов — Букурещ, от 6. VI. 1867 г.

[243] PRO-FO, 195/882.

[244] Документи за българската история, т. VI, ч. II, събрал П. Ников, под ред. на Ст. Романски, София, 1951, стр. 194.

[245] Писмо от И. Бъркич до Ив. Кулин от 21. VII. 1867 г.; доклад до военния министър за И. Бъркич от 5. IX. 1867 г.

общ език със старите войводи и работел в единодействие с тях. За това говори и участието на Ив. Кулин в подготовката на доброволците. Той се отнасял с топлота и уважение към Л. Каравелов, наричайки го публично пред българите „учен бунтовник“[246].

От друга страна, М. Греков, който по негови сведения бил се записал в четата, организирана от Н. Войводов и Цв. Павлович, твърди, че тази чета трябвало да се събере в Радуевац (източно сръбско пристанище на Дунава) и оттам да потегли към сръбско-турската граница, за да се съедини с четата на Ив. Кулин и Ер. Петров.[247] Заслужава внимание и фактът, че към четата на Н. Войводов и Цв. Павлович се присъединил споменатият вече руски офицер Николай Долматов, участник в руското революционно движение.[248]

Твърдението, че Цв. Павлович и Н. Войводов пътували с намерение да участвуват с чета в освободителното движение в България, се подкрепя и от това, че била намерена фотография на Павлович във въстаническа униформа. В преписката между сръбското и турското правителство от името на последното Фуад паша привел тази фотография като доказателство за революционните цели на двамата убити пътници на кораба „Германия“. Освен това у тях били заловени същите въстанически знаци, каквито турските власти намерили у пленените участници в други чети (т. е. на Филип Тотю).[249] Фотографирането на Цв. Павлович във въстаническа униформа потвърждава М. Греков в своите спомени. Той разказва, че войводата на четата Н. Войводов и байрактарят Цв. Павлович искали цялата чета преди тръгване да се снима за спомен, но Долматов и други изтъкнали опасността от подобно до-

---

[246] П. Ив. Берковски, Из възпоменанията ми, стр. 34.

[247] Виж посочената хрепнска, публикувана във в. „Српске новине“, откъдето я препечатва в. Застава, год. II, бр. 99 от 29. X. 1867 г. М. Греков разказва, че за четниците били изработени медни (а за войводата и знаменосеца сребърни) лъвчета за калпаците им с надпис в полукръг: „Свобода или смърт“ (ЦДИА, ф. 250, а. е. 28, стр. 18).

[248] М. Греков (Ст. Чакъров), Н. Д. Долматов, сп. Славянски глас, год. VIII, 1910, кн. 6, стр. 269 — 272.

[249] М. Греков, Как ние освобождавахме България, ръкопис в ЦДИА, ф. 250, а. е. 28, стр. 22.

кументиране. Тогава се фотографирали само Войводов и Павлович и опасенията на Долматов се сбъднали много скоро: в ателието, където се снимали, се явило неизвестно лице, което видяло униформите и оръжието на двамата предводители и си купило тяхната снимка. По-късно Н. Войводов и Цв. Павлович били разпознати в Русе по фотографиите им, с които турците разполагали.[250]

В една от първите биографии на Н. Войводов срещаме важно указание за ролята на Л. Каравелов и Българския комитет в Белград в подготовката на неосъществената чета, което бихме отминали с недоверие, ако нямахме автентични доказателства за състоянието и дейността на Белградския комитет и достатъчно аргументи от други източници за активното участие на Каравелов в революционните приготовления на българската емиграция в Сърбия. В споменатата биография се изтъква, че Н. Войводов и Цв. Павлович били „проводени от Белград от тамошния Български комитет, който действуваше начело с Любена Каравелова и Раковски, да съберат доброволци"[251]. Макар да смята, че доброволците щели да участвуват във Втората българска легия в Белград, авторът на статията за Н. Войводов е закрепил убеждението, съществуващо у някои поборници, участвували в тези събития, за пряка връзка и споразумение между плановете на Л. Каравелов и дейността на Н. Войводов и Цв. Павлович при събирането на доброволци. Българският комитет в Белград според сведенията от биографията на Войводов взел инициативата и за четата, която според един от участниците в нея — М. Греков, трябвало да се съедини с четата на Ив. Кулин и Ер. Петров и по такъв начин още в началото да подсили революционното ядро, което щяло да се формира в Западния Балкан.

При очна ставка с М. Греков през 1905 г. в присъствието на Д. Т. Страшимиров Т. Панталеев заявил, че четата на Н. Войводов, която трябвало да навлезе в Сърбия и после да тръгне по Стара планина, имала за

---

[250] ЦДИА, ф. 250, а. е. 28, стр. 19—20, 28.

[251] Слово, Никола Войводов, сп. Поборник — опълченец, год. I — 1898, кн. 7—8—9, стр. 20.

задача предварително да стигне до Неготин (селище близо до Дунава и българската граница) „и оттам, присъединена към оная на Ив. Кулин и Еремия, да мине с освободителна цел в турската територия". Тома Панталеев, който избягал от Свищов поради това, че бил замесен в приготовленията на тамошната революционна младеж за присъединяване към четата на Ф. Тотю, се записал в четата на Н. Войводов лично при войводата и щял да се отправи заедно с други младежи от Букурещ за Радуевац, когато научил за убийството на Н. Войводов и Цв. Павлович.[252]

От посочените по-горе сведения излиза, че подготовката на доброволците в Сърбия и подготовката на четата на Н. Войводов били предварително координирани и не без участието на Л. Каравелов. Те трябвало да изпълнят една обща задача в Западна България. Зайчарската чета и четата на Н. Войводов и Цв. Павлович, чието прехвърляне било осуетено поради трагичната гибел на двамата войводи, зверски убити от турските власти на австрийския кораб „Германия", фактически можели да съставят онова западно отделение (или двете западни отделения), които били предвидени в „Закона за българското народно въстание".

В дописка до „Голос" от Зимнич, датирана от 21. VII/2. VIII. 1867 г., се съобщава, че на 20 юли през Дунав от Влашко е минавала на българска земя още една чета от 100 души български емигранти, която успяла да стигне бързо до Плевен.[253] Каравелов имал пред вид, по всичко изглежда, четата на Васил Ганчев — Плевналията, която трябвало да мине Дунава при Сомовит и се насочи към Плевен. Но румънското правителство узнало за тези намерения и осуетило преминаването.[254] Прави впечатление обстоятелството, че тази чета по сведенията на дописника минала точно на същия ден — 20 юли, който бил определен за премина-

---

[252] М. Грековъ, Кратки критически бележки върху съчинението на Д. Т. Страшимиров „История на Априлското въстание" (ЦДИА, ф. 250, а. е. 54, л. 6—7).

[253] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 283.

[254] Ал. Бурмов, Четническото движение в България, стр. 92; М. Атанасова, Васил Ганчев — Плевналията, сб. Плевенският край през Възраждането, Плевен, 1966, стр. 38.

ването на Зайчарската чета. Това ни дава основание да предположим, че Каравелов очаквал на 20 юли да премине такава чета явно във връзка с преминаването на доброволците от Сърбия.

Емиграцията в Румъния знаела за плановете на емигрантите в Сърбия и очаквала преминаването на български чети по-суша през сръбско-турската граница. Като информира Ив. Грудов, т. е. членовете на ТЦБК, за четническото движение в България, Д. Хр. Попов, по това време деец на Тайния комитет в Турну Магуреле, дава сведения и за подготовката на българските войводи в Сърбия. „Ильо (Марков) — пише той на Грудов като за очаквано от двамата събитие — още не е минал границата, но се намира в Сърбия... Казват, че той има доста момци готови." Цитираното писмо на Д. Хр. Попов до един от активните членове в ръководството на ТЦБК свидетелствува по безспорен начин, че доброволческата чета в Белград била подготвяна не изолирано от проектите на българската емиграция в Румъния, а в обща договореност между емигрантите в двете съседни на България страни.

За приготовленията в Турну Магуреле Д. Хр. Попов съобщава, че са в ход и че в началото на юни имало събрани доброволци, които обаче очаквали с нетърпение Тодор Ковачев и се безпокоели поради забавянето му.[255] Българските емигранти, които заминали за Влашко след забраната на сръбското правителство, правили опит да сформират чета и я прехвърлят през Дунава едновременно с преминаването на четата на Е. Петров и Ив. Кулин през сръбската граница, за което Каравелов и Белградският комитет без съмнение били осведомени. За Румъния заминали заедно с другите емигранти двама членове на Българския комитет в Белград Тома Хитров и Лазар.[256] Но не само тези двама членове на Българския комитет в Белград отишли във Влашко. Английският и френският консул в Белград отбелязват единодушно, че „капитан Каравело" отправил част от българските доброволци в Румъния, за да минат на родна земя през Дунава. Анже-

[255] БИА, ф. 5, а. е. 3, л. 33—34.
[256] Протокол от разпита на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.

лар съобщава за това в доклад от 15 юли, като смята, че и онези, които отишли в Румъния, са преминали Дунава.[257] Лонгуърт имал сведения, че „капитан Каравелю" изпратил 50 — 60 души доброволци от своите хора по Дунава от Сърбия в Румъния, откъдето те трябвало да навлязат в България.[258]

Заслужава да се вземе под внимание и хронологическото съвпадение на прехвърлянето, движението на четите на П. Хитов и Ф. Тотю, потеглянето им към Сърбия, от една страна, и, от друга — подготовката на доброволци в Белград и плановете за преминаването на Зайчарската чета и на четата на Н. Войводов. Около сраженията на Ф. Тотю в печата бил вдигнат голям шум и макар четата да била разбита, сблъскванията с турците, слуховете за героизма на четниците, терора, арестите и убийствата, които Мидхат паша предприел в Свищов заради съдействието, оказано на четата от Свищовския комитет, предизвикали огромно възбуждение и сред емиграцията, и в самата България. В Белград слуховете за четите се разпространявали като мълния. „След разпръскването на тая интересна новина в Белград няма да преувелича, ако кажа, пише П. Ив. Берковски, че в началото тоя град представляваше един вид разтревожен лагер от невъоръжени и необмундировани новобранци, между които най-разтревожените навербовани бяха българите, особено учениците."[259]

Точно по това време, в края на май и началото на юни, Л. Каравелов предприел в сръбската столица записването на българи доброволци. На 22 или 23 май П. Хитов изпратил до Н. Балкански писмо за движението на четата, а един месец по-късно я насочил към сръбската граница.[260] Така че в края на май или началото на юни българските дейци в Румъния били осведомени за П. Хитовата чета от самия войвода. От България или Букурещ за същото можели да узнаят и членовете на комитета в Белград.

Около средата на юни, когато по сведенията, които монахът Мартирие дал на членовете на коми-

---

[257] AMAE, Paris, Turquie, t. 17, p. 81.
[258] PRO - FO, London, 195/882.
[259] П. Ив. Берковски, Из възпоменанията ми, стр. 36.
[260] П. С. Кършовски, Из миналото, кн. II, стр. 292.

тета в Белград, сръбският военен министър отложил с един месец изпращането на четата в Крагуевац и оттам за България, Българският комитет не се отказал от намеренията си. Еремия Петров, а малко след него и Найден Пешов заминали за Зайчар, където в непродължителен срок завербували нови доброволци. Любен Каравелов също отпътувал към границата — на 26 юни той е в Ниш и оттам пише писмо до В. И. Ламански, с което го моли да изпрати „по назначение" приложената записка, чието съдържание и адрес са ни неизвестни. С дата 27 юни Л. Каравелов праща дописка от Ниш във в. „Голос", в която дава информация за пристигането на Мидхат паша в Ниш, за крутите мерки, които той предприел, и за крайното възбуждение на населението в този край.[261] Твърде показателно е краткото писмо до Ламански, което става вече по-ясно, като се има пред вид дейността на Каравелов в Българския комитет и за подготовката на въоръжената чета. „У нас се готви кървава сватба. Дай боже тя да завърши благополучно. Постарайте се да ѝ дадете нужното направление" — пише той от Ниш.[262] Едва ли има място за колебание, че под „кървава сватба" Л. Каравелов разбира въстанието в България, за чието разрастване сам полагал усилия чрез организирането на доброволческата чета.

С каква мисия отишел Л. Каравелов в Ниш, можем само да се догаждаме, но във всеки случай нейната цел не ще да е била само да достави материал за дописката до „Голос". Твърде вероятно е той да е отишъл да проучи положението в Нишко и възможностите за въстание, да установи връзки, необходими за четата, толкова повече, че в плановете на Комитета, изглежда, влизало там да действува Ильо Марков. Със сигурни сведения за дейността на Каравелов обаче не разполагаме. Във всеки случай точно по това време турските власти в Нишко наистина имали основание за безпокойство. За Ниш се отправили турски военни

---

[261] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 261—263.
[262] Пактам, стр. 580—581.

части поради слуховете, че в онзи край се появили 2 чети от около 400 души.[263]

Още една дописка до „Голос", този път от края на септември, също е означена по място с „Ниш". Сведенията, които тя съдържа, разкриват политически съображения на Каравелов, че турското население може да се настрои против своето правителство заради доверието на последното към Франция, заради съставянето на военни части от поляци, арменци, евреи, казаци, заради свободата на действие, с което се ползуват в Турция католишките и протестантските мисионери. Що се отнася до християните, те според дописника „никак не вярват", че от турските реформи ще излезе нещо" освен някой нов „хатихумаюн, който много ще наобещае, а нищо няма да стане. И така обещанията на султана не само не успокояват умовете, но ги раздразват все повече и повече."

Наред с тези по-общи въпроси Л. Каравелов засяга икономическото положение на българите, загубите, които носи за стопанството им натуралният десятък, и начинът, по който се събира той от откупвачите на данъка, нежеланието на българското население да изпълни насоченото срещу въстаническите чети нареждане на властите за изсичане на горите в България. Във връзка с тези сведения Каравелов посочва примери от Софийско, Кюстендилско, Разложко, Нишко, Пиротско, които свидетелствуват за грабежите, терора и безчинствата над българите. Той споменава също така изпращането на турски казаци-поляци в Пирот „вследствие възникналото там вълнение"[264]. Това бегло споменаване дава известно основание да се предполага, че и втората дописка на Каравелов до Ниш е резултат от неговото постоянно внимание към освободителното движение в западните български краища. През август се носели слухове за въстание в Софийско[265], за военни приготовления на турците там[266]; все тогава в Пи-

---

[263] Из архивата на Н. Геров, под ред. на Т. Панчев, т. I, София, 1911, стр. 693. В. Иванов — Пловдив, до Н. Геров — Букурещ — от 30. VI. 1867 г.

[264] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 322 сл.

[265] Турция, год. IV, бр. 4 от 12. VIII. 1867 г.

[266] Время, год. III, бр. 199 от 9. VIII. 1867 г.

ротско бил заловен революционерът Ст. Василев, след като заедно с други български четници бил преследван от турските власти.[267]

Че посещението на Л. Каравелов в Нишко през юни не било случайно, а свързано с плановете на четническата акция, свидетелствуват упорито повтаряните през лятото на 1867 г. сведения в „Голос“ и „Застава“ за турски злодейства и раздвижване на народа в западните краища.[268] Телеграмата, с която редакцията на Омладинския вестник „Застава“ била осведомена за преминаването на четата от Зайчар, споменава изрично: „Нишкият и видинският пашалъци са развълнувани.“[269]

Л. Каравелов по това време бил убеден, че българските въстаници се държат и ще останат в планините и през зимата, че преследванията от страна на турците „още не са постигнали никакъв резултат“. Близка по време до събитията около подготовката и опита за прехвърляне на четата край Зайчар, втората дописка от Ниш свидетелствува, че и в края на септември Каравелов не бил изоставил очакванията си за разгаряне на общо въстание в България и внимателно следял всички признаци на недоволство в народа, всички прояви, които свидетелствували за готовността му да изрази това недоволство във въоръжена борба.

Л. Каравелов познавал добре северозападните краища на България още от юношески години, когато (през 1852 г.) пътувал заедно с баща си от Копривщица към Берковско, Софийско и Пиротско. Своите впечатления той описва в „Записки за България и българите“, работа, написана, както сам отбелязва, през 1867 г. В „Записките“ личните впечатления са обогатени от научните издирвания на автора в Русия върху географията, етнографията и фолклора и са осмислени от социалните и политическите идеи, които той възприема в средите на руските революционни демократи. Каравелов се спира особено на шопите, населяващи

---

[267] Македония, год. I, бр. 39 от 26. VIII. 1867 г.; сравни Время, год. III, бр. 202 от 20. VIII. 1867 г.

[268] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 261—263, 270, 322, 324; Застава, год. II, бр. 67, 74 от 9. VII, 3. VIII. 1874 г.

[269] Застава, год. II, бр. 74 от 3. VIII. 1867 г.

Софийско, Пиротско, Трънско, Брезнишко, Кюстендилско, Берковско, Белоградчишко и Видинско, посочва, че шопите от последните три области се отличават по физическия си тип, езика, нравите и бита си.[270] Той е запознат с народното творчество и обичаите на населението в западните български области и разказва за тях в „Записките“ си.[271]

Интересът на Л. Каравелов към западните български области бил траен. В непубликуван ръкопис от края на 1867 г. или началото на 1868 г. под заглавие „Южнославянская библиография за 1867 году“ той разглежда подробно бележките на учащите се в Белградския лицей (издание на Омладината) от пътуването им в Източна Сърбия. Каравелов отбелязва и цитира онези места, които съдържат географски, демографски и етнографски сведения за смесеното — сръбско, българско и влашко население в граничните с Турция места, като споменава точно Княжевацки окръг и селища из него, в които живеят българи и където през пролетта и лятото на 1867 г. се набират доброволци за четата. „Българите са или стари жители на този край, или преселници от България в ново време“ — пише Каравелов. Между другите местности той се спира на Връшка чука, тогава на турска територия, като пояснява, че границата между Сърбия и Турция често е преминавана в този пункт.[272]

Така че, замисляйки революционна акция в Западна България, където трябвало да навлезе доброволческата чета от Сърбия, Л. Каравелов познавал терена, демографията и условията на живот по тези места.

Между ръководителите на българската емиграция в Сърбия и населението отсам границата имало интензивна връзка. По сведения на Ив. Кулин при подготовката на четата в Зайчарско организаторите се споразумели със селяните в Раковица, Старопатица, Бойница и други села да се вдигнат на бунт веднага щом доброволците преминат от Зайчар през Връшка чука.[273]

---

[270] Л. Каравелов, Събрани съчинения, т. 4, стр. 406.
[271] Пак там, стр. 404 сл., 521.
[272] Из архива на Л. Каравелов, стр. 570—571.
[273] Протокол от разпита на Ив. Кулин от 25. VII. 1867 г.

Една от ръководните фигури на българска територия бил Пешо ефенди, член на общинския съвет в Ниш. По време на пътуването си из България, предприето поради опасенията, че там може да избухне въстание, английският консул в Белград Лонгуърт се убедил сам в силното влияние на Пешо над християнското население. Пешо предупреждавал селяните за предстоящото посещение на консула и им давал указания какво да му говорят за своето положение. Макар да се старае да докаже, че „сърбо-българите" в този край нямали основание да се оплакват от турците и че само спекулациите при събирането на данъците предизвикали недоволство у населението, Лонгуърт не можел да скрие в докладите си, че това население било силно възбудено, че се чувствувала голяма тревога, която се забелязвала особено силно на традиционния панаир на Илинден (20 юли, деня на преминаването на четата).[274] По време на пътуването му из България подозренията на Лонгуърт, че българските емигранти в Сърбия имали намерение „да възбудят едно въстание в България чрез действия откъм Сърбия", се потвърдили.[275]

Войводата Илью Марков по сведения на английския консул поддържал тесни връзки с населението в Нишко и го призовавал към въстание. Тези апели Илью продължил да отправя и след разпръсването на Зайчарската чета.[276]

Мидхат паша имал сведения за плановете четите да се съберат в Западния Балкан и оттам да разбунтуват населението в Западна България. Валията говорил с тревога за това на английския консул в Русе Далиел, подчертавайки особено, че революционерите разчитали на сили, които щели да се прехвърлят от Сърбия и да разбунтуват Кюстендилския край.[277] За опасността от преминаване на български доброволци от Сърбия в Западна България и от разразяване на освободителната

[274] PRO — London, FO. 195, 882. Доклад на Лонгуърт от 23. VIII. 1867 г.

[275] Пак там.

[276] Пак там. Доклад на Лонгуърт от 28. VIII. 1867 г.

[277] А. Монеджикова, Към въпроса за нацонално-освободителното движение в България от 1863 до 1869 г., Военно-исторически сборник, год. XXIII, 1954, кн. 1, стр. 123.

борба там узнал от Мидхат паша и френският консул в Русе Шефер.[278] Валията се страхувал да не би доброволците, които преминали от Сърбия, да стигнат до Рилския манастир; това би затруднило ликвидирането на „бандите". Опасенията на пашата вероятно се основавали на някакви данни от донесенията на шпионите му или такива, почерпани при разпитите на заловените четници и свищовски младежи. Във всеки случай Мидхат разказал с тревога на Далиел за тази възможност.[279]

Посочените по-горе сведения свидетелствуват, че в западните български краища по протежение на границата със Сърбия владеело възбуждение, а в плановете на Българския комитет и Л. Каравелов тези краища заемали особено място. Следователно изпращането на част от доброволците в Зайчарско не изчерпвало намеренията на организаторите на четата, а съставяло само един дял от замислите на Каравелов. Той ръководел изпълнението на целия план от набирането на доброволците и въоръжаването им до връзките с местното население в България и връзките с освободителните движения в другите южнославянски, балкански и славянски страни. Пребиваването му в Ниш и граничните области изобщо било без съмнение пряко свързано с подготовката за преминаването на четата и с необходимостта да се координират нейните действия с въстаническите действия на населението. Агентите на английския консул в Белград му донесли, че чрез специални емисари, пътуващи между двете страни на границата, е установена активна кореспонденция. Споменатият Пешо от Ниш ръководел и изпращал тези емисари.

Л. Каравелов станал известен на дипломатите в сръбската столица, и то именно като ръководител при формирането на български доброволчески чети. Английският консул Лонгуърт го нарича „капитан Карабело" (Carabelo) и, както във всички случаи, когато

---

[278] Б. Цветкова, Френски дипломатически документи за българското националноревюлюционно движение през 1867—1868 г. и четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, Изв. на държавните архиви, т. 11, София, 1966, стр. 150.

[279] PRO, FO-195/891. Доклад на Р. А. Далиел от 17. VIII. 1867 г.

засяга революционното движение в България, свързва го с Русия. Според Лонгуърт Карабело бил капитан от руската армия и бил публично възхваляван в сръбската столица.[280] За „капитан Карабело" като централна фигура в организирането и изпращането на доброволчески части от Сърбия в България имал данни и френският консул в Белград Анжелар.[281]

Информацията на западните дипломати била напълно достоверна по главното: авторитета на Л. Каравелов сред българската емиграция в Белград и ръководната му роля при подготовката на доброволците на сръбска територия и разгръщането на масово движение в западните български краища. Това личи добре от дописките на Каравелов и от документите за и от участниците в четите. При организирането на доброволците и след трансформирането на плана на Българския комитет той бил в постоянен контакт с членове на комитета в Белград и вън от него.

Налице са известни данни, че през лятото на 1867 г. и на други места в Северозападна България била водена революционна пропаганда и се извършвала подготовка за въстание. През 1867 и 1868 г. Дим. Ангелов развил значителна дейност в Ломския край. От спомените на Дим. Маринов[282] и препредадените спомени на съвременници, които изнасят Г. Димитров[283] и П. Берковски[284] и от които се ползуват и други автори, не може със сигурност да се установи дали през пролетта и лятото на 1867 г., когато в Белград и Зайчар се подготвяла четата, ломските заговорници имали споразумение с българската емиграция в Сърбия. Във всеки случай ясно е, че главният организатор на движението в Ломско Дим. Ангелов многократно се срещал с българи, живеещи в Белград, и разговарял с тях по народните работи. Посещавал също така и Букурещ, където веднаж отишел специално, за да види там Раковски. От Сърбия и Румъния Д. Ангелов донасял „по

---

[280] PRO, FO-195/882. Доклад на Лонгуърт от 23. VIII. 1867 г
[281] AMAE — Paris, Turquie—Belgrade, t, 17, p. 81.
[282] Д. Маринов, Политически движения и въстания в Западна България, СбНУ, кн. II, София, 1890, стр. 113.
[283] Г. Димитров, Княжество България, т. II, стр. 336 сл.
[284] П. Берковски, Из възпоминанията ми, стр. 68.

нещо интересно и бунтовническо: разни политически вестници, брошури, мемоари, книги из нашия емигрантски печат и революционна деятелност". Оттам той започнал да пренася също така оръжие и бунтовнически униформи за бъдещите въстаници.[285] При едно от посещенията си в Белград Дим. Ангелов се фотографирал в бунтовническа униформа заедно с войводите дядо Ильо, Цеко Петков Дългошевски и Еремия Петров.[285] Тази обща снимка с Еремия Петров, която била едно от най-изобличаващите доказателства срещу ломския родолюбец, свидетелствува вече без всякакво съмнение за неговите връзки с революционната българска емиграция в Белград и специално с хората, които подготвили Зайчарската чета през лятото на 1867 г. Друго важно указание в този смисъл е фактът, че между лицата, които активно действували заедно с Дим. Ангелов, бил братът на Еремия — Кано Петров.[287] Същият Кано Петров бил една от главните фигури в тайната организация в Ломско, защото, когато през лятото на 1868 г. П. Хитов изпратил от Белград по П. Берковски пакет до ломските съзаклятници, поръчал му да го предаде на Дим. Ангелов или на Кано, брата на Еремия Петров.[288]

Не е за отминаване и обстоятелството, че родното село на Ив. Кулин — Медковец, с което той поддържал връзки и по време на емиграцията си, било един от центровете на агитационната дейност и на подготовката за въстание в Ломския край.[289]

Между ломските съзаклятници и българската емиграция в Сърбия били установени постоянни и близки отношения. Напълно е възможно подобно на предварителната договореност с населението от Кулско и Белоградчишко за подготовка на въстание, което да избухне едновременно с преминаването на четата от Зайчар. Българският комитет в Белград и войводите Ер. Петров, Ив. Кулин и Н. Пешов да са разчитали на

---

[285] П. Ив. Берковски, пак там, стр. 69.
[286] БИА, II А 8535. Спомени на Дим. Ангелов.
[287] П. Ив. Берковски, цит. спомени, стр. 70.
[288] Пак там, стр. 77.
[289] С. Дамянов, Ломският край през Възраждането. София, 1967. стр. 266.

подкрепа и в Ломския край. Въпросът за това — кога, как и с каква непосредствена цел били свързани ломските съзаклятници и българските емигранти в Сърбия и по-специално с Българския комитет, може със сигурност да бъде решен, ако се намерят твърди доказателства, че връзките им датирали от времето преди 20 юли 1867 г., а не от периода на легията, когато Дим. Ангелов също можел да се снима с Ер. Петров, дядо Ильо и др., или от пролетта на 1868 г., когато емиграцията замисляла прехвърлянето на нови чети през Дунава, та координирането на местните заговорнически акции с преминаването и действията на четите ставало отново актуално.

Във всеки случай в западните краища на България било замислено значително движение. Четите трябвало да вдигнат въстание от Видин до Ниш. Австрийският консул във Видин имал информации, че „така наречените български комитети в Букурещ и Белград" си поставили задача да предизвикат „въоръжено надигане на българите в санджака от Видин до Ниш". С разбиването на Зайчарската чета според същия консул тези планове „напълно пропаднали"[290].

За формирането на източни отряди или „отделения", предвидени в „Закона за българското народно въстание", също били направени известни стъпки от привържениците на Г. С. Раковски. Ст. Караджа събирал четници в Болград и Браила и формирал чета в Букурещ с войвода Димитър Топалоглу от Карловско, която трябвало да се присъедини към П. Хитов в Стара планина.[291] Освен това Караджата подготвил отделна своя чета, която щял да води сам той. Четниците за нея се концентрирали в Олтеница.[292] Стефан Караджа участвувал и във формирането на чета в Тулча. Още в края на 1866 г. родолюбиви младежи от Тулча замислили в споразумение с Г. С. Раковски да съберат четници.[293] Някои от тях влезли в четата на П. Хитов, а в Тулчанско дошли няколко души от Браи-

---

[290] HHSA—Wien, Abt. I, XXXVIII, 176, PA. 1867. Widdin

[291] Ал. Бурмов, Четническото движение в България, стр. 91.

[292] Хр. Македонски, Записки, стр. 38—39.

[293] Ив. Цанков, цит. спомени, стр. 92.

ла, изпратени от Караджата, и заедно с тулчанци започнали да събират чета. Между тях били Иван Велчев от Русе, Христо Дряновски, Ив. Цанков и др.[294] Около Великден посветените в работата били повече от 20 души. На тайно събрание им били съобщени наставленията на „Кючук Стефан". Иван Велчев изложил при залавянето му от турците тези наставления по следния начин: „Понеже в Казанлъшкия балкан има две хиляди и нещо готови хора и ние да им идем на помощ, да повдигнем всецяло България да спечелим кралството си."[295] Двама души тулчанци — Хр. Дряновски и Ив. Цанков, били изпратени да се свържат с П. Хитов, други имали за задача да пренесат с коли набавеното оръжие.[296] Четата на П. Хитов била уведомена за приготовленията в Тулчанско. Като имал пред вид, „че някои разпалени младежи от Тулча излягли да ни търсят и да са придружат с нас," войводата оставил край Котел осем момчета „под управлението" на Цонко Кънев, за да посрещнат тулчани. Мястото на срещата трябва да е било предварително уговорено, защото младежите от Тулча се насочили именно към Котел.[297]

Макар да не осъществили плановете, посочените по-горе чети, както личи от документалния и мемоарния материал, трябвало да подпомогнат масовизирането на въстанието със сили от Североизточна България. Тулчанската чета имала връзка с родолюбците във Варненско. През март 1867 г. Хр. Дряновски посетил Варна и разказал на дейците за плана на въстанието.[298] Група варненски младежи излезли в Балкана и намерили четата на П. Хитов, но той преценил, че

---

[294] През 1868 г. на турските власти се удало да заловят някои от участниците в Тулчанската чета. Протоколът от разпитите им е публикуван с предговор от П. Миятев, Един турски документ за комитетското движение в Северна Добруджа през 1867—1868 г., Изв. ИБИ, т. 3—4, София, 1951, стр. 367—410.

[295] П. Миятев, цит. публ., стр. 386.

[296] Пак там, стр. 395.

[297] Пак там; сравни у П. С. Кършовски, Из миналото, т. II, стр. 291.

[298] В. Тонев, Към въпроса за участието на Варненския край в революционните борби преди Освобождението, Изв. на Варн. археол. д-во, кн. XIV, Варна, 1963, стр. 108.

не са въоръжени и поради това не са подходящи за четата.[299]

За приготовленията в Тулча и Тулчанско не ще да е бил без значение фактът, че през 1867 г. Васил Левски учителствувал в тулчанските села Еникьой и Конгас. Тук той обучавал учениците и младежите на военни упражнения и обикалял селата.[300] Еникьой се намира на пътя между Тулча и Бабадаг. Точно в този район на Добруджа действували участниците в подготвяната през 1867 г. тулчанска чета.[301] По време на учителствуването си в Добруджа В. Левски организирал дружини за отбрана на българското население от татарски и черкезки нападения.[302] По това време настроенията на бъдещия знаменосец на П. Хитов били много бойки. С препоръка на отец Натанаил той писал през ноември 1866 г. до Раковски, за да получи от него най-авторитетен отговор „заради търгови(и)те, как отиват днес и как ще бъдат занапред“[303].

През периода от септември 1864 г. до 24 февруари 1867 г. в с. Хърсово, Тулчанско, преподавал в българското училище също така и друг деен участник в революционното движение, и то бъдещият главен писар на българските чети през 1867 г. Ив. Хр. Кършовски, който се ползувал с голям авторитет и обич между българското население, „по която причина, както гласи „Свидетелството“, издадено от Тулчанската градска община, неговото неожидано отсъствие от училището, както и отиването му от града, беше причина на крайно наскърбление за цялото население“[304]. „Неожиданото отсъствие“ на Кършовски от Тулчанско било предшествувано по всяка вероятност от активна дейност сред младежта, която спомогнала немалко за раздвижването на българите в този край. Твърде възможно е именно Ив. Хр. Кършовски да е привлякъл за учител

---

[299] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 605—606; сравни у В. Тонев, цит. статия, стр. 109.

[300] Ив. Унджиев, Васил Левски. Биография, София, 1967 г., стр. 64—65.

[301] П. Миятев, Един турски документ, стр. 377—378, 382.

[302] Ив. Унджиев, пос. съч., стр. 65.

[303] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 3.

[304] П. С. Кършовски. Из миналото, т. II, стр. 352—353, 357.

в този край и Левски, с когото се познавали отблизо от времето на Първата българска легия. Връзките на Ст. Караджа с Тулчанско, учителстването на Кършовски и Левски в навечерието на бурните събития от 1867 г. са спомогнали, няма съмнение, за патриотическия подем сред младежта в Тулчанско и за опита да бъде подготвена чета в този край.

Сравнително малобройна чета начело с Петър Петков минала Дунава при Никопол наскоро след П. Хитовата, с която трябвало да се съедини в Стара планина. И в този случай виждаме опит за изпълнение на една твърдо следвана линия: изпращане на колкото се може повече чети и обединяването им под ръководството на главния войвода.[305]

Другояче казано, „Законът за българското народно въстание" не бил формален документ, а перспектива, която привържениците на Раковски се стремели да реализират.

Четническото движение през 1867 г. било замисляно в големи размери с явен стремеж да обхване Стара планина по цялото ѝ протежение. Според писаря на Филип Тотювата чета Костаки Хадживанов през Дунава трябвало да минат седем чети с войводите Филип Тотю, Хаджи Димитър, Панайот Хитов, Стефан Караджа, Васил Плевнелията, Курти от с. Черна вода, Русенско, и Живко от Ямбол.[306] Този брой и имената на войводите Костаки узнал на тръгване за България. Но в същност с тях не се изчерпвали емигрантите, желаещи да преминат в чети, нито инициативите вътре в страната и вън от нея. Писарят на Филип Тотю не бил в течение на общите планове и подробностите, свързани с изпълнението им. Фактически независимо от желанията и нежеланията на Добродетелната дружина „революционният ентусиазъм на емиграцията бил очевидно твърде висок, за да не се ограничи само в изпълнение на намеренията и плановете на Добродетелната дружина. Голяма част от революционно настроените емигранти при това смятали, че времето за въстание в

---

[305] Г. Димитров, Княжество България, т. II, стр. 268—269.

[306] Документи за българската история, т. III, ч. I, подбрал и превел П. Дорев, София, 1936, стр. 459.

България е настъпило и че задачите на четите е да вдигнат знамето на бунта в Стара планина."[307]

Дунавският валия Мидхат паша имал сведения, получени чрез агентурата му, че българските чети, подготвени да навлязат в България, наброяват около двадесет и че те ще се стремят да разбунтуват Дунавския вилает.[308] Опасенията на Мидхат не били безоснователни.

До интересни и в известен смисъл неочаквани заключения ни довежда сравнението между „Закона за българското народно въстание" и проектът на пратеника на Московския славянски комитет Н. Н. Раевски от 20. IV. 1867 г.[309] Основната идея на проекта е в България да се започнат незабавно партизански действия по цялото протежение на Стара планина от Черно море до Сърбия. Това по същество отговаряло на убеждението на Г. С. Раковски, отразено в „Привременния закон за народните горски чети" и в „Закона за българското народно въстание". Близостта с господствуващите по онова време в революционното движение възгледи на Раковски е съвсем очевидна. За основа на партизанските действия Раевски смята да се използуват хайдушките чети, които постепенно да се разраснат в планинските и равнинните области от двете страни на Балкана. Към хайдушките чети ще се присъединяват доброволци. Руският офицер преценявал, че благоприятно условие за резултатите от борбата ще бъдат едновременните действия на четите по Стара планина. Както видяхме, точно към това се стремели войводите и участниците в по-големите и по-малките чети, които навлезли в България през пролетта и лятото на 1867 г. Едновременното действие на четите е залегнало и в „Закона". В него се говори за българското „народно въстание", което ще започнат петте отделения на народната войска. Раевски също изброява частите, които

---

[307] Ал. Бурмов, Четническото движение, стр. 90.

[308] PRO-FO 195/891. Доклади на английския консул в Русе Далиел от 17 май и 18 юни 1867 г.

[309] „Закона" виж у П. С. Кършовски, Из миналото, кн. I, стр. 132—150; Д. Дойнов, пос. статия, стр. 80.

ще започнат на първо време действията. В неговия проект тази части са седем[310]: Сливенски, Габровски, Слатински (Златишки), Едроголски (Етрополски?), Софийски, Нишки, Пиротски, ръководени от главно командуване, което ще има седалище в центъра на действията между София и Пловдив. И тук се натъкваме на общност в принципа: главното командуване в центъра (от проекта на Раевски) съответствува на „Главното отделение" (според „Закона"), „което ще бъде всякога определено да пази средата, чисто". Народното въстание „ще да са управлява от един главен и други четири второстепенни воеводи". Отрядите или отделенията „според „Закона" са четири — две източни и две западни, които ще бъдат командувани от второстепенни войводи.

Н. Н. Раевски предлага също така по какъв начин да се достави от Русия оръжие за българските въстаници, набелязва основните насоки и цели на партизанските действия, необходимостта от опитни командири (българи, сърби и руси) и пр. В „Закона" се отделя по-голямо внимание на вътрешната организация на народната войска. Предназначението на единия и другия документ е различно и оттук произхождат редица различия във формата и съдържанието им. Но несъмнено е сходството по основните принципни насоки на освободителната борба на българския народ.

В Букурещ Н. Н. Раевски влязъл в контакт с революционно настроената младеж. Той пребивавал там точно в най-големия разгар на подготовката на четите, по време на общото събрание на Добродетелната дружина и на напрегнатата работа на представителите на революционното течение за осигуряване на максимални средства и изпращане възможно най-голям брой българи-доброволци с чети. Н. Н. Раевски не се задоволил със сведения от хората на Добродетелната дружина, което било естествено за него като пратеник на Славянския комитет, но се срещнал и с българи, принадлежащи или симпатизиращи на „младите", и не

[310] Както отбелязахме по-горе, преди тръгването на Филип Тотювата чета от Румъния, т. е. по същото време, когато и Раевски бил в Букурещ, писарят Костаки узнал, че се подготвят именно седем чети.

само се срещнал и разговарял с тях, но възприел като основателни някои от техните виждания за българско освободително движение. Според „Записката“ му от 23/11 април 1867 г. и политическото активизиране на „старите“ се дължело до голяма степен на усилената народополезна дейност на „младите“ през 1866 и 1867 г. Раевски не е пропуснал да отбележи, че „старите“ били заети с търговските си работи и дотогава били „равнодушни към зараждащето се в Турция движение“, оценка справедлива и добре известна ни точно от дългогодишните усилия на „младите“ да разбудят приспания от търговските сметки патриотизъм на „старите“. Симпатиите на Н. Н. Раевски са определено на страната на революционното течение в средата на българската емиграция.[311]

Младият руски офицер положително се е срещал с привържениците на Г. С. Раковски, макар че не говори за това. По същото време царското правителство било крайно враждебно към големия българин[312] и Раевски, ако не се е въздържал да разговаря с него, е проявил достатъчно такт, за да не пише за Раковски, твърде популярен сред българите, но неудобен пред руските власти, при защита на тезата за разгръщане на по-широко движение в България. Малко по-късно Н. Н. Раевски попаднал в бурната атмосфера на българската емиграция в Белград, когато Българският комитет начело с Л. Каравелов подготвял изпращането на голяма чета от Сърбия. Становището на руския офицер съвпадало с революционните настроения и планове на Л. Каравелов и заедно с това можело да насърчава последния в неговите замисли. Твърде вероятно е между тях двамата да са се установили близки отношения.

---

[311] До такова заключение стига и Д. Дойнов в цит. погоре публикация, стр. 71.

[312] През есента на 1866 г. се водила преписка в поделенията на царското Министерство на външните работи, която имала за обект лишаването на Раковски от руско поданство. За отрицателното отношение на руското правителство продължавала да тежи кампанията на Раковски срещу преселването на българите в Русия, както и враждебността на „старите“ към революционните му идеи, планове и дейност. Виж споменатата преписка у А. А. Улуханян, Из истории национальноосвободительного движения в Болгарии 60—70-х годов XIX в., ИИИ, т. 20, София, 1968, стр. 262—265.

*

Значението на голямата доброволческа чета, подготвяна от Л. Каравелов и Българския комитет в Белград, както и мястото ѝ в българското революционно движение стават ясни, като се постави тя в естествената ѝ връзка с общата тенденция на освободителните борби през 1867 г. Не само Стефан Караджа[313], но и П. Хитов и други войводи се стремели да разгърнат по-широко народно движение. Л. Каравелов чрез дописките си в руските вестници и информациите си в сръбския печат твърдо и пламенно отстоявал разрастването на движението до народно въстание, а чрез организирането на чета от няколкостотин души български емигранти в Сърбия действувал в духа и насоката на българското революционно-освободително движение начело с Г. С. Раковски, осъществявано практически от неговите привърженици и почитатели, каквито били П. Хитов, Ст. Караджа, Н. Балкански, В. Левски и др.

В общия план за разгръщането на въоръжената борба по Стара планина доброволческата чета, при това така многобройна, както била подготвена, имала обективни възможности да стане опора на цялото движение. „Успехът на главния операционен пункт, имащ зад себе си Сърбия, не подлежи на никакво съмнение“— докладвал от Букурещ В. Нягин до Н. П. Игнатиев на 12 юли, в навечерието на прехвърлянето на четата.[314] Въпросът, доколко Сърбия стояла зад гърба и давала опора на доброволческата чета, подготвена в Белград и Зайчар, е наистина съществен, но на него не може да се отговори едносрично с „да“ или „не“. Необходимо е да се спрем по-подробно на него, толкова повече, че изясняването му може да осветли не само задачите и характера на четата, но и някои страни от политическия облик на Л. Каравелов.

---

[313] Ал. Бурмов, Четническото движение в България през 1867 г., стр. 91.

[314] А. А. Улунян, цит. публ., стр. 282.

Взаимоотношенията на Л. Каравелов със сръбското правителство

Между участниците в Българския комитет съществувало мнение, че монахът Мартирие бил „предпоставен" от правителството и поддържал връзки с него. В същност по всичко изглежда, че той бил изпратен в комитета от военния министър М. Блазнавац, който го използувал за подобни задачи, за да наблюдава дейността на българите и да го информира за намеренията и акциите им, а по възможност и да им влияе в желана от правителството насока.

Не било необходимо много продължително време на Л. Каравелов, за да се убеди, че монахът Мартирие не бил подходящо лице за толкова сериозна работа като подпомагането на българското въстание с чети от Сърбия. Между Мартирие, от една страна, и Каравелов и останалите членове на комитета, от друга, настъпил конфликт. Преди всичко установило се, че военните сили на турците на българска територия точно срещу Зайчар били малочислени, а твърденията на Мартирие, че е невъзможно да се мине границата поради турците, — неверни. В писмото си до Л. Каравелов от Зайчар (3 юли 1867 г.) Еремия пише по този въпрос следното: „Не е така, както негово високо преподобие Мартеняс твърдеше, че е невъзможно да се премине границата поради турците. Това, приятелю, не е вярно: турци няма никъде, само старите пазят местата, а нашите българи имат вече начини да се прехвърлят през границата, да вземат във внимание турското състояние и да се върнат невредими."[315] Оттук аргументите на Мартирие за въздържане от акция били поставени под съмнение. Изглежда, че веднага щом получил писмото на Е. Петров, който му съобщавал за състоянието на турските военни сили, Л. Каравелов имал бурен разговор с Мартирие, който завършил с отстраняването на последния от работите на комитета. В писмо до Н. Пешов, получено в Зайчар на 6 юли, Мартирие се оп-

[315] П. Миятев, цит. публ., стр. 68. Името на Мартирие е разчетено като Мартеняс, но явно става дума за Мартирие, чието име Еремия на сръбски се пише като Мартениј е.

лаква от комитета, че не му дава повече пари и че неговото мнение не се зачита. Пешов да не се обръща вече към него за нищо, „защото не е работата при мене, ами при ония, гдето са по-много, където е Йованчо Шнайдер. На него пиши или на Каравелов. Моите съвети засега не приемат. . . Аз не се мешам в ништа, освен мойта си работа духовна."[316]

От същото време ще да е и едно друго, недатирано писмо на Мартирие, отправено до Л. Каравелов. То отразява конфликта на стремящия се към ръководна политическа дейност монах с Българския комитет и е изпълнено с необосновани нападки срещу Каравелов, плод на раздразнението на Мартирие, задето е отстранен от работите.[317] „Ти мразиш оногова, който би бил изпратен от бога да те спаси и би жертвувал живота си за тебе. О, уви, уви, уви — пише Мартирие. . . Не мисли, че каквото можеш, други не го знаят. . . Заклейми се сам, знаеш ли къде си се увлякъл? На този пост имаше други, които извършиха делото със собствена ръка! Как би могъл да учиш другите, ти, който мразиш оногова, който сам е работил и се е старал" и пр. Вижда се, че Каравелов твърде остро ще да е разкритикувал думи и постъпки на Мартирие, та с това предизвикал гнева му. Във всеки случай несъмнено е, че монахът бил отстранен от комитета и от делото, за които той смятал, че има големи заслуги.

Конфликтът на Българския комитет в Белград и Л. Каравелов с монаха Мартирие има отношение към съществения въпрос за практическите и политическите връзки на Комитета със сръбското правителство. По всяка вероятност Мартирие бил използуван от правителството и преди всичко от военния министър като

---

[316] Писмо от Мартирие (без подпис, но с неговия почерк и стил) до Н. Пешов. Пощенското клеймо в Зайчар носи дата 6 юли 1867 г.

[317] Писмото е намерено в книжата на Л. Каравелов при арестуването му през 1868 г. и е публикувано без подпис и дата от В. Крестич (стр. 72) и П. Миятев (стр. 75). Авторството на Мартирие не е трудно да се отгатне, като се познава стилът му и особено като се съпостави с цитираното по-горе негово писмо до Найден Пешов. П. Миятев свързва това писмо с легията. По-вероятно е то да се отнася до Зайчарската чета, тъй като съдържанието му се свързва със заловеното у Н. Пешов през юли 1867 г.

агент — осведомител за състоянието на българското освободително движение. Едва ли И. Гарашанин, който умеел да подбира хората си за организацията за национална пропаганда сред неосвободените южнославянски народи, би възложил по-значителни и отговорни политически задачи на лице като Мартирие. Монахът бил използуван от военния министър М. Блазнавац и по време на подготовката на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа през 1868 г., когато бил изпратен заедно с П. Хитов във Влашко със задача да разубеждава войводите да не преминават в България. П. Хитов съобщава, че Мартирие му бил наложен като спътник мимо волята му.[318] Блазнавац, изглежда, не доверявал на П. Хитов, та му прикрепил свой човек, т. е. Мартирие, от когото можел да получи информация.

В контакт с правителствени лица бил и войводата и член на Българския комитет Илью Марков, когото английският консул в Белград Лонгуърт виждал в Министерството на външните работи.[319] Там Илью получавал пенсията си, определена нему, както и на други участници в освободителните борби против Турция, та посещенията му можело да се дължат и на това. Все пак най-довереното лице на правителството бил Мартирие.

Мартирие се явявал пред членовете на Белградския комитет като представител на правителството. Еремия Петров го нарича „предпоставен (т. е. определен — Кр. Ш.) од стране правителства“[320] и говори за него като за човек, който служел за връзка между българската емиграция и военния министър Блазнавац. От писмото на Мартирие до Каравелов след разрива между тях може да се съди, че той наистина е извършил някаква работа, свързана с българското освободително движение („на този пост имаше други, които извършиха делото със собствена ръка“), но щом се създал и започнал да действува комитетът и особено след

---

[318] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 419. Сравни П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина, под ред. на Ал. Бурмов, стр. 101.

[319] PRO-FO, 195/882. Доклади на Лонгуърт от 23 и 28. VIII. 1867 г.

[320] Писмено изложение на Е. Петров от 31. VII. 1867 г.

като този комитет изпратил свои хора по сръбско-турската граница, бързо станали ясни и предубедените информации на Мартирие за наличие на силни турски части край границата, с които се целело комитетът да бъде разколебан от намерението си да изпрати чети, и непригодността на монаха за освободителното дело, предприето от българската емиграция в Сърбия.

Конфликтът с Мартирие и отстраняването му от Българския комитет в Белград свидетелствува, че дейците на този комитет и преди всичко Л. Каравелов нито имали намерение да подчиняват българското освободително движение на сръбската политика, нито го подчинявали. Статиите и дописките на Л. Каравелов във в. „Голос" от май — юни — юли — август 1867 г. съдържат много данни за позициите му спрямо сръбското правителство. Материалите за създаването и дейността на Българския комитет и за ролята на Л. Каравелов в него показват, че той не е писал своите дописки само с агитационни цели, т. е. да въздейства на сръбското правителство, за да обяви война на Турция. Без да изключваме и такива съображения, напълно обясними и естествени за един политик и журналист, имаме основание да смятаме, че критичните оценки за сръбското правителство отразявали действителните взаимоотношения на Л. Каравелов и българското революционно-освободително движение в Сърбия с правителството на Илия Гарашанин. Тези взаимоотношения не останали статични от пролетта до есента и зимата на 1867 г. Промените в тях намерили отражение и в политическите статии на Л. Каравелов. Като говорим за сърбите и позициите им спрямо четата, необходимо е ясно да разграничаваме официалната политика от отношението на народа в граничните области, от отношението на Омладината. При това всички лица от правителството, князът и местните власти нямали еднакво поведение спрямо българските доброволци.

В някои от разказите на съвременници (но не участници) за Зайчарската чета срещаме версията, че инициативата за Зайчарската чета принадлежала на сръбското правителство[321] или че последното било в те-

[321] Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 627. Спомени на Ив. п. Хр. Кършовски.

чение на подготовката на четата.[322] От българска страна като главна фигура, чрез която правителството се опитало да осъществи плановете си, се сочи известният участник в много и различни прояви на борба в Северозападна България от 50-те години на XIX в. Иван Ангелов Кулин. Изясняването на ролята на сръбските власти — от княза до местните гранични полицейски органи и отделни служебни лица, както и за отношението на сръбския народ към революционно-освободителното движение на българския народ през 1867 г. и специално към Зайчарската чета като една от проявите на това движение е необходимо, но преразказаните от втора и трета ръка спомени и в този случай не са достатъчно достоверен източник[323] за установяване на действителните обстоятелства, при които била подготвена четата.[324] Необходимо е да съпоставим спомените с други данни, да анализираме обективната ситуация, в която се намирала Сърбия и политиката ѝ, за да намерим по-сигурен отговор на въпроса за ролята на сръбското правителство в българската освободителна акция, а оттук и за пряко интересуващия ни въпрос — в какви отношения бил Л. Каравелов със сръбските правителствени среди през 1867 г.

Според Г. Димитров княз Михаил извикал Ив. Кулин в Белград на 16. III. 1867 г. чрез Црноречкия окръжен управител Божич и му възложил да вдигне въстание, като обещал тайна помощ от страна на Сърбия. По нареждане на княза Ив. Кулин се срещнал с

---

[322] П. Ив. Берковски, Из възпоменанията ми, стр. 38; сравни у Г. Димитров, Княжество България, т. II, стр. 274 сл.; Ф. Симидов, Ер. П. Българов, сп. Поборник — Опълченец, год. I 1898, кн. 7 — 9, стр. 23.

[323] Почти буквално се повтарят сведенията на Г. Димитров за четата и връзките на Ив. Кулин със сръбското правителство в непубликуваните спомени на внука на Ив. Кулин. Поради това, че са писани по-късно и в голямата си част заимствуват дума по дума текста на Г. Димитров (или пък се основават на мемоарни източници, които ползувал последният автор), тези спомени не могат да бъдат смятани за отделен, още по-малко за по-достоверен източник за дейността на Ив. Кулин и Зайчарската чета.

[324] Този недостатък на спомените за четата отбелязва и проф. Ал. Бурмов (Четническото движение, стр. 92), изтъквайки, че това затруднява изясняването на историята на четите.

военния министър Миливое Блазнавац и поискал от него оръжие и един офицер за командир на четата. Блазнавац му посочил Еремия Петров.[325]

В тези сведения, събрани след освобождението на България от Г. Димитров, има няколко явни несъответствия. Първо, точната дата на повикването на дядо Иван в Белград буди съмнение именно с точното си фиксиране, което едва ли биха могли да запомнят преразказващите предполагаемите разкази на Ив. Кулин, който починал през 1870 г.[326] На 18 март княз Михаил тръгнал от Белград на дипломатическо посещение при султана в Цариград в израз на благодарност за отстъпените от турците крепости.[327] Съмнително е князът да се е срещнал с Иван Кулин точно в навечерието на заминаването си за Цариград. Но по-важно съображение в случая можело да бъде тактическото въздържане на княза от ангажименти с българите в момент, в който трябвало да бъде оформено получаването на крепостите от Турция, още повече, че за сръбското правителство и за княза била ясна причината, която накарала Франция, Австрия, накрай и Турция да се съгласят за освобождаването на сръбските крепости от турските гарнизони, а именно страхът на силите от общо въстание на Балканите, заедно с което една война на Сърбия и Черна Гора срещу Турция биха създали сериозни затруднения за Портата, нежелателни усложнения по Източния въпрос и биха разклатили турското владичество в европейските области.[328] Княз Михаил отбягнал разговорите за конкретно споразумение, които

---

[325] Г. Димитров, цит. съч., стр. 174.

[326] За датата на смъртта на Ив. Кулин виж Цв. Симеонов, Ятаган и портрет на войводата Ив. Кулин, сп. Музеи и паметници на културата, год. VII, 1967, кн. 4, стр. 28.

[327] Српске новине, год. 33, бр. 35/21. III. 1867 г. С циркулярно писмо от 14. III. 1867 г. министърът на вътрешните работи съобщава на окръжните началници, че княз Михаил тръгва за Цариград на 16 март (ДАСРС, МУД — П/1967 г., ф. XIV, № 112/1867 г.). Според Фр. Зах, който бил добре осведомен, защото замествал военния министър, князът отложил пътуването си и заминал на 18 март (LANM, Poz. Fr. Zach, Notesy).

[328] Л. Алексић, Став Француске према Србији, Београд, 1957, стр. 129; Г. Јакшић и В. Вучковић, цит. съч., стр. 370.

българските първенци в Цариград и Букурещ се опитали да проведат с него по време на посещението му в турската и румънската столица. Толкова по-малко би разговарял той при тръгването си за Цариград за подготовка на чети и въстание с неспокойна личност като Ив. Кулин.

Друго обстоятелство, което поставя под съмнение достоверността на сведенията у Г. Димитров, е свързано с Еремия Петров. Нима е било необходимо военният министър да предлага на Ив. Кулин поднаредника от сръбската войска, който бил добре известен на дядо Иван поради простия факт, че бил негов племенник и че не друг, а именно той най-добре познавал родолюбието на Еремия и страстния му стремеж да помогне за освобождението на отечеството си.

П. Ив. Берковски, който точно по това време бил в Белград и като се движел в средите на разпалените млади българи, имал непосредствени впечатления от посещението на Ив. Кулин в столицата, си спомня, че през пролетта на 1867 г. дядо Иван започнал често да идва от Зайчар, където живеел, в Белград и там да се среща с войводата дядо Илю „и с учения, както той казваше — нов бунтовник Любен Каравелов". Същият този „нов бунтовник" споделял със своите сънародници, „че се решил да работи по освобождението на отечеството ни България според силите си". Славата му на високо културен българин, с когото българските емигранти в Белград се гордеели, уважението, с което се ползувал сред най-издигнатите и най-напредничави среди на сръбското общество, както и възгледите му за политическото освобождение на България, които не се различавали по принцип от тези на Раковски, влияли извънредно силно върху българските младежи и те започнали да гледат „на тоя патриот българин с доволно преувеличени душевни представления", та били готови да го провъзгласят за свой политически месия.[329]

Обаянието на Л. Каравелов като патриот, учен човек и революционер действувало, както се вижда, и на Иван Кулин. Важно за нас в случая е обстоятелството, че той се срещнал с Каравелов по време на по-

[329] П. Ив. Берковски, цит. спомени, стр. 34.

сещенията си в Белград и се отнесъл с уважение към него като към учен бунтовник, какъвто Каравелов наистина бил. За да остане с впечатление, че Каравелов е бунтовник, Ив. Кулин ще да е разговарял с него за четите, назряващия бунт в България и ще да се е уверил, че ученият българин е убеден привърженик на революционните методи на борба, на бунтовническите действия. Макар сам да бил слабограмотен,[330] от дългогодишния си борчески път Кулин извлякъл верни и трезви схващания за жизнената необходимост да се подготвят образовани борци за свобода и независимост, които да помогнат да се отворят очите на българите, да бъде пробуден „нашия заспал народ. . ., защото е дошло сега време всеки да търси своята нация и своето право".[331]

Възможно е Ив. Кулин да се е срещал с Миливое Блазнавац, военния министър. При критични моменти в сръбско-турските отношения и при раздвижване сред южните славяни дядо Иван, както и други български и херцеговински войводи, емигранти в Сърбия, не чакали да бъдат търсени от правителството, а сами опитвали да го спечелят за решителна акция срещу Турция и за помощ на българското освободително движение. В своите показания при разпитите след арестуването му от сръбските гранични власти Ив. Кулин представял доста наивно подбудите, които го накарали да събира доброволци в Зайчарско. Според неговите думи той бил подтикнат за това от упреците, че не е направил нещо, за да помогне на братята си българи. Като слушал тези упреци в Белград и като знаел тежкото положение на българите, той решил да сформира чета, защото отдавна се стараел за своите сънародници, както това било известно на правителството. В същото време той отричал някой да му е говорил за събирането на доброволци.[332] Тази версия, изнесена на разпита, разбира се, не съдържа съществените факти,

---

[330] На протоколите при разпитите Ив. Кулин не се подписвал подобио на другите неграмотни лица.

[331] БИА, ф. 68 — Н. Жеков, а. е. 4, л. 1—2.

[332] Протоколи от разпитите на Ив. Кулин на 26. VII и 2. VIII. 1867 г.

определящите съображения на стария борец и взаимоотношенията му със сръбското правителство. Според самия Кулин той се върнал от Белград в Зайчар на празника Св. Троица, който през 1867 г. се падал на 4/16 юни.[333] Следователно по време на подготовката за създаване на Белградския комитет и в началото на акцията за набиране средства и доброволци в Белград или непосредствено преди това Ив. Кулин пребивавал в сръбската столица и не можел да не бъде в течение на кроежите на българската емиграция.

Твърдението на Ив. Кулин при разпита, че е напуснал сръбската столица около празника Св. Троица, се покрива с данните от писмото му до Н. Жеков с дата 3 юни 1867 г. Писмото е писано от Бърза паланка, сръбско селище край Дунава, където Ив. Кулин се озовал, след като посетил други две крайдунавски паланки — Текия срещу румънския град Оршова и Кладово срещу Турну Северин.[334] На път от Белград за Зайчар Ив. Кулин не използувал най-късото разстояние, а се отклонил на североизток по всяка вероятност с мисия, за която не знаем засега нещо определено. Ако е тръгнал на 3 юни от Бърза паланка за Зайчар, той можел да стигне там на другия ден, т. е. на 4 юни, Св. Троица.

И тримата старейшини на четата в Зайчар — Ив. Кулин, Е. Петров и Н. Пешов, не признавали при разпита някои от тях да имали разрешение от военния министър, министъра на вътрешните работи или сръбското правителство за вербуване на доброволци и за прехвърляне на българска чета през сръбската граница,[335] но и те, и разпитваните доброволци твърдели, че смятали преминаването свободно. От разпитите на други лица, както и от очните ставки между тримата става ясно нещо по-различно от заявленията им. Като вербували доброволци, те ги уверявали, че сръбското правителство или министърът (без да определят точно кой

---

[333] Пак там. Сравни датата в „Календар за предвещаванията на знаменития астроном Казамия за година 1867", побългарил Р. И. Блъсков, Болград, 1867 г., стр. 19.

[334] БИА, ф. 68, а. е. 4, л. 1 — 2.

[335] Виж протоколите от разпитите на Ив. Кулин, Е. Петров, Н. Пешов от 25, 26, 31. VII, 2 и 4. VIII. 1867 г.

министър) са дали съгласие за това.[336] Н. Пешов и Е. Петров, които били разпитвани в различно време, без да имат възможност да се уговорят предварително за обща версия, взаимно си прехвърляли отговорността за твърдението, че „министърът“ е разрешил набирането на доброволци, а при очните ставки и двамата отрекли първите си показания.[337] В непечатаната биография на Ив. Кулин, съставена от неговия внук, се разказва, че на разпита, когато Е. Петров щял да съобщи за разрешение от военния министър да бъде събрана и прехвърлена българска чета, Ив. Кулин му ударил плесница с думите: „Недей, песи сине, да ядеш човешко месо.“[338] Това сведение обаче има по-скоро легендарен, отколкото достоверен характер. От писменото изложение на Еремия и от разпитите на мнозина участници в четата става ясно, че те не само не криели слуховете за съгласието на правителството, но, напротив, се мъчели да ги докажат като смекчаващо вината им обстоятелство. Самият Ив. Кулин при един от разпитите заявил: „В Зайчар всички хора знаеха по какъв начин се приготовлявахме и после около Илинден доброволците ходеха из Зайчар да си оправят оръжието и си набавят потреби, но всички те не отиваха за някакво зло, но за избавлението на своите братя, на което твърдя, че и правителството не беше противно.“[339] Цитираните думи на Ив. Кулин, както и заявленията на останалите ръководители и на много участници показват, че те не скривали благосклонността на местните власти към подготвяната чета в Зайчар и че не само не скривали, но особено изтъквали отношението на правителството като аргумент в своя полза.

Разбира се, нито взаимните обвинения, нито твърденията на властите, нито отричанията на участни-

---

[336] Протокол от очните ставки между Е. Петров, Ив. Кулин и Н. Пешов от 4. VIII. 1867 г.; протоколи от разпитите на Ст. Панов и Я. Ивич от 23. VII. 1867 г.; на Герго Цветков от 24. VII. и 2. VIII. 1867 г.

[337] Протоколи от разпитите на Н. Пешов от 25 и 26. VII. и на Е. Петров от 31. VII. 1867 г.; протокол от очната ставка на двамата от 4. VIII. 1867 г.

[338] Пос. ръкопис, стр. 36.

[339] Протокол от разпита на Ив. Кулин от 25 и 26. VII. 1867 г.

щите в четата могат да бъдат приети на вяра. Няма съмнение, че тримата организатори на Зайчарската чета, както и по-второстепенни дейци уверявали при агитацията си, че сръбските правителствени среди били осведомени за четата и не се противопоставяли с нищо. Това се вижда от признанията на редица доброволци. Друг е въпросът, доколко тези техни уверения отговаряли на истината и доколко били използувани като средство за по-лесно убеждение на българските бежанци, които били сръбски поданици, да се запишат за четата, без фактически комитетът и „старейшините" да имали официално съгласие от страна на правителството.

По всичко изглежда, че Българският комитет чрез връзките на Ив. Кулин, Илья Марков и монаха Мартирие се надявали на известна благосклонност от страна на военния министър М. Блазнавац, но едва ли от него, а още по-малко от правителството било получено твърдо съгласие за прехвърляне на български доброволци през сръбската граница.

За това, че М. Блазнавац знаел за намеренията на Българския комитет, разполагаме със свидетелство на самия Е. Петров. В писменото си изложение от 31. VII. 1867 г. той съобщава, че списъкът на доброволците, записани в Белград, бил изпратен на военния министър по Мартирие. Блазнавац веднага наредил записаните да заминат за Крагуевац, а няколко дни след това уведомил комитета, че трябва да се въздържи за един месец от изпращането на четата. Е. Петров заминал за Зайчар, преди да било получено съгласие за преминаване в България, но наскоро след това дошел и Н. Пешов, който заявил, „че сега е свободно". По-късно Найден, който признал редица съществени моменти от подготовката на четите, категорично отричал да е твърдял подобно нещо или да е споменавал за съгласие на министъра на вътрешните работи Н. Христич и за среща с него.[340]

Сръбското правителство било атакувано от страна на Турция и европейските й крепителки Франция и

---

[340] Протокол от очната ставка между Е. Петров и Н. Пешов от 4. VIII. 1867 г.

Англия заради Зайчарската чета[341] и поради това имало интерес да прикрие при следствието евентуално свое съучастничество и още повече инициативата при сформирането на българската чета. Това обстоятелство трябва да се има пред вид, когато се преценяват отрицателните отговори, давани от Е. Петров и Н. Пешов, така както са зафиксирани в протоколите, водени от сръбските гранични власти. Но други свидетелства, а то по време, предшествуващо опита за прехвърлянето на четата, ни дават основание да смятаме, че сръбското правителство, макар да знаело за формирането и намеренията на четата, не съдействувало на организаторите не само при преминаването ѝ през границата, но и по време на нейното сформиране.

Подготовката на четата в Белград се извършвала доста шумно. При разгорещените настроения сред сръбския народ в княжеството и в поробените краища, при голямото възбуждение, което било обхванало българската емиграция в Сърбия и което нараствало неудържимо след преминаването на четите на П. Хитов и Ф. Тотю, не било нито необходимо, нито възможно да се скрива набирането на доброволци за България. През пролетта на 1867 г., след решението за освобождаването на крепостите от турските гарнизони „българският въпрос" бил един от най-широко коментираните в Сърбия. Очаквало се въстание в България, носели се слухове за преговорите между сръбското правителство и Добродетелната дружина и за създаване на сръбско-българска държава под скиптъра на княз Михаил Обренович. Брошурата „България пред Европа", „Мемоарът" независимо от намеренията на ръководната група в ТЦБК били схванати като призиви за решителна борба за политическо освобождение и като признак за раздвижване сред българите.

Възбуждението сред българската емиграция в Белград и появата на нова ярка фигура в нейните редове — Л. Каравелов, намерили израз и в особено тържественото честуване на 11 май — деня на славянските просветители Кирил и Методий. Българският наро-

[341] Г. Јакшић — В. Вучковић, цит. съч., стр. 421—422.

ден празник станал повод да бъдат изразени патриотичните настроения на българите в момент, когато в европейския печат шумели първите известия за четите на П. Хитов и Ф. Тотю. Заедно с това благодарение авторитета на Л. Каравелов, който бил главният оратор на тържествата, известни сръбски учени и политици от средата на Омладината присъствували на празника и с това отдали почит и признание към българския народ и неговите стремежи.[342] Честването на 11 май през 1867 г. вдигнало шум около българите и идеята за южнославянско сближение, та австрийският агент в Белград го отбелязва в специално донесение.[343]

Настроенията спрямо сръбското правителство и очакванията на Л. Каравелов по това време са отразени в дописките му от 1/13, 2/14, 5/17 и 18/30 май, 28/9 юни 1867 г. до „Голос", първата от които е подписана от името на „Един от членовете на Централния български комитет". Още в тези ранни дописки Каравелов разграничава правителствената политика от стремежите и схващанията на сръбския народ. Сръбското правителство има намерение да поиска от Портата териториално разширяване на княжеството и присъединяването към него на Босна, Херцеговина и Стара Сърбия. И ако Турция откаже да изпълни тези искания, Сърбия ще грабне оръжието. „Но по-далновидните сърби и напредничавите българи мислят съвсем другояче" — те се стремят към съединяване на сърби и българи в едно политическо цяло.[344] Въпросът за южнославянската федерация на равноправни начала занимавал българите в Сърбия; той вълнувал особено Л. Каравелов, който многократно се спира на него, приемайки, че „България не може да съществува без Сърбия също така, както Сърбия без България."[345]

През май и юни, когато в Белград се намирала делегация на Добродетелната дружина, която се срещнала с княз Михаил, Л. Каравелов особено подчертава

---

342 П. Ив. Берковски, Из възпоменанията ми, стр. 35.
343 АИИ, Белград, Исписи Г. Јакшића, Донесение от 20. VI. 1867 г.
344 Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 221.
345 Пак там, стр. 247.

необходимостта от свързване на Сърбия и България в една държавна общност. Сърбия и княз Михаил са според него „единствената държава, единственият човек, с които можем да водим дружески дела". Неоснователни са, изтъква Каравелов, страховете, че сърбите ще подчинят българите, защото времената днес не допускат едно племе „да седи на врата на друго", защото българите са също многочислени и силни и накрай защото двата народа са единокръвни и единоверни и ще уредят отношенията си на основата на братския съюз, любов и дружба. Но не само романтична вяра в племенната общност и в принципите на свободолюбивия XIX в. определят становището на Каравелов. Той предпочитал такова устройство на общата държава, което би предотвратило опасността от господство на един народ над друг. Неговото виждане за бъдещата обща българо-сръбска държава е изразено пределно ясно: „Нито сърбите трябва да бъдат български роби, нито българите — сръбски, но всички трябва да бъдат братя пред хората и пред бога." Образецът на федеративно устройство на равноправни начала за него е Швейцария, където живеят немци, италианци и французи и в общата държава всеки един от тях живее по свой закон и вяра.[345]

Колко усилено въпросът за устройството на общата българо-сръбска или южнославянска държава занимавал Л. Каравелов точно по време на преговорите между сръбското правителство и Добродетелната дружина, свидетелствуват и съвременници, които слушали неговите пламенни речи за бъдещата федеративна южнославянска държава и примера на Швейцария. П. Ив. Берковски си спомня за силното впечатление, което правели на българската учаща се младеж „убежденията и възгледите" на Каравелов „с конфедеративна подкладка за освобождението на балканските народи", либералните идеи за държавата и правата на народите, за „конституционните и републикански управления на някои образовани народи и държави."[347] Йов. Жуйович, племенник на първия сръбски социалист Живоин Жуйович, също запазил в спомените си възхитените разкази

---

[346] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 247.

[347] П. Ив. Берковски, Из възпоменанията ми, стр. 34.

на „брата българин“ за вътрешното устройство на Швейцария, които завладявали белградската младеж.[348] Убеждението на Л. Каравелов, че замислената обща държава трябва да се изгради не на други, а на равноправни федеративни основи подобно на Швейцария, е залегнала и в „Прокламацията към българския народ“ от 1 юни 1867 г.[349]

Не е трудно да се види, че макар да приветствувал княз Михаил като бъдещ княз на общата южнославянска държава, Л. Каравелов си представял тази държава доста по-различна не само от сръбското правителство и княза, които били далеч от мисълта за федеративно устройство на равноправни начала, но и от членовете на българската Добродетелна дружина. Само произнасянето на името на Швейцария дразнело и едните, и другите, защото по онова време тази държава била символ за свобода и равноправие на народите, на демократично държавно устройство. При това нека не забравяме, че образецът на Каравелов — Швейцария, била република. Така че едва ли княз Михаил можел да се заблуди от гръмките официални фрази по негов адрес, които били придружени от апология на Швейцария, многократно изразявана пред белградската интелигенция и българската емиграция, та даже и в руския печат.

През май 1867 г., както се вижда от дописките му, Л. Каравелов е в течение на плановете за югославянско царство, но като приема идеята за южнославянски съюз и главенството на княз Михаил над общата държава, не пропуска да отбележи, че „мненията за този съюз са различни, макар че целта на всички е една“. Той набляга на принципа на равноправието в съюза и е един от първите български журналисти и политици, които дават отпор на тайните преговори между гръцкото и сръбското правителство за общи действия против Турция и за подялбата между Сърбия и Гърция на нейните владения, включително и голяма част от българските земи. „Не знаем доколко сам Гарашанин вярва във възможността на подобна сделка —

---

[348] Јов. Жујовић, Св. Марковић, Београд, стр. 6.
[349] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 247.

да бъде разделен един народ, който е по-многочислен от сърбите и гърците; знаем само, че подобна политика ще бъде убийствена не само за българите, но и за сърбите и гърците." Тук Каравелов разграничава становището на княз Михаил от онова на Гарашанин. Князът, пише той, се противопоставил на гръцките териториални претенции, основани на историческото право, и изразил мнение в такъв дух по време на посещението си в Цариград.[350]

М. Димитров смята това разграничаване на Гарашанин и княза за измислено от Каравелов.[351] В същност княз Михаил получил съвет и внушение от страна на Русия да не приема претенциите на Гърция за Македония и Тракия. Още през есента на 1866 г., по време на мисията на Й. Маринович в Петербург, Александър II и Горчаков дали на сръбското правителство да разбере, че в преговорите си с Гърция трябва да остави настрана въпросите за Цариград и България.[352] По време на сръбско-гръцките разговори през февруари 1867 г. ген. Н. П. Игнатиев настоявал Сърбия да се въздържи от спогодба за подялба на българските земи. Князът се вслушал в руските съвети. Без друго в преговорите за териториално разширение по онова време не се дошло до споразумение. Наскоро се стигнало до временно прекратяване на преговорите.[353]

През май българските емигранти в Сърбия влезли в открит конфликт със сръбското правителство по най-важния за тях въпрос на момента: възможността да прехвърлят през лятото свои доброволчески части през сръбската граница в България. В дописка от 18/30 май Л. Каравелов направо изказва недоволство от сръбското правителство от името на българите и херцеговинците, които живеели в Сърбия. Много от тях били на служба в сръбската армия, където постъпили, за да изучат военното дело и да се подготвят за решителния бой за освобождение. Сега, смята Каравелов, е дошъл благоприятен момент и те искат да се завърнат

---

[350] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 231 — 232.
[351] Пак там, стр. 234.
[352] Г. Јакшић — В. Вучковић, цит. съч., стр. 305.
[353] Пак там, стр. 323.

в отечествата си, за да помогнат на народното освободително движение. Официална Сърбия не дава съгласие емигрантите-патриоти да преминат през нейните граници в Турция и с това предизвиква възмущението на българите и херцеговинците, както и на сърбите в княжеството. „Сръбското правителство не може да спре със сила няколко хиляди души, готови да се сражават за родината, защото и самите сърби жадуват война с турците и не само не ще се съгласят да възпрепятствуват българските и херцеговинските емигранти, но ще се съединят с тях и ще минат границата, без да молят за позволение г. Маринович и г. Гарашанин."[354] Подобно заявление би било неуместно от страна на Л. Каравелов, ако правителството на Гарашанин било изразило съгласие за преминаването на четата.

Още по-определено пише Л. Каравелов за несъгласието на сръбското правителство да допусне преминаването на български и други чети в Сърбия в дописката си от 28 май/9 юни. Докато въстанието в България все повече се разраства, докато в Босна и Херцеговина започват вълнения, „сръбското правителство иска да възпрепятствува българите и босненците да се завърнат в родината си и да бъдат полезни там, където ги призовават честта и дългът". Позицията на правителството според Л. Каравелов страшно вълнувала емигрантите в Сърбия и самите сърби. По онова време Каравелов изразява също така решимостта на българската емиграция и на сърбите, „ако правителството застане на пътя им, те да тръгнат по насилствен начин"[355]. В първите дни на юни белградският дописник на в. „Голос" съобщава: в княжеството се говори определено, че сръбското правителство е заело становище „да не разреши нито на един български емигрант да престъпи през сръбската граница" и че това решение е взето по искане на Портата.[356] Наистина в по-късни протестни писма на великия везир Али паша до И. Гарашанин по повод опита на Зайчарската чета да мине в България се изтъква, че Портата обърнала своевременно внима-

[354] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 231.
[355] Пак там, стр. 234.
[356] Пак там, стр. 240.

ние на сръбското правителство да вземе мерки против събиращите се доброволци.

През време на усилената подготовка на четата в Белград и после в Зайчар Л. Каравелов не престанал да призовава Сърбия да осъзнае дълга си към българите и другите южни славяни. „Разбира ли Сърбия какво трябва да бъде тя? Премерила ли е своите сили и обмислила ли е плановете си? — Ние не знаем; знаем само това, че тя не само не ни обръща никакво внимание, но че даже забранява на българите, живущи в сръбското княжество, да отидат да помогнат на своите братя и да умрат заедно с тях за родината."[357] Тези мисли, развити от Каравелов в дописката му от 1/13 юни, са придружени от остра критика срещу министър-председателя И. Гарашанин и министъра на вътрешните работи Н. Христич за неоправданото им доверие към Турция и за пазарлъците им с гръцкото кралство за български земи. Той им отрича правото „да възпират" онези, които желаят да „отидат в родината си и да умрат заедно със своите бащи, братя, деца".

Изгубил надежда в сръбското правителство, Каравелов призовава сърбите, хърватите и другите южни славяни да подадат на българите ръка за помощ, а Русия и русите да защитят жените и децата в България, оставени на турския произвол.[358]

В началото на юли Л. Каравелов продължава все още да пише с тревога за раздорите между сърби и българи в миналото, от които още не е извлечен урок за настоящето. България въстана, пише той, а Сърбия гледа равнодушно на това. В същото време турците събират на своя територия казашки полкове от руски поданици — поляци, черкези, татари, които изпращат да се бият срещу въставащите славяни, следователно и Сърбия, и Русия имат пълно право да съставят български и казашки полкове, които да отидат на помощ на бореща се България. Отново проличава, че Л. Каравелов не се надява на сръбските и черногорските министри и призовава южнославянските народи по своя инициатива да помогнат на българите.[359] Характерът на

[357] Пак там, стр. 259.
[358] Пак там, стр. 261.
[359] Пак там, стр. 277.

отношенията на Каравелов и българската емиграция с официалните сръбски кръгове се вижда от факта, че дописката, в която са развити изложените по-горе мисли, не била допусната от сръбската цензура в сръбския печат, където авторът най-напред я изпратил.[360]

И по-късно Каравелов не престанал да критикува остро позицията на сръбското правителство спрямо освободителното движение в България и другите поробени области. В кратка бележка от Сърбия — „Белград, 26 септември", се е промъкнала безмилостната ирония на Каравелов към правителството и княза, проявили мирни тенденции на скупщината в Крагуевац, в пълна противоположност с настроенията, очакванията и желанията на сръбския и другите южнославянски народи. Споменавайки за необикновеното застудяване на времето в Сърбия, Каравелов с едно само изречение дава убийствено вярна характеристика на сръбската официална политика: „И политическите работи, както се вижда, ще замръзнат, макар че те никога не са били в течен вид."[361] Разочарован в надеждите си, че княз Михаил ще направи решителна стъпка за освобождението на южните славяни със собствени сили, Л. Каравелов не го щадял в критиките си, в ироничните и сатирични забележки. Както имал обичай и по-късно, той не се спрял да разобличи и личните недостатъци и увлечения на княза. Във връзка с намеренията на княз Михаил да сключи с близката си родственица Катерина брак, който не бил посрещнат от народа, а и от правителството с одобрение, Каравелов пуснал в обръщение подигравателна песен за княза, която омладинците пеели и давали по този начин израз на възмущението си, че вместо от освободителните задачи на сръбството Михаил се възпламенява от късната си любов към Катерина.[362]

---

[360] Пак там, стр. 278. Този факт е съобщен в постскриптум към цитираната информация, изпратена от Л. Каравелов в „Голос".

[361] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 325.

[362] АИИ — Београд, Заост. П. Михайловића. Notes, 1913 г. Михайлович, който си спомня този епизод от живота на Каравелов, съобщава само началото на песента:

„Душо девојко, заручнице моја.
љубим ти око и уста твоја."

При разследванията по убийството на княз Михаил между другите обвинения в печата се появило и такова, че Каравелов заедно със своята дружина, т. е. Омладината, изпратил на Етнографската изложба в Москва и непоканени свои приятели, които да предадат в Русия „жалба до руското правителство против княз Михаил, неговото правителство и руския генерален консул", че жалбата била предадена на правителството, но отговор не последвал. „Поради такива неприятелски агитации властта отстранила Каравелов от Сърбия."[363] Не разполагаме с достатъчно сведения, за да проверим доколко това съобщение, публикувано в консервативния в. „Напредак", отговаря на истината. Ако наистина преди Етнографската изложба, т. е. преди май 1867 г., Каравелов е бил инициатор или участник в жалба срещу княз Михаил и правителството, не остава място за съмнение как той се отнасял към тях още от първите месеци на престоя си в Сърбия. Твърденията на „Напредак" сами по себе си не са достатъчно достоверни. Показателен е обаче фактът, че критичността на Каравелов към сръбския монарх и правителство се третират във вестника като общоизвестен факт: „Известно е, че българинът Каравелов агитираше на едро против княз Михаил и неговото правителство" и че това станало причина да му бъде наредено да напусне княжеството. Сам Каравелов разказва в „Голос" през февруари 1868 г., т. е. преди арестуването му, как се стигнало до изгонването му от Сърбия и в същност признава, че точно критичните му дописки не харесали на княза, след което последвало екстернирането му от княжеството.[364]

Наистина в специално писмо Л. Каравелов изказал недоволството си от сръбската официална делегация на Етнографската изложба (М. Петрониевич, М. Миличевич, Я. Шафарик, М. Медакович), която според него не можела да представи, както трябва, Сърбия. В същност участниците в делегацията не били ли-

---

[363] Дж. Игнятович, Арестуването на Л. Каравелов през 1868 г. (архивни и печатни материали), сп. Мост, кн. 2, 1966 г. (Ниш), стр. 71.

[364] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 361.

шени от интелектуални качества и образование.[365] Каравелов им противопоставял свои кандидати, подчертавайки, че те са историци, етнографи, учени. Съображенията му обаче били други и не образоваността играела главна роля в тях. Подобно на мнозина южни славяни той очаквал Етнографската изложба да предизвика раздвижване в Русия и да активизира руската политика на Изток, изложбата „да бъде сигнал за любов, правда и братски славянски съюз". Именно поради това той смятал за целесъобразно от страна на южните славяни да участвуват „народни хора",[366] които да изразят пред руската общественост действителните желания и стремежи на народите. В едно препоръчително писмо до В. И. Ламански той характеризира двама сърби, които отиват в Москва на изложбата (явно извън официалната делегация), като „хора добри и честни, а което е още по-хубаво — *независими*" (к. м. — Кр. Ш.). Следователно, препоръчвайки вместо официалните сръбски делегати представителите на Омладината: П. Сречкович, Ст. Бошкович, И. Драгашевич, А. Василевич, Дж. Влайкович, Д. Матич, Каравелов се разграничавал от официалната политика на княжеството даже във взаимоотношенията му с Русия и показвал, че не доверява на тази политика. Напротив, в лицето на Омладината той виждал онази сила в Сърбия, която изразява народната воля и поддържа самостоятелна политическа линия.

Всичко това дава основание да се мисли, че обвиненията на в. „Напредак" срещу Л. Каравелов, задето изпратил жалба срещу княз Михаил, не са съвсем невероятни. Най-малко те потвърждават сведенията на самия Каравелов за отношението му към официалната политика на Сърбия през пролетта на 1867 г., която той не смятал достатъчно насочена към интересите на народите.

Историята със сръбската делегация на Етнографската изложба и мнението на Л. Каравелов показват, че той имал свое становище към политиката на

---

[365] С. А. Никитин, Славянские комитеты в России, стр. 179 сл.

[366] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 578.

официална Сърбия, на която не доверявал, и че поради това той намерил на друго място съюзници за своята политическа дейност през пролетта и лятото на 1867 г. Тези съюзници били омладинците.

За отношението на официалните среди към предприетото от Българския комитет и Л. Каравелов дело свидетелствуват и злостните нападки на сръбския вестник „Световид" срещу българската емиграция и срещу Л. Каравелов точно по време на най-усилената подготовка на четата. Наред с много материали, които запознавали сръбския читател с положението на българите в приятелски и съчувствен тон, и с такива, които давали постоянна информация за събитията в България през 1867 г., „Световид" дал място и на няколко дописки и статии, които омаловажавали българското движение. „Световид" нямал твърдо определена политическа линия, често изменял концепциите, застъпвани на страниците му, следвайки криволиченията на официалната политика, а редакторът си позволявал и груби нападки срещу неприятни нему лица или прояви. В дописка от 25 юни „От българската граница" вестникът отразил раздразнението на правителствените среди от подготвителната дейност за събиране и прехвърляне на българските доброволци през границата. Жилото на дописката е насочено преди всичко против Каравелов, който „записва чети и събира пари, а никъде ги няма. Той се приготовлява като Раковски в хана на дюшека, с цигара в ръка и само мисли друг да не му вземе мястото." Също така остро и също така несправедливо „Световид" се нахвърля и срещу Найден Пешов,[367] определен за един от военачалниците на четата. По време реакцията на „Световид" съвпада с конфликта между Българския комитет и монаха Мартирие, с решението доброволческата чета да се сформира в Зайчар и да премине на всяка цена в България. Въпросът за събраните парични средства, които Каравелов поставил в разпореждане само на Българския комитет, заема централно място и в протестните (също така ярост-

[367] Световид, год. XVI, бр. 74/27. VI. 1867 г. Виж също у Дж. Игнятович, Два разказа на Л. Каравелов и две събития из живота му, стр. 4.

ни) писма на Мартирие, и в „дописката“. Това ни навежда на мисълта, че може би и причината за нападките срещу Каравелов била една и съща за Мартирие и за полуофициалния вестник „Световид“: обособяването на Българския комитет и решимостта му да изпрати доброволци в помощ на българското въстание независимо от мнението и внушенията на официална Сърбия.

Изглежда, че сръбското правителство до последния момент не дало съгласие за преминаването на четата, защото и в първата си дописка, посветена на Зайчарската чета, Каравелов подчертава изрично това: „Сръбското правителство, като спазва сключените с турците договори, не позволяваше досега на българите да тръгнат; но всички, които искаха да преминат, се събраха в Зайчар и Княжевац и без да питат за позволение сръбското правителство, минаха границата в Белоградчишки окръг.“[368]

Омладинският вестник „Застава“, който посрещал с радост всяка проява на българското освободително движение и специално преминаването на доброволците от Сърбия, потвърждава недоволството на българите от сръбското правителство, както и недоволството на напредничавите сърби около Омладината, които настоявали за незабавна акция на Сърбия срещу Турция и за съдействие на революционното освободително движение в Босна, Херцеговина и България.

Едно кратко съобщение в „Застава“ от средата на март 1867 г. дава да се разбере, че сръбското правителство възприело официално линия на сдържане освободителното движение в Турция. След освобождаването на крепостите неговите органи, които имали задача да подготвят връзката на Сърбия с патриотите в България и Босна, получили нареждане да преустано-

---

[368] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 291. Цитираната дописка е означена в изданието с дата 15/27 юли, но тука, изглежда, има някаква грешка. Датата за преминаването, определена предварително, не можела да не бъде известна на Каравелов. Денят Илинден се знаел от всички участници; той се падал на 20 юли по стар стил и 2 август по нов, т. е. след, а не преди 15/27 юли, както е означена дописката в т. 1 на „Публицистиката на Л. Каравелов“.

вят работата и агитацията си.[369] Възможно е това нареждане да имало за задача да успокои великите сили и Портата и да улесни успеха на предприетата от сръбската дипломация акция за присъединяване на Босна и Херцеговина към княжеството по мирен път. Във всеки случай духът на официалната политика на Сърбия давал постоянно основание на Омладината да се безпокои, че идеята за война срещу Турция и въстание в неосвободените краища е изоставена. И някои дипломатически документи потвърждават несъгласието на сръбското правителство да допусне разрастването на българското революционно движение през лятото на 1867 г. В донесение от 4 юли, т. е. непосредствено преди опита на четата да премине в България, руското консулство в Белград уведомило своето министерство, че „сръбското правителство не съчувствува на българското въстание" и смята опита на българите да разгърнат въстание за преждевременен. Сърбия проектирала голяма въоръжена акция за идната пролет на 1868 г. Правителството изказвало също така недоволство от обстоятелството, че въстанието било подготвяно без връзка със Сърбия и без тя да знае какво точно става в България. Представителят на Русия, изглежда, уважил съображенията на правителството, защото предупредил министър-председателя И. Гарашанин, че Сърбия би постъпила „крайно непредпазливо, ако би се намесила във въстанието"[370].

Английският консул Лонгуърт бил посетен от министрите И. Гарашанин, М. Блазнавац и Цукич на 16 юли, непосредствено преди отпътуването му за сръбско-турската граница и за България (и в навечерието на преминаването на четата при Зайчар). И тримата го уверявали, че правителството няма никакво участие в разбойничеството по границата или пък в някакво друго движение от въстанически характер.[371]

Посочените данни от източници, различни по произход и по отношение към българското освободи-

---

[369] Застава, год. II, бр. 22 от 15. III. 1867 г.

[370] Споменатият доклад е цитиран от акад. М. Димитров в книгата му „Л. Каравелов. Биография", стр. 126—127.

[371] PRO-FO, 195/882. Доклад на Лонгуърт от 23. VIII. 1867 г.

телно движение, засилват нашите основания да смятаме, че нито Любен Караведов, нито Еремия Петров, нито Найден Пешов[372] получили разрешение от сръбското правителство да прехвърлят българската чета през границата. Те се опирали по всяка вероятност единствено на разговорите на Иван Кулин с военния министър Миливое Блазнавац, който даже да е изразил благосклонност към идеята за българската чета, трудно допустимо е да се мисли, че е дал ясно и определено съгласие през главата на министър-председателя и министъра на вътрешните работи. При очната ставка между Е. Пешов и Н. Пешов Еремия потвърдил сведението на Найден, че действително е писал от Зайчар до военния министър[373], но нито единият, нито другият споменали нещо за отговор и още по-малко за съгласие на министъра. Възможно е Еремия да е писал не по свой почин, а от името на Иван Кулин. Но от протоколите на разпитите не става ясно как, кога и какво е писал на М. Блазнавац. Освен това Иван Кулин, който събирал доброволци край Зайчар още преди идването на Е. Петров от Белград; макар да бил в добри отношения и даже подкрепян от местните власти, не ги държал в течение на цялостния план и размерите на подготовката, която извършвал. След пристигането си в Зайчар Еремия информирал Л. Каравелов за броя на вербуваните доброволци от Ив. Кулин. Той специално изтъкнал в писмото от 3 юли, че чичо му Иван подготвил хората си, „без някой да знае за това“[374].

*

Организаторите на четата си служели с версията за съгласието на сръбското правителство, за да улеснят набирането на доброволците, като все пак се надявали

---

[372] Н. Пешов, който упорито отказвал да е твърдял, че се е срещал с министъра на вътрешните работи Н. Христич, изглежда, казвал истината, защото той бил най-малко от всички свързаи със сръбската общественост. Това личи и от показанията му.

[373] Протоколи от очните ставки между Ив. Кулин и Н. Пешов, Е. Петров и др. от 4. VIII. 1867 г.

[374] П. Миятев, цит. публ., стр. 68.

до последния момент правителството да разреши преминаването на четата и се опирали на благосклонността, декларирана от М. Блазнавац.

Възможно е Л. Каравелов също да се е срещнал с Блазнавац и да се е надявал за известно време на неговото съдействие. В статиите му от 1867 г., а и от по-късно време, където политиката на сръбското правителство се подлага на остра критика, името на Блазнавац почти не се среща като обект на тази критика.[375] За среща на Каравелов с М. Блазнавац си спомня Св. Попадич, който го завел на тази среща: „Ходихме да молим помощ за българите, които бягаха в Сърбия, и интервенция пред турското правителство, което да облекчи положението на раята... Блазнавац изслушал Каравелова и обещал да удовлетвори молбата му." Според Попадич това станало по време, когато в Белград имало българска чета със своя униформа.[376] От разказа му може да се съди, че макар да знаел в най-общи линии за какво се отнасял разговорът между Каравелов и Блазнавац, Св. Попадич не присъствувал на срещата.

Напълно логично е Л. Каравелов да е потърсил начин непосредствено да преговаря с военния министър на Сърбия. Замисляйки голяма доброволческа акция на българската емиграция в Сърбия, която акция той

---

[375] Две статии, в които Блазнавац и неговата политика са характеризирани като вредни поради проавстрийската си насоченост, едва ли принадлежат на Каравелов. Първата от тях от 12/24 юни 1868 г., както изтъква Л. Ерихонов, е писана веднага след арестуването на Каравелов — обстоятелство, което поставя сериозно под съмнение авторството му (Публицистиката, т. I, стр. 382 сл.; Л. Ерихонов, цит. съч., стр. 126). Втората статия от 19. II /3. III. 1870 г. съдържа мисли за „Сръбската империя на Душан", които не само Каравелов, но никой българин не споделял (Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 626 сл.).

[376] Г. Константинов отнася неоснователно сведенията на Попадич към по-късно време, макар че Попадич изрично свързва срещата си не с регентството на Блазнавац (т. е. не след юни 1868 г.), а с времето на легията (П. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, З. Стоянов в спомените на съвременниците си, стр. 327). Каравелов сам разказва за една своя среща с Блазнавац, но тя се касаела до затрудненията от страна на Русия спрямо вестник „Свобода", т. е. от 1871 г. (Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 607—608).

свързвал с идеята за разгръщане на въстание в масови размери в България, ръководителят на Българския комитет не ще да е разчитал само на войводата Ив. Кулин и на смахнатия монах Мартирие.

Свидетелството на Св. Попадич е важно за нас и поради друг един факт. Попадич бил изпратен да придружи Каравелов при Блазнавац в качеството си на омладински деец. Омладинската организация го натоварила да стори това. Следователно Л. Каравелов установил връзките си с Блазнавац и по линията на Омладината той му се представил не само като сънародник на българските войводи, но и като лице, ползуващо се с доверието и уважението на Омладината.

Т. Радосавлевич, добре информиран агент на Австро-Унгария от висок ранг, съобщава, че М. Блазнавац и А. Орешкович според плановете на партията на действието във влиятелните кръгове на Сърбия трябвало да ръководят подготовката и хода на евентуална война срещу Турция: Блазнавац — на Изток, т. е. към българските области, а Орешкович — на запад, към Босна и Херцеговина. Тези действия на Сърбия били според същия Т. Радосавлевич съставна част от общия план на балканските християни за акция срещу Турция.[377] Но същият този Блазнавац, който трябвало да „поведе главната част от сръбските трупи към България и се съедини с румънските групи, които ще минат през Дунава от Румъния", бил убеден привърженик на Австрия още от 1848 г.,[378] та в Сърбия съществувало мнение, че ако той знае нещо, то ще стане по-скоро известно във Виена, отколкото в Белград.[379] Андраши и приближеният му австро-унгарски консул в Сърбия В. Калай гледали на Блазнавац като на най-сигурния за тях сръбски политик с твърда проавстрийска ориентация.[380] Наистина, както показват изследванията за австро-сръбските отношения, Австро-Унгария имала в лицето на военния министър убеден и верен

---

[377] Н. Петровић, Св. Милетић и Народна странка, Грађа, т. I, Ср. Карловци, 1968, стр. 434—435.
[378] Пак там, стр. 421.
[379] Пак там, стр. 250.
[380] Пак там, стр. 556 — 557.

приятел.[381] Постепенно австрийското влияние в политиката на Сърбия се засилвало, та засегнало и княза.[382]

Пред българските, босненските и херцеговинските патриоти М. Блазнавац се представял за искрен привърженик на идеята Сърбия постоянно и ефикасно да подпомага освободителните движения, което ги въвеждало в заблуждение както по отношение на сръбското правителство, така и по отношение на самия него. Не случайно П. Хитов, който имал трезв поглед за официалната сръбска политика, смятал Блазнавац за най-искрен приятел и доброжелател на българите между управниците на Сърбия.[383]

Задкулисните действия и взаимоотношения на военния министър с Австрия не можели да бъдат известни нито на сръбските омладинци, нито на българските революционери, включително и на Каравелов. За тях на повърхността излизали заявленията му, че ще съдействува на борбата, заявления, които се оказали неискрени, и обещанията му за помощ, които били лишени от реална основа. Интересни податки за взаимоотношенията на Л. Каравелов с М. Блазнавац съдържат докладите на Ст. Веркович, който по време на разглежданите събития бил агент в Македония на сръбската правителствена организация за национална пропаганда и имал за свой център Серес. Според Веркович Каравелов бил в споразумение с Блазнавац за отстраняване на княз Михаил и осуетяване плановете на Русия за разрешаването на Източния въпрос чрез създаването на голяма сръбска държава начело с Обреновичите. За разрешаването на Източния въпрос Л. Каравелов (когото Веркович нарича „принципал Тайног бугарског комитета") бил „съгласен с Блазнавац и неговите приятели само в едно — да бъде отстранена главната пречка от техните животинско-саможивски желания (има се пред вид княз Михаил, б. м. — Кр. Ш.), а по всичко останало той мислеше съвсем различно, защото всичко онова, което наместничеството мислеше, че тряб-

---

[381] S. W. Seton — Watson, Les relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie entre 1868 et 1874, b: Le Monde slave, III—1926, № 2, p. 214, 229.

[382] Г. Јакшић — В. Вуйковић, цит. съч., стр. 433.

[383] БИА, II А 8421.

ва да принадлежи на сръбството, той смяташе, че е неприкосновено достояние на българското племе"[384]. На друго място Веркович нарича Блазнавац „грозний българоядец"[385]. Що се отнася до Каравелов, сръбският агент смята него за отговорен и виновен за съпротивата срещу сръбската пропаганда в Македония: „С неговите подшушвания започна силната хайка против сръбските училища и разпространяването на недоверие спрямо Сърбия."[386]

Свидетелството на Ст. Веркович за дълбоките различия между Л. Каравелов и М. Блазнавац показва, че даже да преговарял с военния министър, Каравелов не отстъпвал от интересите на народа си.

Независимо от всичко това през месеците юни, юли и август положението в Сърбия и проблемите от вътрешно и външно естество, които тя имала да решава, не били благоприятни за незабавна акция на княжеството срещу Турция или за подкрепа на революционното движение в България, Босна и Херцеговина.

Въстанието на о-в Крит и очакванията то да се разпростре и в други гръцки области под турско владичество (Епир и Тесалия) били в тясна връзка с плановете за въстание в България, а гръцкото и българското въстание като цяло заемали важно място в предвижданията на Сърбия за обща война на Балканите срещу Турция през 1867 г. През август с. г. общата акция на балканските народи вече твърдо била отложена. Главната инициатива за отлагането принадлежала на Сърбия. Получаването на градовете и смътните обещания на Портата да предаде под нейно управление Босна и Херцеговина изиграли много съществена роля за решението на Сърбия да отложи военната акция. Но това не било единствената причина. Княжеството не било подготвено военно за такова голямо предприятие, каквото била замислената и дипломатически вече значително напреднала обща балканска акция. В същност военната неподготвеност на Сърбия била главната

---

[384] М. Арнаудов, Веркович и Веда словене, Софил, 1968, стр. 437—438.

[385] Пак там, стр. 472.

[386] Пак там, стр. 438.

обективна пречка. Към нея се прибавял твърде осезателният и непрестанен натиск на великите сили, преди всичко западните, които се стремели и успели да осуетят освободителната акция.

Така че тенденцията на българското революционно течение за разгръщане на колкото се може по-масово движение и участието на българската емиграция в Сърбия чрез голямата доброволческа чета, организирана от Българския комитет, по принцип и по същество влизали в разрез с намеренията и възможностите на сръбското правителство. Сърбия закупила оръжие, но до края на лятото на 1867 г. не успяла да го транспортира. Австрия създавала пречки за това.[387]

През лятото на 1867 г. в сръбското княжество пребивавала руска военна мисия, която трябвало да установи доколко готова е сръбската войска за евентуална война срещу Турция. Заключенията на тази комисия съвсем не чертаели обнадеждващи перспективи. Преценката на руските офицери била, че при тогавашното състояние на въоръжението, запасите и обученост-та на войската Сърбия не била в състояние да воюва.[388] Тези заключения предизвикали неудоволствие преди всичко у амбициозния военен министър М. Блазнавац, който като австрофил се постарал да ги използува срещу Русия. Това обаче не значи, че Блазнавац бил за по-скорошна военна акция на Сърбия. Военният министър, напротив, играел роля на задържаща сила в плановете на княжеството. По-решително действувал Гарашанин, който също не дал съгласие за българската чета.

Българските патриоти нямали реална представа за политическите концепции на М. Блазнавац както по отношение външнополитическата ориентация на Сърбия, така и по отношение очакваната от всички южни славяни военна акция на Сърбия. Макар И. Гарашанин да бил против прибързани въстания, като следвал неотклонно своята програма за възглавяване и ръководство на националноосвободителните движения сред

---

[387] Н. Петровић, цит. публикация, стр. 434.

[388] С. А. Никитин, Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-е годы XIX в., стр. 285 сл.

южните славяни от Сърбия, той не бил изобщо против революционните движения и против войната срещу Турция. Ат. Николич, дългогодишен сътрудник на Гарашанин и солидарен с него, изтъква в един доклад за няколкодесетилетната си работа, че Блазнавац бил принципиален противник на решителната и активна национална политика на Гарашанин, която била в интерес и на борещите се за свобода южнославянски народи. Оттук неговите постоянни оплаквания, че Сърбия не била готова за война.[389] Въпреки задръжките и колебанията в политиката си, макар да си давал сметка, че „за онова голямо предприятие, за което се подготвяме, имаме малко оръжие", макар да знаел, че и по отношение на командния кадър положението не било задоволително[400], до срещата си с Андраши (август 1867 г.) княз Михаил поддържал по-решителен курс и смятал, че военният министър прекалява с предпазливостта си. Князът настоявал пред военния министър да ускори колкото е възможно повече подготовката на Сърбия за война. Той осмивал нерешителността на Блазнавац и княжеските шеги по адрес на военния министър били известни в Сърбия, което съдействувало за затвърдяване на убеждението, че именно княз Михаил най-определено и решително поддържа идеята за въоръжена акция срещу Турция. „Моят Блазнавац — казвал князът — иска да има резерва и за всяка чивия."[401] Едно десетилетие по-късно, когато много неща били по-ясни, Ат. Николич смятал, че Блазнавац е имал „някакви свои скрити намерения" с прекалено предпазливата си политика. Така се преценява тази политика с основание в буржоазната и в марксическата югославска историография. Някои автори (марксисти, като Н. Петрович, смятат, че в качеството си на военен министър при княз Михаил М. П. Блазнавац „систематически" и упорито саботирал въоръжаването на сръбската войска, решително застъпвайки се за помирителен, предпазлив,

---

[389] АИИ — Београд, Ат. Николић, Опис радње, 1876 г.

[400] Писмо от княз М. Обренович до И. Гарашанин от 25. VI/7. VII. 1867 г., публ. у Г. Јакшић — В. Вуйковић, цит. съч., стр. 508—509.

[401] Сл. Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила, Београд, 1933, стр. 367.

опортюнистически курс във външната политика. Поради това Блазнавац влизал в конфликти с Гарашанин.[402] Военният министър съдействувал твърде много за промяната, настъпила във външната политика на Сърбия още приживе на княз Михаил и особено след смъртта му, когато станал регент. Той бил главната фигура, която провела изгодната за Австро-Унгария политическа линия на охлаждане интереса на официална Сърбия към националноосвободителните движения в Босна, Херцеговина, България, Войводина, Хърватско, на охлаждане в руско-сръбските отношения и на активизиране сръбско-австрийското сближение.

За такова поведение на Блазнавац свидетелствуват и докладите на руските офицери, изпратени през лятото на 1867 г. в Сърбия за проверка боеспособността на сръбската армия. Кап. Снесарев съобщил на руския военен министър Д. А. Милютин, че Блазнавац правел всичко възможно да избегне влиянието на Русия. „Той не иска война през пролетта (на 1868 г., б. м. — Кр. Ш.), понеже при съществуващите обстоятелства тя не може да бъде друга освен под влиянието на Русия; във военните приготовления той отстъпва само на необходимостта."[403]

Така че Блазнавац най-малко бил човекът, който би се застъпил за подкрепа на българската доброволческа чета от съображения за подпомагане на революционното движение. Но в отношенията си с политическите си противници, както и с водачите на освободителните движения в сръбските и другите южнославянски краища той проявявал тактичност и хитрост. Заедно с Й. Ристич след 1868 г. Блазнавац съумял да обезоръжи голяма част от сръбските либерали, а у босненските, херцеговинските, българските и другите южнославянски патриоти, готови да дадат живота си за свободата, но недостатъчно опитни в политиката и поради това наивни и доверчиви, да създаде илюзии, че той е едва ли не най-искреният и най-решителният под-

---

[402] Н. Петровић. Србијански либерали и војвођански народњаци, в книгата „Око Милетића и после њега", Н. Сад, 1964, стр. 117.

[403] С. А. Никитин, Дипломатические отношения России с южными славянами, стр. 286.

дръжник на въоръженото въстание на народите и войната на Сърбия.[404]

Поведението на М. Блазнавац често предизвиквало затруднения за сръбското правителство. Така само една година по-рано през лятото на 1866 г., без да съгласува думите си със становището на княза и на министър-председателя Гарашанин, той обещал на унгарските революционери военна помощ в случай на въстание в Унгария, като при това ангажирал лекомислено правителството за съвместна акция с Прусия и Италия против Австрия.[405] По повод тази му постъпка И. Гарашанин, който заедно с княз Михаил бил в течение на сондажите, предприети от страна на Прусия и унгарците, но не намирал за благоразумно да включи Сърбия в акцията, се изразил твърде остро за Блазнавац. Наистина, както после се оказало, Бисмарк замислил тази акция като „унгарско-южнославянска диверсия", необходима му само за улесняване войната на Прусия срещу Австрия. Тогава Гарашанин писал за Блазнавац: „Този човек е или будала, или с твърде лоши намерения. Аз още искам да вярвам, че е първото... Човек би казал, че той е полудял."[406] Що се отнася до Австро-Унгария, тя била сигурна, че в лицето на Блазнавац има верен свой приятел.[407] Това потвърдил бившият консул на Австрия в Белград Т. Радосављевић, който посетил сръбската столица със специална мисия през тревожното лято на 1867 г. От срещите си с военния министър той останал доволен, защото се убедил, че Блазнавац е останал привърженик на Австрия и при Михаил Обренович, както бил при Александър Караджорджевич през 1848—1849 г.[408] При сложното поло-

---

[404] За поведението на Блазнавац през 1871—1872 г. виж у Кр. Шарова, Болгарское национальноосвободительное движение 1870—1872 и другие южно-славянские народы, в: Études historiques. т. IV. Sofia. 1968, стр. 103.

[405] H. Wendel, Bismarck u. Serbien, S. 50.

[406] Писма на И. Гарашанин до М. Лешянин от 29 и 31. VII. 1866 г., публ. у H. Wendel, цит. съч., стр. 118—119, 123.

[407] S. W. Seton-Watson, Les relations de l'Autriche-Hongrie et de Serbie entre 1868 et 1874, в: Le Monde Slave, III-1926, № 2, p. 214, 279.

[408] Н. Петровић, цит. публикация, стр. 420.

жение, в което се намирала Сърбия през лятото на 1867 г., Гарашанин надали ще да е допуснал да се повтори историята с обещанията, дадени на унгарците през 1866 г.

След като ангажирали Сърбия с незначителна за тях отстъпка — освобождаването на сръбските крепости от турските гарнизони, които имали за Турция повече морално-политическо, отколкото реално военно значение, западните държави давали на правителството да разбере, че ако не запази мира, не само не ще получи по-големи придобивки, но ще загуби и спечеленото. Върху княжеството бил упражняван постоянен натиск в това отношение от Франция, Австрия и Англия, а също и от Турция.[409] Точно през юли, когато се извършвала най-усилената подготовка на българските доброволци, Великата Порта отправила нота до сръбското правителство, с която протестирала срещу военните приготовления в страната.[410]

След преминаването на четата Великият везир по изрична заповед на султана изпратил до сръбския министър-председател протест, но не се задоволил само с него, а делегирал при И. Гарашанин специален свой пратеник, който и устно изказал голямото недоволство на султана. Турското правителство било осведомено, че на сръбска територия се подготвят хиляди доброволци, за да отидат в помощ на бунтовниците в България, и искало от Сърбия да вземе решителни мерки против това.[411] През лятото на 1867 г. отношенията между Сърбия и Турция били до такава степен обтегнати, че министър-председателят Гарашанин се опасявал да не се стигне до открит конфликт, преди Сърбия да е готова за него. Усилията на сръбското правителство по това време били насочени към омекчаване, а не към изостряне на отношенията с Портата. Ето защо от Белград двукратно било изпратено нареждане до граничните

---

[409] Јов. Ристић, Спољашни одношаји Србије новијег времена, књ. III, Београд, 1901, стр. 9—10; Л. Алексић, цит. съч., стр. 142.

[410] Г. Јакшић — В. Вуйковић, цит. съч., стр. 421.

[411] Писма И. Гарашанина Јовану Мариновићу, књ. II, средио Ст. Ловчевић, Београд, 1931, стр. 209—210. Писмо от 6/18. VIII. 1867 г.; също у Јов. Ристић, цит. съч., стр. 9.

власти да не допуснат събиране и прехвърляне на чети в Турция.[412]

През това време в сръбските управляващи среди и в общата политика на страната все по-определено си пробивала път преориентация във външната политика към Австро-Унгария и Прусия, на която не бил чужд князът.[413]

В такава обстановка и князът, който водел от-начало по-активна политика, постепенно бил спечелен за преориентиране на Сърбия и започнал да поддържа, че прибързаното вдигане на бунт в поробените области ще предизвика „напразно кръвопролитие" за народа и ненужни усложнения за Сърбия. В този смисъл князът писал на Йов. Маринович на 1/13. VII. 1867 г., т. е. непосредствено преди преминаването на Зайчарската чета, като при това имал пред вид точно българските чети.[414]

От всичко гореизложено се вижда, че обстановката в Сърбия през лятото на 1867 г. не съдействувала за активна политика на правителството спрямо Турция, а оттук и за подкрепа на българското освободително движение. Да разреши преминаването през сръбско-турската граница на големи доброволчески части в помощ на българското въстание не било нито удобно, нито изгодно за официална Сърбия. Ето защо едва ли имаме основание да приемем, при наличието на недвусмисления материал от дописките на Л. Каравелов, на сръбската документация и тази от австрийски, английски и руски произход, правителството да е давало официално съгласие за формирането на доброволческа чета в Белград и Зайчар. Вероятно е по-скоро обратното. Знаем със сигурност, че на доброволческата чета, сформирана в Белград от Българския комитет, правителството чрез Мартирие дало да разбере, че то смята изпращането ѝ в България за ненавременно. Четата в Зайчар била организирана мимо волята на централната власт, поради което последната възпрепятствувала преминаването ѝ.

---

[412] Г. Јакшић — В. Вуйковић, цит. съч., стр. 420—421.
[413] Пактам, стр. 433, 555.
[414] Пактам, стр. 433.

Сръбското правителство не било изобщо чуждо на идеята на негова територия да бъде създаден център на българското освободително движение. Въпросът е обаче в това, как си представлявало то функциите и прерогативите на този център и към какво се стремели българите. През пролетта на 1866 г. между Министерството на външните работи и сръбската дипломатическа агенция в Цариград във връзка с оживлението в освободителното движение на Балканите бил разискван и въпросът за необходимостта от организиране на силите на българите, тъй като се преценявало, че нито в Букурещ, нито в Цариград съществува тяхно организационно средище. И. Гарашанин имал отдавна изработена концепция за Сърбия като ръководна сила в освободителното движение на южните славяни. От своя страна Й. Ристич, по това време дипломатически агент в Цариград, смятал, че при липсата на български политически център в турската и румънската столица „остава ние да се погрижим да се създаде той, доколкото е възможно в Сърбия". При това Ристич знаел за опасенията на част от българската интелигенция да не би Сърбия да погълне България и поради това смятал, че не е в интерес на сръбската политика тази интелигенция да формира център.[415] По-късно Ристич уведомил Гарашанин, че руският посланик в Цариград насочил Българския комитет в Букурещ, т. е. възобновилата своята дейност Добродетелна дружина, към сътрудничество със Сърбия, когато членовете на тази организация поискали съвет от Офенберг какво да правят в съществуващата обстановка. Това станало в началото на активизирането на Добродетелната дружина и на съвместната ѝ дейност със сръбското правителство, което трябва да се отнесе към ранната есен на 1866 г. според доклада на Ристич с дата 27. IX./9. X. 1866 г.[416]

Становището на сръбските правителствени среди към евентуално възникнала българска организация за политическо освобождение било пределно ясно установено още през 1866 г.: да ѝ се съдействува, ако прие-

---

[415] АИИ, заост. Јов. Ристића, 11/366, XI/8. Президиал № 27 от 15. IV. 1866 г.

[416] Пак там, 11/472, XI/8.

ме прякото ръководство и насока от сръбска страна и обратното, да не ѝ се оказва подкрепа, ако не споделя сръбската политика. В същия дух било и принципиалното отношение на правителството към евентуално въстание и към намесата на Сърбия чрез война. Пред руския император и неговия канцлер Горчаков пратеникът на княз Михаил Обренович Йован Маринович заявил през ноември 1866 г., че Сърбия ще се реши да започне въоръжена акция само в случай, че гръцкото въстание и четническата война доведат до общо въстание и хаос в Турция. Това становище на официална Сърбия срещнало одобрение у представителите на царска Русия.[417] Но гръцкото въстание не взело очакваните размери на материка, а четническите действия в България, Епир и Тесалия не прераснали в общо въстание. Така че ръководейки се от най-общите принципиални и тактически съображения, Сърбия нямала основания през лятото на 1867 г. да подкрепи българските доброволци, при това изпратени от организация, която не се подчинила на контрола на правителството. Те тръпнали за България в момент, подходящ за разгаряне на по-масово движение в българските земи, но неблагоприятен за политиката на сръбското княжество по това време.

Българският комитет в Белград, създаден от Л. Каравелов, изглежда, не бил от типа на послушните поделения на държавната национална организация, пряко подчинени на официалната сръбска политика, каквито правителството създало в Босна и Херцеговина, защото по най-съществения въпрос — въстанието в България, той не се вслушвал във внушенията да отложи изпращането на доброволците през Зайчарско в България. Възможно е правителствените среди да са подкрепяли в началото създаването на комитета, но стремежът на неговите членове и преди всичко на Л. Каравелов, Е. Петров и Н. Пешов, както и на Ив. Кулин да изпратят на всяка цена чета от Сърбия, за да изпълнят плана за разрастване на българското движение, показал, че комитетът се ръководи преди всичко от интересите на българското движение, а не от моментна-

[417] Гр. Јакшић — В. Вуњковић, цит. съч., стр. 304—305.

та политика на Сърбия. Това било и главната причина, която предизвикала мерките срещу доброволците от страна на Княжевацкия окръжен началник по нареждане на правителството.

Вярно е, наистина, че Сърбия не била в състояние да подкрепи военно и дипломатически едно българско масово движение, но също така факт е, че колкото по-големи размери вземало това движение, толкова по-благоприятни изгледи имало за България, а и за Сърбия. Австрия току-що била получила тежък удар във войната с Прусия, а последната трябвало да закрепва успеха си, така че тези две сили не били в състояние да се намесят при евентуално изостряне на Източния въпрос. Франция, застрашена от Прусия и твърде заинтересувана в материалното си и политическо влияние в Турция, държала на нейната цялост, но сама не можела да противодействува достатъчно ефикасно.

Поради затрудненото си положение Австро-Унгария и Франция, подкрепяни от Англия, се опълчили твърде енергично срещу усилията да се разшири българското въстание. Френският и английският консул в Белград получили специални инструкции в този смисъл и ги изпълнявали ревностно. Двамата консули били особено разтревожени от слуховете за доброволческата българска чета на сръбско-турската граница и се озовали там точно около датата, определена за преминаването на доброволците. Английският консул Лонгуърт предприел пътуване из България и в докладите си се стараел да представи положението на българското население в далеч по-благоприятна светлина, отколкото действителността давала основание. Но заедно с това той не скривал тревогата си от положението сред българския народ.

Представителите на Англия и Франция в сръбското княжество упражнявали постоянен натиск върху правителството на Гарашанин да се откаже от всякакво съдействие на българските бунтовници. Австрийският им колега действувал в същия смисъл, умело засилвайки влиянието на своята страна в Сърбия.

Що се отнася до политиката на Русия, тя била изразена добре от ген. Н. П. Игнатиев през лятото на 1866 г. В разговор с И. Ристич той му дал да разбере,

че Сърбия не бива да остане пасивна при всеобщото възбуждение, което обхващало Балканите. На въпроса на Ристич, как трябва да постъпи Сърбия в случай на въстание в славянските области на Турция, руският пратеник отговорил, че това ще зависи от значимостта на въстанието. Ако народите пламнат за миг като слама, той не би съветвал Сърбия да поставя на карта своята съдба.[418] От това се разбира колко важно било въстанието в България да добие възможния максимален обхват. Ген. Н. П. Игнатиев изразил пред Ристич мнение, че Сърбия трябва да бъде много внимателна в действията си, да се приготовлява и едновременно да се договаря с народите.[419]

В същото време в поверително писмо от 19. IX. 1866 г. Игнатиев съобщил на руския консул в Букурещ Г. Г. Офенберг, че за Русия е желателно той да внуши на членовете на Добродетелната дружина „да се сближат със Сърбия и да встъпят в съглашение с нея в случай на преврат на Балканския полуостров". Офенберг от своя страна трябвало да съдействува на благонадеждните българи за сближението им със сръбския дипломатически агент в Букурещ.[420]

Както е известно, по някои въпроси на външната политика на Русия Н. П. Игнатиев имал схващания, които не съвпадали с официалната линия на неговото правителство. През лятото на 1866 г. той доказвал на Горчаков, че духовете в Турция все повече и повече се разпалват и че народите няма да чакат време за освобождение, удобно за Русия. Ако Русия не използува положението, друга сила, най-вероятно Австрия, ще направи това. Ето защо най-благоприятната и за Русия, и за народите позиция е тази на невмешателство на великите сили. Тази позиция трябва да бъде потвърде-

---

[418] АИИ, ~ заост. Јов. Ристића, 11/311, XI/8. Президиял на Й. Ристич до м-ра на външните работи от 27. VI. 1866 г.

[419] Пак там, 11/318, 11/8. Президиял на същия до същия от 28. VI. 1866 г.

[420] А. А. Улунян, Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60—70-х годов XIX в. (По донесениям русских дипломатов), ИИИ, т. 20, 1968, стр. 269.

на от руското правителство, като решението на Източния въпрос се остави на самите народи.[421]

Н. П. Игнатиев смятал, че невмешателството на силите може да се осигури чрез един съюз на Русия с Прусия, а по възможност и с Англия. През ноември 1866 г. руският посланик в Цариград изложил пред сръбския консул Й. Ристич вижданията си за три възможни пътя за разрешаване на Източния въпрос в момента: 1) чрез споразумение със силите, което, макар и желателно, му изглеждало химерично; 2) по пътя на автономията за поробените народи под сюзеренството на Турция и 3) чрез въоръжена борба на народите наследството да се подели между законните наследници. Третия път в съществуващата обстановка Игнатиев по това време смятал за най-подходящ.[422] В разговорите си с Ристич той, разбира се, не изразявал изгодите за влиянието на царска Русия на Балканите, които интересували на първо място един руски политик. Но позицията на Игнатиев за народните движения обективно съвпадала със стремежите на поробените народи. Не съвпадала обаче с тези стремежи определената тенденция движенията да бъдат направлявани и дозирани в зависимост от политиката било на велика Русия, било на малка Сърбия. В разрез с подобна тенденция и в съгласие с народните въжделения и възможностите едно по-силно движение да предизвика и по-активна подкрепа от благоприятно настроените сили, преди всичко от Русия, Българският комитет и Л. Каравелов действували за разширяване на освободителното движение в България.

Официалната политика на царска Русия обаче се развила по-различно от концепцията на ген. Игнатиев. При срещата си с българските депутати през есента на 1867 г. Директорът на Азиатския департамент П. Н. Стремоухов изразил ясно нейната същност по следния начин: „По причина на важни вътрешни преобразования Русия ще се въздържи от война, по-

---

[421] АИИ, заост. Јов. Ристића, 11/320, 11/8. Президиял Й. Ристич до м-ра на външните работи от август 1866 г.

[422] Пак там, 11/186, XI/7. Президиял от Й. Ристич до м-ра на външните работи от ноември 1866 г.

ради това тя не само не е възбуждала единоверците си в Турция към въоръжено въстание, но ги увещаваше да отложат решителната борба до по-благоприятни обстоятелства, тъй като тя не може да обещае поддръжка на техните стремежи с въоръжена сила... Нашите съвети към българите могат да се заключават само в увещание да не действуват прибързано и да съгласуват своите планове със Сърбия, която притежава вече правителствен център и някои условия за енергично действие."[423]

Букурещкото дипломатическо представителство на Русия провеждало официалната руска политика на въздържаност и в този смисъл Офенберг посъветвал Добродетелната дружина да не допусне в никакъв случай четите на П. Хитов и Ф. Тотю да разбунтуват народа или да насърчат революционните настроения. В същата насока били и съветите на сръбското правителство.[424]

*

Г. С. Раковски в Румъния, П. Хитов в Стара планина и Л. Каравелов, Ер. Петров, Ив. Кулин и Н. Пешов в Сърбия в съгласие с борческите настроения сред народа и емиграцията се опитали, наистина неуспешно, но все пак се опитали да разпалят въстанието. Дейността на Българския комитет в Белград по набиране на доброволци и по прехвърлянето им през сръбско-турската граница били насочени към разширяване на освободителната борба, а политическата обстановка можела да способствува за по-скорошно поставяне и разрешаване на Източния въпрос. Тази активност на комитета, неуморните и настойчиви призиви на Л. Каравелов към Сърбия да излезе от пасивното си поведение, както и мерките на правителството против Зайчарската чета показват убедително, че организационният център, който Каравелов създал в Белград, се различавал съществено от онзи център, който бил проектиран от И. Ристич през 1866 г.

Дейността на Л. Каравелов и на Българския комитет в Белград не била свързана с тайната държав-

[423] А. А. Улунян, цит. публ., стр. 284.
[424] Гр. Јакшић — В. Вуићковић, цит. съч., стр. 384.

на организация за национална пропаганда. Тази организация се ръководела от И. Гарашанин и ако Българският комитет на 12-имата бил създаден под негово наблюдение и като поделение на общата мрежа, нямало основание за враждебност, така очевидно демонстрирана между Л. Каравелов и сръбското правителство. Ако бил запознат с някакви по-далечни и сигурни проекти на тайната организация за по-нататъшно въстание в България с подкрепата на Сърбия, пламенният, но с твърде реалистичен поглед автор на дописки в руските и сръбските вестници все пак би намерил достатъчно аргументи в тези проекти, за да сдържи острото си перо и критиката си тъкмо срещу онези лица от правителството, които командували организацията.

В разгара на преговорите между Добродетелната дружина и министър-председателя И. Гарашанин Л. Каравелов не се поколебал да отправи унищожителна характеристика на неговата политика спрямо поробените народи в Турция и специално спрямо българите, наричайки я „безсилна и нищожна".[425] Той осъдил рязко преговорите между сръбското и гръцкото правителство за подялба на български територии и упрекнал Гарашанин, че не съдействува на българската емиграция да се присъедини към борбата на своите братя.[426] Той му напомнил подобно неразбиране от страна на сръбското правителство на действителните интереси на сърби и българи, проявено и в по-предишни критични политически моменти.[427]

И. Гарашанин и правителството също дали достатъчно доказателства, че не смятат дейността на Л. Каравелов през 1867 г. в Сърбия полезна и необходима за тяхната политика спрямо неосвободените южни славяни. Печатните пропагандни материали, които Л. Каравелов и Българският комитет подготвяли, не допадали на правителството. Така „Прогласът", който българите в Белград съставили „за осветляване българската народна борба" и искали да отпечатат там, бил забранен от цензурата. Това предизвикало възмущението

---

[425] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 231
[426] Пак там, стр. 260.
[427] Пак там, стр. 276.

не само на българските родолюбци, но и на техните приятели — омладинците.[428] Същия „Проглас“ Л. Каравелов изпратил в „Голос“, където бил публикуван с подпис „Южный славянин“.[429] Редакцията на „Голос“ обяснява (несъмнено по сведения на дописника си от Белград), че „писмото“ било изпратено най-напред, за да бъде отпечатано в сръбските вестници, „но сръбската цензура не разреши“.[430] Може би по същите причини Л. Каравелов изпратил и друг важен документ „Прокламацията до българския народ“ от 1 юни във в. „Голос“, където тя била отпечатана с подпис „Балкански родолюбец“.[431]

Не срещнало благосклонност у сръбското правителство също така старото желание на Каравелов да издава вестник на български език. Дори опитите да получи разрешение чрез Ал. Андрич,[432] редактор на в. „Световид“ и човек, гледан с добро око от правителството, не успели. Във в. „Македония“ на П. Р. Славейков,[433] в „Голос“, „Застава“ и „Даница Илирска“ проникнало известие за намеренията на Андрич да издава български вестник, но вестникът не се появил нито под заглавие „Братски труд“, за каквото наименование Л. Каравелов писал на Л. Гай,[434] нито под заглавие „Братски съюз“, за чието предстоящо излизане през август информирали „Голос“[435] и „Москва“[436]. „Застава“ протестирала на няколко пъти срещу това, че на Каравелов не било разрешено да издава вестник, така необходим за българското освободително движение. Омладинският вестник съобщил, че българският патриот Каравелов искал да издава „политически лист на български език“, но министърът на вътрешните ра-

---

428 Застава, год. II, бр. 63 от 30. VI. 1867 г.

429 Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 275.

430 Пак там, стр. 278.

431 Пак там, стр. 245—248. Акад. М. Димитров е направил сравнения между текста на прокламацията и статии в „Свобода“, които доказват авторството на Л. Каравелов.

432 М. Димитров, Л. Каравелов, Биография, стр. 135.

433 Македония, год. I, бр. 39 от 26. VIII. 1867 г.

434 Публицистиката на Л. Каравелов, том I, стр. 580.

435 М. Димитров, Л. Каравелов. Биография, стр. 136.

436 Москва, бр. 96 от 1. VIII. 1867 г.

боти не дал съгласие за това.[437] Омладинският орган изтъквал колко несправедливо е подобно отношение към един борец за свободата на своя народ, същевременно искрен приятел на сръбския народ, и протестирал против гоненията, предприети от правителството срещу него. „Каравелов е учен човек, честен патриот, обича Сърбия, защото му е сестра по племе, защото знае в каква връзка е съдбата на Сърбия с тази на България. И белградското правителство пак гони този човек!“[438]

Наистина още през септември 1867 г., т. е. съвсем наскоро след опита на доброволческата чета да мине в България, правителството на И. Гарашанин дало на Л. Каравелов да разбере, че той трябва да напусне сръбското княжество.[439] Мерките срещу Каравелов съвпадат с преследванията срещу дейците на Омладината, най-много проявени в критика на правителството, но „провиненията“ на българския приятел на омладинците не се ограничили само в солидарността му с последните и в активното му участие в живота на Омладината. В писмо до А. А. Краевски от 11 октомври той сам съобщава причините, които били основните за неговото екстерниране: борбата му за единство на славянските народи и за освобождението на българите.[440] „Обвиняват ме още в това — пише Каравелов, — че през лятото съм вземал участие в българското въстание и съм писал прокламации към българите.“[441] Разказвайки това, дописникът на „Голос“ не опровергава участието си в българското въстание, нито пък съставянето на прокламации във връзка с него, а, напротив — заявява, че ще продължи започнатото въпреки преследванията, които го очакват.

---

[437] Застава, год. II, бр. 89 от 24. IX. 1867 г.

[438] Пак там, бр. 95 от 15. X. 1867 г.

[439] Първото съобщение в „Застава“ за това е публикувано на 24 септември.

[440] Публицистиката на Л Каравелов, т. I, стр. 582.

[441] В. „Публицистиката“ са поместени две прокламации (стр. 245, 258). Освен това в дописка от 20 август (стр. 307) се споменава, че неотдавна е излязла на български език „Прокламация“, която дописникът обещава да съобщи. Значи тя е нещо различно от вече отпечатаните в същия вестник „Голос“. В „Публицистиката“ обаче няма поместена друга прокламация.

Доколкото официалната политика на Сърбия през 1867 г. се различавала от разбиранията на Л. Каравелов за необходимостта от масово въстание в България и незабавна подкрепа от страна на правителството, инициативите на Българския комитет и острата критика на неговия ръководител срещу И. Гарашанин предизвиквали съпротива и затруднения от страна на властния и консервативен сръбски министър-председател. Гарашанин не само не гледал на Каравелов като на човек, подходящ за своята политика и в крайна сметка за политиката на Сърбия, но изпитвал нескривано раздразнение от активния, буен и непокорен българин. Няколко години по-късно, когато Л. Каравелов се озовава отново в Белград, Гарашанин, вече в пенсия, ще се провикне възмутено от своето имение в Гроцка: Вагабонтинът Каравелов се разхожда свободно из Сърбия![442] В пълно единодушие с бившия министър-председател и дългогодишен ръководител на правителствената национална организация един от агентите на тази организация в Македония — Ст. Веркович, ще излее през 1882 г. омразата си към Каравелов, омраза колкото негова, толкова и на върхушката около Гарашанин и на агентурата му. В изложение до тогавашния министър-председател М. Пирочанац бившият сътрудник на Гарашанин моли за подкрепа и излага заслугите си за сръбската пропаганда в Македония, като приписва на Каравелов всички неуспехи на тази пропаганда. В тази връзка Веркович го нарича „бездушния принципал на прословутия Български таен комитет", а заради враждебното отношение на нашия революционер към княз Михаил и към сръбските планове за Македония му дава характеристика като „човек безсъвестен и без всякаква нравственост". Именно Л. Каравелов според Веркович „обърна тайно внимание на българите за голямата опасност, която може да ги намери в бъдеще", „разбирайки сръбските училища по селата".[443]

Не лични чувства, нито само изисквания на политиката на княжеството в момента определяли отно-

---

[442] Писма И. Гарашанина Ј. Маринковићу, Београд, 1931.
[443] М. Арнаудов, Веркович и Веда Словена, 1968, стр. 438.

шението на правителството на И. Гарашанин към плановете на Л. Каравелов, както и отношението на Веркович към човека, който дал извънредно ласкава оценка за неговите трудове.[444] Коренно противоположни възгледи за пътищата към националното освобождение на българския и другите южнославянски народи и за взаимоотношенията между сърби и българи ръководели двамата големи политици. На консервативната буржоазна концепция на И. Гарашанин за дипломатически комбинации и взаимно надлъгване, за подчиняване и използуване на революционното движение от властвуващата буржоазия и династия Л. Каравелов противопоставял революционната теория за непосредствено участие на народа в борбата за свобода и в управлението след извоюването на тази свобода, за равноправни и справедливи отношения между народите, против проектите на балканските държавници да си поделят България. Ето защо той бил неприемлив за Гарашанин, както и политиката на Гарашанин била неприемлива за Каравелов. Правителството не подкрепило неговите революционни инициативи, попречило му да издава вестник и накрая го екстернирало.

Показателен е фактът, че и след падането на И. Гарашанин от власт (ноември 1867 г.) Л. Каравелов не бил желан от управляващата върхушка в княжеството. Той бил заставен да напусне страната на 19 февруари (3 март) 1868 г., т. е. няколко месеца след като Гарашанин напуснал министър-председателското място. Непосредственият повод сега били критични статии за Сърбия в „Голос", за които князът и министрите подозирали, че принадлежат на белградския дописник на този вестник.[445] Но въпросните критични статии в „Голос" представлявали само последната капка. Защото още през пролетта на 1867 г., когато се стараел дипломатично и тактично да премълчава проявите на сръбското правителство, които били неприемливи за него, Л. Каравелов не се радвал на симпатиите на това правителство. Неговото поведение, политическите му възгледи и дейност влизали в разрез с политиката и

[444] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 75, 115.
[445] М. Димитров, Л. Каравелов, стр. 143.

концепциите на официална Сърбия както по въпроса за българското освободително движение, така и по отношение на Омладината и нейните патриотични планове. Л. Каравелов се различавал от сръбското правителство и по възгледите си за съюза между южните славяни в борбата за свобода и след освобождението. И макар че в неговите дописки в „Голос“ се говорело за Михаил Обренович като бъдещ княз на българи и сърби, управляващите не си затваряли очите пред твърде съществените различия между политическия мироглед на Каравелов и този на неговите сънародници около Добродетелната дружина. Докато с последните сръбското правителство така или иначе преговаряло и сътрудничело, за Л. Каравелов то не намерило основание да му даде дори съдействието, което на времето оказало на Раковски за издаване на вестник. От свое гледище правителството на И. Гарашанин постъпвало логично и разумно. Опитът с Раковски показал на официална Сърбия неудобствата от съюз с представителите на революционните сили. С Л. Каравелов, който достатъчно открито и ярко изявил още по-опасни революционни идеи, Гарашанин нямал основание да сътрудничи. Пропагандата на руските революционно-демократични идеи сред сръбската младеж от страна на Каравелов, прибавени към революционната концепция за националното освобождение, правели от него опасен противник, а не съюзник на властниците. Не у него и не у революционно настроената емиграция, а у „солидните“ по социално положение, по консервативни възгледи и връзки с Русия членове на Добродетелната дружина сръбското правителство виждало надежден и сроден нему контрагент за преговори и договаряне.

Действителното отношение на правителството към доброволческата чета, подготвяна от Българския комитет, ясно се проявило и в мерките спрямо Е. Петров, Н. Пешов и Ив. Кулин. След разследванията на граничните власти, заедно със сръбските длъжностни лица, обвинени, че са подпомогнали или улеснили събирането и прехвърлянето на четата, били дадени под съд и Ив. Кулин и Ер. Петров, понеже като сръбски поданици носели отговорност пред зако-

ните.[446] Ако на тази присъда има известно основание да се гледа като на формален акт, необходим на правителството, за да докаже пред Турция и западните страни своята непричастност в революционната подготовка на българската емиграция в Сърбия,[447] не така стоят нещата с по-нататъшните мерки спрямо българите, замесени в организирането на четата и замислите за въстание. След неколкократни предупреждения Л. Каравелов бил екстериран от Сърбия и причините били както неговите критични дописки срещу правителството и княза, така и участието му в подготовката на въстание в България.[448] Ако сръбското правителство смятало Българския комитет начело с Л. Каравелов и предприетата от него акция за свое дело, не би обосновало решението си за екстернирането точно с революционната дейност на пламенния българин.

Няколко месеца по-късно, през пролетта на 1868 г., по заповед на военния министър М. Блазнавац от легията били отстранени Еремия Петров и Найден Пешов поради това, че през 1867 г. ходили да бунят българите.[449] С тази постъпка военният министър демонстрирал още един път отрицателното си отношение към българската доброволческа чета и двама от нейните ръководители.

Още няколко обстоятелства от дейността на Л. Каравелов през 1867 г. свидетелствуват, че Българският комитет в Белград, създаден от него, не съставлявал поделение на тайната сръбска национална организация. Между най-изтъкнатите представители на тази организация били Матия Бан и Антоние Орешкович. Първият — висш чиновник и книжовник, имал дългогодишен стаж на служба точно в държавната организация за национална пропаганда в неосвободените южнославянски области и за известно време бил едно от

---

[446] ДАСРС, цит. преписка, Присъда на Църноречкия съд за Йов. Аранджелович (Кулин), Ер. Петрович, Г. Цветков и Милия Петрович от 15. XI. 1867 г.

[447] Дж. Игнятович, Два разказа на Л. Каравелов, стр 4.

[448] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 582.

[449] Бележник на Ив. П. Х. Кършовски, публ. у Д. Т. Страшимиров, В. Левски, стр. 618.

най-доверените лица в нея.[450] Вторият — бивш офицер от австрийската армия, която напуснал и доброволно се поставил на разположение на сръбското правителство, също работел в тайната организация. Човек с добра военна подготовка, запознат с вътрешните въпроси на австрийската армия, Орешкович бил същевременно крайно неспокойна личност. Той предприемал често пъти на своя глава преговори и инициативи, несанкционирани от княжеското правителство, и го поставял в затруднително положение. Така през 1866 г. в навечерието и по време на Австро-пруската война Орешкович действувал за ангажиране на сръбското княжество в бунтовническа акция против Австрия, координирана с военните действия на Прусия и Италия, и евентуално въстание в Далмация, Хърватско и Унгария.[451] Тази акция не била подкрепена от княз Михаил и от министър-председателя И. Гарашанин, а само създала главоболия на Сърбия.[452] През март 1867 г. А. Орешкович представил на Гарашанин разгърнат план за въстание в Босна и задачите на Сърбия във връзка с него.[453]

Но въпреки своя стремеж да тласне Сърбия към действена политика даже мимо волята ѝ, А. Орешкович бил доверено лице на управляващите и не се ползувал от симпатиите на Омладината, особено на радикалното ѝ крило. В неговото поведение имало доста неясни и противоречиви страни, които предизвиквали въздържаност у мнозина от омладинците. Не бил обичан и Матия Бан като правителствен довереник.[454] Неговото име придобило характер на нарицателно за чиновник, който бил готов често да променя възгледите си съгласно изискванията на управляващите и да клевети политическите противници на режима. Като литератор (драматург и поет) и журналист М. Бан бил же-

---

[450] M. Ekmečić, Ustanak u Bosni, стр. 39, 135.

[451] За това виж H. Wendel, Bismarck u. Serbien, S. 35 ff; J. A. v. Reiswitz, Belgrad — Berlin, Berlin — Belgrad (1866—1871), München — Berlin 1936, S. 63, 217.

[452] Г. Јакшић — В. Вуйковић, Спољна политика Србије за владе кн. Михаила, стр. 265.

[453] Пак там, стр. 358—359.

[454] M. Ekmečić, цит. съч., стр. 39, 195.

стоко осмиван от омладинците.[455] Но не само слабостите на Бан — книжовника предизвиквали недоволство и възмущение у Омладината. Между нейните привърженици и послушния (даже престараващ се) чиновник съществували дълбоки идейни различия. М. Бан се отнасял враждебно към революционните тенденции в омладинското движение и преследвал педантично изразителите на тези тенденции, както и всяка проява на непокорство и несъгласие с княза и правителството. Той донасял на властите за омладинците и създавал настроения срещу тях, пречел на дейността им и с постоянните си подшушвания засилвал недоверието на управляващите.[456] Ето защо Омладината се отнасяла враждебно към него и остро критикувала политическите му прояви.[457]

Няколко години по-късно, през бурната 1871 г., М. Бан съставил специален доклад против революционната дейност на Омладината, в който изразил както своята непримиримост към политическия й радикализъм, така и непримиримостта на управляващата върхушка, консервативна през 1867 г., либерална през 1871 г., но и в двата случая отрицателно настроена към революционните тенденции в Омладината, към връзките и симпатиите на нейните дейци спрямо революционните течения и групировки в балканските страни и в Европа.[458]

Омладинците, особено привържениците на Св. Маркович, рязко се противопоставяли на политическите прояви на М. Бан. Св. Маркович заклеймил публично М. Бан и неговата компания продажни журналисти, които в угода на управниците нападали всяко прогресивно движение и всяка прогресивна мисъл, пръскали клевети и интриги срещу напредничавите хора в Сърбия и извън нея. Длъжността, която те изпълнявали, Маркович нарекъл „обществен шпионаж“[459].

---

[455] В. Вулетић, Св. Марковић и руски револуционарни демократи, стр. 212.

[456] Застава, год. II, бр. 8 от 26. I. 1867 г.

[457] Пак там, бр. 115 от 24. XII. 1867 г.

[458] АИИ — Београд, заост. М. Бана, I/47, к. 57.

[459] Св. Марковић, Сабрани списи, т. II, Београд, 1965, стр. 260.

М. Бан бил правилно преценен и от Л. Каравелов, който не скривал антипатиите си към него. В литературно-критическите си статии и в повестта „Је ли крива судбина?“ той му дава унищожителна характеристика.[460] Каравелов твърде добре разбирал враждебността на М. Бан към революционния метод на борба за освобождение и заедно с това си давал сметка за шовинистичните възгледи, застъпвани от него, и за вредата, които те носели за освободителното движение на южните славяни.[461] Великосръбските идеи на Бан и кръговете, от които той изхождал, подкопавали възможностите за реализиране на действителен съюз между южните славяни в борбата за свобода и след освобождението им. Оттук и Каравеловата яростна и справедлива реакция срещу М. Бан и нему подобните.

Не по-положително отношение имал Л. Каравелов и към А. Орешкович. Той споделял разпространеното в Сърбия мнение, че Орешкович служи на австрийското, а не само на сръбското правителство.[462] По време на Омладинската скупщина (август 1867 г.) Б. Запрянов, който бил един от българските гости на Омладината, попаднал на квартира у Орешкович. Това обстоятелство предизвикало недоволството на Каравелов.[463] По-късно в полемиката си със Запрянов той го упреквал, че е избрал за свой хазяин тъкмо непопулярна личност като Орешкович, с което се е самоизолирал от почтените хора в Сърбия, от представителите на народа, недоверяващи се на Орешкович, а поради това и на неговия гост. С други думи, още през 1867 г. Каравелов не смятал А. Орешкович за човек, на който той или който и да е българин може да се довери и с когото да има даже външен контакт. Явно е в такъв случай, че самият Каравелов не принадлежал към хората като А. Орешкович, които служели на сръбската държавна организация. Иначе логично би било да се въздържа от открита критика дори ако изпитвал лич-

---

[460] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 472, 475.

[461] И. Конев, Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX в., София, 1964, стр. 24—25.

[462] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 304.

[463] Пак там, стр. 456.

на антипатия спрямо него. Впрочем, както добре личи от собствените думи на Каравелов, съображенията му срещу Орешкович били определено политически.

И така не само срещу И. Гарашанин, И. Мариновић и Н. Христић, но и спрямо М. Бан и А. Орешковић, изявени привърженици на официалната политика на Сърбия и най-изтъкнати дейци на тайната държавна организация за национална пропаганда, в чиито задачи влизала и подготовката — идейна и организационна — на народа в неосвободените сръбски, далматински, хърватски и български земи под турска или австрийска власт, Л. Каравелов имал отрицателно и дори враждебно отношение.

*

В светлината на приведените факти и съображения стават ясни някои съществени страни от дейността на Българския комитет в Белград и преди всичко характерът на взаимоотношенията му със сръбското правителство. Данните за формирането на комитета, за политическите намерения и цели, които довели до създаването му, са доста оскъдни, за да можем въз основа само на тях да направим пълно обосновано категорично заключение за началния етап от съществуването му. За втория етап — набирането на доброволци, събирането на средства и подготовката на четата изворовите данни, с които засега разполагаме, показват, че Българският комитет действувал самостоятелно, а неговият ръководител Любен Каравелов без много церемонии отстранил от работите на комитета лицето, което направило опит да осуети изпращането на четата с аргументи, изнесени от името на военния министър. С решимостта си да действува мимо волята на правителството, с практическата си работа по организирането, въоръжаването и подготовката на доброволците и с постоянната публична критика от страна на Л. Каравелов Българският комитет в Белград показал, че е самостоятелна българска политическа организация. Най-значителен дял в това се падал на Каравелов.

При организирането на Българския комитет в Белград, при набирането на доброволци и при сформирането на Зайчарската чета „ученият бунтовник“ Лю-

бен, Каравелов се проявил като извънредно енергичен и решителен политик, той преценил правилно общата атмосфера в Сърбия като благоприятна за акцията от страна на българската емиграция и се опитал да спечели правителството за тази акция. Начинът, по който действувал Българският комитет, и замислите за четата обаче явно не съвпадали с плановете на официална Сърбия в този момент. Ето защо Л. Каравелов не успял да убеди сръбското правителство, че е необходимо то да съдействува на българските чети. Напротив, от страна на министър-председателя И. Гарашанин и министъра на вътрешните работи Й. Маринович, по-късно Н. Христич, той срещнал затруднения. А това били хората, които държели в свои ръце държавната мрежа за национална пропаганда в Босна, Херцеговина, Стара Сърбия, отчасти и в България и която те активизирали в случай на нужда. Не случайно през 1867 г. в Босна и Херцеговина въпреки борческите настроения там не се разгърнали по-значителни вълнения. Започналото брожение не срещнало подкрепата на Сърбия, а на дейците от Босна и Херцеговина се внушавало, че е необходимо да запазят мир.

При това първоначално (март 1867 г.) сръбското правителство предвиждало в своята програма за югославянска политика, предложена от Гарашанин на видния хърватски политик Щросмайер, в Босна, Херцеговина и България да се вдигнат локални движения, като в Босна и Херцеговина бъдат прехвърлени чети от Сърбия, Черна Гора и Хърватско.[464] Но по-късно правителството било съблазнено от надеждата, че ще може да получи управлението на двете провинции под турска власт или поне Босна по мирен път с тенденция да ги присъедини към Сърбия. Тези илюзорни надежди, неподготвеността за сериозен военен конфликт с Турция и все по-настъпателното влияние на Австро-Унгария върху княза и част от управляващата върхушка отклонили Сърбия от замислената първоначално революционна акция в Босна и Херцеговина. Ето защо известният херцеговински борец за свобода Мичо Лю-

[464] Гр. Јакшић — В. Вуковић, Спољна политика Србије, стр. 497 сл.

бибратич, свързан и със сръбската правителствена организация за национална пропаганда (него Гарашанин изпратил през 1866 г. в Херцеговина да подготвя там въстание, а през пролетта на 1867 г. извикал в Белград, за да го отстрани от непосредствена дейност[465]), изразявал недоволство от линията на правителството. Аналогична била линията на последното и спрямо българите. Но въпреки несъгласието на официална Сърбия Л. Каравелов продължил работата на Комитета по прехвърляне на доброволци в България, стремейки се да осъществи плана за разрастване на революционното движение. Заедно с това той рязко и справедливо критикувал правителството на Гарашанин, задето не подкрепило акцията на българската емиграция в Сърбия.

Българският комитет в Белград носел облика на самостоятелна българска освободителна организация. Доколкото имал връзки със сръбското правителство, за които сведенията са оскъдни, тези връзки се състоели в това, че Л. Каравелов търсел помощта на свободното княжество и смятал, че задължението за свободна Сърбия да даде тази помощ е естествено и разбиращо се от само себе си, както естествен и разбираш се от само себе си бил за него принципът на пълно равенство и независимост, който трябвало да служи за ръководно начало в българо-сръбските отношения — в хода на общата борба срещу общия противник, след освобождението на южните славяни и в замисляната обща южнославянска федеративна държава.

На тези свои възгледи Л. Каравелов останал верен и в по-нататъшната си дейност, включително и тогава, когато липсата на средства, каквито българските богаташи около Добродетелната дружина отказвали на революционната партия, го заставила да приеме материална помощ от сръбското правителство, за да издава „Свобода“ и „Независимост“ и да може да сее чрез тях семето на свободата и революцията сред своя народ.

---

[465] Пак там, стр. 346.

Ѳ глава

Връзки на Българския комитет и Л. Каравелов с освободителните движения в други страни

Политическо сътрудничество между Л. Каравелов, Българския комитет и Обединената сръбска омладина

Българският комитет, Л. Каравелов и емигрантите в Сърбия се решили да предприемат и предприели подготовката на големи доброволчески части в Сърбия, които опитали да прехвърлят в България, като се опирали на среди от сръбската общественост вън от правителството, за които било неприемливо пасивното поведение на официална Сърбия. Хората от тези среди също както Каравелов смятали, че е настъпил решителен момент за освобождението на южните славяни, който трябва да бъде използуван на всяка цена.

Най-тесни връзки Л. Каравелов поддържал с Обединената сръбска омладина в Сърбия и Войводина. Наред с това той потърсил и намерил опора сред дейците на освободителните движения в Хърватско и Чехия. Налице са известни податки за връзка с Черна Гора и Гърция. Л. Каравелов не преустановил връзките си както със славянофилските, така и с революционните кръгове в Русия, на които особено разчитал да упражнят натиск върху управляващата върхушка и да я спечелят за подкрепа на българското въстание.

За връзките на Л. Каравелов с Обединената сръбска омладина обикновено се говори в литературен аспект. След Йован Скерлич и Тодор Маркович,[1] които още в първото десетилетие на нашия век изтъкнаха важната роля на Каравелов — писателя, за развитието на сръбската напредничава литература през 60-те години и неговото място в идейното съзряване на Омладината или, по-точно, на реализма в нейната литература, засягайки частично и политическите му идеи, след Б. Пенев, който засили и донякъде абсолютизира литературните изводи на Скерлич и Маркович[2], в повечето случаи и до днес, като се разглежда сръбският период от живота на Л. Каравелов, набляга се почти изключително на литературните му интереси — тази твърде съществена, но не единствена страна от неговата дейност и взаимоотношенията му с Омладината. Една от причините за това е, че за Каравеловата дейност в Сърбия са писали главно литературни историци — български и сръбски.[3] Освен това литературните източници за дейността на Каравелов в Сърбия са много по-изобилни, бързо и леко достъпни, което също е дало своето отражение за превеса на литературните характеристики над политическите както на българския писател, така и на връзките му с Омладината.

Но Обединената сръбска омладина не била обикновена литературна или културна, а политическа организация,[4] макар че в програмните ѝ, особено офи-

---

[1] Јов. Скерлић, Омладина и њена књижевност, Београд, 1906, II изд., 1925; Т. Марковић, Л. Каравелов у српској књижевности, Српски књижевни гласник, 1910, кн. 24, св. V—IX; Јов. Скерлић, Историја нове српске књижевности, Београд, 1912.

[2] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. 2, София, 1936.

[3] Специално със сръбския период от литературната дейност на Каравелов в последно време се занимава И. Конев, който публикува някои изследвания, посветени на този период или засягащи го. Те са посочени в началото на настоящата работа. В монографията на И. Конев Българо-сръбските литературни взаимоотношения през XIX в., София, 1964 г., на Л. Каравелов е отделена глава II от част втора. На ролята на Л. Каравелов в сръбската литература се спира също В. Вулетић в работата си „Св. Марковић и руски револуционарни демократи", Н. Сад, 1964 г.

[4] За политическия характер на Омладината виж у Јов. Скерлић, цит. съч., стр. 116; В. Чубриловић, Босански уста-

циални изяви културните и литературни задачи заемат почетно място.[5] Оттук и взаимоотношенията между Л. Каравелов и омладинците, между българската емиграция и Омладината носят ярко изразен политически характер. Още в Русия Каравелов се сближил с омладинците, защото неговите разбирания за задачите на националноосвободителното движение и пътищата към свободата били близки, а в известно отношение и напълно идентични с разбиранията на най-радикалната групировка от Омладината, чиито естествени лидери станали омладинците, възпитани в Русия в атмосферата на руското революционно движение. По време на непродължителната си, но извънредно интензивна, богата и разностранна дейност в Сърбия Л. Каравелов навлязъл с устрем в кипежа на сръбския обществено-политически живот, приобщил се извънредно бързо към него и станал една от най-активните фигури както в напрегнатия живот на българската емиграция, така и в политическата дейност на Омладината.

Като подчертаваме преобладаващото значение на политическия момент в дейността на Л. Каравелов в Сърбия, далеч сме от мисълта да подценяваме стойността на литературните и критичните му произведения, ролята и мястото му в развитието на сръбския реализъм, в пропагандирането на руските революционно-демократични идеи. Тук само обръщаме внимание на това, че литературната страна от връзките му с Омладината не бива да се абсолютизира, тъй като при проучване на разностранната дейност на Каравелов в Сърбия се разкрива политическото съдържание и на лите-

---

нак, Београд, 1930, стр. 17; същият автор, Историја политичке мисли у Србији XIX в., Београд, 1958, стр. 241; М. Екмечић, Ustanak u Bosni, Sarajevo, 1960, стр. 55; История Югославии, т. I, Москва, 1963, стр. 485 (автор В. Г. Карасев); Н. Петровић цит. книги за Св. Милетич; същият, О покушају устанка УОС 1871—1872, Летопис, Матице Српске, 1966, св. 5.

[5] Настоящата работа беше предадена за печат, когато излезе сборникът от доклади, изнесени на симпозиума през декември 1967 г. „Уједињена Омладина Српска" (Нови Сад, 1968, в същност есента на 1969 г.). Той съдържа извънредно интересни публикации за различни страни и моменти от дейността на Омладината, международните й връзки и ролята й в Сърбия, Войводина, в южнославянските земи и извън тях.

ратурните му произведения и политическата същина на отношенията му с Омладината.

Ако разгледаме активната дейност на пламенния българин в Белград и Нови Сад в нейната цялост, не можем да не забележим, че политическите задачи на българския и сръбския народ, на южните славяни изобщо владеят неговото съзнание и направляват практическите му прояви. Литературните му произведения, бурните дискусии сред сръбската напредничава интелигенция не се обособяват сами за себе си, а са част, твърде съществена, но не изчерпваща, не определяща и самоцелна, а подчинена на общите му политически концепции и отчасти на политическата му дейност. Трябва ли да напомняме, че литературно-критическите статии на Чернишевски, Добролюбов и Писарев, които вдъхновявали Л. Каравелов и сръбските му единомишленици, били насочени към обществено-политическите проблеми, а не към литературните явления изобщо?!

Такова подчинено място заемала литературата и в живота на Омладината. В статута на организацията било посочено, че нейната цел е да разпространява между сърбите чувството за национално единство във всички сръбски краища, в княжеството и в поробените от Турция и Австрия области, да посочва начини за подобряване материалното състояние на народа и да „буди народния живот" във всички негови прояви. Задачите в областта на културата били изтъкнати на преден план, но политическата дейност заемала първостепенно място в съображенията за създаване на организацията и в практиката.[6] Обединената сръбска омладина се учредила през 1866 г. на първия си конгрес в Нови Сад. Дотогава съществували отделни омладински дружества в различни градове на Сърбия и Войводина, както и в големите университетски градове на Европа, където учили сръбски студенти.

Верен на своята теза да покаже Л. Каравелов като либерал и просветител, М. Димитров смята и Омладината за либерална и просветителска организа-

[6] Јов. Скерлић, Омладина и њена књижевност (1848—1871), Београд, 1925, стр. 91.

ция, която не може по негови думи да бъде в никакъв случай заподозряна в революционност.[7] Като говори за връзките на Каравелов с Омладината, той се позовава единствено на Владимир Йованович, според него „идеолог и теоретик на Омладината", и на откъси от решения на дружествата и омладинските годишни скупщини.[8] В характеристиката на акад. М. Димитров Омладината изглежда едва ли не като младежки филиал на либералната партия в Сърбия.[9] Онези от членуващите в Омладината, които били същевременно представители на либералната партия, са представени като единствени ръководители на Омладината. „Дружество на младежта, ръководено от либералната партия и имащо просветителски цели" — така пределно ясно е изразил своето виждане за Омладината М. Димитров.[10] Оттук и изводите: 1) до 1870 г. организацията останала на либерални позиции; 2) при идването си в Сърбия Л. Каравелов тръгнал с тази либерална организация и с либералната партия.[11]

„Либералната" схема за Омладината и за нейния идеен приятел „либералът" Л. Каравелов може да подведе читателя, особено слабо запознатия с политическата история на Сърбия, защото от тази схема са отстранени лица и явления, които могат да ни накарат не само да се усъмним в нея, но и да я отхвърлим. Изброявайки някои видни либерали в редовете на Омладината, М. Димитров е отделил доста внимание на М. Полит-Десанич и неговите възгледи по Източния въпрос,[11] а е пропуснал да спомене Светозар Милетич, действителния лидер на Омладината, най-популярната и най-активната личност в живота ѝ, както и в Сръбската народна партия във Войводина. Още в предвоенната югославска, а оттам и в българската буржоазна историография се изяви тенденция за подценяване на Милетич, на неговите демократични възгледи и дългогодишна борба за решителна политика на Сърбия, за

---

[7] М. Димитров, Л. Каравелов. Биография, стр. 102.
[8] Пак там, стр. 100—104.
[9] Главата, в която се третира идеологията на Омладината, е озаглавена „Либералната партия и сръбската Омладина".
[10] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 27.
[11] М. Димитров, Л. Каравелов, стр. 103 — 104.

освобождение на народите в Турция по пътя на въоръженото въстание. Заедно с това на Милетич бе противопоставен М. Полит-Десанчич, десен войводински лидер, далеч по-непоследователен от първия, теоретик на компромиса в сръбското освободително движение.[12]

Редактор на „Застава", на фактическия и най-популярен печатен политически орган на Омладината, инициатор за революционно-освободителни акции, противник и на консервативните среди начело с Гарашанин, и на управляващите по-късно либерали, Св. Милетич не може да бъде подведен под формулата либерал и просветител. Неговият биограф Н. Петрович го смята „прогресивен буржоазен демократ", който се сближава със сръбската революционна демокрация, без да приеме нейната идеология. „В началото на 60-те години на XIX в. Св. Милетич решително застъпва мисълта за разрушаване на Османската империя по пътя на войната и въстанието. Едно десетилетие по-късно, в края на 60-те и началото на 70-те години, той ще хвърли смело ръкавицата и на Австро-Унгария и ще работи и за нейното разпадане.

Другояче ще се развият нещата с Михаил Полит. Той ще остане твърдо на своите капитулантски, опортюнистически, противонародни, буржоазно-либерални гледища. Направлението на неговото развитие ще бъде насочено надясно. Той ще остане винаги представител на интересите и тежненията на богатите слоеве от градската и селската сръбска буржоазия във Войводина."[13]

Политическата публицистика и цялостната дейност на Св. Милетич потвърждават становището на

---

[12] Тази тенденция има свои рецидиви и в някои трудове след Втората световна война, които срещнаха силен отпор и аргументирана критика от страна на югославските историци марксисти. За съжаление акад. М. Димитров ползува за своето изследване тъкмо тези автори, които прокарват посочената неправилна преценка за Милетич и Полит. Спорът около идеологията на двамата войводински политици има дълга история. Виж последната критика срещу възобновяването на буржоазната концепция за Милетич у Н. Петровић, Научна историографија или тенденциозна публицистика, Н. Сад, 1963.

[13] Н. Петровић, Светозар Милетић (1826—1901), Београд, 1958, стр. 99.

Н. Петрович.[14] В едно от най-новите изследвания за националните революции на балканските народи Д. Джорджевич разграничава също така либералните концепции на Полит от радикалните на Милетич.[15]

Още една страна от политическите схващания на Св. Милетич приближавала Л. Каравелов до него. Милетич придавал много по-голямо значение на революционните движения, отколкото на дипломацията и на дело съдействувал за активизирането, организирането и сътрудничеството на революционните сили сред сръбския и другите южнославянски народи.[16]

Въпросът за идеологията на Омладината, който ни интересува тук с оглед на взаимоотношенията между Л. Каравелов и нейните представители през 1867—1868 г., както и въпросът за политическите връзки и ориентация на Каравелов в сръбската среда не могат да бъдат осветлявани правилно по предварително поставена теза, било „либерално просветителска", било „революционна". Омладината като политическа организация със своя теория, която не се декларира толкова на годишните скупщини, колкото в политическия печат, и със своята практика в политическия живот на Сърбия и на сръбството изобщо е твърде сложно, в някои отношения доста противоречиво явление.

Основната цел на Обединената сръбска омладина била национална: да работи за доосвобождаването на поробените сръбски краища в Турция и Австрия и за тяхното обединение със Сърбия. Националното освобождение и обединение представлявало най-общата идея и най-главната задача, които свързвали в едно цяло новото поколение сръбска интелигенция, излизащо на политическата сцена в края на 50-те и през 60-те

---

[14] Акад. М. Димитров не е ползувал, ако се съди по научния апарат, произведенията на Милетич, нито най-новите изследвания за него, а се позовава само на К. Н. Милутинович, който именно не дооценява прогресивната роля и демократизма на големия войводинец.

[15] D. Djordjević, Révolutions nationales des peuples Balkaniques, Beograd, 1965, p. 122—123.

[16] В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији у XIX веку, стр. 264.

години на XIX в.[17] След Омладината вървели значителни дребнобуржоазни маси и част от буржоазията, които се стремели към по-скорошно освобождение на поробените краища, към по-решителна и по-енергична национална политика.

За да се разбере по-добре Омладината, трябва да се имат пред вид условията, при които тя възникнала като самодейна обществена организация. Идеята за национално обединение не била нова. Още със създаването на малкото сръбско княжество, извън пределите на което останали да живеят под робство повече сърби, отколкото в свободното княжество, е била актуална задачата за доосвобождаването и обединението на целия сръбски народ. През 1844 г. в известното „Начертание" на Илия Гарашанин[18] била формулирана държавната политика на Сърбия за национално обединение и превръщането ѝ в политически център за южнославянските и балканските народи. Определяйки националноосвободителните си задачи, сръбската държава вече поглеждала и към несръбски области, преди всичко към земите на други южнославянски народи и установила такава стратегия по отношение на тяхното освободително движение, която да ѝ осигури икономическа и политическа хегемония на Балканите. За тези цели в Сръбското княжество под ръководството на И. Гарашанин била създадена държавна тайна организация за национална пропаганда в неосвободените сръбски и други южнославянски краища, която имала за задача да подпомага, контролира и насърчава националноосвободителното движение в съгласие с политиката на Сърбия.[19]

---

[17] За характера на Омладината виж най-новите изследвания на Н. Петровић, Историјско место улога и значај УОС, в: сборника Уједињена Омладина Српска, Нови Сад, 1968, стр. 19; В. Војводић, УОС и припремање устанка на Балкану 1871—1872, пак там, стр. 306.

[18] За „Начертанието" има вече значителна литература. Едно от последните югославски изследвания, което анализира досегашните публикации по въпроса (по-специално тази на В. Вучкович), принадлежи на Р. Перовић, „Начертаније" из 1844, в: Историски гласник, 1963, кн. 1, стр. 71 сл.

[19] За дейността на тайната организация за национална пропаганда виж: М. Екмечић, Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844—1875), Го-

Малката и полузависима от Турция Сърбия не била в състояние да осъществи самостоятелно националните си задачи. Тя предпочела да лавира между великите сили, а не да изгради истински здрав съюз с поробените народи, да се съобразява с дипломатическите комбинации на Балканите и да определя политиката си спрямо Турция и Австрия не от активността на освободителните движения и желанията на народите за решителна борба за освобождение, а от моментните приливи и отливи на европейските взаимоотношения, пречупени в Източния въпрос. Това довело до превес на друга тактика в националната политика, до охлаждане към идеята за военна акция спрямо Турция, комбинирана с въоръжени народни въстания, и до предпочитания към мирните дипломатически средства за постепенно постигане на отделни придобивки. За победата на тази „мирна" линия съдействувал страхът на буржоазията от народното революционно движение, както и постоянният натиск на западните велики сили, които внушавали на управляващите среди в Сърбия, че ще проявят по-голяма благосклонност към сръбските искания, ако те бъдат направени по мирен път, а не чрез бунтовнически действия и военни акции.

Колебливата и нерешителна политика на официална Сърбия и обратът, който настъпил през втората половина на 1867 г. в националната политика на княз Михаил, комуто били възлагани големи надежди за решителна акция срещу Турция, предизвикали силно недоволство в сръбското княжество и сред сърбите извън княжеството. Либералите се опитали да използуват това недоволство за своята опозиционна борба срещу правителството на И. Гарашанин. Между тях имало хора, които не се ръководели само от тясно партизански съображения, а от действителните национални интереси и стремежи на народа към обединение. Но облика на борбата на либералите давало съперничеството за власт. С идването си на власт по-късно те не само не

дишњак Др. Ист. Б. и Х., књ. 10, 1959; В. Војводић, Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини (1868—1873), Истор. гласник, 1960, књ. 1—2, 3—4; К. Ц. Јамбазовски, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX в., Скопје, 1960; М. Екмечић, Marginalije o srpsko-bugarskim odnosima 1844—1851, God. DIBH, XVI—1965, Sarajevo, 1967.

променили, а утвърдили и узаконили „мирната“ линия в националната политика на Сърбия.

Обединената сръбска омладина била създадена именно по време на набелязващия се обрат към „мирно“ разрешение на националния въпрос и обхванала недоволните от дипломатическите комбинации и колебания на сръбското правителство. Омладинците се застъпвали за решителна акция срещу Турция, за подкрепа на революционните движения от страна на Сърбия в сръбските и несръбските южнославянски страни и за съюзяването на народите в общата борба против турските, австрийските и унгарските поробители. Хората от омладинското движение разчитали на революционните сили в сръбските области, на Балканите и в Европа. Те търсели сътрудничеството и били готови сами да сътрудничат на революционно-освободителните движения в другите страни. Средствата, с които си служели, били различни от тези на официална Сърбия. Омладината обединила около себе си сърбите в земите под турска и австрийска власт и свързвала тяхната борба с националноосвободителните движения на Балканите и в Европа, преди всичко сред другите южнославянски народи.[20]

В редовете на Омладината нямало пълно политическо единомислие, защото към нея се причислили хора от различни идейни направления, които били обединени главно от идеята за активна национална политика на Сърбия и от готовността да подкрепят и подпомогнат революционно-освободителните движения на поробените народи в Турция и Австрия.

Характера на Омладината давали демократично настроените дребнобуржоазни маси, чиито въжделения намерили най-ярък израз във възгледите на Светозар Милетич и групираните около него дейци от Войводина и Сърбия. Св. Милетич застъпвал демократически идеи за пътищата към освобождението и бъдещото устройство на обединената сръбска държава. Той смятал за исторически необходима задружната борба на южните славяни против Турция и Австрия и тяхното

[20] В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX в., стр. 247.

начала. До активната намеса на социалистите в Омладината Св. Милетич поддържал най-левите и най-радикалните възгледи в нейните редове.[21] Когато през 1870 г. Св. Маркович предизвикал обособяването на либералното и революционно-демократическото течение, Св. Милетич не минал на страната на либералите и без да се присъедини изцяло към групата на Маркович, останал най-близо до нея.

Св. Милетич се различавал съществено от либералите в княжеството, които отдавали по-голямо значение на евентуална война на Сърбия с Турция, отколкото на народните революционни движения. Той гледал на тези движения като на основна освободителна сила, която трябвало да бъде подпомогната от военната акция на Сърбия, а не обратно — революционната борба на народите да бъде използувана като средство в политиката на Сърбия и като допълнителен ефект от нейната военна акция.

През 1866 — 1867 г. Св. Милетич и издаваният от него в. „Застава“ пропагандирали неуморно нуждата от бърза и решителна стъпка на Сърбия в подкрепа на народните движения на Балканите. Милетич смятал международната ситуация за крайно благоприятна и неотклонно настоявал пред сръбското правителство за активизиране, критикувал колебливостта му, разсейвал илюзиите, че националните проблеми могат да бъдат разрешени по пътя на дипломацията.

Към освободителното движение в България „Застава“ на Св. Милетич и омладинците около нея проявявали жив интерес и често изразявали братски чувства на благосклонност към него, симпатии към българския народ и загриженост за тежката му участ под турския гнет. Но в Омладината членували и либерали от по-старото поколение (Й. Груич, Ал. Василевич,

---

[21] Виж аргументираната и справедлива критика срещу опитите за подценяване на Св. Милетич в предвоенните и следвоенните публикации на Н. Милутинович и К. Н. Милутинович у Н. Петровић. Научна историографија или тенденциозна публицистика, стр. 33—34, 38; същият автор — Око Милетића и после њега, Н. Сад, 1964, както и биографията на Св. Милетич от Н. Петрович, издадена през 1958 г.

Д. Матич, Ст. Бошкович, Вл. Йованович и др.), и радикално настроени студенти, оформени идейно в средите на руските революционери било в Русия, било в Швейцария (Ж. Жуйович, Св. Маркович, Вл. Джорджевич и др.), и хора без ясни политически симпатии, които желаели искрено обединението на сръбството по най-късия път. В средите на омладинците влезли и отделни лица — хора на държавната организация за национална пропаганда, които работели в условия на пълна тайна (Н. Дучич,[22] П. Сречкович и др.). Повечето от тях не се и познавали помежду си. Толкова по-малко можели да знаят за техните функции романтично настроените омладинци, пламенни родолюбци, но в много случаи неизкусени в политическата и задкулисна игра. В редовете на Омладината имало за известно време и хора, които още тогава били изразени националисти с определени претенции към създаването на Велика Сърбия за сметка на чужди територии. Между тях бил Йован Драгашевич, офицер и поет, с чиито великосръбски настроения се сблъскали българските участници във Втората белградска легия. Член на Омладината бил и известният шовинист М. Милоевич, на чиито възгледи участниците във II омладинска скупщина през август 1867 г. дали отпор.[23]

Както се вижда, съставът и политическият облик на Омладината не били хомогенни. Все пак определящото и най-многобройно течение било това на Св.

---

[22] М. Димитров (Л. Каравелов. Биография, стр. 102) привежда като доказателство за нереволюционността на Омладината обстоятелството, че едно духовно лице — архимандрит Никифор Дучич — благословило II омладинска скупщина „за възвишения й стремеж". Дучич наистина бил архимандрит подобно на В. Пелагич, но и двамата били преди всичко политически дейци. Благословията на Дучич, който бил известен с революционната си дейност, изявена дотогава, без голямото мнозинство от омладинците да знаели, че той работел и в правителствената национална организация, нямала религиозен, а чисто политически смисъл, подсилен от неговото положение в духовната йерархия.

[23] В. „Србија", год. I, бр. 33. Вандредни лист. От протоколите на Омладинската скупщина, състояла се през август 1867 г., се установява, че предложението на М. Милоевич към сръбските земи да бъдат зачислени и Албания и Македония не било възприето.

Милетич. Сръбските либерали по това време били твърде недоволни от правителството, което с нерешителната си политика им давало много аргументи за критика. Но не би било основателно да се преувеличава само тази, опозиционна страна в дейността на либералите, членове на Омладината. Патриотичният подем в сръбското княжество и в поробените области активизирал и либералите и съдействувал за изостряне на критиката им срещу правителството. Така че и в Омладината те се проявявали през 1867 г. по-борчески от всеки друг път. В съществуващата атмосфера на революционно брожение на Балканите мнозина от омладинците либерали били склонни да поддържат народните освободителни движения и настоявали официална Сърбия да ги подкрепи морално и материално.

Такива били настроенията сред Обединената сръбска омладина, когато Л. Каравелов пристигнал в Белград, навлязъл в нейния бурен живот и прегърнал проблемите и задачите ѝ като свои, доколкото те били сродни с неговите възгледи за българското освободително движение и с патриотичните му намерения. Именно между членовете на Омладината, в средите, където били най-широко разпространени и поддържани борческите настроения на сръбския народ, Л. Каравелов намерил свои съмишленици, събратя и сътрудници в борбата.

С някои от либералите в Омладината (Й. Груич, Вл. Йованович, Ал. Василевич, Д. Матич, Ст. Бошкович и др.) Л. Каравелов имал наистина близки връзки, които продължили и след установяването му в Румъния. По време на Московската етнографска изложба той препоръчал на М. П. Погодин за делегати на изложбата културни дейци омладинци от либералните среди — Бошкович, Матич, Василевич. Той препоръчал също и Драгашевич и Сречкович, чиито схващания и отношения към българите вероятно не били още достатъчно изявени пред Каравелов, та той се застъпил и за тях.[24] По-късно той ще реагира остро и на разсъжденията на милошмилоевичевци и неограничените им

[24] Публицистиката на Л. Каравелов, том I, стр. 277—278.

великосръбски претенции, засягащи България.[25] Впрочем въпреки препоръката си за А. Василевич Каравелов се отнасял критично към него и не се поколебал още през 1868 г. да отправи сериозни бележки за книгата му, посветена на историята на образованието в Сърбия.[26]

Към Вл. Йованович, за когото М. Димитров смята, че бил един от либералите — приятели на Л. Каравелов, последният изпитвал известни вътрешни резерви още от началото на своето познанство с него. В мемоарните си бележки, нахвърляни през 1876 г., Каравелов разказва за несъгласията между социалистическото течение на Св. Маркович и либералното на Вл. Йованович. За обкръжението на Вл. Йованович и за самия него той изтъква, че били равнодушни към социалните проблеми. „Но имаше и друга причина за несъчувствието: — пише Л. Каравелов — в кръжока на Владимир продължаваха да се занимават понякога със съвършено незначителни въпроси („пустяками"); Владимир с известно чувство на самодоволство се отстраняваше от литературната борба, а заедно с това и по устройството на ума на членовете си не беше склонен към този безпокоен и страстен критичен дух, който не мислеше да се спира пред каквито и да е авторитети; в кръжока като че ли предчувствуваха, че тази страстна „пытливость" може някога да дойде и до такива смели решения, които той вече никак не би могъл да сподели. Така се и случи после."[27]

От цитирания пасаж се чувствува, че Л. Каравелов се отнасял с повече симпатии към Св. Маркович, отколкото към Вл. Йованович и неговите съмишленици. За това Каравелов имал по всяка вероятност и други съображения. В книгата си „Сръбският народ и Източният въпрос", издадена на английски и сръбски, както и в редица други свои политически съчинения Вл. Йованович застъпвал възгледи, които българският

---

[25] Виж в. Јединство, год. I, бр. 73 от 24. IV. 1869, публ. у И. Конев, Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения, София, 1966, стр. 64—65; също Независимост, год. IV, бр. 21, 34, 40 от 9. III, 8. VI и 20. VII. 1874 г.

[26] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 403 сл.

[27] Из архива на Л. Каравелов, стр. 232—233.

приятел на Омладината не можел да сподели. Така според Вл. Йованович за освобождението и обединението си сърбите, както и другите южни славяни трябвало да се опират на западните сили — Франция и Англия, докато Каравелов виждал естествения съюзник за балканските славяни в лицето на славянска Русия. Освен това, както пише проф. В. Чубрилович, Вл. Йованович „не бил се освободил от сръбската историческа традиция и тяснosръбската държавна концепция", той „се позовава на историческите права на старата сръбска държава".[28] Знае се, че Л. Каравелов твърде остро и с основание реагирал на ограниченото национално виждане и на историческото право като аргумент във взаимоотношенията на южните славяни и на народите изобщо, били те гърци, сърби, българи или хървати. Този въпрос го занимавал и той го третирал в дописките си по време на най-усилената подготовка на четата през 1867 г., както и много пъти по-късно.[29]

Имайки пред вид всичко това, не можем да не се съгласим с мнението на Д. Джорджевич, че Вл. Йованович стоял в дясното крило на буржоазния либерализъм в Омладината, докато Л. Каравелов се намирал в средите на левицата.[30]

Но заедно с това Вл. Йованович застъпвал либерални възгледи за вътрешната уредба на Сърбия и за разлика от И. Гарашанин и официалната правителствена политика търсел съюзници в борбата за освобождение не в консервативните, а в демократическите среди и организации. Тази страна на неговите политически възгледи го сближавала с освободителните движения, включително и с българското, и правела възможно сътрудничеството им с него. Непримиримостта, която по това време той изразявал към консерваторите и към деспотизма на княз Михаил, допадала на Л. Каравелов, както и на радикално настроените омладинци, макар че още твърде рано някои от тях, като Ж. Жуйович, не били съгласни с всички възгледи на Вл. Йова-

---

[28] В. Чубриловић, цит. съч., стр. 251.

[29] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 275—276, 507—508.

[30] D. Djordjević, цит. съч., стр. 123.

нович,[31] за да се стигне до дълбокия разрив между известния либерал и най-левите елементи в Омладината около Св. Марковић през 1870 г.

Вл. Йованович представлявал интерес за Л. Каравелов и като човек, лично познат с А. И. Херцен, Дж. Мацини, с руски емигранти в Швейцария, където издавал известно време либерално-демократичния вестник „Свобода“[32].

За революционно-демократическото течение в Омладината, застъпено от Св. Марковић и неговите съмишленици, М. Димитров само мимоходом споменава, без да разкрива идейното му съдържание, влиянието и ролята му в Омладината.[33] Това течение формално се обособило през 1870 г., но то се зародило по-рано. Петербургската „Община“, която се числяла между най-активните омладински дружества, носела белезите на революционно-демократическото течение още през 1866—1867 г. Л. Каравелов бил свързан с „Общината“, с нейните дейци и политически планове, преди да отиде в Сърбия, и чрез нея — с радикалните среди в Омладината.

В областта на литературата между българския поклонник на Чернишевски, Писарев и сръбския им привърженик Св. Марковић съществувало естествено единомислие. Марковић подкрепял критиката на Каравелов за съвременната сръбска литература и развивал мисли, съзвучни на неговите по простата причина, че изворът на идеите и у двамата била руската революционно-демократическа мисъл. В две свои ранни статии, печатани през 1868 г., Марковић неколкократно се позовава на литературната критика на „брата Каравелов българина“, с която е солидарен.[34]

---

[31] В. Карасјов, Живоји Жујовић и Владимир Јовановић, Зборник Матице Српске за друштвене науке, св. 43, 1966, стр. 113 сл.

[32] В. Вулетић, „Слобода“ Вл. Јовановића, Зборник Матице Српске за друштвене науке, св. 31, 1962.

[33] М. Димитров не определя това течение като революционно-демократическо, а го нарича „ново течение“, водено от социалиста Св. Марковић за разлика от „по-старото“, чийто представител останал Вл. Йованович (цит. съч., стр. 104).

[34] Св. Марковић, Сабрани списи, т. I, Београд, 1959, стр. 91, 95.

Разбира се, единодушието в областта на литературната теория и критика не означавало непременно единодушие между двамата възпитаници на руските революционери-демократи и в областта на политиката, макар че на практика, както ще видим, те имали също твърде голяма близост. Марковић много по-рано се разочаровал от либералите и скъсал идейно с тях още през есента на 1868 г., когато техните славословия за убития княз Михаил разкрили ограничеността на политическия им кръгозор.[35] Л. Каравелов не се отнасял сантиментално-безкритично към княза и неговата политика, но той изпитвал все още неизяснено (поради липса на материали) доверие към Стоян Бошкович, един от видните участници в Омладината. Бошкович станал твърде приближен на либералното правителство след убийството на княз Михаил, с което си спечелил критиките и охлаждането от страна на демократичните и социалистическите сили в Омладината. В мемоарните си бележки Каравелов е изразил уважението си към Бошкович като авторитетен учен и добре подготвен преподавател във Великата школа, за което впрочем имало действителни основания. Положителна оценка за историческите съчинения на Бошкович българският му приятел дал и в редица свои статии; той препоръчал да бъде преведена на български и да бъде използувана за учебно помагало неговата „Историја света за народ и школу".[37] Каравелов ценял Бошкович и заради неговата борба срещу ретроградността, умствената леност и дилетантството в науката и сред студентите. Въпреки сближението на предишния омладинец с властниците-либерали, които отишли твърде надясно от политическата платформа на либералната партия в опозиция, Каравелов бил склонен да вярва, че Бошкович е останал честен човек. „При цялото си крайно несъгласие с мненията на кръжока на Св. Маркович" Бошкович все

---

[35] В. Вулетић Св. Марковић и руски революционарни демократи, стр. 54.

[36] Пак там, стр. 31. Ст. Бошкович, преподавател по история на Св. Маркович в гимназията и по думите на своя ученик се отличавал от всички останали учители с прогресивността и ерудицията си.

[37] Из архива на Л. Каравелов, стр. 220—221, 233.

пак бил според Каравелов „много по-близо до него, отколкото до старите глупци-педанти“. За доказателство на тази си преценка Каравелов привежда факта, че по време на Парижката комуна, когато Й. Ристич и правителството започнали гонение в печата и на дело срещу сръбските „комунци“ около Св. Марковић, Бошкович не участвувал в тази недостойна кампания,[38] твърде показателна за мирогледа и „либерализма“ на инициаторите ѝ.

Преценката на Л. Каравелов за Ст. Бошкович и обстоятелството, че той изтъква като преимущество на Бошкович неучастието му в гонението срещу Св. Марковић заради защитата на Комуната, по-голямата му близост до социалиста Марковић, отколкото до неговите противници, съдържат важни податки за политическата същност на взаимоотношенията между Л. Каравелов и Ст. Бошкович. Не онези черти, които сближавали сръбския учен с либералите, а почтеното му отношение спрямо Марковић и напредничавите му идеи, които отделяли младия социалист от противниците на революционно-демократическото и социалистическото течение в Омладината, намерили положително признание у Каравелов. Следователно връзките на последния с Бошкович не са още свидетелство за либерализма на самия Каравелов[39] и за преобладаване на политическите му симпатии към либералите в Сърбия.[40]

---

[38] Пак там, стр. 236—237.

[39] Много засилена е тенденцията за връзките на Л. Каравелов със сръбските либерали в статията на Дж. Игнятович „Сръбските другари на Л. Каравелов“, където либералите от отделните групировки са сведени към една категория.

[40] Тезата за близостта на Л. Каравелов със сръбските либерали се повтаря от един в друг труд след 1910 г. по Т. Марковић, който разглежда либералите сумарно и не съвсем точно и последователно преценява връзките на Л. Каравелов с омладинците-либерали. И Б. Пенев, позовавайки се на сръбския автор, поддържа тезата за либералното обкръжение на Каравелов. Но ако за 1910 г. и за 20-те години непрецизната преценка на Т. Марковић и Б. Пенев е обяснима при състоянието на тогавашните изследвания за Каравелов и за сръбските политически групировки, то петдесет години по-късно едва ли е оправдано да се повтарят старите преценки без проучване на фактите непосредствено от изворите.

Най-тесни връзки имал Каравелов с демократичното крило в Омладината начело със Св. Милетич. Името и идеите на Милетич му били известни още в Русия. Вестник „Застава“, който започнал да излиза през 1866 г., сигурно достигал и до него или най-малко Каравелов получавал сведения чрез печата на княжеството, който следял, както се вижда от първите му дописки. В Пеща, където участвувал в омладинско събрание, Каравелов се срещнал с Милетич. Освен на събранието той имал и други възможности за това. Каравелов бил обект на особено внимание от страна на омладинците в Пеща. На 7 февруари в задушевна дружеска среща, на която присъствували Св. Милетич и Вл. Йованович, бил приветствуван „винаги драгия за сърбина гост от България г. Каравелов“. Омладинският вестник „Застава“ съобщил за тази среща. Веднага прави впечатление, че за „винаги драгия гост от България“ се говори като за вече познато лице, и то от такава страна, която го правела близък за сръбските омладинци. В дописката си до „Голос“ Каравелов отразил отношението си към политическите концепции на Милетич.[41]

Срещата и единомислието на двамата големи синове на България и Сърбия не били случайни. На тръгване от Русия или на път за Сърбия Каравелов дал на своите руски кореспонденти адреса на Милетич и именно чрез него получавал писмата си, а след арестуването си по повод убийството на княза отново съобщава на своите кореспонденти адреса на Милетич, чрез който да му пишат от Русия.[42] Чрез редактора на „Застава“ Каравелов най-често получавал писмата си. Когато през пролетта на 1867 г. австрийските власти поискали да арестуват Милетич, Каравелов незабавно се откликнал чрез „Голос“. Сърбите били много развълнувани според дописката от отношението на Австрия към редактора на „Застава“; макар да не са съгласни в много неща с Милетич и вестникът му да е забранен в княжеството, „всички го обичат и уважават“[43]. Малко по-късно Каравелов съобщил, че сърбите във Войводина не допуснали Милетич да бъде арестуван, като за-

[41] Публицистиката, т. I, стр. 165.
[42] Пак там, стр. 582.
[43] Пак там, стр. 222.

плашвали, че ще убият всеки, „който се докосне с пръст до сръбския патриот“[44]. Една година след това, когато Л. Каравелов попада в затвора по подозрение за участие в убийството на княз Михаил, Милетич ще отправя протести от страниците на „Застава“ както за своя сънародник Вл. Йованович, така и за „брата българин Л. Каравелов“, ще поднесе в събора интерпелация до унгарското правителство и ще се обяви в защита на двамата,[45] докато консервативният сръбски печат ще се надпреварва да отправя обвинения и срещу Л. Каравелов, и срещу Вл. Йованович, и срещу защитника им Св. Милетич.[46] През 1870 г. Св. Милетич бива хвърлен в затвора и по този повод Каравелов от своя страна печата на страниците на в. „Свобода“ „Отворено писмо“ до него, с което протестира срещу „новата подлост“ на Австро-Унгария, целеща да уплаши народното движение и да спре историческите съдби“. „Вашето затваряне потресе и нас — пише Каравелов от името на „много членове от „Млада България“, — защото знаеме Вашите заслуги за южните славяни. . . Вие сякога сте проповядвали братство и ние ще да отмъстим за вас.“[47]

Когато Л. Каравелов бива екстерниран от Сърбия, той се установява в Нови Сад и не другаде, не в средите на десните либерали около М. Полит-Десанчич, а точно между политическите съмишленици на Св. Милетич. По-късната кореспонденция с новосадските му приятели свидетелствува за изключително сърдечни, топли връзки с най-активните представители на Омладината във Войводина, принадлежащи към течението, възглавявано от Св. Милетич: Й. Йованович — Змай, Миша Димитриевич, Антоние Хаджич, Лаза Костич и др.[48] Тези връзки били установени по време на пребиваването на Каравелов в Сърбия и най-вече в Нови Сад. Политическото му единомислие с Милетич ще се изрази в 1871—1872 г. и в общи планове за действие на БРЦК и

---

[44] Пак там, стр. 235.

[45] Дж. Игнятович, Арестуването на Л. Каравелов, стр. 68, 70.

[46] Пак там, стр. 67, 68, 71.

[47] Публицистиката, стр. 589—590.

[48] Пак там, стр. 586—589.

„Дружината за сръбско освобождение и обединение", създадена точно от Св. Милетич и неговите привърженици.[49]

Но близостта в политическите концепции за пътищата на решение на Източния въпрос и освобождението на народните маси се проявява най-ярко в практическата дейност на Л. Каравелов и Св. Милетич, в отношението на „Застава" към българското освободително движение през 1867—1868 г. Този вестник съдържа богата информация за положението и борбите на българския народ, която запознавала съвременниците с „братята българи" и съдействувала за разпространение на идеята за общността на южните славяни. На страниците на вестника са се запазили ценни и в някои случаи уникални известия за българското освободително движение. Топлият дружески тон, постоянната благосклонност към България, характерни за материалите, публикувани в „Застава" през 1867 г.,[50] вече достатъчно свидетелствуват за политическото единодушие на редактора с българското революционно движение и с най-изтъкнатите му ръководители.

„Застава" застъпвала най-твърдо и последователно позицията за незабавна въоръжена акция срещу Турция. И през 1866 г., и след предаването на крепостите от Турция на Сърбия омладинците около Св. Милетич смятали, че благоприятната международна обстановка трябва да бъде използувана. Те упреквали сръбското правителство за нерешителността му по време на Австро-пруската война, а освобождението на Белград и другите крепости, шумно възхвалявано в официалните среди, възприели твърде скептично. Това според тях би било истински успех, ако крепостите представлявали най-многото, което Сърбия можела да получи. В съществуващата обстановка обаче освобождаването на крепостите било минималното. В серия статии „Белград или сръбството" „Застава" много остро раз-

[49] За това виж моята статия „Болгарское освободительное движение и другие южнославяиские народы в 1870—1872 г.", Études historiques, t. IV, Sofia, 1968.

[50] Това отношение на „Застава" към българите продължава и по-нататък, включително и години наред след Освобождението.

критикувала правителството, задето предпочело мирния вариант с минимални резултати, а изоставило главния — обединението на всички сърби.[51] Източният въпрос трябвало да бъде поставен и имало условия да бъде решен: „Всяко отлагане на Източния въпрос при това състояние на нещата е само загуба за славяните.“[52] Омладинците около Св. Милетич си давали ясна сметка, че с предаването на крепостите на Сърбия се цели парализирането ѝ като важен фактор в общобалканското революционно-освободително движение.

От това схващане, което е постоянна ръководна идея на Омладината през 1867—1868 г., се определяло и становището ѝ за освободителните движения в сръбските и българските земи под турска власт, както и твърде критичното ѝ отношение към сръбската официална политика, към правителството и княза. Неотклонната линия на Омладината в полза на решителна акция и постоянното изискване към Сърбия да изпълни своя дълг били изразявани така остро от омладинския печат, че довели до забраната „Застава“ да бъде разпространявана в границите на княжеството още през есента на 1866, а през април 1867 г. князът демонстративно заявил на редакцията, че не желае тя да му изпраща вестника си.[53]

Омладинците, особено тези извън Сърбия, поддържали революционния път към освобождението. Обща война на Сърбия против Турция заедно с Черна Гора, Босна и Херцеговина, България и Гърция — това било политическата формула, която те упорито защищавали.[54] Юнашка борба, т. е. война срещу Турция — това искала Омладината от княжеството.[55] Следейки с искрено възхищение и съчувствие борбата на Крит срещу многократно превъзхождащия неприятел, Омладината правилно преценявала, че героичното въстание на критяните отваряло „люта рана“ на Турция[56] и че заедно с това то дало пример на другите поробени народи

---

[51] Застава, год. II, бр. 9 от 28. I. 1867 г.
[52] Пак там, бр. 13, 31, 32 от 18. II. и 13 и 15. IV. 1867 г.
[53] Српске новине, год. 33, бр. 57 от 27. IV. 1867 г.
[54] Застава, год. II, бр. 16 и 31 от 22. II. и 13. IV. 1867 г.
[55] Пак там, бр. 23 от 18. III. 1867 г.
[56] Пак там, бр. 1 от 1. I. 1867 г.

как се получава свободата — по пътя на въоръжената борба.[57] Босна, Херцеговина, Стара Сърбия и България трябвало да последват този пример и като разпокъсват силите на общия си противник, да доведат до успешния край борбата си.[58] От тази гледна точка Св. Милетич показвал погрешността на официалната сръбска политика. С преминаването на българските чети през Дунава и успоредно с растящото революционно движение в България и сред емиграцията тонът на „Застава“ спрямо официална Сърбия ставал все по-рязък. Докога ще стои тя със скръстени ръце? Докога ще чака още по-благоприятни обстоятелства от кризата след поражението на Австрия при Садова и Критското въстание? Започна борба и България. „Ние от наша страна радостно поздравяваме знамето на свободата, което се вее на Балкана...“ Сръбското правителство, което не се отзовава достойно на борбата на братята българи, отстъпва от своите задачи и от дълга си към тях и към самите сърби, стенещи под турска власт.[59]

Като порицавали пасивността и нерешителността на Сърбия, омладинците се свързвали все по-тясно с борческите настроения на народните маси и на патриотичните кръгове от народната интелигенция. „Ние не губим надежда, че синовете на Сърбия поне в последния час ще покажат, че няма власт, която би могла да задуши у тях съзнанието за длъжността на сръбския народ спрямо самите себе си и спрямо съседните негови братя... И когато днес гърците и българите се вдигат на оръжие за свобода, нима не ще им протегнат мъжка ръка братята им от Сърбия, за които свободата е най-святото право и длъжност?!“[60]

И по-късно многократно „Застава“ отправя упреци към правителството, иронизира дипломатниченето му, заплашва го с реалната перспектива то да загуби авторитета си пред българите, настоява Сърбия да се притече на помощ на борбата на българските родолюбци.[61] Но критиката и призивите на най-активната

---

[57] Пак там, бр. 55 от 11. VI. 1867 г.
[58] Пак там, бр. 9 от 28. I. 1867 г.
[59] Пак там, бр. 54 от 9. VI. 1867 г.
[60] Пак там.
[61] Пак там, бр. 59, 61, 67, 70, 74, 79, 86, 88 от 21, 25. VI; 9,20. VII; 3, 20. VIII; 14, 21. IX. 1867 г.

част от Омладината не дали реален резултат. Правителството не предприело решаваща стъпка в подкрепа както на българското, така и на сръбското освободително движение в неосвободените краища. Особено рязко осъдили омладинците отношението на правителството към доброволческата българска чета. И това било отношението не само на Св. Милетич и „Застава", но и мнението на омладинците във вътрешността на Сърбия. „Министрите окаляха честта и достойнството на Сърбия" — пише възмутено в дописка до „Застава" омладинец от Неготин.[62] В тази обстановка заявлението на Омладинската скупщина, че тя „излиза насреща на братята в България и признава необходимостта от взаимопомощ"[63], едва ли може да бъде тълкувано в абстрактен или културно-просветен смисъл. Започнала заседанията си съвсем наскоро след опита на Зайчарската чета да се прехвърли в България,[64] Скупщината изразила по този начин становище, противоположно на правителственото, и със самия този факт застанала в подкрепа на българското освободително движение. Имаме основание да смятаме, че когато правителството предприело мерки за разгонване на Омладинската скупщина, думите на „един брат българин, който беше кипнал и едва се въздържаше" (без съмнение Л. Каравелов): „Здравият човешки мозък не може да разбере как е възможно правителството и княжество Сърбия днес по такъв низък начин да отблъсват от себе си южните славяни"[65], се отнасяли точно до позицията на Сърбия към българската чета, в чиято подготовка Каравелов сам участвувал, и че възмущението на „брата българин" било споделяно от болшинството участници в Скупщината. „Застава" не случайно не пропуснала в информацията си за работата на Омладинската скупщина репликата на Л. Каравелов.

Схващанията на голямата част от членовете на Омладината за националните задачи на Сърбия създа-

---

[62] Пак там, бр. 86 от 14. IX. 1867 г.

[63] Пак там, бр. 77 от 13. VIII. 1867 г.

[64] Четата преминала на 19 срещу 20 юли (ст. ст.), или на 1 срещу 2 август (н. ст.). Скупщината била открита в Белград на 6 август (н. ст.).

[65] Застава, г. II, бр. 78 от 17. VIII. 1867 г.

вали благоприятни условия за сътрудничество на българите с тях. През 1867 г., както и по-късно омладинците смятали, че Сърбия трябвало да се стреми да подпомогне освобождението на Босна и Херцеговина и обединението на сърбите под турска власт, да се споразумее с черногорци, хървати и словенци. Сръбските патриоти в Омладината си давали сметка за растящите апетити на Австрия към южнославянските области и опасността, произтичаща от източната политика на тази държава след изтласкването ѝ от Италия и победата на Прусия в немското обединително движение. „Застава" предупреждавала сърбите за тази опасност, изяснявайки, че Прусия и Франция съзнателно тласкат своята съперница на Изток.[66] Събитията показали твърде скоро колко основателна била тревогата на омладинците. Но тяхното становище за главната задача на Сърбия имало и друга важна страна. За разлика от служебните кръгове в княжеството повечето омладинци с изключение на все още малобройните тогава привърженици на М. Милоевич и някои от сътрудниците на държавната организация за национална пропаганда не предявявали претенции към Македония, а поддържали, че националната задача на Сърбия се състои в освобождението на Босна, Херцеговина и другите сръбски области под турска власт.

Националната политика на Сърбия омладинците около „Застава" виждали насочена преди всичко на запад — към Босна, Херцеговина и Черна Гора, и само към Стара Сърбия на изток, а не към Македония.[67] Омладинците в княжеството поддържали, че наред със задачата за икономически напредък и либерално преустройство на управлението Сърбия има върховен дълг да обедини в една държава всички сърби и да стане център за освободителните движения на другите южнославянски и балкански народи. И вестник „Србија", респ. неговият редактор Л. Калевич, виждал обединителните цели на княжеството не в чужди територии, а в западните области, населени със сърби, преди всичко

---

[66] Застава, год. II, бр. 76 от 10. VIII. 1867 г.
[67] Пак там, бр. 16, 31, 55 от 22. II; 13. IV; 11. VI, 1867 г.

в Босна и Херцеговина.[8] Най-важен за икономическия напредък на Сърбия въпрос, който заемал централно място във вестника, издаван от Л. Калевич, бил според редакцията излазът й на Адриатическо море. Освен от икономически омладинците около в. „Србија" се ръководели и от политически съображения. Те смятали, че съюзът между южните славяни в борбата за свобода и след освобождението от чуждо владичество е жизнена необходимост за тях. Поради това настоявали този съюз да бъде основан на справедливи за всички начала. Ние обичаме славата — писал Калевич, — но повече обичаме любовта и приятелството със съседните народи. Ето защо ръководната линия в исканията трябва да бъде: „Дайте ни онова, което е наше, а не искаме онова, което е ваше."[69]

Не ще съмнение, подобна формула не можела да не допадне на Л. Каравелов и българската емиграция.

Още по-ясно, по-определено и по-твърдо отстоявала тези позиции за равноправен съюз на сърбите с българите и другите южнославянски народи Омладината вън от княжеството. „Застава" не одобрявала, а, напротив, изтъквала вредата, която носели дипломатическите договаряния на Сърбия с Гърция и Румъния за сметка на неосвободена България. Св. Милетич призовавал правителствата да се вслушат в здравото народно съзнание на източните християни: „Това съзнание ще отвори очите на гърците, сърбите и румъните да видят, че тяхното спасение не е в отричането на народната независимост на България, а в братското сътрудничество с българите за свобода, еднаква за всички — за сърбите, както и за гърците, за българите, както и за румъните." С огорчение Милетич напомнял, че на народите предстои тежка борба срещу Турция, на която и „свободните" балкански държавици са още васали, че трябва да обединят силите си, за да се освободят от чуждия господар, а те, вместо да мислят за това, се занимават с планове как да завземат България.[70]

---

[68] Србија, год. I, бр. 1, 2, 19 от 1/13, 7/17. I. 6/18. V. 1867 г.
[69] Пак там, бр. 21 от 1. VI. 1867 г.
[70] Застава, год. II, бр. 88 от 21. IX. 1867 г.

Ѝ така най-радикалните среди в Омладината съчувствували на българското и на другите южнославянски и балкански освободителни усилия, оказвали им морална подкрепа и не се колебаели да порицаят официалната сръбска позиция към тези движения. „Застава“ печатала в почти всеки брой информации от свои дописници или материали от чуждия печат за развитието на българското освободително движение. Четите на П. Хитов и Ф. Тотю,[71] арестите на членовете на Свищовския комитет,[72] жестокостите на Мидхат паша в Търново и Русе,[73] слуховете за появата на въоръжени чети на много места из България,[74] отношението на великите сили към борбата на българския народ,[75] симпатиите на руската общественост към тази борба[76] са намерили място на страниците на омладинския вестник, издаван от Св. Милетич. При това всички сведения за България са предадени неизменно с най-голямо съчувствие и симпатии, с разбиране, че борбата на българите трябва да намери реална подкрепа от страна на Сърбия, така както сръбският народ е готов да се бори ръка за ръка с братята си българи.

Заедно с „приятелите на свободата и напредъка“ омладинците „радостно поздравяват юнаците на Балкана, които се вдигат на оръжие за народни и човешки права“. „България все повече и повече привлича със своето движение сериозното внимание на Европа“ — отбелязва „Застава“ през юни, но тя изтъква различното отношение, което среща борбата на българския народ: „Докато приятелите на свободата и напредъка“ сърадват на българските юнаци, „противниците на истината и правдата“ се стараят да докажат, че „движението на българите не идва от сърцето на народа, а от външно подстрекателство“, преди всичко от

---

[71] Застава, бр. 50, 55, 68, 71 от 31. V., 11. VI, 13 и 23. VII. 1867 г.

[72] Пак там, бр. 54, 55, 60, 61 от 9, 11, 23 и 25. VI. 1867 г.

[73] Пак там, бр. 55 и 71 от 11. VI и 23. VII. 1967 г.

[74] Пак там, бр. 54, 55, 56 и 59 от 9, 11, 14 и 21. VI. 1867 г.

[75] Пак там, бр. 58, 59, 85, 88 и 114 от 7, 21. VI, 10 и 21. IX, 21. XII. 1867 г.

[76] Пак там, бр. 70, 71, 80, 107 от 20, 23. VII, 24. VIII, 26. XI. 1867 г.

страна на Русия. Франция и Австрия обвиняват руската политика във вмешателство на Балканите, за да отвлекат вниманието от турския зулум и свирепост над източните християни и запазят съществуващото положение, изгодно за тези две западни сили.[77] Омладинците защищавали българското освободително движение от опитите то да бъде представено като резултат на чуждо, руско влияние и изтъквали, че българите имат достатъчно основание да се борят против варварското турско владичество, непоносимия гнет и системата на изсмукване жизнените сили на поробените народи.

С особено внимание следели омладинските дейци подготовката на български доброволчески чети на сръбска територия. Тези дейци споделяли чувствата и съображенията, които ръководели Л. Каравелов и Българския комитет. Убедени, че международната обстановка е благоприятна, че недоволството на българския народ е достигнало крайния предел и че емигрантите в Сърбия имат пълно право и задължение да се притекат на братята си в поробената си родина, те подкрепяли всячески инициативата на Каравелов да подготви и изпрати в България голяма доброволческа чета.

Св. Милетич бил осведомен за плановете и работата на Българския комитет още в началото на юли, когато Е. Петров и Н. Пешов заминали за Зайчар.[78] Издаваният от него вестник дал информация за тежкото положение на българите в Нишкия и Видинския пашалък, за насилията и зверствата на турците, за злочинствата на татарите и черкезите. Турските власти искали да създадат от населените в западните български земи татари и черкези „жива душманска стена между Сърбия и България" с цел да не допуснат българите да получат помощ в своята борба от страна на братята си сърби. „Застава" изразява недоволството на българите и тяхното горчиво разсчарование в надеждите им, че сръбското правителство ще вдигне знамето за освобождение на християните под турска власт. „Белградските великаши" не се интересуват от положението на поробените народи, защото се чувствуват

[77] Пак там, бр. 59 от 21. VI. 1867 г.
[78] Застава, год. II, бр. 66 от 7. VII. 1867 г.

удобно в меките си кресла — пише „Застава“. — Изглежда чакат, докато християните пропаднат, та после султанът по милост и с одобрението на Австрия и Англия да им подари Босна, Херцеговина и Стара Сърбия!“ Дописникът хвърля остро предизвикателство и срещу полуофициалния и платения печат в княжеството, който преди няколко месеца тръбил обещания, а сега мълчи, понеже времето разкрива лъжите му.[79] Още един момент заслужава внимание. Дописка от българската граница съобщава на омладинския орган, че в Западна България „хората от отчаяние отиват в планината, за да спасят живота си и да не гинат без замена“. Така се образували чети в този български край. И отново се изтъква, че при това раздвижване сред народа помощта от Сърбия придобива много голямо значение: „Само да има отнякъде братска помощ, малко оръжие и вещи водачи, па бихте видели на какво са способни българите в Стара планина. Но Сърбия не се помръдва, а се е оградила от нас като Китай... Нещастна политика, която ни разделяше и спропастяваше още от времето на цар Михаил и крал Вукашин.“

Дописката съдържа и едно бегло споменаване за български родолюбец, който се намира някъде в Сърбия и чиято глава е оценена от Мидхат паша.[80] В дописка до „Голос“ от 13/25 юни срещаме друго подобно съобщение: „Що се отнася до хората, които някога са били в Русия, като Кесяков, Каравелов, Христович и други, то техните глави отдавна са оценени от Мидхат паша и турците само очакват случай, за да приведат този план в изпълнение.“[81] Българският родолюбец, за когото пише в. „Застава“, ще да е по всяка вероятност Л. Каравелов, който по това време единствен от тримата споменати руски възпитаници пребивавал в Сърбия.[82] При следствието срещу Каравелов през

---

[79] Застава, год. II, бр. 67 от 9. VII. 1867 г.

[80] Пактам, бр. 67 от 9. VII. 1867 г.

[81] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 249.

[82] През август 1867 г. Кесяков бил още в Цариград и по мнението на Н. Геров не трябвало да бъде допуснат да отиде в Белград, към което настойчиво се стремял (виж „Из архивата на Н. Геров, т. I, стр. 779, 751, 753). През юли 1867 г. Ив. Христович

1868 г. също се говорело, че за главата му била определена награда от турските власти в България.[83]

Горната дописка в „Застава" представлява интерес от няколко страни: преди всичко поради рязко критичното си отношение към политиката на официална Сърбия, както и с призивния си тон към сръбския народ да подпомогне борбата на българите. Тя привлича вниманието ни и по още една причина. Съдържанието ѝ и някои езикови особености дават известно основание да се предполага, че нейн автор е Л. Каравелов или най-малкото авторът е лице, много тясно свързано с него.

Дописката е подписана с инициал Т, предшествуван от знака -/-, който се използува в тогавашния печат при анонимни дописки. Датировката „30 Јуна" и означеното място „Са бугарске границе", данните за Видински и Нишки пашалък и скорошното посещение на Мидхат паша в Ниш ни припомнят веднага, че точно в последното десетдневие на юни Л. Каравелов пребивавал в Нищ, откъдето на 24 юни изпратил писмото до Ламански и написал дописката до в. „Голос", датирана „27 юни". Дописката в „Застава" не носи означение „Ниш", а „От българската граница, 30 юни", което дава основание да се мисли, че може на път от Ниш за Сърбия да е изпратена за вестника, излизащ в Австрия. В оригиналния текст на сръбски език срещаме няколко русизми, които отново ни карат да мислим за авторството на Каравелов или друг руски възпитаник. На едно място Нишки и Видински пашалък са наречени „губернии"; вместо сръбското „ропство" е употребено „иго", а за „планина" е използувана руската дума „гора", която в сръбски език се употребява по-рядко. По всичко изглежда, че авторът е българин, а приповдигнатият тон, острият език, призивите за братство и упреците към Сърбия, че не изпълнява дълга си към братята българи, напомнят твърде много дописките на Л. Каравелов в „Голос" от същото време.[84]

също бил вън от Сърбия; в писмо от 18. VII. 1867 г. до брат му Райчо Попович П. Кисимов съобщава от Букурещ, че видял „Ванката" (БИА, II В 9284).

[83] П. Миятев, цит. публ., стр. 29.

[84] Сравни дописките от 1/13 юни, 14/16 юли 1867 г. в Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 259, 276.

Ако за нас може да има колебания кой е авторът на дописката „От българската граница“, то редакцията на „Застава“ не може да не е била точно осведомена кой се крие зад инициала Т. Помествайки дописката му, тя се е солидаризирала с него и в топлите братски чувства, и в критиката към официалната сръбска политика. Това можела да направи само спрямо човек, когото добре познавала, комуто се доверявала и чиито възгледи споделяла.

Връзката на „Застава“ с българите била постоянна, защото няколко дни след опита за преминаването на четата край Зайчар редакцията получила следното телеграфическо съобщение: „Българското въстание се разширява. Много чети. До хиляда момчета са прескочили в България онзи ден през сръбската граница. Турците протестират.“[85] В телеграмата е отразен планът на Българския комитет да прехвърли голяма доброволческа част на българска територия. В случая е важно обстоятелството, че „Застава“ била в течение на плана на Л. Каравелов. Още две съобщения в същия вестник разкриват замислите на комитета да предизвика голямо движение в България чрез многобройни чети, съставени от българската емиграция в Сърбия и Румъния. Веднага след съобщението за четата на Е. Петров „Застава“ известила, че от Румъния през Зимнич[86] срещу Свищов е минала на родна земя нова българска чета.[87] Малко по-късно се появило съобщение, че от Румъния са се прехвърлили около 3000 души българи и са се съединили с народните чети.[88] Тези сведения, макар да не отразяват действителното развитие и размери на четническото движение, затвърждават заключението, до което ни довеждат материалите за дейността и проектите на Л. Каравелов в Българския комитет. Те се стремели подобно на революционните дейци около Г. С. Раковски в Румъния да разширят и направят колкото се може по-масова въоръжената борба на българския народ.

---

[85] Застава, год. II, бр. 74 от 3. VIII. 1867 г.
[86] В сръбския текст „Земли ћ “.
[87] Застава, год. II, бр. 75 от 6. VIII. 1867 г.
[88] П а к т а м, бр. 82 от 31. VIII. 1867 г.

Извънредно важно значение има дописката за Зайчарската чета, поместена в бр. 74 на в. „Застава", по всяка вероятност писана от самия Л. Каравелов или въз основа на сведения, почерпени от него. Дописката започва с най-важния въпрос за нейните организатори, който разкрива и целите на доброволческите чети, организирани от Л. Каравелов и Българския комитет: „Народното въстание, предизвикано от страшния гнет и турския бяс, не само не е в упадък, но все повече се разширява и със своя пламък допира до сръбската граница." Отново се повтаря голяма бройка за доброволците: „няколкостотин, почти хиляда" души се подготвяха предпазливо да отидат час по-скоро в помощ на своето отечество и своите братя, без в същото време „да навредят на сръбското гостоприемство". В някои по-малки чети те преминали Тимок в Княжевацкия окръг и хванали Балкана, „па ако щастието им помогне да се съединят там и добре да се организират, ще намерят отзив от всички страни и ще изтласкат насилниците в градовете, както направиха сърбите в началото на този век"[89].

В дописката от 30 юли е поставен с голяма загриженост и тревога въпросът, ще остави ли Сърбия в този критичен момент България без поддръжка, когато въстанието се разраства (поне това се цели с доброволческата чета), ще пренебрегне ли дълга си, което би значило да се повтори отново грешката, допускана от балканските народи многократно столетия наред. Напразно западните дипломати и Портата обвиняват Сърбия, че съдействувала на българските чети. Дописникът е на съвсем друго мнение. Той смята, че не само няма основание за обвинения срещу Сърбия в тази насока, но тя още не е изпълнила дълга си. Тепърва народите очакват от нея да прояви активна и резултатна дейност в помощ на борците за свобода. „В тази общонародна работа Сърбия трябва да разбере своето призвание и да постъпи така, че потомството да не ни кълне." Не бива критяните и българите да останат осамотени в борбата си. „Смъртен грях, ако и сега се оста-

[89] Застава, год. II, бр. 74 от 3. VIII. 1867 г.

виме: втори път още по-мъчно ще изтръгнем от дрямката и ще се решим на действия."[90]

С публикуването на горната дописка омладинският орган утвърждава българското въстание, солидаризира се с борбата на българския народ за свобода и настойчиво иска от Сърбия да подпомогне тази борба.Той осъжда пасивността на правителството спрямо революционните движения в Крит и България и напомня пагубните последици от разединението на балканските народи срещу общия враг. Всяка страна сама за себе си и всички заедно понасят кървавите резултати от своето късогледо съперничество по време на турското нашествие и завоевание на земите им.

„Застава" няма да забрави да съобщи с възмущение, че сръбското правителство е отстранило от длъжност своите погранични служители, които допуснали въоръжени четници да преминат от Сърбия в България, за да отидат в помощ на братята си, борещи се за свобода.[91] В същото време вестникът ще продължи да публикува по различни поводи материали за българското освободително движение, изпълнени със симпатии към него.

Наскоро след неуспешния опит на доброволческите чети да преминат в България австрийският консул в Русе Мартирт улеснил турските власти да извършат зверското убийство на Н. Войводов и Цв. Павлович на кораба „Германия". Макар да излизал в границите на поробена от Австрия Войводина, в. „Застава" не се поколебал да заклейми поведението на австрийския консул, на Мидхат паша и на турските власти.[92] Убийството на двамата борци за свобода и неизбежната реакция на сръбското и румънското правителство срещу грубото нарушение правата на техните поданици[93] събудили наново надеждите, че двете правителства ще разберат най-после своята собствена заинтересуваност от активна борба срещу Турция и действителна подкрепа на българските борци за свобода. „Сега

---

[90] Пак там.
[91] Пак там, бр. 79 от 20. VIII. 1867 г.
[92] Пак там, бр. 80 от 24. VIII. 1867 г.
[93] Цв. Павлович бил сръбски гражданин, а Н. Войводов имал румънски паспорт.

по тяхната (на правителствата, б. м. — Кр. Ш.) енергия ще се види колко са способни за едно или друго" — пише многозначително „Застава".[94] Но Сърбия се задоволила с остри ноти до Портата и омладинците с право преценили, че слуховете, разпространявани преднамерено в Австрия за предстоящ конфликт между Сърбия и Турция, нямат реално основание при съществуващите в момента дипломатически отношения между двете страни.[95]

Независимо от тази преценка за сръбско-турските отношения Св. Милетич като народен представител отправил до Унгарския събор интерпелация за „кървавото събитие на парахода „Германия",[96] с която протестирал срещу това „грозно дело, което възбуди в целия цивилизован свят най-голямо негодуване и погнуса"[97].

Св. Милетич отбелязвал с възмущение във вестника си поведението на сръбското правителство спрямо борбата на гърците в Крит и на българите по Стара планина[98] и протестирал срещу това, че официалните власти спъвали революционната дейност на Л. Каравелов и неговите сънародници в Сърбия. Именно от страниците на омладинския орган „Застава" се порицава белградската цензура, която не разрешила отпечатването на „Прогласа" до българския народ, подготвен от Л. Каравелов.[99] Пак омладинският орган изказал възмущението си и през септември 1867 г., когато сръбската полиция наскоро след опита на четата да мине в България направила внушение на Каравелов да напусне Белград, а министърът на външните работи не му разрешил да издава вестник на български език.[100] Изтъквайки качествата на „брата българин", „Застава" с горчивина констатира късогледството на официална Сърбия: „И белградското правителство пак гони такъв чо-

---

[94] Застава, год. II, бр. 80 от 24. VIII. 1867 г.
[95] Пак там, бр. 81 от 27. VIII. 1867 г.
[96] Пак там, бр. 100 от 2. XI. 1867 г.
[97] Текстът на интерпелацията на Св. Милетич е публикуван в „Застава", бр. 101 от 5. XI. 1867 г.
[98] Пак там, бр. 54 от 9. VI. 1867 г.
[99] Пак там, бр. 63 от 30. VI. 1867 г.
[100] Пак там, бр. 89 от 24. IX. 1867 г.

век, явно къса връзките между този човек, който има еднаква съдба с нас и е приятел на нашия народ, което за нас сега е най-необходимо. Така се печелят симпатиите на другите народи, които уважават свободата на всички, а симпатиите на еднокръвните братя, които призоваваме под знамето на единството, ще спечелим чрез изгонване!"[101]

По-късно „Застава" и омладинците около Св. Милетич ще се отнесат обективно и към отношението на официална Сърбия спрямо българските младежи — участници във Втората българска легия и ще излязат открито в тяхна защита.[102]

Анализирайки в нейната цялост политическата линия на Обединената сръбска омладина около Св. Милетич, ще заключим, че тази линия била последователно революционна, за активна политика на Сърбия в подкрепа на освободителното движение на Крит и в България до въоръжена акция срещу Турция. Твърда и последователна е и позицията на омладинците около Милетич спрямо революционната борба на българския народ било в дебрите на Балкана, било на румънска и сръбска територия сред емиграцията. Пълно единодушие с Л. Каравелов и пълна подкрепа на неговите публицистични, революционни и на всичките му родолюбиви инициативи — до такова заключение неизбежно се достига при запознаване със „Застава" и дейността на омладинците, свързани с този вестник.

Горното заключение се засилва при сравнение с взаимоотношенията на Л. Каравелов и омладинците, принадлежащи към по-умерената групировка. Това личи добре от българските информации на издавания от Л. Калевич вестник „Србија". И този омладински орган изразява постоянно симпатии към българското освободително движение, радва се на сведенията за разширяване на въстанието[103], поддържа принципа за обединение на сърби и българи в борбата и след победа-

---

[101] Пак там, бр. 95 от 15. X. 1867 г.

[102] В. Застава, год. III, бр. 33, 34 от 25 и 28. VI. 1868 г. Сравни у И. Конев, Нови сведения за Втората българска легия в Белград в: Ист. преглед, год. XVI, 1960, кн. 6, с. 98—99.

[103] Пак там, бр. 35 от 31.VIII/12. IX. 1867 г.

та на свободни и равноправни начала.[104] Вестник „Србија“ обаче не бил осведомен добре за движението в България. За българското въстание нямаме никакви достоверни сведения — съобщава редакцията на 1/13. VII [105], докато по същото време „Застава“ печата информации и за българските доброволци в Сърбия, и за прокламацията до българския народ, предава съобщения от сръбско-турската граница и от вътрешността на България, следи поведението на западните дипломати спрямо българското движение и информира подробно за опита на Зайчарската чета да премине в България.[106]

Но и „Србија“ на Л. Калевич отразява приятелските настроения на Омладината спрямо българите. Достатъчен е един бегъл поглед на служебния „Србске новине“ и на „Световид“, вестник, приспособенски към официалната политика на момента, за да се види огромната разлика в отношението на омладинските и правителствените кръгове към българското движение.

В своята революционна дейност през 1867 г. в Сърбия по време на трескавата подготовка на българската чета Л. Каравелов намерил най-добро разбиране именно у омладинците около Св. Милетич и именно с тях поддържал най-тесни политически връзки. Точно Омладината в лицето на най-радикалните тогава кръгове давала най-верен израз на настроенията на широките маси от сръбския народ. Че това било така, показала готовността на много сърби от столицата и крайграничните области да подпомогнат българското освободително движение, прякото и косвеното участие на офицери от вътрешността, административни служители от различен ранг в граничните краища, занаятчии и селяни от Зайчарско и Княжевацко, които доброволно се присъединили към четите, подготвяни от българския комитет и сформирани от Ив .Кулин и Ер. Петров край Зайчар.

Налице са известни податки, че омладинците в Неготин и Зайчар подпомагали дейно организирането

---

[104] Србија“ год. I, бр. 25 от 17/29. VI. 1867 г.
[105] Пак там, бр. 27 от 1/13. VII. 1867 г.
[106] Застава, год. II, бр. 63, 65, 67 от 30. VI., 5 и 9. VII. 1867 г.

на четите. В Зайчар имало омладинско читалище, което приветствувало от името на своите членове Втората омладинска скупщина, състояла се в началото на август. Телеграмата, изпратена от читалището, се отличава с многозначителното си политическо съдържание. Като пожелава на Омладината да тласка напред „народната чест, любов и просвета“ и преди всичко „спасителната мисъл за душевната славянска общност“, Зайчарското читалище говори за неща, които напомнят за събитията край турската граница. Обръщайки се към Обединената сръбска омладина, зайчарските младежи изказват следните пожелания: „От юнашките рани подготвяй своята младеж за онази народна свята задача; с тях само ще примириш нашето минало и бъдеще!“[107]

Ако в цитирания по-горе текст на телеграмата казаното за юнашките рани като стимул в по-нататъшната борба може да бъде смятано за косвен отглас на Зайчарската чета, то една дописка до „Застава“ от Неготин не оставя място за съмнение какво било настроението на тамошните омладинци по време на подготовката на българската доброволческа чета и как те посрещнали постъпката на правителството — разпръскването на четата. В момента, когато се вдъхновявали от мисълта, че „скорс брат ще подаде ръка на брата... на високите върхове на гордия Балкан, закрилящ с гигантския си гръб едноплеменните ни братя, които развиха знамето за освобождение. . ., когато мислехме, че ще кажем „Помози боже“, и братята ще извоюват онова, което искат“, из един път изгубихме надеждата си и сега само мислим как министрите окаляха честта и достойнството на Сърбия“. В дописката на неготинския омладинец до „Застава“ изрично се подчертава, че почти всички честни и съвестни хора в града осъждат правителството.

Омладинците в Неготин не споделяли официалната сръбска политика и дали достатъчно ясен израз на несъгласието си с нея, та местните власти не допуснали най-съществените части от двете телеграми, изпратени от Неготин, да стигнат до Омладинската скуп-

---

[107] Застава, год. II, бр. 79 от 20. VIII. 1867 г.

щина в Белград. Властите ссуетили също така инициативата на омладинското певческо дружество в града един „брат“ да говори на парастаса за „загиналите за правдата“ — Цветко Павлович и Никола Войводов.[108]

Като имаме пред вид, че Неготин и Зайчар били центровете на подготвителната дейност на българските доброволци и че тамошните омладинци били твърде активни, недоволството, изразено в дописката, може да бъде прието за отклик на действителните настроения сред народа в този край и действителните му симпатии към българската доброволческа акция. Впрочем не само в Неготинско, но и на горната сръбско-турска граница в Крушевачко населението било готово да помогне освободителната борба на българите. „Не мога да ви опиша колко е въодушевен нашият народ за успеха на българите и колко желае да се види веднъж на бойното поле със своя стар кръвопиец — съобщават от Крушевацко в дописка от 24 юли, — ако нашето правителство е малко по-енергично, всичко би се вдигнало на въстание, мало и голямо, за да помогне братски на българите.“[109]

Симпатиите на сръбските народни маси и омладинците в селищата покрай границата с България към борческите настроения на емиграцията и подготовката на въстание, материалната и моралната подкрепа, която била оказвана на доброволците, отразявали общото и твърдо становище на Омладината за солидарност, сътрудничество и координирани действия на сръбския народ в княжеството и извън него с българското освободително движение.

Връзки на Л. Каравелов и Българския комитет с Хърватско, Черна Гора, Босна и Херцеговина

Освен със Св. Милетич Л. Каравелов установил тесни практически връзки и с други изтъкнати дейци на Омладината в Сърбия и на освободителните движения в другите славянски страни. Един от омладинците, с кои-

---

[108] Пак там, бр. 86 от 14. IX. 1867 г.
[109] Пак там, бр. 70 от 24. VII. 1867 г.

то сътрудничел Каравелов, бил Джордже (Джока) Влайкович, капитан в оставка, служил в руската армия по време на Кримската война, известен и активен член на Омладината.

Джока Влайкович не бил от доверените хора на И. Гарашанин, понеже се отличавал с неотклонната си готовност за революционна борба и с непокорството си спрямо нарежданията на властите. По време на бомбардировката на Белград от турците през юни 1862 г. и сраженията в сръбската столица той си спечелил отново недоволството на управляващите, понеже се стремял да разгори конфликта на Сърбия и турския гарнизон в крепостта. Един съвременник отбелязва, че Влайкович „охотно търсеше и събираше другари, склонни към безредици. Бъркаше се главно с политическите агитатори, които създаваха усложнения на княз Михаил и неговото правителство."[110] И. Гарашанин,[111] Й. Ристич, и Ф. Христич[112] гледали на капитана като на твърде неудобна личност, която при всеки по-напрегнат политически момент им създава тревоги. И руските дипломати не симпатизирали на безпокойния патриот.[113]

През 1871 г. Дж. Влайкович участвувал в приготвяната обща освободителна акция на българи и сърби и играл дейна роля в координирането на усилията на революционните организации за тази акция, като се намирал в тесни връзки с П. Хитов и Л. Каравелов.[114]

Л. Каравелов се сближил с Влайкович наскоро след като пристигнал в Белград. И това сближение имало политическа окраска, защото чрез Влайкович той установил непосредствена връзка с хърватските политически среди. Влайкович доставял на Л. Каравелов хърватския вестник „Народне новине", който издавал в Загреб идеологът на илиризма Людевит Гай. Във вестника Гай отстоявал схващанията си за необходи-

---

[110] Записки старог београђанина, књ II, Београд, 1925, стр. 33.

[111] Пак там, стр. 45.

[112] Писма Ф. Христића Јовану Ристићу, Београд, 1953, стр. 1—2, 61, 65—66.

[113] С. А. Никитин, Южнославянские связи русской печати, стр. 104.

[114] Кр. Шарова, Болгарское освободительное движение и другие южнославянские народы в 1870—1872 г., стр. 91—93.

мостта от разбирателство и единение на славяните, преди всичко на южните славяни.[115] В началото на 1867 г. в хърватското обществено мнение усиленс се коментирала сръбската политика след решението за освобождението на крепостите от турските гарнизони, и то в насока, че Сърбия не бива да се задоволява с ограничения успех. „Докато еднокръвните ни братя в Босна, Херцеговина и България пищат под суровата ръка на турците, дотогава няма гаранция, че може да се опази онова, което досега има" — писал в. „Позор", органът на народната партия. В „Народне новине" на Л. Гай също се застъпвало гледище, че предаването на крепостите трябва да бъде смятано само като начало.[116]

Пак чрез Джока Влайкович Л. Каравелов писал на Людевит Гай в началото на май 1867 г.[117] По това време Гай не се ползувал с някогашния си политически автсритет, той вече отдавна не играел онази ръководна роля в хърватския обществен живот, която му принадлежала до 1848 г., но известността му и в южнославяноките, и в другите славянски страни била още голяма. Въпреки съмненията, че има връзки с австрийските власти, и въпреки недоволството на славянофилите от оклонността, която изразил към спогодба на хърватите с Австрия на дуалистични начала, Людевит Гай бил поканен на Московската етнографска изложба през пролетта на 1867 г. и участвувал в славянския конгрес като един от най-видните представители от Хърватско.[118]

От писмото на Л. Каравелов от 9. V. 1867 г. става ясно, че той знаел за Гай и понеже нямал връзки

---

[115] J. Horvat, Povjest novinstva Hrvatske (1771—1939), Zagreb, 1962, str. 214.

[116] В. Крестић, Јавно мнење Хрватске о ослобођење градова 1867 г. в Зборник филозофског ф-та, Београд, 1868, т. X, стр. 1.

[117] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 580. Л. Каравелов изразил дълбокото си уважение към Л. Гай в съобщението за смъртта му, поместено във в. „Свобода", год. II, бр. 46 от 29. IV. 1872 г. И „Македония" на Славейков информирала за смъртта на Гай (притурка към бр. 7 от 9. V. 1872 г.).

[118] С. А. Никитин, Славянские комитеты в России, стр. 178, 185; J. Хорват, Лудевит Гај, Београд, 1960, стр. 306—310.

с други хърватски политици, обърнал се за съдействие именно към него.

Дж. Влайкович занесъл на Л. Гай „Адрес" до хърватите от името на Българския централен комитет в Букурещ. Влайкович придружил адреса с препоръчително писмо за Л. Каравелов, когото наричал „важен и почтен българин, който е завършил науките си в Московския университет" и който „сега пребивава в Белград".[119]

Важен е въпросът за авторството на „Адреса": дали това е самият Каравелов, който според М. Димитров „прибягнал до хитрост", като представил на Влайкович писмо уж „от Букурещкия комитет",[120] или наистина Българският комитет в Букурещ изпратил въпросния адрес, дали това е един от известните комитети — Добродетелната дружина и ТЦБК — или пък, както смята акад. М. Димитров е комитет, от чисто име Каравелов пише и говори и „който фактически не съществува".[121]

Съдържанието на адреса дава основание да се мисли, че той може да е съставен от Л. Каравелов. Тук срещаме мисли за обединяващата славяните роля на апостолите Кирил и Методий, която е близка на Каравелов и която той изразява на тържеството на 11 май 1867 г. в Белград.[122] Някои езикови особености (ксприщенски окончания, русизми) също говорят за авторството на Каравелов или най-малкото за участието му в съставянето на Адреса.

Но с това не се разрешава другият въпрос: изпращал ли е някакъв комитет в Букурещ с участието на Каравелов обръщение до хърватите в знак на солидарност с борбата им. Преки данни нито в положителен, нито в отрицателен смисъл не са намерени. Във всеки случай този документ, един от няколкото, които Л. Ка-

---

[119] М. Димитров, Писмо на Л. Каравелов, сп. Изк. и критика, год. II, 1939, кн. 3, стр. 152. В тази си първа публикация на адреса и писмото до Л. Гай, М. Димитров съобщава и за писмото на Влайкович, но не го цитира изцяло.

[120] Пак там, стр. 154.

[121] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, забележка 6, стр. 234.

[122] Пак там, стр. 646—657.

равелов свързва с един български централен комитет, засилва основанията да се смята, че това название носела една от групировките сред българската емиграция в Румъния, и то точно онази част от нея, която била за единодействие на южнославянските народи в революционната борба за свобода.

В „Адреса“ „милиони български славяни“ поздравяват „другите наши братя хърватске славяне“ с началото на великото дело, което са предприели, и пожелават то да завърши „тъй също блистателно. . ., както са е и начнало“. Българите искрено подават ръка на хърватите в този важен момент, и то като „символ на нашето междуособно братство, на нашата братска любов и на славянския съюз и единство.“[123]

„Адресът“ не бил изпратен за самия Гай, а той трябвало да го предаде „по назначение“. Наскоро след като го изпратил по Влайкович, Л. Каравелов съобщил за „адреса“ в „Голос“ и публикувал текста му с незначителни стилни промени (дописка от 18/30 май 1867 г.).[124] Два месеца по-късно във в. „Москва“ и сп. „Славянская заря“ се съобщава, че българите отправили адрес до членовете на хърватския сейм, в който изказали „пълно одобрение начина на действие на народната партия на последната сесия на сейма и към славянския, патриотически начин на мислене на хърватите“. С това българите изразили пред европейското общество мнение солидарност „с действията на хърватите в борбата им срещу претенциите на унгарците и въобще срещу системата на двойно господство на немците и унгарците в Австрия“[125].

Адресът на Българския комитет в Букурещ, т. е. адресът, изпратен от Каравелов, бил получен в Загреб в началото на юни 1867 г. и публикуван в „Narodne novine“ [126], във вестника подет и издаван в течение на няколко десетилетия от Людевит Гай. Оттам го препечатал с благосклонен коментар и вестникът на Милетич „За-

---

[123] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 580.

[124] Пак там, стр. 232.

[125] Москва, бр. 83 от 14. VII. 1867 г.; сп. Славянская заря № 3 от 16/28. VIII. 1867 г.; Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 312.

[126] Застава, бр. 56 от 14. VI. 1867 г.

става".[127] В същия брой, в който „Застава" препредава известието на „Narodne novine" за адреса на българите, е съобщено и за пристигането на Дж. Влайкович в Загреб. Явно е, че той изпълнил поръчката на Каравелов.

Адрес от българите до хърватите бил отпечатан и във в. „Pozor", орган на Народната партия в Хърватско. От данните, с които разполагаме, не можем да установим засега точно дали „Адресът", подписан от „Милиони български славяни", и този, отпечатан в „Pozor", представляват два отделни адреса или един и същи документ.[128] Във всеки случай по-малко вероятно е от българска страна да са изпратени в непродължителнс време два адреса с аналогично съдържание, т. е. в подкрепа на хърватските стремежи към извоюване на максимална автономия в рамките на Хабсбургската монархия.

През пролетта на 1867 г., когато Л. Каравелов препратил чрез Дж. Влайкович и Л. Гай своя „Адрес", подписан от името на „милиони български славяне", хърватската общественост се вълнувала от въпроса за мястото, което ще получи Хърватско в извършващите се промени в Австрия. Водела се борба страната да получи права на федералистични начала. От ноември 1866 до май 1867 г. заседавал Хърватският събор, който обсъждал бурно тези въпроси.[129] Междувременно федералистичните тенденции в австрийското правителство претърпели поражение за сметка на дуалистичните. В началото на юни 1867 г. било провъзгласено създаването на Австро-Унгария и с това победата на дуализма между немския и унгарския елемент без участие на хърватите и за сметка на славяните в монархията.

Като българин и като дописник на „Голос" Л. Каравелов се интересувал живо от развитието на освободителните движения във всички южнославянски страни, следял и събитията в Хърватско. За този интерес свидетелстват дописките и статиите му от периода,

---

[127] Пак там, бр. 57 от 16. VI. 1867 г.

[128] М. Димитров не е категоричен по този въпрос, виж Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 312.

[129] P. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, III izd. priredio dr. J. Šidak, Zagreb, 1962, str. 447—448.

докато бил още в Русия. Каравелов познавал някои от най-значителните трудове на видния хърватски учен и политик Фр. Рачки, трудовете по история на хърватския народ и история на хърватската литература.[130] Той подготвил статия „Кроати (кроаци) и далмати (хървати)", като част от по-голяма работа „Славяне в Немско" (Сочинение Славенича), от която през 1860 г. в „Братски труд" било публикувано само началото „Сърби".[131] Каравелов следял органа на Народната партия „Pozor" и заемал от него сведения за положението на южнославянските народи през 1863 г.[132] В първата си дописка до „Московские ведомости" на път за Белград (9. II. 1867 г.) той споменава за общите интереси на всички славяни — били те сърби, хървати, чехи или българи, и за това, че отношенията между хърватите и унгарците са в процес на определяне.[133] През април в дописка от Белград Каравелов съобщава кратко и категорично: „В Сърбия всички умове са заети с хърватските работи", а Австрия се страхува от хърватите и чехите повече, отколкото от една война между Русия и Франция. Каравелов очаква вълненията в Хърватско, които са израз на разрастващото се недоволство у хърватите срещу Австрия, да достигнат най-крайна степен. „Даже ако на сегашния хърватски сейм в Загреб — пише дописникът на „Голос" на 24 април — вземе връх австро-маджарската партия, то все пак Австрия в най-непродължително време трябва да очаква най-силна опозиция от страна на народа, а може би и революция."[134]

През май 1867 г., когато пише на Л. Гай в разгара на борбата на хърватите, Л. Каравелов отново подчертава, че „хърватският въпрос сега занимава всички и всякого", и иска да узнае повече подробности.

По това време българският родолюбец и приятел на всички южни славяни ще да е имал вече по-го-

---

130 Из архива на Л. Каравелов, стр. 533, 590.

131 Пак там, стр. 533—534; сравни Публицистиката, т. I, стр. 42 сл.

132 Публицистиката на Л. Каравелов, т. II, София, 1965, стр. 109, 110—111, 112—114, 115—116.

133 Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 164—165.

134 Пак там, стр. 204.

леми планове относно това да бъдат обединени освободителните усилия на българите и на хърватите, защото възнамерявал сам да се запознае с положението в Хърватско. „Ако работите ми позволяват, то аз бих се постарал лично да узная за всичко — съобщава той на Гай. — Впрочем ще видим.“[135] Адресът до хърватите, с който от името на българския народ се изказва поддръжка на борбата им, може да се прецени като стъпка за установяване на дружески отношения с тях, респективно с групировки, които биха споделяли идеите на Каравелов.

Дж. Влайкович, който бил натоварен да занесе българския адрес, както може да се съди от оскъдните данни, с които разполагаме, заминал в Хърватско с политическа мисия като пратеник на Омладината. Във всеки случай той бил посрещнат с голямо въодушевление от младежта в Загреб. Певческото омладинско дружество „Коло“ устроило специално събрание, на което Влайкович говорил за сръбско-хърватската взаимност, изпратен с овации и пожелания за братски и сърдечни отношения между хървати и сърби.[136]

В Рогатац, където се отправил после Дж. Влайкович, отново бил разискван въпросът за южнославянските отношения. Между хърватите, сърбите, словенците и други славяни, събрани в Рогатац, имало и българи. От името на всички дописникът на „Застава“ предава настроенията между тях: „Ние всички изповядваме, че е ударил дванадесетият час за Източния въпрос, и сме уверени, че обединената сила на южнославянските народи и сама е достатъчна да събори гнилата турска сграда и да издигне на нейното пожарище свободни славянски държави, които ще имат в своите славянски народи достатъчно сили за живот.“[137]

Мисията на Дж. Влайкович като представител на Омладината и като посредник между българи и хървати съвпадала с най-голямото възбуждение в Хърватско. Л. Каравелов се интересувал именно от онези тенденции в националноосвободителното движение там,

---

[135] Пак там, стр. 580.
[136] Застава, бр. 57 от 16. VI. 1867 г.
[137] Пак там, бр. 66 от 7. VII. 1867 г.

за които очаквал да прераснат в революция. Обективните условия и намеренията на главните политически групировки в Хърватско по това време не надхвърляли рамките на легалната борба, но българският приятел на хърватския народ симпатизирал на освободителното движение и искал да установи връзка с революционно настроените среди.

Освен контактите, установени чрез Л. Гай с хърватската общественост в промеждутъка между май и юли 1867 г., Л. Каравелов и Българският комитет в Белград се свързали и с българската колония в Хърватско и преди всичко с учениците в Загреб. Живеещите там българи съставили също комитет и започнали да се подготвят да се присъединят към организираната от Белградския комитет доброволческа чета. В началото на юли комитетът в Загреб записал около 80 души доброволци и изпратил свой представител в сръбската столица, за да свърже доброволците от Загреб с белградските организатори на българската освободителна акция. За това съобщава в писмо до Еремия Петров участникът в белградските приготовления на българите — Никола Тумпаров: „Вчера е дошел един ученик из Загреба да види какво се работи тук, па сетне да пише на останалите тамо. Той ми казва да е тамо съставен един комитет, който да се стара за оружие и да има до 80 души, кои са се събрали, само чакат да видят какво ще да направят оттук.“[138] Пратеникът на българските доброволци от Хърватско имал намерение да отиде сам в Зайчар, за да уреди непосредствено присъединяването им към доброволците, събрани там.[139]

Нямаме точни сведения кой е българският ученик, който дошъл в сръбската столица като пратеник на Българския комитет в Загреб. Не е изключено това да е Св. Миларов, който според неговия дневник започнал да прави „съзаклятия и комитети политически“ именно през 1867 г.[140] През 1874 г. в писмо до любимата си Миларов разказва, че напуснал Загреб през

---

[138] Писмо от Н. Тумпаров — Белград, до Е. Петров — Зайчар, от 14. VI. 1867 г.

[139] Писмо от Н. Тумпаров до Е. Петров от 13. VII. 1867 г.

[140] БИА, ф. 112 — Св. Миларов, а. е. 2, л. 4!

1867 г. „с намерението да се намеся в българската революция, която тогава започваше да тътне в нашите планини“[141].

Заслужава да се отбележи свидетелството на загребския пратеник за настроенията в Хърватско и отношението на обществеността към българското освободително движение. „Той каже — съобщава Тумпаров — да всичкия хърватски народ узруян (възбуден, б. м. — К. Ш.), друго нема какво да чуеш от них — само напият здравици и говорят: „Живио словенски народ болгарски и пр.!“[142]

Макар впечатлението на българските ученици от симпатиите на хърватите към българския народ да е предадено в писмото на Н. Тумпаров в доста хиперболизирана форма, то не било много далеч от действителните настроения в Хърватско. След решението за създаване на дуалистична австро-унгарска монархия, с което автоматично отпадало непосредственото решение на въпроса за автономията и равноправието на хърватите вътре в тази монархия, южнославянското единство, необходимостта от сдружаване на силите на самите поробени народи придобило нова актуалност за хърватските политически среди. От тази гледна точка политици с различни концепции и от Народната, и от Самосталната партия повишили интереса си към освободителните движения в Турция. От различни страни политиката на сръбското правителство на въздържание от акция против Турция и от подкрепа на тези движения срещнала в Хърватско остра критика.[143] Така че българското освободително движение и по-специално акцията на българските емигранти в Сърбия имало защо да бъде посрещната със симпатии в Хърватско.

Тези симпатии получили израз в желанието на някои млади хървати да участвуват като доброволци в българската чета. Известният хърватски публицист Драгутин Томай Туминski, който сътрудничел на в. „Световид“ и пишел там статии в южнославянски дух

---

[141] Пак там, а. е. 14, л. 2—6.

[142] Н. Тумпаров до Е. Петров от 14. VII. 1867 г.

[143] В. Крестић, Јавно мнење Хрватске о ослобођену градова 1867, стр. 354.

с определени симпатии към българите, препоръчва такива млади хървати в две писма — едното без дата и другото от 9/21 юли 1867 г., намерени в книжата на Л. Каравелов при ареста му през 1868 г. Туминski препоръчва на Каравелов Марушич, който като „искрен и честен младеж, истинска мечтателна геройска душа", искал да отиде да се бие в България. В писмо без дата от лятото на 1867 г. той препоръчва свой сънародник и настоява пред българите да го приемат за доброволец, че „тук го е довела най-чистата братска любов да се бори за своите братя българи."[144]

В помощ на българските доброволци следователно изявили готовност да дойдат не само сърби от княжеството и Войводина, но и хървати, както и български ученици в Загреб.

*

В публицистиката на Л. Каравелов от 1867 г. срещаме мисли за общността на интересите на всички южни славяни[145], призиви към Черна Гора, Босна и Херцеговина да подпомогнат с едновременно действие борбата на българския народ[146] и констатации, че там расте семето на славянското единство въпреки всички мъчнотии и пречки.[147] Каравелов много пъти набляга на вредата от разединените освободителни движения на южните славяни, които поробителят с успех разгромява поотделно. Освобождението не би било така трудно, ако щом въстане един народ, свободните княжества Сърбия и Черна Гора му се притекат веднага на помощ, а другите поробени народи в същия момент се вдигнат на борба. „За южните славяни е много лесно да станат самостоятелни, защото имат работа със слаб и нищожен неприятел, но не им достига само едно и това едно е главното условие за независимостта им: не

---

[144] В. Крестић, цит. публ., стр. 69, 71, 73; П. Миятев, Документи за българската и сръбската история из маджарските държавни архиви, стр. 69, 73, 74.

[145] Публицистиката, т. I, стр. 324, 259, 275, 277, 294, 318.

[146] Пак там, стр. 259, 260, 277.

[147] Пак там, стр. 269, 276, 303, 316, 317, 318.

им достига взаимно съгласие."[148] Гсляма вина в това отношение имат междуособните спорове и политиката на правителствата. Но като разбира добре късогледството на тези правителства, Л. Каравелов се обръща към народите, „към славяните въобще, и то към тези славяни, които мислят за славянското единство и специално за федерацията". „Елате ни на помощ, братя, призовава той в началото на юли 1867 г. — кой с каквото може и както иска, не ни оставяйте да пропаднем даром и да пролеем кръвта си напразно; нашето щастие или нещастие ще бъдат и ваше щастие или нещастие, а вашите — наши." Този призив към народите е насочен против дипломатничението в освободителното движение и същевременно издига като главно средство за освобождение въоръжената борба, революцията. „Оставете политиканите да се занимават с Наполеон и Франц Йосиф, оставете ги да изпращат адреси до австрийското и турското правителства, вземете пушка и сабя и с общи сили ще действуваме за постигане на онова, което ни е нужно и необходимо. . . Сега или никога."[149]

В разгара на подготовката на доброволческата чета Л. Каравелов формулира ясно своята политическа програма, на която се основават връзките му с представителите на освободителните движения в други страни: свободна федеративна държава на южнославянските народи, която осигурява самостоятелността си в „тесен, братски съюз" с Русия. „Свободна Сърбия сега трябва да стане общо отечество и за сърбина, и за българина, и за хърватина, и за черногореца, а може би и за чеха, и от този център да се постарае да учреди бъдещата Югославия."[150] Мисълта за солидарността на южните славяни с освободителните борби на българите през пролетта и лятото на 1867 г. се повтаря в различни варианти и по различни поводи в много дописки на Каравелов от това време. Според него един от заловените българи-заговорници казал на Мидхат паша, по чиято заповед бил изтезаван: „Ако вие избиете всички българи и няма кой да отмъсти за мен,

[148] Пак там, стр. 275.
[149] Пак там, стр. 277.
[150] Пак там, стр. 277.

то с божа помощ ще се явят други отмъстители от изток и север. Всеки сърбин, всеки руснак, хърватин и черногорец ще отмъстят за моята кръв, ще поискат отчет за цялото зло, което вие причинихте на нашата земя."[151] И на друго място: „Нито един дявол от онзи свят няма право да забрани на брата да помогне на брата си, ако този брат го колят разбойници. Всеки сърбин има пълно право да помогне на хърватина, всеки черногорец — на херцеговинеца, всеки руснак — на българина и т. н."[152]

Горческите настроения в Босна и Херцеговина не срещали очакваната подкрепа от страна на сръбското правителство по същите причини, поради които това правителство не съдействувало на българските приготовления за въстание. В края на 1866 г. Сърбия, поблазнена от надеждата да получи под свое управление двете области, предприела двустранна подготовка — и дипломатическа, и вътрешна. Правителството активизирало своята национална организация в Босна и Херцеговина и направило достояние на населението готовността си да даде подкрепа негласно и тайно на освободителното движение. За бърза подготовка на въстанието, което трябвало да избухне през пролетта на 1867 г., в Херцеговина бил изпратен известният войвода Мичо Любибратич. И. Гарашанин му възложил подготовката на въстанието в Херцеговина с изричното указание, че то ще бъде само едно от бунтовническите движения на Балканите, които ще избухнат в края на април или началото на май. Но в намеренията на правителството настъпила промяна още преди срока, определен за едновременно въстание. Любибратич бил извикан в Белград, съобщено му било, че в помощ му се дават двама офицери — Йеврем Марковић (братът на Светозар Марковић) и Митар Ковачевић, но предвиденото заминаване на тримата за Херцеговина било на няколко пъти отлагано, за да отпадне от плановете на официална Сърбия[153] заедно с отпадането на проекта правителството да подкрепи освободителните движения на Балканите през 1867 г.

---

[151] Пак там, стр. 269.
[152] Пак там, стр. 277.
[153] Г. Јакшић — В. Вуићковић, цит. съч., стр. 347.

Първоначалните намерения на сръбското правителство за въстание в Босна и Херцеговина намерили израз в един план, изработен от вече споменатия А. Орешкович, който по тактическите си начала не се отличавал от ръководните начала на правителството по отношение на българското въстание. Чрез специални комитети (подобно на Добродетелната дружина) правителството си осигурявало възможност да направлява и контролира въстаническото движение, като го държи в необходимите за политиката му рамки. Действията в Босна и Херцеговина трябвало съгласно плана на Орешкович да започнат с прехвърляне на чети, също както и в България.[154] Но подобно на указанията, дадени на четите на П. Хитов и Ф. Тотю, за въздържане от въоръжени стълкновения и от масовизиране на въстанието и по отношение на освободителното движение в Босна и Херцеговина правителството предпочитало да си послужи със заплахата, че от дебрите на Стара планина и херцеговинските чукари може да избухне въстание — за да принуди Портата и великите сили на отстъпки и така да спечели автономия за Босна и Херцеговина с помощта на дипломацията.[155] В същност дипломатите на големите държави не били склонни да подкрепят и такава ограничена акция. През март — април 1867 г. сръбското правителство получило убедителни внушения да се въздържи от действия не само от страна на враждебно настроените сили — Франция, Англия и Австрия, но и от страна на онези, от които поради собствените им интереси можело да се очаква подкрепа — Русия и Прусия. След предупреждението на Австрия и отрицателния отговор на Прусия през март 1867 г. за Сърбия според Г. Якшич и В. Вучкович „станало опасно да се впуска в акция. По всяка вероятност тогава били преустановени работите за вдигане въстание в Босна.“[156] И макар че сръбското правителство продължило да действува за координиране си-

---

[154] АИИ —Београд, Заост. М. Бана, XVIII/60/1.

[155] Г. Якшич и В. Вучкович в цитираната по-горе книга (стр. 349) приемат също, че правителството, „изглежда, дошло до замисъла, че може би и самата заплаха за акция ще бъде достатъчна“, за да въздействува на Портата и силите.

[156] Пак там, стр. 355.

лите на балканските държави с народите от неосвободените области чрез техни представители, в същност след получаването на крепостите и след отказа да подкрепя активно подготовката на въстание в Босна въпросът за обща акция през 1867 г. за Сърбия бил предрешен. Акцията била, както се твърдяло, временно отложена[157], а на практика — изоставена от правителството за цяло десетилетие.

В средата на март 1867 г. и омладинците разполагали със сведения, че представителите на официалните среди в Сърбия, които били смятани за „партия на действието", заявили, че са задоволени от предаването на крепостите на Сърбия и че ще преустановят агитациите си. „И Белградският комитет, който подготвяше връзка с България и Босна, вече е изпратил упътване на Българския и Босненския комитет да престанат да работят."[158] Българският комитет, за който става дума тук, е без съмнение комитетът на „старите" — Добродетелната дружина, а Босненският — подразделение на националната държавна организация в неосвободените краища, ръководена от И. Гарашанин. Белградският комитет, споменат в информацията на „Застава", е също правителствен орган. От историята на взаимоотношенията между сръбското правителство и Добродетелната дружина знаем, че след голямата активност на сръбската страна от края на 1866 и началото на 1867 г. през март и април, сръбското правителство започнало да внушава въздържане и препоръчало (заедно с руските дипломати) четите на П. Хитов и Ф. Тотю да избягват сражения с турците. Това било линия на сдържане размаха на освободителното движение точно в духа на становището на официална Сърбия за преустановяване започнатата подготовка за прехвърляне чети в Босна, Херцеговина и България и отлагане на акцията, решение, за което съобщава „Застава", за което свидетелствуват и други източници. „Добродетелната дружина" и поделенията на сръбската държавна национална организация в Босна и Херцеговина се подчинили на това становище, а революционната готовност на народните маси в поробените краища и двете

[157] Пак там, стр. 349.
[158] Застава, год. II, бр. 22 от 15. III. 1867 г.

свободни княжества останала неоползотворена и неразвита до въстание.

Така революционните сили в Босна, Херцеговина и България в края на пролетта и през лятото на 1867 г. се намерили в еднакво положение. Ето защо призивите на Л. Каравелов към народа в Босна и Херцеговина, ясните му упреци към сръбското правителство, че то не допуска не само българските емигранти, но и херцеговинските да преминат с въоръжени чети в отечеството си и да повдигнат въстание там, трябва да бъдат разглеждани като непосредствен отклик и определено отношение към конкретни, добре известни нему политически явления и факти. Още през май 1867 г., като говори за тясната обвързаност между интересите на Босна, Херцеговина, Черна Гора, България и Сърбия, Каравелов изразява недоволството на българите и херцеговинците, на чийто патриотичен устрем се противопоставят сръбските официални власти. Нека процитираме един по-голям пасаж от дописката му до „Голос" от Белград с дата 18/30 май, за да се убедим, че той разбирал добре още тогава тенденциите в сръбската политика, неблагоприятни за желаното от него въстание в България и Херцеговина: „Известно е, че една трета част от сръбската войска е съставена от българи и херцеговинци, които са дошли в Сърбия и доброволно са постъпили в армията само за да изучат военната тактика и после да се върнат обратно и да бъдат полезни на своята родина. Могат ли тези хора да остават хладнокръвни зрители тогава, когато техните бащи, братя и синове проливат кръвта си и очакват тяхната помощ? Сръбското правителство е длъжно: или да пусне в родината им всички чуждоземци, или само да вземе участие в борбата, не може да бъде другояче. Сръбското правителство не е в състояние да спре със сила няколко хиляди души, готови да се сражават за родината си, пснеже и самите сърби жадуват война с турците и не само няма да се съгласят да възпрепятствуват българските и херцеговинските емигранти, но ще се съединят с тях и ще преминат границата, без да измолват разрешение от г. Маринович и г. Гарашанин. А и кой може да забрани на цял народ да съчувствува на своя брат по кръв и по вяра? Кой има

право на това?. . . Да, тук политиката на г. Гарашанин е безсилна и нищожна!“[159]

Следователно, осъждайки линията на сръбското правителство, Л. Каравелов вижда положението, задачите и конкретните намерения за действия на българи и херцеговинци като еднакви. Подобно на българските емигранти в Сърбия и херцеговинските подготвяли прехвърляне на доброволчески чети, които правителството се опитвало да задържи. Българският ръководител на четническата акция в Сърбия трябва да е бил добре осведомен за подготовката на херцеговинските доброволци и за забраната, наложена им от министър-председателя И. Гарашанин и министъра на вътрешните работи И. Маринович, за да заплаши двамата министри, че българите и херцеговинците, подкрепени от съчувствието на сръбския народ, няма да се поколебаят да отидат да се бият за свободата на отечеството си въпреки забраната на официалните власти.

Всичко това дава основание да се мисли, че в плановете на Л. Каравелов и на Българския комитет в Белград влизало да координират действията си с революционните сили в Босна и Херцеговина. Такава координация била особено необходима поради обстоятелството, че именно Босна и Херцеговина трябвало да станат център на въстаническите действия в сръбските области и че точно едновременността и съгласуваността на акцията между българските и босненско-херцеговинските революционни сили можела да създаде затруднения за общия неприятел и съответно изгледи за успех на въстанието и в България, и в Босна и Херцеговина.

Конкретните данни за взаимоотношенията между българските и босненско-херцеговинските революционни дейци през 1867 г. са оскъдни и все пак това не ни дава основание да пренебрегваме изричните и недвусмислени указания у Л. Каравелов, че той разбирал необходимостта от съгласуване между действията на едните и другите; тук трябва да имаме пред вид и податките от неговите дописки, които свидетелствуват за такова съгласуване. Във всеки случай известни вой-

[159] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 231.

води като Лука Вукалович и Мичо Любибратич имали стари връзки с български патриоти още от началото на 60-те години. Към края на 1865 г. Вукалович се заселил за известно време в Неготин с намерение, както се смята, да бъде близо до България във връзка с организирането на български въстанически чети.[160] Л. Каравелов познавал дългогодишната борба на Л. Вукалович, ценял героизма му и в същото време преценявал критично неговите заблуждения, които виждал главно в това, че старият войвода действувал изолиранс от Черна Гора, не пропускайки да осъди и неотзивчивостта на черногорския княз Мирко Петрович и на официална Сърбия.[161]

В началото на август 1867 г. когато не били загубени всички надежди за успеха на българските доброволци от Сърбия, Л. Каравелов свързва изгледите за осъществяване на тези надежди със симпатиите и непосредственото участие на босненците, херцеговинците и черногорците в българското въстание. „Черногорците, босненците и херцеговинците — пише той — силно съчувствуват на българите; мнозина се отправиха вече за Балкана, за да помогнат на българите; още мнозина биха желали да отидат и биха изпълнили своето желание, ако не се надяваха да бъдат полезни в своя край, където всеки ден може да избухне повсеместно въстание.“[162] Практиката на Каравелов да включва в дописките си до руските вестници реални факти от освободителното движение или да отразява замисли на революционните дейци, заедно с които или начело на които работел самият той, дава основание да предполагаме, че фрази от рода на горепосочената могат да говорят за действителни явления. Напълно допустимо е между доброволците за българската чета да е имало записани и херцеговинци и босненци, толкова повече, че желаещи да се бият за свободата на България имало и между сърбите, и между хърватите, а, както ще видим по-нататък, и между чехите. При това,

---

[160] В л. Ђ о р о в и ћ. Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 год. Пос. издања СКАНУ, књ. XLV, др. и ист. списи, књ. 17, Београд, 1923, стр. 139.

[161] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 276, 316—317.

[162] П а к т а м, стр. 318.

не ще съмнение, ролята на Л. Каравелов за привличане на херцеговинци и босненци в българската освободителна акция била и твърде дейна. Доколкото можем да съдим от дописките му, той виждал сътрудничеството между борещите се за свобода народи на България, Босна и Херцеговина в две насоки: непосредствено участие на представители от единия южнославянски народ в революционно-освободителнс движение на другия и договореност за едновременни въстанически действия в България, Босна и Херцеговина.

Във взаимоотношенията с босненци и херцеговинци, както впрочем и във взаимоотношенията с другите южни славяни, Л. Каравелов подбирал своите партньори. Убедил се в непродължителен срок, че надеждите за помощ и съдействие от страна на официалните среди в Сърбия и Черна Гора не се потвърждават от действителността, Л. Каравелов ще заяви в навечерието на преминаването на четата: „Но да оставим на спокойствие сръбските и черногорските министри (които е критикувал остро преди това, б. м. — Кр. Ш.) и да се обърнем към славяните въобще, и то към *тези славяни, които мислят за славянско единство и специално за федерация* (к. м. — Кр. Ш.)."[163] Подходът към съюзниците е твърде диференциран: както се вижда, разграничението от правителствените среди не изчерпва тази диференциация. Каравелов подбира съмишлениците и сред самите народи и призовава към сътрудничество само онези, които са за славянско единство и още по-определенс — за федерация на народите, основана, както той многократно е заявявал, на свободни и равноправни начала.

Твърде възможно е между Л. Каравелов и Българския комитет от една страна, и представителите на революционното движение в Босна и Херцеговина, от друга страна, да е имало договореност за сътрудничество. Въстанието в Босна и Херцеговина занимавало постоянно Омладината. Йеврем Маркович, който трябвало да замине заедно с Мичо Любибратич в Херцеговина за подготовка на въстание през пролетта на 1867 г., бил един от убедените привърженици на активна национална поли-

[163] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 277.

тика. Омладинците в Сърбия и Войводина, като мечтаели за въстание в Турция, имали пред вид преди всичко то да се разгърне в Босна, Херцеговина и България. През май 1867 г. в пълно единомислие с Л. Каравелов „Застава" пише: „Пушките в Крит и България ни предупреждават, че е крайно време да се съединят всички християнски сили за обща свобода." И малко преди това: „На слуховете, че българите се вдигат на въстание, и нашите братя в Босна и Херцеговина поеха смел дух. . . До един месец, казват те, ще избухне въстание."[164]

Предположенията за възможно споразумение между Л. Каравелов и босненските и херцеговинските дейци стават по-реални, като се има пред вид и това, че Л. Каравелов имал връзка с босненци и херцеговинци още в Русия чрез „Сръбската община" и че заедно с ръководителите на тази „община" И. Дреч и Д. Джурич замислял организирането на въоръжено въстание в неосвободените области на Османската империя – Босна, Херцеговина и България. Тук като допълнителен аргумент може да се добави и твърде вероятното му пътуване от Далмация до Херцеговина, преди да се установи в сръбската столица.

*

Черна Гора представлявала особен интерес за всички революционни дейци поради особеното си географско положение и легендарния борчески дух на народа. Л. Каравелов се заинтересувал за „юнашкото гнездо" Черна Гора още по време на ученичеството си в Цариград, където прочел книжката „Невен — слога" и от нея, както казва, „аз се научих да уважавам черногорците и да благоговея пред тяхното юначество и свободен дух"[165]. В периода на най-усилената си революционна дейност и до края на живота си той запазил чувства на искрено преклонение пред свободолюбието

[164] Застава, год. II, бр. 55 от 11. V. 1867 г.
[165] Л. Каравелов, Събрани съчинения, т. 4, стр. 480.

и борбеността на черногорците.[166] През 1867 г. Каравелов гледал на черногорците като на сигурна сила в очакваното въстание. В дописките му се срещат на няколко пъти споменавания, че между българските въстаници имало черногорци, че черногорците наред с останалите славяни ще отмъстят за страданията на българския народ.

Не е за отминаване във връзка с това фактът, че в проекта на Н. Н. Раевски за въстание в България, който, по всичко изглежда, бил известен на Каравелов, се предвиждало: „За да може въстанието да има от началото опорни точки, които да облекчат формирането на партизанските отреди и първоначалните им действия. . ., да се изпратят още отсега в Балкана няколкостотин черногорци, войнствени, привикнали към опасностите хора, които да съберат българските доброволци около себе си." Опорните пунктове от черногорци били според Раевски необходими в самото начало на въстанието, докато се формират партизанските отреди, ядра на които трябвало да станат хайдушките чети и към които щели да се присъединят доброволци от планинската и равнинната част на България, Сърбия, Черна Гора и другите славянски страни.[167] Проектът на руския офицер, неприет и неподкрепен от Славянския комитет и царските власти, се намирал във връзка със замислите на революционните сили на българската емиграция в Румъния и Сърбия. Във всеки случай отношението на Л. Каравелов към черногорците, очакванията, че те ще участвуват в българското въстание, предположенията или констатациите му за такова участие свидетелствуват още един път за близост и сходство между проекта на Н. Н. Раевски и плановете на Българския комитет и неговия ръководител.

Между Българския комитет и черногорската общественост били установени непосредствени контакти и договаряния. Още през юли 1867 г. в. „Македония" съобщил по сведения на западния печат, че Българският

---

[166] За отношението на Л. Каравелов към черногорците виж Кр. Шарова, Бугарски револуционарни листови „Свобода" и „Независимост" о Црној Гори и о црногорцима (1869—1874), в Библиографски вјестник, № 1—3, Цетиње, 1963, стр. 181 сл.

[167] Д. Дойнов, пос. статия, стр. 80.

комитет в Белград „бил в сношение с бунтовните комитети в Румъния, Черна Гора и Гърция“[168]. Настроенията на черногорците след избухването на Критското въстание били наистина бунтовни. Те са добре характеризирани в доклада на руския консул в Дубровник дс Стремоухсв: „Не само князът, баща му Мирко и сенаторите, но и простите черногорци следят с най-живо съчувствие хода на борбата на критяните против турците и желаят тя да продължи още 2—3 месеца, за да даде възможност на гърците и славяните ст материка да приготвят своите сили и своите средства.“[169]

Активизирането на Черна Гора в приготовленията за въстание, очакванията на революционните сили. че именно Черна Гора ще изпълни мисията, от която Сърбия по различни съображения се отклонявала, и установяването на връзки с народните движения в балканските страни разтревожили великите сили. След като успели да разстроят опита на Сърбия да стане център за сплотяване на борещите се народи, сега пък Черна Гора създавала за тях опасност (макар и по-малко значителна) да даде опора на евентуално въстание в южнославянските страни или на Балканите изобщо. Консулите на великите сили, заинтересувани да не се допускат нови вълнения в Османската империя и нови затруднения за Портата, веднага предприели обичайните спънки — внушения и предупреждения. От австро-унгарска страна черногорският княз Никола получил неприкрит „съвет“, равностоен на заплаха, да се вслуша в желанието на западните и средноевропейски сили за запазване на мира и предупреждение, че акс се стигне до война, не ще бъде допуснато Черна Гора да получи териториални придобивки, само князът би поел върху себе си огромна отговорност и би проливал кръв за сметка на някой трети (има се пред вид Русия). Австро-унгарският консул се стараел да разубеди княз Никола в очакванията му за помощ от балканските страни и народи. Особено необходимо му било да накара княза да

[168] В. Македония (малкият лист „Македонче“) год. I, бр. 55 от 14. VIII. 1867 г.

[169] В. Н. Кондратьева, Новые материалы по истории Объединенной Сербской Омладины, Ученые записки И-та славяноведения, т. 20, Москва, 1960, стр. 310.

се откаже от съюза с порсбените народи. С тази цел той твърдял, че „християнското население в България, Стара Сърбия и Херцеговина е твърде ненадежден фактор в каквото и да е национално въстание“ и че сръбското княжество, което може да бъде единствен съюзник на Черна Гора, ще бъде парализирано от военните сили на Турция в Босна.[170]

В същия дух били и „съветите“ на Франция. Какво значение придавала тя на изолирането на Черна Гора от освободителните движения в южнославянските страни, говори обстоятелството, че „приятелското посредничество“ на Франция между Турция и Черна Гора и опазването на мира между тях били смятани от френските управляващи среди като един от успехите в източната политика на Наполеон III.

Чешки доброволци за българската чета

Българският комитет в Белград и Л. Каравелов срещали симпатии и готовност за сътрудничество и непосредствено участие във въоръжената борба и сред прогресивната чешка младеж. Още през 1863 г. студенти сърби, хървати, българи, словенци със съдействието на чехи основали в Прага полулегална организация „Побратим“.[171] В тази организация дейно участвувал Васил Д. Стоянов, тогава студент в Прага, вече свързан с българското освободително движение и по-специално с Раковски. Задачата на дружеството била да съдейству-ва за сближението на южните славяни за взаимното им опознаване и да ги подтиква към „крепко разбирателство и взаимна работа“. Дружеството имало между главните си задачи да подпомага стремежа на българите към свобода и образование. В. Стоянов познавал студенти и други лица от Сърбия, Босна, Херцеговина, Хърватско и се интересувал от освободителното движение в тези страни. Връзките на В. Стоянов с чешки

---

[170] Доклад на Филипович от 24. XII. 1867 г. Цит. по В л. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, Београд, 1924, стр. 268—269.

[171] Z d. U r b a n, Z dejin cesko-bulharských kulturnich stiků, Praha, 1957, str. 101, В. Ж а ч е к, В. Д. Стоянов в Чехия, сб. „Чехословакия и България през вековете“, София, 1963, стр. 76—77.

политически дейци слависти и други културни дейци се основавали на симпатиите на чешката общественост към освободителните борби на южните славяни. Българските ученици и студенти в Прага и в Чехия изобщо спомагали чешката интелигенция да се заинтересува специално от българите.[172]

През 1867 г. чешката буржоазия претърпяла тежко поражение в своята политика на пасивна съпротива срещу австрийското владичество. Чехите подобно на останалите славяни в империята не били признати за равноправни в народностно и политическо отношение с немците и унгарците.[173] Това породило голямо недоволство в страната и особено сред радикално настроената младеж, която критикувала примирителната политика на буржоазията. Демократически и свободолюбиви позиции застъпвала партията на „младочехите", която имала идейни и практически връзки с Омладината.[174] Към тези среди се обърнал Л. Каравелов. Той призовал от името на Българския комитет чешката младеж да се притече на помощ на славянските си братя българи. Напредничавите млади чехи не закъснели да се отзоват на апела на комитета.

През юли 1867 г. на Каравелов писал Й. Тоужимски, тогава студент по философия, а десет години по-късно сътрудник на чешкия вестник „Народни листи" по южнославянските освободителни движения и като такъв свързан с Христо Ботев, с когото се срещнал в Белград през март 1876 г.[175] Тоужимски бил във връзка с активния омладински деец Дж. Влайкович.[176] Приятелският тон в писмото на Тоужимски до Каравелов свидетелствува, че отношенията им били основани на пълно единомислие и разбирателство и че били съвсем близки и сърдечни. Още първите думи на писмото

---

[172] В. Жачек, цит. статия, стр. 103.

[173] Н. Д. Ратнер. Программа и тактика чешской буржуазии 1860—1867, Уч. записки И-та славяноведения, т. XIV, стр. 163.

[174] Р. Хавранкова, Омладина и чешки однос према решавању Источног питања, в сборника „Јединьена Омладина Српска", Нови Сад, 1968, стр. 447.

[175] Zd. Urban, цит. съч., стр. 138; R. Havránková, Česká veřejnost na pomoč protitureckóm povstáním jizních Slovanů 1875—1877, Slovanské historické Studii, t. VI, Praha, 1966, str. 21.

[176] Р. Хавранкова, Омладина и чешки однос, стр. 447.

на Тоужимски до Каравелов от 26 юли говорят за неговото и на приятелите му нетърпение час по-скоро да попаднат в редовете на българските борци и че участието им в българските доброволчески чети било вече уговорено с Българския комитет. „Драги братко! — пише Тоужимски. — По-скоро бих желал да ти предложа вече ръка, отколкото да изпращам писмо. Бих желал колкото се може по-скоро да постъпя в редовете на борците за свобода на славянството.“ Заедно с още двама свои другари студентът по философия бил готов всеки момент да тръгне от Прага през Пеща за Белград. Но средствата им стигали само до Пеща и заради това молел Каравелов да му отговори бързо „дали Комитетът би могъл да ни препрати на свои разноски до границата и оттам за Белград“ и „тогава по някакъв начин“ към полето на боя.[177]

Цитираното писмо на Й. Тоужимски до Л. Каравелов било намерено при ареста на последния заедно с още две писма от други чешки студенти — Карел Сколас (или Школо) и В. Шнайдер, които изявявали също пламенно желание да дойдат в помощ на българите, да се борят на Балкана против смъртния враг на славянството. Сколас се интересувал „как може да се премине през границата, докъде са се развили нещата в България, как може да стигнем от Белград на българска земя“. Той съобщава, че има изгледи „да завербува“ още свои колеги. Затруднението идва от това, че „ние нямаме пари“, а надеждата е в Комитета: „дали на Комитета е възможно да ни изпрати пари?!“ С други думи, и Сколас подобно на Тоужимски се готвел да дойде като доброволец в България и да се бори с оръжие в ръка по призива на Българския комитет в Белград и без съмнение на самия Каравелов, щом писмата им се намирали между книжата му.[178]

---

[177] В. Крестић, цит. публ., стр. 73; П. Миятев, цит. публ., стр. 71.

[178] Възможно е връзките на чешките студенти с българите в Белград да били улеснени освен от българските учащи се в Прага и от омладинците — студенти в същия град. Там съществувало поделение на Омладината — дружината „Вяра“, чийто секретар бил студентът по философия Сава Райкович. Философия следвали и трима чехи, които пожелали да се запишат доброволци. При изявения стремеж на омладинското дружество „Вяра“ да се превърне в южнославянско още по-допустимо става неговите чле-

В писмото на Сколас има и друг политически момент, който заслужава да се отбележи. Обстановката в Чехия по това време не предизвиквала настроения за непосредствени революционни акции на освободителното движение. Затова младежта се насочвала според Сколас към южнославянските земи и желаела да участвува в очакваната там революция, преди всичко в България, където революцията изглеждала най-близка. „Това не е само мигновено разпаляне на младежкия дух — обяснява чешкият студент, — това повече е въодушевлението на една отдавна нараснала идея, защото, ако изобщо за свобода може да се воюва извън разсъдък, в случая това трябва да се отнася преди всичко за славянската свобода... Тъкмо затова ние се стремим към южнославянските селения.“[179]

Революционните замисли на Л. Каравелов и българската емиграция в Сърбия срещнали, както се вижда, отклик точно в онези среди от чешката общественост, която виждала освобождението на славянските народи по пътя на революцията.

От такъв дух е проникнато и писмото на В. Шнайдер, също философ. Той е на мнение, че Каравелов би трябвало да отиде сам в Прага, за да помогне на желаещите при заминаването и да им разясни „устно положението на нещата“. Шнайдер съобщава за срещата си с „госп. Колар“,[180] когото посетил може би по поръчение на Каравелов, защото сведенията му носят характер на отговор на поставен въпрос. Колар обаче нямал „никаква връзка с Белградския комитет“ и

нове да са оказвали съдействие или най-малкото да са посреднічели в подетата инициатива за участие на чешки младежи в българската чета. Общо южнославянско дружество в Прага било създадено през есента на 1867 г. В негови прояви участвували от българска страна В. Стоянов и М. Дринов (Застава, бр. 110 от 7. XII. 1867 г.) (За „Вяра“ виж в. „Застава“, год. II, бр. 106 от 23. XI. 1867 г.). Јов. Скерлић, Омладина и њена књижевност, Београд, 1906, стр. 108; В. Жачек. Уједињена Омладина српска и чеси, в сборника „Уједињена Омладина Српска“, Нови Сад, 1968, стр. 404—405.

[179] П. Миятев, цит. публ., стр. 76.

[180] „Госп. Колар“ би могъл да бъде чешкият славист Йозеф Коларж, който преподавал български език и принадлежал към русофилски, но не революционно настроената интелигенция в Чехия. За него виж у В. Жачек, В. Д. Стоянов в Чехия, стр. 91.

не можал да изпълни нищо от онова, което Шнайдер бил натоварен да иска от него. Колар даже се съмнявал, че в България е избухнало общо въстание, а предполагал, че само отделни групи хайдути бродят по-енергично от по-рано. Шнайдер, който не споделял тези съмнения, се опитал да го разубеди и го обвинил, че се опасява да не се компрометира, „но напразно“[181].

Й. Тоужимски, В. Шнайдер и К. Сколас се познавали и знаели за намеренията си да се присъединят към българските доброволци.[182] И с тримата Л. Каравелов имал връзка, и то от името на Българския комитет, и, изглежда, сам им предложил да организират набирането на доброволци от средите на чешката напредничава младеж. Най-тесни и стари били връзките му с Тоужимски, който се обръща свободно към Каравелов на „ти“, предупреждава го за едно лице, че е шпионин, нарича го „драги братко“.

В резултат на контактите, установени между Българския комитет и Л. Каравелов, от една страна, и чешката младеж, от друга, се появил „Адрес на чешката младеж“ до българите, издаден в Прага на 1 август 1867 г. Каравелов съобщава за него и предава текста му в своя дописка до „Голос“ от 20 август с. г. Напълно допустимо е точно чешката младеж, от чиито среди изхождали Й. Тоужимски, В. Шнайдер и К. Сколас, да е отправила този адрес в израз на солидар-

---

[181] П. Миятев, стр. 73.

[182] От трите писма датирано е само това на Й. Тоужимски — 26 юли, явно 1867 г. В. Крестич не прави опит да датира останалите две, а датировката на П. Миятев (декември 1867 г. — за писмото на Шнайдер и само 1867 г. — за това на Сколас) не е придружена от аргументация. В съдебната преписка за Каравелов, където били приложени след изземването им от арестувания българин, те носят следната номерация: № 155 (писмото на Сколас), № 156 (писмото на Тоужимски от 26 юли) и № 156 — продължение (писмото на Шнайдер с приписка от Тоужимски). В този ред ги е издал В. Крестич.

Съдържанието на трите писма ясно показва, че се отнасят до един и същи въпрос — акцията на чешката младеж в подкрепа на българското въстание и отговор на призива на Каравелов и Българския комитет. Писмата са съвсем близки по време на изпращането им. Що се отнася до писмата на Тоужимски и Шнайдер, означени с общ № 156 в преписката, възможно е да са от една дата, т. е. от 26 юли 1867 г.

ността си към българите. Мислите, застъпени в адреса, са напълно в духа на писмата на тримата студенти от юли 1867 г. Макар и далеч от българите, макар и разделени от вероизповеданието и австрийските крепости, чехите са свързани със своите братя българи, „защото св. Кирил и Методий още в стари времена са ни свързали с братски връзки и австрийските крепости ще се разпръснат, ще се унищожат от само себе си, ако си подадем един на друг ръка и вашите интереси станат наши интереси, а нашите — ваши". Но не само славянските апостоли и не само духовното братство свързват чехите и българите: „Ние сме братя по идеи, защото се стремим към една цел... Ние страдаме, както и вие, а поради това не можем да бъдем равнодушни към вас; ние желаем своето добро, а поради това не можем да не ви съчувствуваме; ние плачем, а поради това желаем да изтрием вашите сълзи." Но чешката младеж не спира и на тази ясна мисъл, която красноречиво определя общността на чехите и българите като общност на страдащи от национално потисничество и борещи се за свобода народи, вдъхновени от една цел. В „Адреса на чешката младеж" е изразена и готовността й непосредствено да подпомогне въоръжената борба на българския народ. „Вие сега въстанахте за общото славянско дело; вие проливате кръвта си за спасение на родната земя, вие гинете за святото дело" — изтъква се в „Адреса", и след като с една патетична фраза се призовават бог и братята Кирил и Методий да изпратят сила на българите, се добавя многозначително: „Но търпение, братя, търпение; ние мислим, че скоро ще настане време, когато никой не ще ни пречи да се прегърнем и на всеуслишание да извикаме: „Ние сме братя на една и съща майка." Адресът завършва с призив: „Братя, да си подадем един другиму ръка и никаква сила не ще ни разедини. Св. Кирил и Методий и братство!"[183]

Съдържанието на „Адреса на чешката младеж" до българите става по-ясно, като се съчетае и анализира във връзка с писмата на тримата млади чехи до Л. Каравелов, изпратени в края на юли, т. е. малко преди

[183] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 307.

адреса.[184] Солидарността, изразена в литературна форма, не била гола декларация, а била породена от готовност за активно участие в българското освободително движение и за реална помощ в борбата на братята българи. Проявите на тази междуславянска революционна взаимност били активизирани и насочени към практическо задружно действие от Любен Каравелов.

*

Отношенията на Българския комитет в Белград с омладинците в Сърбия и Войводина, с хърватската и чешката напредничава младеж показват, че Л. Каравелов замислил българската освободителна акция на емиграцията в Сърбия на много широка основа. Макар доброволческата чета да не осъществила първоначалния замисъл, предварителната подготовка, извършена от Каравелов, взела толкова ширски размери, че дава основание да видим елементите на нови явления в българското освободително движение. В съгласие със схващанията си за общите интереси на борещите се за свобода народи той започнал да осъществява в хода на подготовката на доброволческата чета действена солидарност на освободителните сили на южнославянските и други славянски и балкански народи. Няколко години по-късно ние ще го видим да отстоява неуморно от страниците на „Свобода“ и „Независимост“ принципа за закономерността на общите интереси на поробените народи и за естественото им положение на съюзници в революционната борба за свобода.

Връзките със сърбите, войводинците, хърватите, босненците, херцеговинците, черногорците и чехите дават основание да се погледне по-внимателно, да се придаде по-голямо значение и на някои други прояви на солидарност към борбата на българския народ, за които засега разполагаме с оскъдни данни. Така сведението за славянското дружество в Цюрих, което според „Народни листи“ си поставило през лятото на 1867 г. главна задача да подпомага българското осво-

[184] В дописката до „Голос“ е означено, че „Адресът“ е подписан, но подписите не са дадени.

бодително движение, да събира средства и изпраща чети в България, макар и откъслечно, напълно се покрива по общия си дух — симпатия към борещите се българи и готовност да им се окаже реална помощ — с настроенията във Войводина, Хърватско и Чехия. При това в дружеството участвували славяни от страните, с които Каравелов имал връзки. Пая Милков, секретар на Цюрихското дружество, бил от Нови Сад[185]. Австрийската полиция разполагала с данни, че образуването на „Славянското дружество" в Цюрих през ноември 1866 г. било съгласувано с Омладината и по-специално със Св. Милетич.[186] Във всеки случай славянското дружество в Цюрих изпратило приветствие до Омладинската скупщина в Белград през август 1867 г., в която ясно се изтъква, че целите и задачите на дружеството не се различават от тези на Омладината, включително и от политическата ѝ програма. Според членовете на „Славянското дружество" великите идеи за свобода, за непримиримост към тиранията на владетелите и към несносния ярем на чуждите варвари са започнали да хващат корен и сред славяните и оттук целите на дружеството: да се бори за съвършена самостоятелност и вътрешна свобода, за свобода и равноправие. Взаимно опознаване и сближение на славянските народи въз основа на горните принципи и установяване на солидарността на славянските интереси — към това се стреми „Славянското дружество".[187] По отношение на българите тази солидарност, както вече отбелязахме, получила твърде категорична форма с готовността на дружеството да събере средства за нуждите на българското въстание, а освен това да организира набирането и изпращането на доброволци и чети от славянската младеж в подкрепа на борещия се български народ.

В основата си поздравлението на Цюрихското дружество до Омладинската скупщина е съзвучно с идеите, застъпени в „Адреса" на „милионите български

---

[185] Н. Петровић, Св. Милетић и Народна странка. Грађа 1860—1865, т. I, Сремски Карловци, 1968, стр. 352.

[186] Пактам, стр. 364.

[187] Застава, год. II, бр. 85 от 10. IX. 1867 г.

славяни“ до хърватите и „Адреса на чешката младеж“ до българите, както и със схващанията за взаимоотношенията на славянските народи, които отстоява по същото време в публицистичната и практическата си политическа дейност Л. Каравелов.

Адресът на Филелинския комитет до българите

Реалното политическо съдържание и практическите политически планове, които стоели зад външната декларативна форма на адресите на българите до хърватите и от чешката младеж до българите, ни дават основание да предполагаме, че появилите се в една дописка на Л. Каравелов до „Голос“ „Адрес от Атинския филелински комитет“ до българите може също да е резултат от предварително установени контакти между Л. Каравелов и Българския комитет, от една страна, и дейци на гръцкото освободително движение, от друга. Заслужава да обърнем веднага внимание, че за този адрес се съобщава в дописка от 21 юли/2 август, което значи, че бил изпратен в най-напрегнатия момент непосредствено преди датата, определена за прехвърляне на четата.[188]

Кои са основните мисли, застъпени в „Адреса на Атинския филелински комитет“? Главната задача днес е освобождението от тираните и българите със своята борба спасяват както себе си, така и борещите се гърци. Църковната вражда ще погуби и българи, и гърци, ако още продължава. Филелинският комитет признава правото на българския народ да има самостоятелна национална църква: „Вашите молби за българска йерархия трябва да бъдат изпълнени“, и изразява готовността си да съдействува за това: „Всички ние ще заставим константинополския патриарх да бъде справедлив и добросъвестен.“ Това признание от страна на един гръцки комитет за справедливостта на българските искания за самостоятелна българска църква, което значи и за национално обособяване, не можело

[188] Акад. М. Димитров придружава адреса със забележка, че Каравелов влага в него свои мисли, че адресът е негово дело, а не на гръцкия комитет (Публицистиката, т. I, стр. 284).

да не направи благоприятно впечатление на българите. Но главната задача — продължава „Адресът“ — не са църковните работи сега, „когато над нашите глави висят секирите и за нас се строят бесилки“. Съюзници на българите в борбата им срещу тираните са само „православните държави Русия, Гърция и Сърбия“, те са техните приятели.[189]

В обръщението на Атинския филелински комитет до българите се слага ударение върху православието като фактор, свързващ българите с гърците в противовес на турците мохамедани и западните сили (католически и протестантски) — поддръжници на Турция. По същата логика — да се търси обединяващ елемент във взаимоотношенията на борещите се за свобода народи, който да направи убедителен търсеният съюз между тях, необходим за успешния изход на борбата им — в адреса до хърватите и в чешкия адрес до българите се издига образът на славянските просветители Кирил и Методий, чието дело свързва православните българи с католиците — хървати и чехи.

Л. Каравелов сам пределно ясно е казал как вижда значението на общославянските апостоли светите Кирил и Методий във взаимоотношенията на народите — славянски и балкански. Речта си на 11 май в Белград той започнал с думите: „Братя българи и сърби! Днес сме се събрали не да плачем и въздишаме за миналото, не да се оплакваме от бъдещето, а спомняйки си за отдавна миналите дни, да помислим за своето бъдеще.“ Славяните са свързани помежду си, били те сърби, хървати, руси или чехи. Името на Кирил и Методий е „символ на нашето общославянско братство, любов и съюз“. И Каравелов призовава славяните да се помислят именно на такива светии като славянските апостоли „за всички братя, желаещи свободата на славяните“. При това образите на Кирил и Методий не са използувани, за да се възбуждат антигръцки настроения или поне да се аргументира със създаването на славянската писменост обособяването на българите и славяните от Византия. В речта си на 11 май 1867 г. Л.

---

[189] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 284.

Каравелов внушава обединителния общославянски дух на делото им, но в същото време насочва вниманието към борческата страна на това дело, за да убеди славяните, че е необходимо да водят борба за освобождението си. И като пример за подражание им дава не друг народ, а гръцкия — кандиотите, които се борят с огромно напрежение на силите си за отхвърляне чуждото владичество.[190]

В случая с „Адреса" на Атинския комитет определящото е *не вероизповедният момент* като такъв (не „православието"), а *общото* вероизповедание като съществуващ вече елемент на единството, благоприятна утвърдена основа за по-нататъшно политическо единение в революционната борба за свобода.

Бихме могли да отминем мимоходом филелинския адрес, ако не съществуваха податки от други източници за връзки между българския комитет в Белград и гръцката общественост и ако пренебрегваме изричните сведения на самия Л. Каравелов за отношението му към борбата на гръцкия народ през 1867 г. и за значението на тази борба при провеждането на освободителната акция, подготвена от българската емиграция на сръбска територия във връзка с четническото движение в България.

Нека се спрем най-напред на отношението на Л. Каравелов към борбата на гръцкия народ, към Критското въстание и очакваното въстание в Епир и Тесалия. В споменатата по-горе реч в Белград на 11 май 1867 г. по случай празника на славянските просветители Кирил и Методий Л. Каравелов намерил начин да изрази дълбокото си съчувствие към борбата на гърците на о-в Крит. Кандиотите — изтъква той — „със своето мъжество заслужиха уважението не само на християните, но и на варварите: самите турци и египтяните им се удивляват, уважават ги"[191]. В дописките си до руските вестници Л. Каравелов проявява това чувство на солидарност и възхищение неизменно, въпреки

---

[190] Пак там, стр. 646—647.

[191] Пак там; за отношенията на Л. Каравелов към Критското въстание виж също стр. 151, 189, 200, 224, 232, 260 и др.

острата критика срещу гръцкото духовенство и Патриаршията, въпреки възмутеното си патриотично чувство срещу претенциите на гръцкото правителство за български територии по време на преговорите между Сърбия и Гърция.[192] Л. Каравелов в пълно противоречие с туркофилските и подкупените верноподанически изявления от името на българския народ изнася в руския печат насилията, на които Мидхат паша подлага българите, задето не се съгласяват да дават исканите им от властите средства за засилване войната в Крит,[193] и подлага на унищожителна ирония продалите съвестта си верноподаници като Чомаков и Тъпчилещов, приели да изпълнят неблаговидната задача да отрекат и поприцаят борбата на кандиотите.

В пълна противоположност с подобни изяви и в съгласие с настроенията сред революционната емиграция Л. Каравелов вижда у гръцките борци за свобода потенциалните съюзници за освободителното движение в България. Ето защо при слуха за предстояща гръцко-турска война, и то точно в навечерието на изпращането на доброволците от Сърбия в България, той възкликва: „Говорят, че Гърция ще обяви война на Портата. Дай боже!“ Надеждата, че ще избухне война, е по същината си основана на аналогични съображения, от които изхожда и Филелинският комитет в адреса си до българите, като приветствува въоръжената борба: „Вие постъпвате като честни и добросъвестни хора, вие спасявате себе си и нас!“[194]

Омладинският вестник „Застава“, който изразявал нескривани симпатии и пълно съчувствие към Критското въстание, многократно подчертавал значението му за освободителните борби на южните славяни и специално на българите, пишел охотно за затрудненията, причинявани на Портата при едновременно развиващите се през юни 1867 г. движения в Крит, Епир, Тесалия, България и Албания.[195] Същевременно „Застава“ не пропуснала да покаже, че българският народ искрено съчувствува на кандиотите, а българ-

[192] Пак там, стр. 282.
[193] Пак там, стр. 223.
[194] Пак там, стр. 278.
[195] Пак там, стр. 284.

ските „протести", обявени от туркофилите, са „изнудени по силата на заповед на Мидхат паша".[196] По своето положение и интереси българите не могат да бъдат друго освен „истински братя спрямо християните в Кандия, те желаят на тях, както и на себе си, по-скорошно освобождение от турския ярем"[197].

Становището на омладинците и защитата на българите по въпроса за Крит се основавали без съмнение и на поведението на Л. Каравелов, на неговите позиции спрямо освободителните борби на гърците, както и на опитите му да установи сътрудничество с тях в общата борба за свобода.

Св. Попадич, гимназиален ученик в Белград и запален омладинец по време на пребиваването на Каравелов в Сърбия през 1867 г., си спомня, че „Каравелов водеше преписка и с гърци за обща работа". Тъй като споменава Втората българска легия в Белград и отнася връзките си с Каравелов към времето преди отпътуването му за Нови Сад (есента на 1867 г.), сведението за преписката „с гърци за обща работа" би могло да се свърже точно с периода на политическата и практическата подготовка на голямата доброволческа чета от българските емигранти.[198]

И П. Р. Славейков в Цариград имал сведения, че между Българския комитет в Белград, за чието създаване съобщил във в. „Македония", и гръцкия „бунтовен комитет" съществували близки връзки.[199] Макар съобщението да е кратко, то заслужава внимание, още повече, че се покрива с това за Адреса на Филелинския комитет до българите и датира от август 1867 г.

---

[196] Застава, бр. 59 от 21. VI. 1867 г.

[197] Пак там, бр. 114 от 21. XII. 1867 г.

[198] Константинов, който интервюирал през 1936 г. Светозар Попадич и благодарение на чиято инициатива ни стават известни редица факти, смесва в текста на интервюто си разказа на стария сръбски деец със свои коментарии, хронологически и фактически съображения. Това затруднява използуването на споменте на Св. Попадич и преценката на достоверността им от гледището на съвременната историческа наука. Въпреки това интервюто съдържа извънредно ценни податки (П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, З. Стоянов в спомените на съвременниците си, София, 1967, стр. 327).

[199] Македонче (Малкият лист на Македония), год. I, бр. 55/19 от 14. VIII. 1867 г.

В тази светлина някои слухове в съвременния печат за практически опити за координиране борбата на българите и гърците не са съвсем невероятни. През май 1867 г. Л. Каравелов споменава мимоходом, че турският паша във Видин арестувал един грък, дошел от Крит, за да бунтува българите.[200] През юни във виенските и оттам в сръбските вестници се появили съобщения, че били образувани гръцки и български комитети с цел да вербуват доброволци.[201] Във в. „Македония" по същото време се споменава името на Спиро Левантино, „агент на Атинския комитет", който се свързал с „българо-руския комитет".[202] Името на Спиро Левантино срещаме и една година по-късно, когато той действувал отново сред българите като представител на Атинския комитет.[203]

Но П. Р. Славейков и Л. Каравелов не преценявали еднакво събитията на Балканите и взаимоотношенията между поробените балкански народи. В своята солидарност спрямо гръцкото освободително движение и съзнанието си за належащата необходимост от взаимна подкрепа на българи и гърци в борбата срещу общия поробител Л. Каравелов съществено се отличавал от него и от другите изтъкнати представители на българското освободително движение. П. Р. Славейков, увлечен в църковната борба и склонен към мирните и легални методи на действие, не проявил през 1867 г. достатъчно далновидност по отношение на революционното движение в България, Критското въстание и революционното брожение в Гърция. Той се опасявал, че въоръжените освободителни акции на четите ще разгневят турското правителство и ще го накарат да откаже подкрепа на българите по църковния въпрос. Животът показал обаче тъкмо обратното: революционното движение през 1867 и 1868 г. застрашило османското владичество и принудило Портата да улесни разрешението на българо-гръцкия спор в полза на българите с напразната надежда да предотврати по такъв начин по-нататъшния размах на революционните борби за

---

[200] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 235.
[201] Застава, год. II, бр. 56 от 14. VI. 1867 г.
[202] Македония, год. I, бр. 29 от 17. VI. 1867 г.
[203] П а к т а м, год. II, бр. 29 от 15. VI. 1868 г.

политическа свобода. Ограниченото виждане на П. Р. Славейков се проявило и спрямо освободителните усилия на гръцкия народ. В. „Македония“ изразявал открито несъгласие както с революционната тактика на българските чети, така и с Критското въстание в Епир и Тесалия. Наистина тежките условия, при които издавал вестника си Славейков в турската столица, не били без значение за неговите позиции. Но схващанията на редактора — многократно декларираното отрицателно отношение към революционните методи, неразбирането общността на интересите на балканските народи, надценяването значението на църковната борба в момент на остра политическа криза в империята, която създавала благоприятни условия за извоюване на национална свобода и независимост — не били плод на принуда отвън, а до голяма степен на дълбоко и трайно вътрешно убеждение, израз на мирогледа на П. Р. Славейков.

Л. Каравелов застъпвал и провеждал на практика гледище за националноосвободителните задачи и методите на борба, което съществено, основно го отличавало от П. Р. Славейков, твърде заслужил за българската просвета и национално осъзнаване,[204] но чужд на назрялата историческа задача на българския народ за политическо освобождение по революционен път, в сътрудничество с всички борещи се с оръжие в ръка поробени народи. Л. Каравелов бил единодушен с Г. С. Раковски и неговите привърженици.

Гръцкото освободително движение занимавало особено организаторите на четите в Румъния, и то като благоприятно условие за разгръщане на движението в България. Тръгвайки с четата си за България, П. Хитов поръчал на Ник. Балкански да продължава да настоява богатите българи да дадат средства за купуване на пушки. „Аз пък ще гледам да ида по Балкана — казал П. Хитов, — ако се възбуни Епир и Тесалия, и аз, колкото да не бяхме приготвени, да побуна българите.“[205]

---

[204] Д. Косев, П. Р. Славейков, ч. I, София, 1947, ГСУ, ифф-т, т. XLIII, стр .98.

[205] БИА, II А 8422. Автограф на П. Хитов. Сравни за същото с малки вариации в „Моето пътуване по Стара планина“, изд. на А. Бурмов, стр. 80.

През пролетта и лятото на 1867 г. в Епир и Тесалия наистина се развило значително четническо движение. В някои от четите там действували и българи, като например в тази на Лефтер.[206] Във Волоско имало няколко активни чети точно през юли и август 1867 г. начело с войводите Апостол, Антон, Цани и др.[207] В Тесалия подготвял четническо движение в по-голям мащаб Леонид Вулгарис,[208] за когото е установено, че с него българските революционери имали връзки няколко години по-късно.[209]

Л. Каравелов и поляците

Както се вижда, като ръководител на Българския комитет в Белград Л. Каравелов се свързал и заработил в тясно сътрудничество с омладинците в Сърбия, Войводина и Хърватско, с борчески настроените среди в Босна, Херцеговина и в Черна Гора. Той призовал и успял да спечели и представители на революционната младеж в Чехия, установил контакт с гръцкото освободително движение. При този негов стремеж да спечели съдействието на революционните сили в славянските страни за българската революционна борба възниква въпросът за отношението на Каравелов към поляците. Той не ги изключвал от своето внимание. Революционното движение в България обаче срещало на пътя си представители на полската емиграция, които били съюзници на поробителя и помагали нему с ума, военната си подготовка, дипломатическите си връзки и със средствата на шпионажа, за да задуши всеки опит за съпротива и борба на българския народ. Оттук у българските революционери и у Л. Каравелов не можели да не се натрупат твърде много горчивина и обида спрямо поляците. Турция, Австро-Унгария и част от полската емиграция действували, макар и по различни съображения, в една насока: против разгръщането на българското освободително движение. Ето защо в разгара на

---

[206] Македония (м. л.), год. 1, бр. 315 от 14. VI. 1867 г.
[207] Пак там, бр. 49/15 от 4. VIII. 1867 г.
[208] Пак там (г. л.), бр. 21 от 22. IV. 1867 г.
[209] Н. Тодоров, Априлското въстание и гръцката общественост, сб. Априлско въстание 1876—1966, София, 1966, стр. 157.

революционните си приготовления през 1867 г. Каравелов включвал Полша между противниците на славянството и българската свобода. Такава мисъл срещаме в речта му на 11 май и в дописки от пролетта и лятото на 1867 г. В споменатата реч поляците са наречени „безумни" за това, че „тези същите хора под предводителството на Чайковски отиват да колят българите, въстанали за своята свобода".[210]

Рязката критичност и непримиримост на Л. Каравелов към някои прояви на поляците трябва да се обяснят преди всичко с неговото отрицателно отношение към крайния национализъм във всичките му прояви. Твърде ярко изразеният екстремизъм в определени среди от полското националноосвободително движение, идеята за националната изключителност на полския народ заедно с противопоставянето му на всички останали славянски народи били неприемливи за Каравелов. Убеден и последователен привърженик на идеята за революционен съюз на народите в общата борба за свобода, той не можел да одобрява сепаратизма на преобладаващата част от полската емиграция. Що се отнася до ролята на поляците в Турция и до плановете на аристокрацията да подпомага усилията на турското правителство за потъпкване на освободителните движения на славянските народи на Балканите, стратегията на Чартористи да се подкопае по такъв начин влиянието на Русия още по-малко можели да бъдат приемливи за Каравелов, защото тази стратегия поставяла освободителната борба на българския народ, първата грижа на големия родолюбец, в подчинено, и то неблагоприятно положение.

Действителното отношение на Л. Каравелов към поляците не е проучено достатъчно. М. Димитров изтъква отрицателните преценки на Каравелов за политическата линия на емиграцията в Турция като един от главните аргументи за „славянофилството" му.[211]

---

[210] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 646—647.

[211] М. Димитров, Към въпроса за публицистичното наследство на Л. Каравелов — Публицистиката на Л. Каравелов, т. II, стр. 25 сл., по този въпрос акад. М. Димитров се солидаризира със С. И. Сиделников, Участието на Л. Каравелов в руския периодичен печат, Истор. преглед, год. XVIII, 1962, кн. 5, стр. 84.

Л. Ерихонов противопостави на това схващане доказателства, които свидетелствуват за диференцирано отношение на Каравелов към различните групировки от полската емиграция.[212] Но все още много неща остават неизяснени.

Наистина в голям брой дописки и статии на Л. Каравелов от 60-те и 70-те години срещаме пълни с възмущение обвинения и резки отзиви за ролята на полската емиграция на Балканите. Но отрицателната реакция била насочена преди всичко срещу онази част от емиграцията, която постъпила на турска служба или действувала чрез католиците и чуждите дипломати все с цел да укрепи позициите на Турция в антагонизма ѝ с Русия и едновременно с това да подкопае силата и влиянието на своята поробителка. В повестта си „Децата не приличат на бащите си" Л. Каравелов излиза с твърде рязка и остра критика срещу полската емиграция в Турция. Един от героите на повестта — уважаван пловдивски доктор, ръководител на революционния комитет в Пловдив, изразява убежденията на автора.[213] Като че ли предугаждайки затрудненията на бъдещите си изследователи, Каравелов се е постарал да каже ясно какво мисли и към коя категория поляци се отнася с възмущение и недоверие, така че да не даде основание да смятаме отношението му „неизбистрено" и „противоречиво". *„Аз не вярвам ни на един поляк, който служи в турска служба,* защото ги познавам" — казва докторът. И така ясно и недвусмислено: недове-

---

[212] Л. Ерихонов, Руското общество и българската литература, стр. 37, 160—161. Такива доказателства привежда и В. Паскалева в статията си „Българите и полският въпрос през третата четвърт на XIX в." (сб. „Славянска филология, т. XI, София, 1968, стр. 22), но повлияна от акад. М. Димитров, остава на неговите позиции, изтъквайки, че отношенията на Каравелов към поляците било „противоречиво и неизбистрено", че той проявявал към полския проблем „несвойствена за него студенина и в същност неумение да разграничи сухото от мокрото".

[213] Думите на доктора намираме в малко различен по оформление, но не и по съдържание и смисъл вариант в онази част от архива на Л. Каравелов, която се пази във фонда на Б. Пенев в Архива на БАН. Акад. М. Димитров привежда откъс от него в уводната си статия към „Публицистиката" (т. II, стр. 27) като най-силно доказателство за „пренебрежителното и надменно отношение към поляците".

рието се отнася за поляците на *турска служба.* Но и към тях докторът, а това ще рече Каравелов, не подхожда изобщо, а ги дели на различни групи: „*Турските поляци* (пак подчертава, че именно за поляците в Турция става дума, б. м. — Кр. Ш.) аз мога да разделя на *две категории, които твърде много се отличават една от друга.*“ В първата категория той причислява онези авантюристи, които постъпвали в казашките полкове на турска служба, командувани от поляци и използувани от турското правителство в борбата му срещу поробените народи. „*Тям и на тяхните злодейства са обязани всичките поляци без изключение за оная незавидна репутация, с каквато тия се ползуват между южните славяни* — заявява Л. Каравелов. — Като не можеме да отличиме с пръв поглед разбойника и вагабонтина, на когото животът е еднакъв навсякъде, *от другите поляци, които са немалко в Турция, ние ги смесваме и гледаме с лошаво око на всеки един емигрантин.*“ Другата категория от поляците в Турция са емигрирали по лични причини или поради преследванията на полицията; между тях има хора, участвували в освободителните борби на полския народ. Именно от средите на втората категория емигранти „*мнозина*“ „*дружат с българите, а първата изключително — с турците*“ (курсивът навсякъде е мой — Кр. Ш.). Но Каравелов заедно със своя герой не приема плановете на едните да създадат в Турция славянска държава без Русия и намеренията на другите, които „постоянно проповядват ненавист към всичко, щото не е турско, полско или французко“. По тези причини той ненавижда първите и презира вторите и добавя, че между двете категории „вие рядко ще да срещнете честен човек“. Всичко това се отнася до „турските поляци“, до емиграцията в Турция.[214]

Можем ли да преценим изразените в „Децата не приличат на бащите си“ „презрение“ и „ненавист“ към „турските поляци“ за общовалидно отношение на Л. Каравелов към тази категория? Посочената повест е писана през 1876 г., а публикувана през 1878 г., т. е. в края на живота на автора ѝ. В обобщен вид тук той

---

[214] Л. Каравелов, Събр. съч., т. 3, София, 1968, стр. 565—566.

изразява многократно прсявяваното си възмущение от конкретни постъпки било на казаците от полка на Садък паша (Чайковски), било от вредната дейност на поляци на шпионска служба при турското правителство, било от пристрастената антируска пропаганда от страна на някои полски емигранти в Турция между южнославянските народи. Така че мислите, развити от пловдивския доктор, са типични за Л. Каравелов и вярно отразяват отношението му към „турските поляци". Но това не ни дава основание да смятаме, че той се обявява против полския народ изобщо, против освобождението на Полша, че вижда бъдещето ѝ също като М. П. Погодин, Черкаски, Катков и др., нито че смята поляците за длъжни да приемат владичеството на голямата сестра като свършен факт и да престанат да се бунтуват.

Л. Каравелов не одобрява политическата линия на шляхтата, не приема аристократическата ѝ надменност даже спрямо собствените сънародници от други, по-слаби социално слоеве. Каравелов е схванал правилно класовата обособеност на онези полски емигранти, които в изпълнение на голямата програма на дясната аристократическа партия на Чарториски се стремели и в голяма степен успявали да провеждат своето влияние в Турция чрез заеманите от тях длъжности. През септември 1866 г. М. Лангевич, един от най-изтъкнатите дейци сред полската емиграция, характеризира положението и ролята ѝ в Турция по следния начин: „Ние се ползуваме с най-голяма свобода на политически емигранти и заедно с това имаме достъп навсякъде."[215] По същото време агентите на Чарториски в Османската империя засилили особено активността си все в духа на програма, която целела изолирането на Русия от южните славяни и засилването на западното влияние, преди всичко това на Франция, откъдето се очаквала помощ за Полша в противовес на Русия.

Колко основание имал Л. Каравелов да се огорчава и възмущава с оглед интересите на своя народ, ще ни покаже и обстоятелството, че под влияние на

---

[215] A. Lewak, Dzieje emigracji Polskiej w Turcji 1831—1878, Warszawa, 1935, str. 190.

аристократическата полска емиграция в Турция при нейната целенасочена дейност сред представителите на напредничавата организация „Млада Турция“ в устава и програмата на последната залегнали положения, които подсилвали национализма на младотурците и увреждали интересите на поробените народи.

Заслепени от стремежа си да отслабят руското влияние на Балканите чрез поддържане целостта на Османската империя, полските приятели на ръководителите на „Млада Турция“ успели да ги убедят да включат в чл. 1 на програмния документ на организацията, приет през 1867 г., специален пункт, съгласно който младотурците си поставяли задача да нанесат удар на руското влияние и пропаганда на Изток, на така опасната за съществуването на Османската империя еманципация на християнското население в Турция от московското туторство (а не от чуждото османско владичество! — б. м. (Кр. Ш.). Заедно с това младотурците поставяли като своя задача да отслабят руското влияние и „чрез издигане на героичния полски народ в старата му независимост“[216].

Освен антируската насоченост на „Млада Турция“, за изостряне на която съдействували и полските съвети, споменатото програмно положение отдалечавало още повече тази прогресивна за условията на Османската империя организация от националноосвободителното движение на християнското население; а поради непримиримостта си спрямо прогнилата феодална икономическа и политическа система то можело да бъде могъщ съюзник на младотурците в исканията им главно за конституционно управление.[217] Дясната полска емиграция със своите препоръки затруднявала още повече какъвто и да е контакт между „Млада Турция“ и освободителните движения и организации сред поробените народи и специално възможностите за взаимна подкрепа между младотурците и българите.

Така с проявите си полската аристократическа партия в условията на острите противоречия в Турска-

---

[216] A. Lewak, цит. съч., стр. 213.

[217] А. Д. Новичев, Турция. Краткая история, Москва, 1965, стр. 94—95; виж също Ю. А. Петросян, „Новые османы“ и борьба за конституцию 1867 г. в Турции, Москва, 1958.

та империя заела обективно позиция, насочена срещу освободителните борби на поробените народи.

Л. Каравелов не можел да приеме такава програма за освобождение на един народ, при това славянски, която трябвало да се осъществи за сметка на други народи — южнославянските, на основата на враждебност и неприязън не само към поробителката царска Русия, но и срещу руския народ и всичко руско. А политическата линия на дясната аристократическа групировка от полската емиграция, която се ползувала със значително влияние в Полша и сред емигрантите, носела действително и определено тези черти, срещу които Л. Каравелов въставал. В същото време представителите на демократичното и революционно-демократичното течение в полското освободително движение намерили допирни точки с руските революционери. А. И. Херцен и Н. П. Огарьов, както и Н. Г. Чернишевски се отнасяли с много голямо внимание към полския въпрос, признавайки напълно правото на Полша да се освободи от чуждо владичество — руско и австрийско. В началото на 60-те години и особено по време на полското въстание от 1863 г., били направени значителни стъпки към свързване и координиране революционните сили и организации в Русия и Полша за обща борба против царизма, против социалния, политическия и националния гнет.

Руските революционни демократи смятали създаването на революционен съюз между руси и поляци като необходимо условие в борбата им срещу самодържавието, чиито представители угнетявали не само неруските народности, но и великорусите. Заедно с това А. И. Херцен и другите революционери демократи отхвърляли националистическите и реакционните тенденции в полското освободително движение, претенциите за възстановяване на Полша в нейните „исторически граници“ за сметка на други народи. Тези претенции засягали преди всичко украинците, за свободата на които революционерите демократи се застъпвали на същите основания, на които правели това за поляците.

Не е обръщано достатъчно внимание на обстоятелството, че Л. Каравелов, който познавал и обичал Украйна, украинското народно творчество и бил солидарен с идейното съдържание на произведенията на Т.

Г. Шевченко, М. Вовчок и други напредничави украински писатели, имал допълнителни съображения като почитател на Украйна и на нейната борба за свобода да възразява срещу асимилаторските намерения на част от полската емиграция спрямо украинците, срещу нейните националистически претенции, които не се отличавали по същество от великоруските. Той не можел да приеме, че такива претенции са справедливи, че са в съгласие с принципите на онази част от полските емигранти в Турция, „у които на езика постоянно се е въртяло и се върти само една дума — свобода“ и които желаели слънцето „да промени своя път и *да им помогне да изядат чуждите галушки*“.[218] В последната, свойствена за неговия художествен маниер фраза Каравелов без съмнение визира именно апетита на онези среди от полското освободително движение, които се борели не само за собствената си свобода, но и за присъединяването на неполски — украински области, където „галушките“ са национално блюдо.

Симпатиите на Л. Каравелов към украинците и към техния стремеж за свобода е твърде показателен за отношението му към поробените народи в царска Русия и донякъде може да обясни причините и основанията му за несъгласие с политическата платформа на част от поляците и възмущението му от конкретните прояви при провеждането на тази платформа.

Както се вижда, и по въпроса за отношението на Л. Каравелов към поляците нещата са по-сложни, отколкото на пръв поглед изглеждат. Освен това статиите му в руския печат от 60-те години, които третират поляците, не могат да бъдат използувани с пълна сигурност, че всичко, писано там, принадлежи на Л. Каравелов, тъй като в навечерието и по време на полското въстание от 1863 г., непосредствено след опита на поляка Бжезовски да убие царя Александър II в Париж (април, 1867 г.) настроението на правителствените и либералните кръгове в Русия спрямо полското освободително движение било враждебно до крайност. Данните за прояви на „турските поляци“ в България, които пречели на българското освободително движе-

[218] Л. Каравелов, пак там, стр. 566.

ние. — например за прозападната им пропаганда, за шпионската им дейност, за участието на казашките части в борбата на Портата срещу брожението в България и срещу четите през 1867 г., данни за които е правдоподобно да са изпратени от самия Л. Каравелов до руските вестници, били охотно печатани при тази обстановка и тези настроения в Русия, ние не можем да не се отнесем с резерва към авторството на Каравелов във всички обобщения и отрицания на Полша. Както видяхме, в повестта „Децата не приличат на бащите си", където предава в обобщена форма схващането си за поляците в Турция, той подхожда твърде диференцирано към различните социални прослойки и политически групировки. Освен това слабата проученост на въпроса, как се отнасял Л. Каравелов към революционно-демократичното течение в полската емиграция, какви връзки имал с неговите представители и т. н., ни задължава да не предрешаваме априори преценката си за становището на големия писател, революционер и човек към полския проблем.

Напълно възможно е Л. Каравелов да е познавал полски студенти по време на следването си. С поляци той ще да е имал досег и чрез руските и украинските си познайници революционери. Повече от сигурно е, че едно непредубедено и всестранно изследване за връзките на Каравелов в Русия и в Румъния с руските и полските революционери ще хвърли нова светлина и ще даде възможност да установим действителното му становище по полския въпрос и към полското освободително движение. Да търсим еднакво отношение към всички групировки (дясна и лява, аристократична, буржоазна и революционно-демократична) у революционера Каравелов, разбира се, е безнадеждна задача. Защото той бил човек с категорично изяснени концепции и не можел да приеме като цяло нито полското, нито кое да е освободително движение по простата причина, че изразявал определени класови и политически тежнения в освободителното движение на собствения си народ. Той, който не приемал българските чорбаджии и българските либерали от различна боя (била тя прозападна или проруска), той, който се борел страстно, за да убеди чрез вестниците си възможно най-широки маси от българския народ в правотата на концеп-

цията на революционната партия, не можел да симпатизира на всеки, който пледирал за национална свобода на един или друг народ независимо от политическия му мироглед. Симпатиите и солидарността на Л. Каравелов съвсем логично можели да бъдат на страната само на онзи, с когото го свързвало единомислие. И сред поляците имало хора и групировки, които допадали на Л. Каравелов и с които той можел да бъде в дружески взаимоотношения. В потвърждение на това твърдение се явяват връзките му с Максимилиан Маркс, полски революционер демократ.

Л. Каравелов се познавал лично с полския революционер Максимилиан Маркс, който се установил в Москва през януари 1861 г. и в непродължителен срок заедно с Павел Маевски застанал начело на полските революционери в Москва. М. Маркс се сближил с български и чешки студенти. Към българите той имал особен интерес още от времето, когато като учител в Смоленск проявил топли грижи към българите ученици в Смоленската гимназия. В знак на благодарност българските студенти в Москва му изпратили специален адрес от името на българската младеж, подписан от Л. Каравелов и Р. Жинзифов, и ода, написана от последния. В Москва М. Маркс се срещнал с български студенти и понякога посещавал техните събрания. На едно от тези събрания му бил връчен сборникът на Л. Каравелов „Памятники народного быта болгар" с надпис „От московских болгар".[219]

Както е известно, Л. Каравелов посветил своята книга „на онези руски хора, които имат най-близко до сърцето си великото дело на славянската свобода". Като имаме пред вид революционните връзки на Л. Каравелов, обстоятелството, че той подготвил фолклорния сборник в сътрудничество с революционния демократ И. Г. Прижов и вече бил добре запознат с трудовете на Херцен, Добролюбов, Чернишевски и достатъчно увлечен в идеите им, можем с увереност да приемем, че в посвещението си той имал пред вид най-вече революци-

[219] Т. Ф. Федосова, Польский комитет в Москве и революционное подполье 1863 — 1866. — Сб. Революционная Россия и революционная Польша, под ред. В. А. Дьякова, И. С. Миллера, Н. П. Митиной, Москва, 1967, стр. 113—114.

онните демократи в Русия.[220] Славянофилската политика към славянските народи Каравелов не одобрявал. Много по-близко и приемливо за него било гледището на революционните демократи.[221]

М. Маркс явно бил един от хората, които мислели за „великото дело на славянската свобода", така че, подарявайки му книгата си от името на българските студенти в Москва, Л. Каравелов изразявал и симпатиите, и благодарността си към него.

Дружеските взаимоотношения на Л. Каравелов с М. Маркс дават аргументи за по-правилно изясняване на действителното отношение на нашия революционер към полския народ и полското освободително движение. През 1861 г. той се отнасял с дълбоко уважение към един революционер, представител на революционно-демократическото течение в полското освободително движение. През 1869 г. той ще установи и делови контакти с полски революционери, но никога няма да престане да се възмущава от полския аристократически нацинализъм, от тактиката на десните групировки в емиграцията за съюз с Турция против Русия и против освободителните движения на южните славяни.

Дребният наглед епизод на връзките между Л. Каравелов и М. Маркс показва, че отрицанието на националистическите и туркофилските прояви на емиграцията не изключвали положителното отношение на Л. Каравелов към поляците революционери демократи, към онези, които разбирали, че сцеплението на революционерите от всички поробени страни е едно от главните условия за успеха на освободителната борба.

През лятото на 1867 г. Л. Каравелов съобщава с радост слухове за присъединяване към българските въстаници на девет души поляци от турския казашки полк, който бил изпратен да преследва и унищожи българските чети. Той не се обявява против присъединяването на поляци изобщо като католици и врагове на

---

[220] Н. М. Чернышевская (Летопись жизни и деятельности Н. Г. Чернышевского, стр. 238) отнася посвещението на „Памятники народного быта болгар" точно за революционните демократи, имайки пред вид на първо място Чернишевски.

[221] Л. Ерихонов, Русские революционные демократы и общественная мысль южных славян, Москва, 1950, стр. 65.

славянството, което би било логично, ако отношението му към тях носело славянофилски облик, а, напротив, подкрепя мнението, че „хората от какъвто и да са произход и вероизповедание, *ако постъпят в българското славянско братство, са длъжни вече да действуват в полза на това братство*“ и следователно, че „*и поляците трябва да бъдат приети*“ (к. м. — Кр. Ш.), щом са пожелали да се присъединят към борбата на българите за освобождение.[222]

И този случай, при който Л. Каравелов изразил отношението си към поляците, свидетелствува, че той се обявявал против тях не като към народ, а в зависимост от политическите особености и прояви на дадена групировка. Каравелов не желаел да изключва поляците от славянския равноправен съюз, за който мечтаел, но се опасявал, от силното влияние на Франция, провеждано чрез католицизма и чрез илюзиите, упорито поддържани сред полската емиграция, че Полша ще получи свобода и независимост не в обща борба заедно с руските и други революционери, а с помощта на Наполеон III. Слуховете за преминаването на поляци на страната на българските въстаници едва ли имали голяма реална стойност, нито пък единичните случаи можели да променят решително ролята на „турските поляци“, обаче Каравелов ги посрещнал с радост и надежда, че няма да са единични именно защото желаел да намери контакт и единодействие и с този славянски народ в името на общия стремеж да извоюват свободата си.

Връзки на Л. Каравелов с първите сръбски социалисти Ж. Жуйович и Св. Марковић през 1867—1868 г.

Усилията на Л. Каравелов да координира освободителното движение на българския народ с движенията в южнославянските, балканските и други славянски страни, да привлече чрез Българския комитет в Белград доброволци в българските чети от средите на други бо-

[222] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 271.

рещи се за свобода народи разкриват неговата политическа дейност през 1867 г. в нова светлина. Става ясно, че той развил значителна организаторска дейност, за да реализира славянската, южнославянската и балканската солидарност в хода на борбата за свобода. Каравелов следователно не бил празен резоньор, не водел самоцелна пропаганда чрез печата за сътрудничество между народите, а се заел с непосредственото организиране на такова сътрудничество. Още от Русия той тръгнал с намерения за практическа, политическа, и то революционна дейност, със замисли сам да съдействува за освобождението на своя народ и на другите южни славяни.

Организирането на Българския комитет в Белград, връзките с емиграцията в Сърбия и Румъния, с революционното движение в България и с освободителните сили в Сърбия, Войводина, Чехия, Гърция, Черна Гора, Босна и Херцеговина, подготовката на доброволческата чета в Белград и после в Зайчар, опитът за прехвърлянето ѝ мимо желанието на сръбското правителство — всичко това (в течение само на шест месеца!) превърнало Л. Каравелов в първа и най-значителна фигура сред българската емиграция в Сърбия със своя, нова за българското освободително движение концепция за тактиката на революционното движение и за взаимоотношенията между народите, борещи се за свобода.

Представата ни за възгледите и дейността на Л. Каравелов през 1867 г. би била непълна, ако не разгледаме неговите връзки с Живоин Жуйович и Светозар Маркович, първите сръбски социалисти, учили като него в Русия и възприели като него, разбира се, всеки в различна степен, някои страни от идеите на руските революционни демократи.

Л. Каравелов познавал Живоин Жуйович, който следвал в Русия, Бавария и Швейцария и в средата на 1867 г. се завърнал в Сърбия. Жуйович бил високо образован човек и социалист, тясно свързан с живота на Омладината.[223] В Русия и Швейцария той установил

[223] На последното обърна внимание в последно време В. Г. Карасев, Живојин Жујовић и Омладина, в сборника „Ујединена Омладина Српска", стр. 139 сл.

и поддържал контакти с руски революционни дейци. За срещи и разговори на Каравелов с Ж. Жуйович в Белград съобщава племенникът на последния Йован Жуйович, тогава ученик, по-късно известен учен. Възпламенен от идеите на социализма, Жуйович говорел на младежта за правата на народа, за свободата, за социализма, за Прудон и Бокл. „Няколко пъти — спомня си Йован Жуйович — бавах ри него и слушах за същото разговори на руския емигрант Ровински и сръбско-българския книжовник Любен Каравелов. Спомням си как Каравелов ми показваше снимки от красивите предели на Швейцария, за да ме накара вероятно да обикна тази страна и нейната държавна уредба.“[224]

В една статия, остро критична към лошото отношение на сръбското правителство спрямо сърбите – руски възпитаници, Л. Каравелов протестира, задето министърът на вътрешните работи Н. Христич ги преследва и задето в Сърбия те са допускани само до низши длъжности, които не отговарят на знанията и подготовката им. Тук е споменато с възмущение и несправедливото отношение към Ж. Жуйович, когото назначили писар в Министерството на финансите.[225]

Жуйович проявявал голям интерес към философите позитивисти Бокл и Дрепер, които, както е известно, ценял и Каравелов. Общ бил и интересът им към политическото устройство на федеративна, републиканска Швейцария.[226] Заслужава да се отбележи фактът, че двамата руски възпитаници имали сходни мнения за задачите на съвременната сръбска наука. В края на 1867 г. и началото на 1868 г. Л. Каравелов отпечатал във в. „Срби а“ обширна рецензия под заглавие „Српска књижевност“, където анализира книгите на трима автори, посветени на образованието и възпитанието: „Историја народног образовања код Срба“ от Ал. Василевич, „Наука о васпитању“ от Д. Матич и „Наука о васпитању“ от Мих. Ружич (Розен). Прецепката за книгата на Ал. Василевич, макар, общо взето,

---

[224] Јов. Жујовић — Св. Марковић, стр. 5, 6.

[225] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 369; сравни Lj. Paligorić, Živojin Žujović, Beograd, 1960, str. 25.

[226] Lj. Paligorić, Ž. Žujović, str. 25.

да е положителна, съдържа доста критични бележки. По редица въпроси Каравелов изразява несъгласие с автора и като особено важен недостатък посочва, че Василевич не е казал почти нищо ново.[227] Критична рецензия пише за същата книга и Ж. Жуйович под заглавие „Историк Бекл и негови принципи историске науке".[228] В статията си Жуйович отстоява материалистическите възгледи против идеализма и метафизиката. Той изисква от историческата наука да държи преди всичко за материалната действителност, защото явленията в природата и обществото зависят от материалните условия.[229] За материалистическото обяснение на историческите явления се застъпва в своите рецензии и Каравелов. „Материалните нужди карат всеки човек да се труди и ако човек се прослави във всички области на своята икономическа дейност, тогава в страната се явява изобилие от продукти за задоволяване различните човешки нужди — и това се казва богатство." Но за развитието на богатството и за задоволяване на нуждите липсва едно твърде важно условие: свобода на човека „да разполага със своя труд. . . Докато европейските общества се делят на касти, докато има милорди, барони, спахии и т. н.," дотогава не е възможно и да се мисли за „правилно разделение на богатствата".[230]

Л. Каравелов и Ж. Жуйович дали почти по едно и също време[231] и по редица въпроси солидарна преценка за книгата на друг омладински деец Милан Куюнджич.

Така че мемоарната бележка на племенника на Ж. Жуйович намира потвърждение в посочените по-горе статии на Жуйович и Каравелов. Двамата имали

---

[227] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 403 сл.

[228] Р. Перовић, Библиографија радова Ж. Жујовића—Савремена школа, бр. 1—2/1960, стр. 4.

[229] Lj. Paligorić, цит. съч., стр. 64.

[230] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 411, 436.

[231] Р. Перовић, цит. библиография, стр. 4; Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 422 сл. Л. Каравелов в късни свои мемоарни бележки и Ж. Жуйович в писмо до Вл. Йованович изразяват твърде близки по същество мнения за личните качества на А. Василевич. (Из архива на Л. Каравелов, стр. 233; К. Милутинович. Први социалисти у Београду, Год. Музеја гр. Београда, књ. I, Београд, 1954, стр. 248—249.)

несъмнено общи интереси и общи разбирания по редица въпроси. Твърде интересни и важни са и податките от споменатата бележка за общия приятел на Каравелов и Жуйович — П. А. Ровински. Руският революционер и учен ценял високо Ж. Жуйович, неговата роля и влияние сред Омладината и силния му характер, привързаността и уважението, с което се отнасяла младежта към него.[232] Тези впечатления на Ровински датират именно от времето, когато между него, Жуйович и Каравелов съществували приятелски връзки на единомишленици.[233]

По актуалните въпроси на националноосвободителното движение на южните славяни Л. Каравелов и Ж. Жуйович също били до голяма степен солидарни. Жуйович си давал ясна сметка, че до освобождението на сърбите и обединението им е исторически необходимо, изтъквайки веднага, че това трябва да стане на основата на „независимостта, свободата и самоуправлението". Той настоява за активизиране на освободителните тенденции в Босна и Херцеговина и сред емиграцията, дошла от тези области в Сърбия. За Жуйович дружеските отношения между всички южни славяни, както и на сърбите с унгарците и румънците представляват необходимо условие за спокойното развитие и бързия прогрес на всички.[234]

По време на най-голямото изостряне в отношенията между сърби и българи при разпущането на Втората българска легия в Белград Ж. Жуйович пише обширна статия във в. „Србија", посветена на взаимоотношенията на двата народа, озаглавена „Две речи о узајамном одношају Срба и Бугара". Изтъквайки, че сърбите и българите като малки и слаби народи винаги и с основание се опасяват да не бъдат подчинени от едного или другиго, Жуйович отбелязва силната агитация на привържениците на турско-българския дуализъм против сближението на сърби и българи. В съ-

---

[232] В. Карасјев, Ж. Жујовић и Вл. Јовановић, Зборник Матице Српске за друштвене науке, св. 43, 1966 г., стр. 113—114.

[233] П. А. Ровински предава спомените си от Сърбия през 1867—1868 г. в статията „Сербская Морава", публикувана във „Вестник Европы", № 4 от 1876 г.

[234] Lj. Paligorić, цит. съч., стр. 39.

щото време той не омаловажава хегемонистичните тенденции в Сърбия: „Има сърби, чиято фантазия наистина с удоволствие се занимава с мисълта за възкресяване на Душановото царство, следователно за присъединяване на България към Сърбия като част от едно цяло.“ Такива възгледи застъпвали според Жуйович представителите на сръбската „полуинтелигенция“. Друга категория сърби поддържали необходимостта от съюз между сърби и българи явно в такъв смисъл, в който самият Жуйович разбирал отношенията между народите — федерация на равноправни начала. „Във федерацията (съюза) те мислят, че ще намерят силата, която, докато е неразделна, би могла да защищава и Сърбия, и България, но като се раздели, не би била способна да гарантира никаква сигурност нито за България, нито за Сърбия.“ Най-голямата част от сръбския народ според Жуйович се интересувал само от собствената си съдба, без да е враждебен към другите народи.[235]

Ж. Жуйович смята, че сръбският народ не се стреми към завоевание било на българите, било на кой да е друг народ. Дори с турците той живее в мир и любов, а се е борил и ще се бори само против турските тирани и грабители, против онези, които не признават свободата на другите: „Та ние не желаем зло даже на турците, камо ли на българите. . . Нашият народ може само да се радва на българската свобода и напредък, а да се страхува от тях той не може, защото няма основание за това. . . С българите ние сме приятели по кръв, а с турците можем да се сприятелим посредством свободата. Свободата е следователно еднакво необходима за турците, както и за нас и българите. Сръбският народ братски винаги ще се притече на помощ на българите като братя, а няма да се чуждй и от турците, ако те биха признали свобода на българите и сърбите, както и на самите себе си.“[236]

Разглежданата статия на Ж. Жуйович излиза в края на април (ст. ст.) 1868 г., а един месец по-рано Л. Каравелов печата в „Застава“ полемична статия „Сърби, Бугари, бугарски лист „Народност“ и хрват-

---

[235] Србија, год. II, бр. 34 от 27. IV/9. V. 1968 г.
[236] Пак там.

ски „Позор“, в която третира същите въпроси, и то в голямата им част аналогично с гледищата, които ще застъпи Жуйович. „И така, като съпоставим всички обстоятелства около нас, ще трябва да стигнем до убеждението, че българите и сърбите трябва да основат федеративна държава в духа на свободните начала, да живеят помежду си в братска дружба; а ако не направят това, и единият, и другият ще бъдат чужди слуги или ще търпят тежък деспотизъм, какъвто понася сега сръбският народ под сръбското правителство в Белград.“ В свободната федеративна държава трябва да се осигури свободата на личността и правото на народността, като всеки народ запази своите народни обичаи и нрави, своето училище, литература и равноправие в управлението.[237] По отношение на турците обаче Л. Каравелов не е така примирителен като Жуйович, отхвърля илюзиите на някои българи за братство между турците и българите в Османската империя.[238]

Макар засега да не разполагаме с много конкретни податъци за връзките между Л. Каравелов и Ж. Жуйович, приведените по-горе сведения показват достатъчно красноречиво, че те се познавали и имали непосредствен контакт, за който съдействувало единомислието им по основни въпроси из областта на науката, политиката и практическата дейност на южните славяни за освобождение.

Допирните точки на Л. Каравелов през 1867 г. с първия сръбски социалист Ж. Жуйович, както и с основоположника на социалистическата мисъл и движение в Сърбия Св. Маркович били на първо място по въпросите на националноосвободителното движение; обединявали ги и идеите на руските революционери демократи за обществената роля на литературата и литературната критика. По време на бурните събития от 1866 — 1868 г. естествено на преден план изпъквали непосредствените задачи за освобождение на поробените сръбски краища и на България и оттук първостепенното значение, което тези задачи заемали в политическите концепции и политическата дейност на българина

[237] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 455.
[238] Пак там, стр. 454.

Каравелов и сърбите Жуйович и Маркович. Техните схващания за освободителната борба на народите носели нови елементи, нови черти и оттенъци, привнасяни от школата на руската революционно-демократична мисъл и опита на руските революционни организации, от опита на освободителните движения в Европа. Народът като първостепенен фактор в борбата за свобода, щастливото му бъдеще в бъдещата истински свободна и независима държава като цел, въоръжената борба като средство за постигане на свободата — ето основните ръководни начала, споделяни от Л. Каравелов, Ж. Жуйович и Св. Маркович. Общо било за тях и убеждението, че южните славяни трябва да сплотят и координират силите си, да се подпомагат взаимно и извоюват свободата си в общо и едновременно въстание срещу поробителите, а след освобождението да основат държава на равноправни федеративни основи.

В хода на балканската криза от 1866—1868 г. по различен път у Л. Каравелов и Св. Маркович постепенно съзряло убеждението, че сръбското правителство не ще подпомогне по своя воля счакваното въстание в България, Босна и Херцеговина и че народите трябва да упражнят революционен натиск върху управляващата върхушка в Сърбия и Черна Гора и да ги заставят да се намесят. Дейността на Л. Каравелов и Българския комитет за подготовката и прехвърлянето на няколкостотин доброволци в България мимо волята на сръбското правителство показва недвусмислено, че той, Каравелов, се стремял да помогне чрез четата от Сърбия за масовизиране на движението в страната и като постави пред свършен факт двете свободни княжества и преди всичко Сърбия, да я изправи пред невъзможност да остане повече пасивна. Но намесата на Сърбия и Черна Гора според Каравелов не били все пак решаващото и най-главното условие за успеха на борбата. Най-важна предпоставка за изхода на революционното освободително движение на всеки един от южнославянските и балканските народи той смятал споразумението и единодействието, обединението на усилията им срещу общия неприятел — сега Турция, в бъдеще след освобождението — западноевропейските

сили.[239] Тази мисъл, изразена пределно ясно в дописката от началото на юли 1867 г., по времето, когато Каравелов правел гигантски усилия да привлече в борбата за свободата на България най-напредничавите сили сред южните, източните и западните славяни, а също и гърци, ще намерим из дописките му в руските вестници преди 1867 г. и в течение на 1867 и през 1868 г. и по-късно в епохата на „Свобода" и „Независимост". Като говори за дълга на официална Сърбия и официална Черна Гора към поробените народи, Каравелов изрично разграничава правителствата от народите и ако опитът го е научил в непродължителен срок да бъде недоверчив и скептичен към готовността на първите да се притекат на помощ на народите, то към вторите, към народите са отправени всичките му надежди. „Да оставим на мира сръбските и черногорските министри и да се обърнем към славяните въобще, и то към тези славяни, които мислят за славянско единство и специално за славянска федерция" — ще каже той през юли, а един месец по-късно още по-ясно ще изрази пълното си разочарование от управляващите среди в Сърбия: „Ето какви са сръбските министри! Ние мислехме, че с тези хора е възможно да се върши работа, че те работят на попрището на южнославянското дело! Горчиво разочарование!"[240]

Така Л. Каравелов стига до твърдото убеждение за необходимостта от съюз на южнославянските народи или в зависимост от обстоятелствата — съюз на всички балкански или даже всички славянски народи в борбата за свобода. Този съюз по своята същина той вижда като революционен съюз на народите. По време на извънредно напрегнатата си активност през пролетта и лятото на 1867 г. Каравелов преосмисля вече не теоретически, а въз основа на собствения си политически опит идеята на Херцен и Чернишевски за революционен съюз на народите и трансформира нейната насоченост срещу царизма в своеобразната балканска действителност, където обстоятелствата изискват съединение на силите срещу общия неприятел.

---

[239] Публицистиката на Л. Каравелов, стр. 275.
[240] Пак там, стр. 277, 304.

Въпреки цялото си недоверие към турците, фанатизирани от мюсюлманската си религия и заслепени от господствуващото си положение над поробените народи в течение на няколко века, Каравелов търси зародишите на недоволство и сред турския народ срещу Портата. Той споменава за нежеланието на някои турци да се бият в Крит,[241] за възмущението им от прекомерните данъци и безразсъдното пилеене на средствата от държавната хазна,[242] за недоволството и на турското население от черкезките безчинства,[243] протестите на турци и българи против някои разпореждания на правителството,[244] за солидарността на българските помаци и сръбските мохамедани с братята християни.[245] При категорично изразеното си несъгласие с дуалистическата тактика на ТЦБК, та дори и с илюзиите на П. Р. Славейков за мирно съжителство на турци и българи, при трайното си становище за развращаващата роля на мюсюлманската религия и беззаконието в Османската империя върху турския народ Каравелов се интересувал от споменатите явления на несъгласие на турското население с държавните разпоредби; той може би ги донякъде и преувеличавал от гледна точка на така необходимия съюз на поробените и поробителите в борбата за унищожаване на изостаналата турска феодална система, задържаща прогреса и на господствуващата националност.

У руските революционери демократи, както се знае, съюзяването на революционните сили на руския народ с тези на поробения полски, украински и други народи било една от централните задачи. На сцеплението на революционните сили за борба срещу общия враг — царизма, Херцен и Чернишевски отдавали огромно значение. Не бихме сгрешили, ако видим и у Л. Каравелов опит да намери съюзници сред турския народ в същия дух, със същата цел, която си поставяли руските революционни демократи. Но като преценяваме подхода на българския съмишленик на руските рево-

---

[241] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 188—189.
[242] Пак там, стр. 213—214.
[243] Пак там, стр. 345.
[244] Пак там, стр. 328.
[245] Пак там, стр. 189, 318.

люционери демократи, не можем да не забележим, че въпреки желанието си да види и изтъкне възможните прояви на недоволство у привилегированото турско население, той не губел трезвия си поглед заради постулата на теорията, която била привлекателна и при благоприятни условия за реализиране — резултатна и за поробени, и за поробители. Условията в Османската империя били различни от тези в Русия и Л. Каравелов не се поддал на изкушението да предпочете формулата пред действителността.[246] Ето защо у него се затвърдило и даже прекомерно се изострило убеждението, че в революционната си борба за свобода българите и другите балкански народи трябва да бъдат абсолютно безкомпромисни спрямо турците поробители. Той обаче останал твърд привърженик на съюза на поробените народи на Балканите и на съюз в по-широк славянски мащаб.

Подобни схващания за необходимостта от сплотяване на силите на народите, от революционен съюз на южните славяни, както и за упражняване революционен натиск върху свободните сръбски княжества, намираме през 1866—1868 г. у Св. Маркович. Какви мисли вълнували младия патриот през 1867 г., показва твърде ясно статията обръщение „Към сръбската младеж", която представлява призив към младежта и Обединената сръбска Омладина да насочи дейността си главно към „съвременните наши нужди", т. е. да се приготвлява за въоръжена борба.[247] Още през 1866 г. Св. Маркович разбирал, че сръбското правителство трудно ще се реши да воюва против Турция и че така ще подпомогне освободителните движения на южните славяни. Поради това той смятал, че сърбите не бива да чакат „напътствия" и „покровителство" от страна на правителството, а трябва да започнат сами борбата. Маркович вземал за пример Гърция: „В малка Гърция гръцките патриоти със своето дело накараха прави-

[246] Още през 1899 г. Ив. Шишманов изтъкна, че „усетът на действителността пречеше на тоя бележит човек да стане тесногръд фанатичен доктринер" (Ив. Д. Шишманов, Избрани съчинения, т. I, София, 1965, стр. 420).

[247] Св. Маркович, пос. съч., т. I, стр. 23—26.

телството и то да действува, ако не иска да остане на терkия, ето същия пример в Италия."

С цел да убеди сръбските патриоти да обединят силите си в Сръбски народен комитет и да започнат подготовка за въстание независимо от намеренията на правителството, през есента на 1866 г. в Херцеговина бил изпратен членът на „Общината" Йован Дучич. Той трябвало да мине през Пеща, Срем, Белград, Славония и Далмация и „да призове раята в Босна и Херцеговина и всички сръбски патриоти на работа и особено в княжество Сърбия, като не могат за свой срам да заставят правителството да действува, поне сами да работят"[248]. Това е зародиш на тактиката на революционен натиск върху управляващите, която през следващата 1867 г. Маркович ще доизясни, а през 1871—1872 г. ще се опита и да приложи.

През есента на 1866 г., когато Св. Маркович замисля подобна тактика на революционните сили, Л. Каравелов е в особено близки отношения с членовете на „Сръбската община" в Петербург, а писмото му до Й. Дреч и Д. Джурич, както и техният отговор, изглежда, не са без връзка с плановете на Маркович. Намеренията на Маркович непременно са били известни на членовете на „Общината", а при нейния стремеж да се превърне в южнославянска и при особеното й внимание към българите напълно вероятно е тези намерения да са били известни на Л. Каравелов, който, тръгвайки за родината си, се отправя на дълго и изморително пътешествие през зимния сезон за Далмация и Херцеговина, не пропускайки да се отбие в Пеща. Точно през революционната за българите 1867 г. „Общината" се превръща от „сръбска" в „южнославянска", като при това освен сърби от другите южнославянски народи в него членува само един хърватин, а всички останали са българи. „Южнославянската община" е дружество —се казва в годишния й отчет за 1867 г. — което възникна от съзнанието, че *за свободата на южните славяни, именно сърби, българи, хървати и словенци, е нужно равноправно единство.*" В устава на организацията веднага бил приложен този принцип, като

[248] Пак там, стр. 5.

сръбски, хърватски и български език били признати за равноправни в устната и писмената реч. По това време в „Южнославянската община" членували 16 души българи, между които д-р Кирович, К. Кесяков и Ст. Димитриевич — членове на ръководния комитет, в който влизали още трима сърби. Комитетът на „Общината" се ръководел в дейността си от принципа, че южните славяни „единствено на основата *на братския съюз при равноправно единство* ще могат да дочакат човешката свобода" (к. м. — Кр. Ш.).[249]

Обстоятелството, че в „Общината" участвувал дейно, а значи бил солидарен с идеите на членовете ѝ Константин Кесяков, през 1866 г. вече офицер в Преображенския полк — Петербург, допълнително свидетелствува, че връзките на Л. Каравелов с „Общината" продължавали. Кесяков бил коприщенец — съгражданин и близък приятел на Каравелов, с когото заедно заминали да следват в Русия и известно време заедно живели. През лятото на 1867 г. той напуснал Русия и се озовал в Цариград с намерение да отиде в Белград по всяка вероятност, за да вземе като офицер участие в подготвяните от българската емиграция доброволчески чети и въобще в освободителното движение, и то именно в Сърбия. Към края на юни Кесяков бил в Пловдив, но по нареждане на Али паша трябвало да напусне този град.[250] Но българинът руски офицер с нещо не бил удобен и в Цариград, както и за членовете на Добродетелната дружина в Букурещ. Въпреки силното си желание да замине за Белград той трябвало да остане в турската столица и през август.[251] „Старите" нямали добри впечатления от припрения стремеж на младия офицер да се намери сред българите в Сърбия и се постарали да не го допускат да замине за княжеството. Чрез Н. Геров те дали това да се разбере в Цариград.[252] Но Кесяков продължил да настоява. Той се явил при посланика ген. Н. П. Игнатиев и ра-

---

[249] Пак там, стр. 21—22.

[250] Из архива на Н. Геров, под ред. на Т. Панчев, т. II, София, 1914, стр. 738, 741.

[251] Пак там, т. I, стр. 751.

[252] Пак там, стр. 753.

говарял с него, настоявайки да му разреши да отиде в Сърбия.[253]

Перипетиите около стремежа на К. Кесяков, член на „Южнославянската община", да отиде в Белград и затрудненията, които срещал, показват, че той не бил свързан с Добродетелната дружина, нито със сръбските правителствени среди, с които „старите" преговаряли. Кесяков явно не допадал в някакво отношение на букурещките богаташи. По повод на неговото желание да отиде в Белград Хр. Георгиев писал на Н. Геров, че се опасяват в сръбската столица да не станат „много петли", т. е. „старите" се страхували в започнатите от тях преговори и отношения с официална Сърбия да не се намесят чужди на тях и на техните концепции лица. Погледнато от друга страна, това означавало, че неудобният за „старите" Кесяков се стремял към близки нему хора в Белград. Не ще съмнение, Л. Каравелов ще да е бил от онези, с които го свързвали много неща, включително и единомислие в отношението им към Петербургската „Община", нейните програмни задачи и цели.

В началото на 1867 г. Л. Каравелов информират омладинските си приятели в Петербургската „Община" за настроенията сред южните славяни. Но с това непосредственият контакт на „Общината" с родината не се изчерпал. Към средата на март в Белград се озовал председателят на „Сръбската община" Сава Груич.[254] Без съмнение неговото идване в Сърбия съвсем наскоро след пристигането на Л. Каравелов и след бързото известие, което последният изпратил до „Общината" чрез Дреч и Джурич за състоянието на освободителното движение сред южните славяни, ще да е предизвикано от политически съображения и цели.

През пролетта на 1867 г. и Св. Маркович предприел опити да се завърне в родината си със задачи на „Сръбската община" и на „Сморгонската академия" едновременно. Той направил постъпки и получил през май разрешение от Института за съобщения, където следвал, да отиде през ваканцията в Сърбия.[255] Инте-

---

[253] Пак там, стр. 755.
[254] LANM — Pod. Fr. Zacha. Notesy.

ресно е за нас, че като напуснал Петербург, Св. Марковић прекарал известно време „на юг", вероятно в Одеса, където „Сморгонската академия" и Обединената сръбска омладина имали силни организации.[256] Но в Одеса се групирала и активна българска колония, една значителна част от която през 1867 г. проявявала готовност да се включи час по-скоро в революционното освободително движение на българския народ. Марковић пристигнал в Сърбия през лятото на 1867 г., но за дейността му там се знае много малко.[257]

Това, което знаем относно плановете на Св. Марковић за освободителното движение в сръбските и южнославянските области изобщо, отново ни напомня аналогични позиции, изявени и в действия от Л. Каравелов. В определен кръг от омладинците през лятото на 1867 г. се набелязвала онази тактика в освободителното движение, която станала ръководна няколко години покъсно по време на новия подем в освободителното движение, 1870—1872 г.[258] Братята Светозар и Йеврем Марковић, Пая Михайлович и други омладинци започнали да се отделят от либералите. Те сметнали, че „либералните приказки" трябва да се изоставят и да се премине към революционни действия. У тях назряло убеждението, че режимът, господствуващ в Сърбия, е деспотичен, но че той е лишен от традиция и от социална опора в сръбското общество поради това, че в Сърбия няма силна аристокрация по рождение и по богатство,

---

[255] В. Вулетић, Св. Марковић и руски револуционарни демократи, стр. 38.

[256] Пак там, стр. 39.

[257] В писмо до брата си Йеврем от 16 февруари 1868 г. Св. Марковић му припомня техни разговори от „миналото лято", което показва, че те са се срещали. Светозар се добрал до Сърбия през лятото на 1867 г., но в протоколите на Омладинската скупщина неговото име не се споменава, което показва, че той може да се е върнал в родината си най-рано към средата на август (Св. Марковић, Сабрани списи, т. I, стр. 5, 20).

[258] На тези първи зародиши на тактиката, възприета от Омладината през 1870 — 1872 г., обърна в друга връзка внимание В. Войводич в доклада си на научната конференция, посветена на Обединената сръбска омладина, през декември 1967 г. в Нови Сад. Виж сборника „Уједињена Омладина Српска", Нови Сад, 1968, стр. 308.

нито религиозна каста, откъсната от народа. Поради това тази група омладинци почнали да мислят, че тиранничният режим на княз Михаил и неговото правителство не можели да се задържат задълго. „Значи — заключавал Св. Маркович — може да се работи този ред да го няма. Само трябва да се знае: как?“ Св. и Й. Маркович дошли до заключение, че вместо да се пресипва от „пусто в празно“ като либералите, „трябва да обърнем всички наши средства към освобождението от турците и политическото ни обединение, а когато това стане, ще имаме сили да извоюваме вътрешна свобода.“ Тук възниквал нов въпрос: как да се стигне до политическо обединение и до борба с турците при положението, че онези, които имат средства, за да действуват, не знаят какво да правят, „а ние, т. е. хората, които бихме работили, нямаме средства“.

Както се вижда, и най-решителната група в Омладината се изправила пред същите затруднения, с които се борело години наред революционното течение в българското освободително движение. Готовността на революционните сили за решителни действия, за въоръжена борба против турците се сблъсквала с липсата на средства, които били в ръцете на ръководните среди от буржозията, а те не желаели и не умеели да действуват решително. „Какво остава тогава? — пита Св. Маркович и отговаря: — Нищо друго освен това: хората, които искат да работят, да въвлекат нашето правителство то да им даде средства“, за да предприемат очакваната от всички акция.

Това становище на Св. и Й. Маркович било споделяно от останалите членове на „Южнославянската община“ в Петербург и през януари или началото на февруари 1868 г. било доведено до знанието на омладинците в Сърбия. „Общината“ излязла с конкретно предложение пред Омладината, в което предвиждала следното: „В Сърбия да се образува дружина от наши млади офицери и други честни хора (разбира се, не открито) и да се поднесе — нито повече, нито по-малко — предложение на княз Михаил, че той би могъл да дойде до короната на сръбския крал, без нищо да рискува, т. е. той да въоръжи доброволчески чети и под ръководството на свои офицери да ги изпрати в Босна, Херцеговина и *по Балкана* (к. м. — Кр. Ш.), както Гърция

в Крит, да ги подпомага тайно, а открито да се откаже от всяка солидарност, както правят гърците, както правеха и италианците. Наред с това, разбира се, да почне война и Черна Гора." Св. Маркович и „Общината" очаквали, че ако князът се реши на такава стъпка, Турция сама ще заплаши с война „и Сърбия ще трябва или да встъпи във война и нашата цел ще бъде постигната, или по същество Сърбия би се отказала от четите на въстаналите сърби и тогава те биха били осъдени на смърт". Но в такъв случай биха били налице хора, оръжие и средства и омладинците, които желаят въоръжената борба, биха имали материалните възможности да поведат решителния бой.[259]

Предложението на „Южнославянската община" в Петербург не можело да не бъде известно на българските й членове, най-малко на тримата членове на комитета й, а оттук и на Л. Каравелов, най-тясно от всички българи свързан с „Общината". То било съобщено тайно на Омладината в Нови Сад и допълнително на „всички наши съмишленици" в Белград чрез Пая Михайлович. Св. Маркович отправил до Омладината обръщение от името на „Общината", с което я призовавал да се заеме практически с подготовката на народа за въоръжена борба, да сложи край на кухите патриотични фрази и да премине към реална и целенасочена дейност. „Оставете декламацията за сръбските мъки! Като се освободим, ще декламираме по-чудни песни за освобождението и възраждането на сръбството. А сега събирайте сила за тежки времена! Вдигайте приспания сръбски дух! Учете се на науки, които помагат да се сломи силата на неприятелите! Упражнявайте се на оръжие, за да не ви завари неподготвени решителният час!"[260]

В края на 1867 и началото на 1868 г., когато посочените по-горе мисли занимавали Св. Маркович, у Л. Каравелов се натъкваме на аналогични настроения: той критикува деспотизма,[261] господствуващ в княжеството, и непоследователната политика на княз Михаил

---

[259] Св. Марковић, Сабрани списи, т. I, стр. 7—8.
[260] Пак там, стр. 25.
[261] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 368.

Обренович и неговите министри по отношение на неосвободените сръбски области и на българите,[262] изразява дълбокото огорчение на българските легионери в Белград от поведението на правителството спрямо тях.[263] Каравелов преценява с основание, че от официална Сърбия не може да се очаква решителна стъпка за освобождението на южните славяни. „Сърбия нито сама, нито заедно с другите (имат се пред вид споразуменията и съюзите с Гърция, Черна Гора, Румъния и българската Добродетелна дружина, б. м. — Кр. Ш.) тук не е в състояние да предприеме някакви мерки за освобождението на християните на Балканския полуостров и не защото няма достатъчно оръжие и барут, а защото ѝ липсва вътрешна сила“ — деспотичното управление и нерешителната политика на княза и правителството парализират възможностите ѝ.[264]

Извън многобройните заявления и настоявания в дописките му за въоръжена борба на българския народ в съюз с другите южнославянски народи Л. Каравелов провежда революционната доброволческа акция през лятото на 1867 г. точно в същия дух, със същите тактически съображения, които Св. Маркович обобщава през февруари 1868 г. като линия на действие за Омладината. Подготвяйки доброволческата чета, която изпраща на границата, за да премине в България независимо от нежеланието на сръбското правителство, Каравелов се надява, че борбата на българските емигранти ще накара официална Сърбия да се активизира. От името на българските въстаници на Балкана той призовава южните и всички славяни към единство и взаимопомощ и отправя упрек за пасивността на Сърбия, който едновременно изпълнява задачата на призив да се скъса с тази пасивност: „Разбира ли Сърбия каква трябва да бъде тя? Премерила ли е силите си и обмислила ли е плановете си? Ние не знаем; знаем само това, че тя не само не ни обръща никакво внимание, но даже забранява на българите, живущи в сръбското княжество, да отидат да помогнат на братята си и да умрат

---

[262] Пак там, стр. 361.
[263] Пак там, стр. 361, 370.
[264] Пак там, стр. 368—369.

заедно с тях за родината си."[265] Българските доброволци не успели да въздействуват на правителството през 1867 г., това не се удало и на братя Марковичи през 1868 г. През 1871—1872 г. Омладината в споразумение с БРЦК безуспешно се опитала да приложи отново тактиката за използуване на правителството за революционните си планове.[266] Организираната държавна машина на сръбската буржоазия се оказала и в двата случая по-мощна от борческите стремежи на народните маси, изразявани от революционните сили на българския и сръбския народ.

Независимо от резултатите на тактиката за увличане на сръбското правителство във война срещу Турция чрез революционен натиск за нас е от значение фактът, че тази тактика била приложена от Л. Каравелов и българската емиграция през 1867 г. и че Св. Маркович я смятал за наложителна при съществуващата обстановка. „Южнославянската община" приела тази тактика и я предложила на Омладината и това вече дава достатъчно основание да мислим, че съвпадението на революционната практика на Каравелов и Българския комитет със становището на Св. Маркович и „Общината" едва ли може да бъде разглеждано като случайно.

Не е случайно, разбира се, и съвпадението между тенденцията на „Сръбската община" да обедини южните славяни в изпълнение на главната си задача: да съдействува за освобождението на сърбите и всички южнославянски народи, от една страна, и, от друга — упоритите и настойчиви усилия на Л. Каравелов да осъществи борчески революционен съюз на най-напредничавите сили от южнославянските, балканските и другите славянски земи през лятото на 1867 г. в момента, когато на дневен ред стояло българското въстание.

---

[265] Пак там, стр. 259.

[266] За тактиката на българските и сръбските революционери през 1871—1872 г. виж моите статии „Болгарское освободительное движение 1870—1872 г. и другие южнославянские народы", Études historiques, t. IV, Sofia, 1968, и „Припреме за устанак у Бугарској 1870—1872 г. и Уједињена Омладина Српска", сб. Уједињена Омладина Српска, Нови Сад, 1968.

Наличната документация за Българския комитет и подготовката на доброволците в Белград съдържа някои податки за участие на сръбски офицери в българските приготовления за въстание. Освен името на капитан Йосиф Бъркич, който изявил желание да участвува в четата и писал за това на Иван Кулин в Зайчар,[267] в книжата на участниците в българската революционна акция се споменават и други военни, които съдействували за снабдяването на доброволците с оръжие и патрони.[268] Каравелов съобщил на Еремия също за един офицер, който щял да отиде в Зайчар.[269] При един от разпитите му Ер. Петров споменал името на подполковник Йоца Марковић, който бил в течение на подготовката на четата и въоръжаването ѝ.[270] Между военните в Сърбия имало пламенни патриоти, някои от които свързани и с Омладината. Те настоявали за активна политика на княжеството и подкрепяли въстаническите инициативи на херцеговинците и българите. Един от тях бил преподавателят в Артилерийската школа Йеврем Марковић, брат на Светозар Марковић. По въпроса за деспотизма в Сърбия и необходимостта революционните сили в Босна, Херцеговина и България да предприемат незабавно решителна акция срещу Турция въпреки несъгласието на правителството братята Марковичи били солидарни.[271]

Дейността на „Общината“ в Петербург и на „Българския комитет“ в Белград била тясно свързана с руското революционно движение. Отделни факти за взаимоотношенията на български и сръбски революционери с руски точно през 1867—1868 г. говорят за това, но данните все пак са откъслечни, за да може да се възстанови цялостната картина. Тук отново трябва да споменем преди всичко името на П. А. Ровински, който напуснал университетската катедра и научната кариера в името на революционните си идеи. Ако нямал непосредствена политическа мисия на Балканите, той най-малкото представлявал за южнославянските

---

267 Писмо от кап. Й. Бъркич до Ив. Кулин от 21.VII. 1867 г.
268 Писмо от Н. Тумпаров до Е. Петров от 13. VII. 1867 г.
269 Писмо от Н. Тумпаров до Е. Петров от 14. VII. 1867 г.
270 Протокол от разпита на Е. Петрович от 31. VII. 1867 г.
271 Св. Марковић, Сабрани списи, т. I, стр. 8.

родолюбци и революционери постоянен извор на руска революционно-демократична мисъл.[272]

Общият приятел на Л. Каравелов и Ж. Жуйович — П. А. Ровински, през 1867 г. пътувал из Сърбия, през 1868 г. пребивавал в сръбската столица и бил в близки отношения с българската емиграция. Срещата на П. А. Ровински с Л. Каравелов и Ж. Жуйович, за която се говори в мемоарните бележки на Й. Жуйович, ще трябва да се е състояла през 1867 г. или най-късно в началото на 1868 г., защото от февруари 1868 г. Л. Каравелов пребивавал в Нови Сад. Дейността на Ровински в Сърбия, връзките му със сръбската напреднича младеж и с българската емиграция не са добре изучени, но не може да има съмнение, че като активен член на руската революционна организация „Земля и воля", като човек, тясно свързан идейно и практически с Н. Г. Чернишевски, той предизвиквал голям интерес у омладинците и българските революционери, а за Каравелов бил близък поради общата революционно-демократична насока на идеологията им. На българите той правел впечатление и с външния си вид. От идейни народнически съображения Ровински ходел облечен като руски селянин, с червена рубашка. Той бил приятел на Н. Долматов, който участвувал в четата на Н. Войводов, и се срещал с него в Белград.[273]

Л. Каравелов и П. А. Ровински имали още една обща страна в интересите си: и двамата се занимавали с етнография. Това обстоятелство прави вероятно едно предположение двамата да са пътували заедно из Сърбия през лятото на 1867 г. с цел или по-скоро под предлог да събират етнографски материали. В дописката си от 27 август, като отхвърля разни интриги на австрийския печат за българското освободително движение и твърдението на в. „Neue Freie Presse", че в сръбско-турските (т. е. сръбско-българските) гранични области пътувала комисия от руското Военно министерство, придружавана от много руски военни и цивилни

---

[272] С. А. Никитин, Южнославянские связи русской печати, стр. 111.

[273] Ст. Чакъров, Материали за новата българска история, сп. Илюстрация „Светлина", год. IX — 1899, кн. XI—XII, стр. 3.

лица, Каравелов изтъква, че всичко това не е вярно. Той твърди, че там пътували само двама души — един руснак и един южен славянин, и пътували с чисто научна цел: „Те събират етнографски и статистически материали и нищо повече.“[274] Акс „южният славянин“ е самият Каравелов, което е твърде възможно, в неговото пътуване етнографските му интереси стоели на последно място, защото в края на юни, когато пътувал в граничните области, той се вълнувал най-много от „кървавата сватба“ в отечеството си и че това е така, показват дописките и кореспонденцията му от това време, дейността му в Българския комитет. Ако Ровински е бил руснакът-етнограф, който пътува из Сърбия заедно с „южния славянин“, неговата безпокойна биография на учен и революционер също дава основание да предполагаме, че на първо място и за него стоели политически, а не чисто научни задачи.

П. А. Ровински, с когото Л. Каравелов се срещал при Ж. Жуйович, бил познат и на други български емигранти и учащи се в Белград. През пролетта на 1868 г. той посещавал квартирата на М. Греков,[275] където се събирали българи — участници в легията, и бил в течение на техните тревоги и стремежи. Ровински се интересувал от българското революционно движение. По-късно той изразил топло отношение на симпатия и уважение към българските борци за свобода в статията си за П. Хитов и неговата книга „Моето пътуване по Стара планина“, редактирана и издадена, както се знае, от Л. Каравелов. В тази статия Ровински отбранява българското хайдутство и четническото движение от опитите те да бъдат омаловажени като форма на съпрстива на българския народ. Не само спомените на П. Хитов, но и личните впечатления на руския учен и революционер от българските емигранти в Сърбия през 1867 — 1868 г., от хора като Л. Каравелов, П. Хитов, от легионерите, от патриотично настроените ученици, подхранвали сърдечното му отношение и симпатиите му към българското освободително движение.

---

[274] Публицистиката на Л. Каравелов, т. I, стр. 314.

[275] Ст. Чакъров, Материали за новата българска история, стр. 3.

И в Русия „Сръбската“, после „Южнославянската община“ поддържала главно чрез Св. Маркович близки отношения с руското революционно движение. Установено е, че между членовете на „Сръбската община“ и И. И. Бочкарьов, арестуван през 1868 г. за връзките му с революционната руска емиграция, съществували трайни идейни и делови взаимоотношения.[275] Чрез Бочкарьов, един от дейците на революционната групировка, известна под названието „Сморгонская академия“, Св. Маркович и „Общината“ били в контакт с нейната тайна работа. „Сморгонската академия“ просъществувала в Петербург близо три години (1867 — 1869 г.) точно по време на изострената революционна обстановка на Балканите и по време на дейността на „Сръбската“ и после „Южнославянската община“. „Сморгонската академия“ обединявала „почти цялата петербургска революционна младеж“[277]. Членовете на „академията“ били пламенни привърженици на Н. Г. Чернишевски, така че чрез връзките си с тях сръбските и другите южни славяни от „Сръбската община“ в Петербург влизали в контакт със средите на най-дейните последователи на руската революционно-демократична мисъл.[278] Маркович непосредствено участвувал в акциите на петербургската революционна младеж, която се въодушевявала от пропагандата на революционно-демократичните идеи на Д. И. Писарев. За това говори статията му „Литературна вечер“, където изнася впечатленията си от един доклад на Писарев, по всяка вероятност на събрание на членовете на „Сморгонската академия“, на която младият сърбин присъствувал.[279]

Св. Маркович, С. Груич и други членове на ръководството на „Общината“ се познавали освен с И. И. Бочкарьов и с други активни дейци на „Сморгонската

---

[276] В. Г. Карасев, Два новых автографа Св. Марковича, сп. Славяне, Москва, 1956, кн. 9, стр. 38; В. Вулетић, Једна руска веза уједињене Омладине српске, Год. филоз. ф-та у Новом Саду, 1962—1963, кн. 7 — 8; същият автор, Св. Марковић, и руски револуционарни демократи, стр. 38 — 39.

[277] Б. П. Козьмин, Революционное подполье в эпоху „белого террора“, стр. 142.

[278] В. Г. Карасев, Св. Маркович, ув. статия към „Св. Маркович. Избранные сочинения“, Москва, 1956, стр. 16.

[279] Пак там, стр. 16, 50.

академия", един от които бил Варлаам Черкезов, свързан с Ткачов, Нечаев и братя Аметистови.[280]

Изтъкваме тази връзка на „Сръбската община" не само защото Л. Каравелов кроял политически планове с нейните членове, но и затова, защото на заседанията на Омладинската скупщина в Белград, както отбелязахме, И. И. Бочкарьов присъствувал като жива връзка на Омладината и на самия Каравелов с руското революционно движение през 1867 г.

Сръбските, българските и руските революционери едва ли се занимавали само с тържествени декларации за взаимните си симпатии. Някои факти от дейността на Св. Маркович в Русия идат да ни покажат, че намеренията и проявите им били определено политически, а целите им — твърде големи.

Според спомени на неговия приятел и съмишленик Пая Михайлович, Св. Марксвич имал възможност да се осведомява съвсем пряко за конкретните стъпки на руското правителство на Балканите от едно лице, което работело в Азиатския департамент. Още по време на мисията на Йов. Маринович в Русия (ноември 1866 г.),[281] който успял да спечели обещание от страна на Александър II и на Горчаков за подкрепа на освободителното движение на Балканите и основните насоки на сръбската политика, Св. Маркович бил в течение на преговорите. „Всичко, което тогава Маринович имаше като мисия и каквото беше говорил с царя и Горчаков — твърди П. Михайлович — Светозар узнаваше и съобщаваше на мен тук." От своя страна Михайлович уведомявал брата на Светозар — Йеврем Маркович, офицер и деен член на Омладината. Кръгът на хората в Белград, до които достигала информацията от сръбските омладинци в Петербург, бил ограничен, но Л. Каравелов като човек, причастен в работите на „Общината" и на Омладината, надали е бил изключен от този кръг.

Св. Маркович препращал политическата си информация до П. Михайлович с шифър, който ползували

---

[280] Пак там, стр. 15; В. Вулетић, цит. съч., стр. 39.

[281] За тази мисия виж у Г. Јакшић — В. Вуковић Спољна политика Србије за владе кн. Михаила, стр. 304 сл.

само те двамата. Този шифър Пая получил чрез един руски нихилист, когсто познавал под името Павел.[282] Ако „Павел“ не било псевдоним на руския нихилист, това можел да бъде Павел Аполинариевич Ровински, който единствен от известните руси, пребиваващи по това време в Сърбия, се наричал Павел и при това бил в близки отношения с омладинците.

Подобна сложна и рискована нелегална работа в Русия и Сърбия Св. Маркович и омладинците в страната не ще да са извършвали от просто любопитство към тайните на царската външна политика или само от общ политически интерес. Писмото на Й. Дреч и Д. Джурич до Л. Каравелов от началото на март 1867 г. е несъмнено доказателство, че между „Сръбската община“ в Петербург и българския родолюбец съществувало споразумение за задружна политическа акция на южните славяни, при това съгласувана с руските революционери.

Но не само Дреч и Джурич били солидарни с Каравелов в очакванията на големи събития и решителна борба за освобождение на поробените народи. Напълно съзвучни и почти буквално съвпадащи с надеждите и желанията на българския родолюбец били надеждите и желанията на младия Светозар Маркович. Като излага съображения за начина, по който трябва да се организира и води борбата в Босна и Херцеговина, той завършва писмото до брата си Йеврем от октомври 1866 г. с думите: „Да даде бог да се видим догодина на Косово!“[283] Нека припомним почти буквално същите по настроение и политическо съдържание думи, с които Каравелов изразил намеренията си и които Дреч му припомня през март 1867 г. „Ще даде бог и нашата сила и ще бъде добре, ако се срещнем, *както ти каза,* на Дарданелите!“[284]

*

Изнесените данни за връзките на Л. Каравелов с оформящата се крайна левица в Омладината, за сходство

---

[282] Архив Историског Института — Београд, заост. П. Михајловића, Notesy , бр. XVI.

[283] Св. Марковић, Сабрани списи, Београд, 1960, стр. 8.

[284] ДАСРС, ПО-70, бр. 353.

във възгледите и тактиката им по отношение революционнсто освободително движение и сръбското правителство далеч не изчерпват въпроса за взаимоотношенията на нашия революционер с първите сръбски социалисти и със „Сръбската община“ в Петербург. Те обаче не оставят място за съмнение, че такива взаимоотношения съществували и че по редица важни въпроси на освободителнсто движение Л. Каравелов, Ж. Жуйович и Св. Маркович имали еднакви гледища.

*

Дейността на Л. Каравелов през 1867 г. в Сърбия показва, че той навлязъл в българското революционно движение не като обикновен участник, а като политик с изграден мироглед, с ясни концепции и голям замах, които му отредили ръководно място сред българската емиграция. Политическата и публицистичната дейност на Л. Каравелов в Белград го изявили като мислител и революционен деец от величината на Г. С. Раковски.

Загубата, която претърпяло през 1867 г. българското националноосвободително движение и революционното течение със смъртта на великия родолюбец и революционер — на политика, учения, журналиста и писателя Раковски, — била твърде тежка, но времето и нуждите на българската действителност подготвяли появата на нови исторически личности, колосални по сила на волята, по разностранност и проявите си, по пълната си всеотдайност на революционната борба за освобождението на България. През същата 1867 г. тридесетгодишният Л. Каравелов вече се възправял в истинския си ръст на революционер и учен, писател, поет и публицист, политик с широк кръгозор, на равнището на напредничавата тогавашна революционна мисъл и политик-практик с ясен поглед за общонационалните задачи на българския народ и тяхната тясна обвързаност с революционните и национално-освободителните движения в южнославянски, балкански, славянски и общоевропейски мащаб.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Важните и недвусмислени сведения за политическата дейност на Любен Каравелов в Сърбия, за неговото ръководно участие в подготовката на големи доброволчески части, които да се прехвърлят в България с цел да подпомогнат революционното освободителнс движение в страната, ни навеждат на много мисли за идеологията и дейността на големия българин в периода, предшествуващ БРЦК, и ни дават основание да дадем нов и потсчен отговор на стария и много разискван въпрос за идейния път и политическия облик на бъдещия редактор на „Свобода“ и „Независимост“, на бъдещия председател и идеолог на Българския революционен централен комитет.

И така какво установяваме?

1. Проблемите на българското освободително движение занимават Любен Каравелов през цялсто време на неговото пребиваване в Русия. Те са в центъра на вниманиетб му и като белетрист, и като публицист, и в политическата му дейност.

2. Политическата ориентация на Любен Каравелов твърде рано го сближава най-вече с революцион-

ната идеология на Г. С. Раковски, с неговите концепции за освободителното движение и с революционните течения в националноосвободителните движения в Русия, Италия, Унгария, в южнославянските страни. В началото на 60-те години той вече изявява категорично преклонението си пред подвига на българските хайдути, черногорските юнаци, гарибалдийците и чрез тях към революционните методи на борба за политическо освобождение.

3. Все в началото на 60-те години у Любен Каравелов започва да съзрява идеята за необходимостта от организация, която тогава той вижда с двойнствени функции: официално просветни, в действителност политически. През 1867 г. той ще основе Български комитет в Белград, където е замислял да установи и българското дружество през 1861 — 1862 г. Този комитет ще вземе в свои ръце подготовката на доброволчески чети, ще привлича доброволци от други славянски страни, желаещи да се бият за свободата на България, ще издава прокламации и ще призовава отначало правителствата на Сърбия и Русия, а след това самите народи да подкрепят българското въстание, защото в солидарността на борците за свободата според Каравелов е залогът за освобождението на народите.

4. През 1867 г. Любен Каравелов и Българският комитет в Белград се стремят да допринесат за разширяването на бунтовните настроения в България, като изпратят колкото се може по-многобройни доброволчески части, които да се съединят с четите на Панайот Хитов, Филип Тотю, Никола Войводов, а по такъв начин да осъществят замисления от Раковски план за народно въстание през 1867 г. Новите данни за доброволческите чети, подготвяни от Българския комитет в Сърбия, и анализът на известните, но неизчерпани в пълното си съдържание български документи за революционното движение през 1867 г. показват, че потенциалните сили на това движение били много по-значителни, отколкото сме свикнали да мислим. Четническото движение не прераснало в общо въстание, което обаче не показва, че за това нямало обективни възможности. Отиващият си ръководител и идеолог на революционното движение Г. С. Раковски разбирал добре това. Трес-

кавата дейност на Л. Каравелов по подготовката на четата, за популяризиране на борбата на българския народ чрез печата, за спечелване подкрепата на правителствата на свободните южнославянски княжества и съдействието на другите южнославянски и славянски народи — всичко това свидетелствува, че бъдещият ръководител на българското революционно движение също като Раковски си давал сметка за огромното значение, което би имало за българския народ едно масово революционно движение.

5. Стремежът на Л. Каравелов да съдействува за разгарянето на въстание в България и за обединяване на четите, преминали отвън или сформирани на българска територия, и дейността му в тази насока го довели до конфликт със сръбското правителство, който завършил с екстернирането на непокорния българин. Но конфликтът между Любен Каравелов и сръбското правителство свидетелствува същевременно, че подходът на двете страни към българското освободително движение съществено се различавал.

6. Революционните планове на Любен Каравелов през 1867 г. се различавали съществено и от политическата линия на Добродетелната дружина, която била в споразумение със сръбското правителство, и от линията на Тайния централен комитет, чието ръководно ядро не се решило да подкрепи четите. Позициите на Каравелов го сближават с революционната групировка около Раковски и онези среди от Тайния централен комитет, които не стоели на страна от революционното движение. Така през бурната 1867 г. Любен Каравелов станал изразител на най-напредничавите тенденции в българското освободително движение.

7. Възприел от руските революционни демократи идеята за революционен съюз на народите в борбата им за свобода, Любен Каравелов се опитал да го осъществи в условията на очакваното българско въстание. Сърби, хървати, черногорци, чехи изразили желание да участвуват в българските доброволчески чети. Опитът не бил реализиран, но самият факт, че бил предприет такъв опит, има важно принципно значение както за самия Каравелов, така и за революционното движение изобщо. Извънредно близко и тясно сътрудничество съществувало между Л. Каравелов и Обединената сръбска

омладина, и то лявото ѝ крило около Светозар Милетич. Общи разбирания за обществената роля на литературата и за тактиката на революционното освободително движение свързвало Каравелов с първите сръбски социалисти и активни дейци на Омладината Живоин Жуйович и Светозар Маркович.

8. Сравнението на Л. Каравелов и особеностите на дейността му с представителите на руското революционно движение и мисъл до 1867 г. отрежда на пламенния българин място, най-близко до А. И. Херцен, Н. Г. Чернишевски и техните последователи. Не случайно в литературното и литературно-критичното си творчество Каравелов имал за ръководно начало идеите тъкмо на Херцен, Чернишевски, Писарев, на украинските писатели-реалисти, привърженици на революционните демократи. Не само естетични принципи го привличали към тях, а преди всичко обществената насоченост на творчеството им, политическото му съдържание, убеждението, че революцията ще донесе свобода на народите. Непосредствената революционна дейност на Л. Каравелов през 1867 г. и отношението му към революционното течение в българското освободително движение говорят не по-зле, ако не и по-неопровержимо от героите на повестите му, че той е действително съмишленик на руските революционни демократи — разбира се, не като прост подражател, а като самостоятелен мислител и политик, комуто атмосферата на руското революционно движение дала възможност да види по-реално битието на своя народ и перспективите за освобождението му от чуждо владичество.

*

Идейното развитие на Любен Каравелов в Русия, постепенното му и все по-твърдо ориентиране към революционните методи на борба и особено практическото му участие в революционното движение през 1867 г. разкриват процеса на неговото съзряване като революционер през 60-те години на XIX век, още в периода до появата на „Свобода“. Десетилетието, което предшествувало Българския революционен централен комитет, било в пълния смисъл на думата подготвително за Л. Каравелов. В Румъния той не се явил сред

хъшовете и бившите участници в четите като човек страничен за българското революционно движение, като новак в политиката, който тепърва трябвало да се учи на революция. Той вече имал зад гърба си и политически опит на публицист, и достатъчно впечатления от руското революционно движение, и реална представа за стойността на обещанията за помощ от страна на правителствата. Той се вълнувал от идеята за създаване на централизирана организация, а участието му в революционното движение през 1867 г. го издигнало като първа и ръководна фигура сред емиграцията в Сърбия. Още през 1861 г. Каравелов съзнавал необходимостта от издаване на политически вестник. Тогава, както и през 1867 г., той не успял да си осигури възможност и да започне издаването на периодичен орган. Но когато в 1869 г. подел „Свобода", той имал вече достатъчно опит за редактор, и то именно на политически, революционен вестник.

Проектите за българско дружество в Белград през 1861 и създаването на Български комитет в сръбската столица с непосредствени революционни задачи подготвили Любен Каравелов за ръководител и един от главните, ако не и главен организатор на Българския революционен централен комитет в Букурещ. Макар първите две организации да се отличавали съществено от БРЦК, не ще съмнение — бъдещият председател на БРЦК изминал продължителен път на размисли, проучване на различни руски, италиански, унгарски, украински, сръбски и други организации, събрал впечатления от опитите за организиране силите на българския народ през 1867 г., един от които опити бил и основаният от него комитет в Белград, та пристъпвайки към създаването на най-висшата форма на революционна организация до Освобождението на България — БРЦК, било напълно естествено именно той, Каравелов, да стане главната и ръководна фигура в комитета на румънска земя.

*

Легендата за Любен Каравелов като човек на перото, като просветител, чужд на революционната практика и откъснат от непосредствената борба на своя народ до

създаването на БРЦК, си остава легенда, която фактите за активното му и пряко участие в революционното движение през 1867 г. като публицист, политик и организатор опровергават.

Наскоро след напрегнатата подготовка на доброволческата чета в Сърбия и усилията за разширяване на народната борба в България Любен Каравелов, затворен в килията на тъмницата, ще си спомни „скорошното минало, озарено от живата светлина на пролетта и надеждата“[285]. Така ще нарече той в мемоарите си „Из мъртвия дом“ възторженото очакване на решителния бой за освобождение на България и всеотдайната си, богата и разностранна дейност за осъществяване на надеждата. „Живата светлина на пролетта и надеждата“ — едва ли би могло по-вярно и по-поетично да се изрази дълбоката същност на всичко онова, което Любен Каравелов допринасял за своя народ чрез научните и чрез художествените си произведения, чрез публицистиката и чрез политическата си дейност през 60-те години и което достигнало своята кулминация през 1867 г.

---

[285] Л. Каравелов, Събрани съчинения, т. 4, София, 1966,стр. 547.

Lubène Karavélov et le mouvement de libération nationale bulgare (1860—1867)

Résumé

L'idéologie de L. Karavélov fait l'objet d'une discussion qui dure depuis de longues années: quand, comment et jusqu'à quel point il était devenu rèvolutionnaire, ses conceptions politiques subissent-elles de revirement et quand ce dernier a lieu, doit-il être traité de rèvolutionnaire-démocrate, de libéral ordinaire ou de disciple des slavophiles, son programme politique doit-il être lié avec certaines couches sociales, etc., etc. La discussion porte principalement sur la période après 1869, c.-à,-d. après la parution du journal „Svoboda" et la fondation du Comité révolutionnaire central bulgare. Pour la période précédente — les années 60 du siècle, il fait objet de la discussion en tant que révolutionnaire-démocrate ou slavophile en Russie et libéral en Serbie. La littérature existante n'analyse pas une question qui, en fait, doit occuper la place centrale dans l'étude du processus de la formation idéologique et le début de l'activité politique de L. Karavélov: quelle est son attitude envers le mouvement de libération nationale bulgare avant son établissement en Roumanie, fait-il partie de ce mouvement et quel est le groupement vers lequel il s'oriente — le groupement libéral et évolutionniste, le groupement dualiste ou le

groupement révolutionnaire. On admet a priori, que jusqu'à 1869, c.-à.-d. jusqu'à ses rencontres avec l'émigration révolutionnaire bulgare en Roumanie, Karavélov ne participe pas effectivement au mouvement de libération nationale et encore moins au mouvement révolutionnaire. Cette conception du portrait id ologique de Karavélov et de son activité politique jusqu'à 1869 s'est avérée inexacte et fausse. De nouveaux documents de 1867, non utilisés jusqu'à présent dans la littérature que nous avons trouvée dans les archives bulgares, yougoslaves, britanniques et françaises, ainsi que les matériaux concernant l'activité de publiciste de Karavélov et les documents publiés provenant des archives russes ont permis d'élucider certains aspects inconnus et imprévus de l'activité de Karavélov, aspects qui l'éclairent d'un jour nouveau et qui concernent le début de son développement.

La présente étude illustre la formation de L. Karavélov en tant que politicien et révolutionnaire, depuis ses premiers essais de publiciste et d'écrivain en 1860 jusqu'à sa participation directe au mouvement révolutionnaire en 1867 et son élévation en tant que figure centrale au sein des initiatives insurrectionnelles de l'émigration bulgare en Serbie.

Le sort de son peuple et les perspectives de sa libération du joug barbare sont au centre de l'attention de Karavélov au cours de tout son séjour en Russie. Aussi bien parmi les slavophiles, avec lesquels il est en contact en sa qualité d'étudiant venant d'un pays slave méridional, qu'au sein des révolutionnaires-démocrates, qui l'attirent par leur amour de la liberté, leur esprit démocratique et leur décision de conquérir par la voie révolutionnaire la liberté des peuples russes et non russes dans le cadre de la Russie tzariste, il ne vit qu'avec une seule pensée: comment et par quelle voie aboutir le plus rapidement possible à la libération du peuple bulgare. Dès ses premières nouvelles et contes Karavélov indique quelles sont les méthodes de combat qu'il considère comme les plus équitables. Ses héros, qu'il n'hésite pas à signaler comme exemple à suivre, sont les haïdouks, les vengeurs du peuple, les combattants pour la liberté politique. Sous ce rapport Karavélov est, parmi tous les écrivains bulgares de l'époque, celui qui se rapproche le plus de G. S. Rakovski, l'idéologue et le dirigeant du mouvement révolutionnaire bulgare au cours des années 60.

Déjà en Russie, au moment où il écrit ses premiéres œuvres artistiques, Karavélov a des conceptions très nettes en ce qui concerne la libération du peuple bulgare par la voie de la lutte armée. Il exprime ces conceptions dans une forme plus laconique aussi au cours de son activité publiciste jusqu'à 1866. Dans ses correspondances et ses articles publiés dans les journaux russes il fait étalage de ses sympathies pour la lutte des peuples et, plus spécialement, pour les soulévements des peuples balkaniques et attend que le peuple bulgare s'agite lui aussi. La lutte pour la libération politique de la Bulgarie par la voie révolutionnaire, à l'exemple des mouvements de libération des Italiens, des Bosniaques, des Herzégovins et des Monténégrins, était choisie par Karavélov bien avant son arrivée en Serbie en 1867.

Pendant son séjour en Russie l'ardent patriote bulgare avait réfléchi aussi sur la nécessité d'organiser les forces du peuple bulgare. Ensemble avec le révolutionnaire démocrate russe I. G. Prijov, ils avaient mis au point le projet de la fondation d'une société ayant sont siège à Belgrade et qui serait chargée de fonctions doubles: s'occuper officiellement de l'envoi de jeunes Bulgares pour étudier en Serbie et en Russie en organisant leur instruction, la publication de manuels scolaires, etc., et secrètement — être l'organe dirigeant central du mouvement politique. Le projet, dont le titre était „Avec quoi peut-on venir en aide aux Bulgares?", précise expressément que la société doit avoir officiellement une „pseudo" activité et effectivement — une autre, de manière à être une organisation du type des organisations de Herzen à Londres et de Kossuth à Turin. Il ressort du projet de la fondation de cette société bulgare à Belgrade que son idée maîtresse était dans une grande mesure de profiter du désir des slavophiles d'aider matériellement les jeunes Bulgares faisant des études en Russie et, en même temps, de leur opposer une organisatton bulgare à part. En même temps Karavélov est ému des mesures prises en Russie pour l'installation de Tatars et de Tcherkesses dans les terres bulgares et, vice-versa — de la population bulgare en Russie. Sur ce point il se solidarise à nouveau avec Rakovski et entre en discussion avec son compatriote R. Jinzifov, qui accepte sans critique la politique tzariste russe et les positions des slavophiles.

Avant son établissement à Belgrade Karavélov avait lié des relations avec des révolutionnaires russes et serbes. Au temps de l'agitation révolutionnaire il fréquente des personnes en relations diréctes ou indirectes avec Herzen, Ogariov ou Tchernichevski, connaît leurs idées et adopte de ces dernières ce qui peut accélérer la libération de son peuple, surtout les méthodes révolutionnaires de lutte. En rapport étroit avec l'organisation des forces révolutionnaires en Russie en 1861—1862 est également l'ideé de Karavélov de fonder un centre d'organisation à Belgrade chargé de fonctions doubles. En 1866 Karavélov se lie avec des membres de l'organisation des étudiants serbes en Russie „Srbska obchtina" qui, de son côté, était liée avec les révolutionnaires démocrates russes et la Omladina serbe unifiée. Avec eux il se met d'accord pour des actions communes des Slaves du sud et une lutte armée contre les asservisseurs ottomans.

Après son arrivée en Serbie Karavélov déploit une intense activité parmi les émigrants bulgares et les „omladentzis" serbes. En peu de temps il gagne les sympathies des uns et des autres et jouit d'une grande autorité auprès d'eux. Vers la fin du mois de mai 1867, ensemble avec des anciens voévodes des haïdouks et de plus jeunes émigrants, Karavélov fonda à Belgrade un Comité bulgare, ayant pour tâche d'organiser des détachements d'émigrants bulgares qui devaient être envoyés en Bulgarie en traversant la frontière serbo-turque. Le Comité bulgare comptait 12 membres, qui s'occupaient de la collecte de ressources pécuniaires, l'engagement de volontaires, leur approvisionnement en armes, vêtements, aliments, etc. Pour l'ordre intérieur des détachements et pour leur subordination au comité, Karavélov avait rédigé une „Loi et ordonnance" spéciale. Par son esprit ce document se rapproche de l'idée de Rakovski concernant la Direction secrète civile suprême et l'ordre intérieur des détachements.

Au début Karavélov et certains membres du Comité bulgare étaient en relations avec quelques membres du gouvernement serbe, surtout avec le ministre de la guerre Milovoé Blaznavatz. Or, lorsqu'il devint clair, que les volontaires bulgares se préparaient à entrer en Bulgarie déjà pendant l'été de 1867 pour se rallier aux détachements de Panayote Hitov et Philippe Totu, le gouvernement serbe essaya de convaincre les volontaires à renoncer à leur in-

tention. Karavélov et les dirigeants militaires Erémia Pétrov, Naïdène Pèchov et l'ancien voévode Ivan Kouline, qui était chargé du recrutement de volontaires dans les milieux des émigrants de la région de Zaïtchar, s'opposèrent à ces manœuvres, éliminèrent du comité le moine Martirié, qui était homme de confiance du ministre de la guerre et transférèrent la préparation des détachements de volontaires dans les régions de Zaïtchar et Kniajevatz.

Pendant la préparation fiévreuse des volontaires, Karavélov s'était voué tout entier à l'action libératrice de l'émigration bulgare en Serbie. Avec ses vastes idées politiques, son caractère énergique et le désir de consacrer toutes ses forces à la libération de sa Patrie, il était tout naturel qu'il devient le dirigeant de l'action libératrice projetée. A lui seul il avait recruté plus de 370 volontaires à Belgrade, qui prêtèrent serment de fidélité devant lui. Il avait, en outre, organisé la collecte d'argent dans la capitale serbe et, en même temps, rédigé, imprimé et diffusé quelques proclamations concernant l'imminent soulèvement bulgare. Des colonnes du journal russe „Golos", dont il était à cette époque le correspondant, Karavélov avait convié les forces des Slaves du sud en lutte de s'unir et insisté auprès du gouvernement serbe d'aider la lutte du peuple bulgare et des autres Slaves du sud ou, tout au moins, de ne pas empêcher les volontaires bulgares de se rendre en Bulgarie. Ses correspondances du printemps, de l'été et de l'automne de 1867 sont pleines d'amères reproches à l'adresse des milieux gouvernementaux en Serbie et surtout à l'adresse du président du Conseil des ministres Ilia Garachanine et le ministre de l'intérieur Nicola Christitch, qui étaient adversaires à l'accroissement du mouvement révolutionnaire en Bulgarie, car à cette époque la Serbie n'était pas prête à intervenir et à profiter de ce mouvement et, en outre, elle était déjà gagnée à une politique différente de celle proclamée par le prince Mihaïl en vue d'une action commune des pays et peuples balkaniques contre la Turquie. L'activité politique de Karavélov et du Comité bulgare au cours du printemps et de l'été de 1867, la préparation en Serbie de volontaires qui devaient passer en Bulgarie et s'unir aux détachements venus de Roumanie et les articles de Karavélov en tant que correspondant à Belgrade du journal „Golos" attestent qu'il n'agissait pas en accord mais contre la volonté du gouvernement serbe. Pour cette raison la

tentative des volontaires de passer en Bulgarie le 20 juillet de la même année fut déjouée par les autorités officielles serbes, leurs dirigeants militaires traduits devant la justice et Karavélov chassé, peu de temps après, de la Serbie.

Pourtant, l'attitude de la Serbie officielle ne coïncidait pas avec le comportement des milieux progressistes populaires en Serbie et dans les autres régions serbes en dehors de la principauté. L'auteur réserve une attention spéciale aux relations de Karavélov et du Comité bulgare avec les mouvements de libération nationale en Serbie, Voévodina, Croatie, Bosnie, Herzégovine, Monténégro, Bohême et Grèce. Des documents et des correspondances conservés il ressort que Karavélov envisageait une action révolutionnaire des volontaires bulgares en Serbie qui devait être liée avec les mouvements de libération existant dans ce pays. C'est la raison pour laquelle des Serbes, des Croates, des Herzégovins et des Tchèques avaient exprimé le désir de s'enrôler dans les détachements bulgares. Dès ses premiers pas de révolutionnaire-praticien Karavélov avait essayé de réaliser l'union des peuples dans leur lutte pour la liberté, union qui constitue l'un des principaux élèments de son programme et de sa stratégie politiques.

Karavélov entretenait des relations particulièrement étroites avec les membres de la Omladina, surtout avec son aile gauche ayant à sa tête Svétozar Milétitch. La collaboration entre lui et Milétitch était très étroite et avait un caractère politique précis. Aussi bien Milétitch que Karavélov considéraient que la libération des peuples de l'Empire ottoman ne pourra être réalisée que par la voie de la lutte armée. L'organe de la Omladina „Zastava", édité par Milétitch, publiait souvent des matériaux concernant le mouvement révolutionnaire bulgare en 1867, rédigés toujours dans un ton amical et bienveillant. Les articles et les correspondances consacrés par „Zastava" aux Bulgares attestent que les membres de la Omladina étaient au courant des desseins du Comité bulgare et faisaient de leur mieux pour aider les initiatives révolutionnaires de Karavélov. Ils protestaient énergiquement contre l'attitude passive du gouvernement serbe, contre les embûches que ce dernier dressait aux patriotes et aux détachements des volontaires bulgares désirant passer en Bulgarie et exprimèrent à plus d'une reprise et de manière la plus catégorique leur protestation et leur indignation de l'attitude des autorités officielles à l'égard de

Karavélov, chassé de la Serbie à cause de son activité révolutionnaire et ses articles critiques contre la politique du gouvernement.

En dehors de Sv. Milétitch et ses partisans, Karavélov parlait le même langage et professait les mêmes idées sur plusieurs importantes questions touchant le développement et les tâches des peuples sud-slaves que les premiers socialistes serbes Svétozar Markovitch et Jivoïne Jouyovitch, qui avaient aussi fait des études en Russie et s'étaient liés avec la pensée et le mouvement révolutionnaires russes. Karavélov connaissait le jeune Markovitch de la „Srbska obchtina" de Péterbourg, à laquelle il était secrétaire; vers la fin de 1867 cette communauté était devenue „sud-slave" en englobant dans ses rangs surtout des Serbes et des Bulgares. Markovitch et Karavélov avaient les mêmes conceptions politiques sur les relations entre les forces révolutionnaires et le gouvernement serbe. Ils aboutissaient, chacun pas sa propre voie et, par la suite, probablement en coordination avec la Omladina, à la conclusion, que le gouvernement devait être forcé à l'aide d'une pression révolutionnaire à aider la lutte de liberté des peuples sud-slaves.

Ainsi, l'auteur a établi toute une série de nouveaux moments de la vie, les conceptions politiques et l'activité révolutionnaire de Karavélov: son rapprochement de Rakovski en 1861—1862 et surtout en 1867, son projet de la fondation d'un centre d'organisation bulgare en 1861 et d'un Comité bulgare en 1867 dans la capitale serbe, son rôle dirigeant dans le recrutement des volontaires et sa tentative de transférer au mois de juillet 1867 de grands détachements de volontaires en Bulgarie, son attitude critique envers le gouvernement serbe en tant que correspondant de „Golos" et son expulsion de la Serbie à cause de cette attitude et de son activité révolutionnaire. L'élucidation de ces nouveaux aspects de l'activité de Karavélov éclaire d'un jour nouveau le mouvement révolutionnaire bulgare en 1867. Les préparatifs des détachements de volontaires bulgares emigrants en Serbie et les projets de Karavélov d'unir ces volontaires avec les détachements de Panayote Hitov, Philippe Totu et Nicola Voévodov, en contribuant ainsi à l'amplification du mouvement insurrectionnel, étaient en contradiction aussi bien avec les intentions du gouvernement serbe qu'avec celles de la Russie tzariste et, de là, aussi avec les désirs de la „Dobrodételna droujina" — le parti de la grosse

bourgeoisie russophile bulgare. A la lumière des nouvelles données concernant l'activité et les projets révolutionnaires de Karavélov en 1867 et en analysant l'activité des différents détachements dans le Balkan, on doit conclure que le movement de libération nationale bulgare avait eu l'intention et avait tenté, indépendamment des limitations imposées par la Dobrodételna droujina, d'organiser un plus vaste mouvement populaire au sein duquel les différents détachements devaient jouer le rôle de centre d'organisation, conformément aux plans politiques de G. S. Rakovski. Ce dernier était l'inspirateur idéologique et, pour un certain temps, aussi le dirigeant du plan insurrectionnel général.

L'action du Comité bulgare et de Karavélov à Belgrade et dans la région de Zaïtchar en vue de la formation et du transfert en Bulgarie de détachements de volontaires faisait partie d'un plus grand plan visant la création d'un vaste mouvement révolutionnaire en Bulgarie.

Ensemble avec le Comité bulgare Karavélov agissait dans l'esprit des conceptions et des plans révolutionnaires de Rakovski. C'est lui qui prenait de plus en plus la place de Rakovski, qui était gravement malade. L'époque et les besoins de la réalité bulgare, qui avaient engendré une personnalité aux dons universels et à l'énergie inépuisable telle que Rakovski, préparaient l'apparition de nouvelles personnalités historiques, de nouveaux géants de la volonté, faisant preuve de manifestations les plus diverses et d'une abnégation totale à la lutte révolutionnaire pour la libération de la Bulgarie. En 1867, à la mort de Rakovski, Karavélov s'était déjà dressé de toute son immense taille de révolutionnaire et de savant, d'écrivain et de publiciste, de politicien aux vues larges, au niveau de la pensée progressiste révolutionnaire de ce temps, et de politicien-praticien guidé par des positions nettes concernant les tâches nationales générales du peuple bulgare et correspondant aux positions des mouvements révolutionnaires et de libération nationale sud-slaves, balkaniques, slaves et européens.

Nos recherches nous autorisent à formuler aussi une autre conclusion essentielle: en 1869, au moment où il avait commencé son activité révolutionnaire au sein de l'emigration bulgare en Roumanie, Karavélov possédait déjà une expérience considérable de politicien, qui avait compris dès 1861 la nécessité de publier un journal politique révolutionnaire, qui avait essayé sans succés d'éditer un tel

journal en 1867 et qui avait, enfin, réussi à commencer sa publication en 1869 sous le titre „Svoboda". Karavélov s'était enrôlé au mouvement révolutionnaire non pas en novice, en homme de lettres, qui devait s'initier à partir de ce moment à la politique et à la révolution, et non pas en émigrant ordinaire ou combattant d'un détachement de haïdouks, non, il s'était enrôlé en tant qu'organisateur en 1867 de l'émigration bulgare en Serbie, en tant que figure principale dans l'organisation des détachements de volontaires en territoire serbe, en tant que politicien qui avait vérifié la valeur des promesses d'aide des gouvernements étrangers et compris la nécessité d'unir les forces révolutionnaires des peuples combattants. En ce qui concerne l'organisation ce n'est pas en Roumanie mais déjà en Russie qu'il avait compris la nécessité de fonder une organisation politique bulgare centralisée chargée de tâches révolutionnaires, et tenté de fonder une telle organisation avec la création du Comité bulgare à Belgrade.

L'activité politique et révolutionnaire de Karavélov durant la période précédant la fondation du Comité révolutionnaire central bulgare explique dans une grande mesure les raisons pour lesquelles le rédacteur du journal „Svoboda" était devenu tout naturellement le dirigeant de ce comité en Roumanie. Il possédait aussi une formation politique enrichie par l'expérience des révolutionnaires russes, ainsi qu'une grande maîtrise pratique tirée de sa participation directe au mouvement révolutionnaire bulgare.

Показалец на личните имена

Абдул Азис, 208
Аврамова, Снежана, 23
Адженов, Иван С. 47, 195—197
Адженов, Стефан 196
Аксаков, И. С. 200
Аксаков, К. С. 27
Александър II, 107, 109, 256, 376, 403
Александър Караджорджевич 273
Алексич, Лиляна 246
Али паша, 257, 392
Аметистови, братя 403
Ангелов, Димитър 231—233
Анджелар, Е. 171, 223, 231
Андраши, Юлиус 271
Андреев, Атанас 154, 162
Андрич, Александър 283
Антон, войвода 369
Апостол, войвода 369
Аранджелович, Йов. вж. Кулин, Иван
Арборе Рали, Замфир 87, 120, 136
Аргиропуло, Перикъл 64, 89
Арнаудов, Михаил 10, 11, 14, 15, 27, 43, 120, 199, 269, 285
Атанасов, Рафаил 206
Атанасович, Н. 174
Афанасьев, А. Н. 90—92

Бакунин, М. А. 86—88, 110, 111, 119, 212
Балкански, Иван 209
Балкански, Никола 195, 196, 203—205, 215, 216, 224, 240, 368
Бан, Матия 288—292
Барабой, А. З. 64, 65
Белински, В. 56
Берковски, Петър Ив. 14, 168, 169, 174, 175, 218, 220, 224, 231, 232, 245, 253, 254
Берон, Васил 154, 216
Бисмарк, О. 54, 273

Блаэнавац, Миливое Петрович 133, 172, 241, 243, 245, 248, 251, 264—266, 268—273, 288
Блъсков, Рашко Ил. 249
Бобчев, Стефан С. 19, 55
Богданова, Елена 23
Божич, Симо 245
Бокл, Х. Т. 382, 383
Бончев, Нешо 126
Боршуков, Георги 58
Ботев, Христо 15, 56, 81, 82, 98, 199, 355
Бочкарьов, И. И. 21, 22, 135, 137, 138, 141, 402, 403
Бошкович, Стоян 261, 306, 307, 310, 312
Бошков, Стойко 26
Братияну, Йон 147
Братски труд, (Москва) сп. 126, 138
Братски съюз, в. (Белград) 130
Братски труд в. (Белград) 130
Бурмов, Александър 18, 104, 150, 151, 154, 158, 162, 168, 190, 196, 197, 206—209, 214, 215, 222, 233, 237, 245
Бъдущност, в. 198
България, в. 77
Българов, Еремия (вж. Петров Еремия)
Български книжици, сп. 92
Бъркич, Йосиф 187, 188, 219, 399

Васил Плевналията 222, 236
Василев, Ст. 227
Василевич, Алимпие 305, 307, 308, 382, 383
Великорусс, 93, 94
Величков, Константин 19
Велчев, Иван 224
Венедикт, битолски владика 77
Венелин, Юрий 84
Веркович, Стефан 268, 269, 285, 286
Виктор Емануил 96, 103
Влайкович, Джока 261, 332, 334—337, 339, 355
Вовчок, Марко 83, 376
Войводич, В. 302, 303, 394
Войводов, Никола 138, 214, 220—222, 327, 332, 400
Волков, Евгени 82—84
Воробьов, Л. В. 9—11, 19—21, 48, 52, 53, 55, 57, 63, 76, 77, 79, 119
Время, в. 226
Вукалович, Лука 349
Вулгарис, Леонидас 369
Вулетич, В. 19, 21, 22, 125, 138, 290, 296, 310, 311, 394, 402
Вучкович, В. (вж. Г. Якшич и В. Вучкович)
Вуячич, М. 174

Гай, Людовит 160, 283, 333—336
Галка Йеремия (вж. Н. И. Костомаров) Гарашанин, Илия 243, 244, 255—258, 264, 270—274, 276—278, 282, 284—286, 289, 292, 294, 300, 302, 303, 309, 333, 344, 346—348.
Гарибалди, Джузепе 54, 61—63, 71, 72, 75, 78, 103—107, 115
Гарибалди, Ричоти 105—107
Георгиев, Христо 175, 195—197, 199, 393
Геров, Константин 136
Геров, Найден 151, 152, 154, 155, 216, 323, 392, 393
Гидиков, Петър 203
Гогол, Н. В. 56
Голос, в. 95, 96, 99, 104, 106, 108, 122, 148, 149, 158—160, 165, 176, 181, 222, 225—227, 244, 252, 260, 283—287, 313, 324, 336—338, 347, 358, 362
Горчаков, А. 256, 277, 279, 403
Грамадов, Павел 154
Греков, Михаил (псевд. Ст. Чакъров) 138, 220—222, 401
Грудов, Иван 162, 211, 212, 401
Груич, Йеврем 305, 307
Груич, Сава 124, 133, 134, 393, 402
Гръблев, Райчо п. 87

Дазиел, Р. А. 229, 230
Дамянов, Симеон 232
Дамянович, Стеван 124
Даница Илирска, 283
Даскалов, Никола 216
Ден, в. 48, 65, 92, 113
Джамбазовски, Климе 303
Джоджевич, Димитрие 301, 309
Джорджевич, Владан 306, 354

Джурич, Димитрие 124, 127—130, 133, 134, 351, 391, 393, 404
Димитриевич, Миша 314
Димитриевич, Станчо 131, 392
Димитров, Георги 168, 173, 231, 236, 245—247.
Димитров, Михаил 9—11, 13, 14, 17, 20, 43, 76, 83, 86, 87, 95, 121, 130, 146—148, 161, 197, 256, 283, 286, 298, 299, 309, 310, 335, 337, 362, 370, 371
Добролюбов, Николай 298, 378
Дойнов, Дойно 142, 200, 237, 239, 352
Долматов, Николай Д. 137, 138, 220, 221, 400
Дорев, Панчо 236
Драгашевич, Йован 261, 306, 307
Дрепер 382
Дреч, Йован 124, 127—130, 133, 135, 351, 391, 393, 404
Дринов, Марин 119, 357
Дряновски, Хр. 216, 234
Дунавски лебед, в. 40, 42, 56, 58, 63, 76, 77
Дучич, Димитрие 124, 131
Дучич, Йован 391
Дучич, Никифор 306
дядо Желю, вж. Чернев, Желю
дядо Цеко, вж. Петков, Цеко

Екмечич, Милорад 289, 297, 302, 303
Епок, в. 104
Ерихонов, Л. С. 19, 20, 43, 44, 57, 79. 90, 95, 104, 136, 286, 371, 379
Эльсберг, Я. Г. 82

Жачек, Вацлав 354, 355, 357
Жельо, дядо, вж. Чернев, Жельо
Жеков, Недьо 248, 249
Живко, 236
Жинзифов, Райко 40, 44, 47, 69, 126, 378
Жуйович, Живоин 135, 254, 306, 309, 310, 380, 381, 385—387, 400, 401, 409
Жуйович, Йован 254, 255, 332, 383

Заимов, Стоян 20, 206, 208
Заинчевски П. Г. 64, 89
Запрянов, Тодор (Божидар, Богдан) 151, 153, 166, 177, 211, 291
Зарев, Пантелей 33
Застава, в. 122—124, 130, 132, 138, 139, 152, 163, 165, 167, 220, 229, 263, 283, 284, 290, 300, 313, 315—317, 319—321, 323—331, 336, 337, 339, 346, 351, 361, 365
Зах, Франтишек 133, 141
Златоустовский, В. В. 64, 93
Змай, вж. Йованович, Йован

Иванчо Шнайдерът Стефанов (шивачът) 169, 172, 176, 183, 242
Иванов, Иван С. 70
Иванов, П. 184
Иванов, Христо 171
Ивич, А. 250
Ивкович, Видое 188, 189
Игнатиев, Н. П. 154, 155, 200, 240, 256, 278, 279
Игнятович, Джордже, 16, 19, 22, 178, 260, 262, 288, 314, 392
Искандер, псевд. на Ал. И. Херцен вж. Херцен, Ал. И.
Иширков, Атанас 175
Ишутин, Н. А. 136
Ищеряков, 136

Йованович, Владимир 54, 86, 118, 132, 271, 299, 303, 306, 307, 308, 313
Йованович, Иван—Змай 314
Йордан от Свищов, вж. Попов, Йордан Н.

Калай, Бенеамин 267.
Калевич, Любомир 128, 129, 319, 320, 329, 330
Каравелов, Петко 119
Караджич, Вук 119
Каракозов, Д. В. 121, 131, 137
Карасев, В. Г. 19, 20, 124, 297, 310, 381, 384, 402
Карастоянов (Стоянов [ич]), Анастас, 65, 146, 169, 172, 173, 175, 179, 183
Карл Хохенцолерински 122, 155, 165
Касабов, Иван 152, 154, 155, 157, 209, 211

Касаткин В. И. 90, 92
Катранов, Георги 176, 209, 210, 217
Келсиев, В. И. 86, 92
Келсиев, И. II. 92
Кесяков, Константин 131, 323, 392, 393
Кирил и Методий, братя 116, 184, 252, 335, 350, 363, 364
Кирович, Димитър д-р 131, 392
Кисимов, Пандели 157, 162
Клинчаров, Иван 19, 120, 184
Козьмин, Б. П. 64, 89, 90, 142, 402
Клапка, Дьорт, генерал 49, 53, 54
Ковалевски, Е. П. 39, 89
Ковачев, Тодор 223
Ковачевич, Митар 344
Козменко, И. В. 9
Колокол, в. 55, 77, 80, 90, 93, 94
Коларж, Йозеф 357
Кондарев, Никола 17, 18
Кондратева, В. Н. 353
Конев, Илия 10, 11, 16, 27, 128, 129, 291, 296, 308, 329
Конобаев, В. Д. 19, 21
Константин, руски княз 12, 43
Константинов, Георги 366
Копержински, К. А. 9
Кораблев, В. Н. 9
Коршунова, В. П. 9, 105, 117.
Косев, Димитър 17, 104, 202, 368
Косев, Константин 203, 214, 216
Коста Дуванджи (тютюнджията) 172, 176
Костич, Лаза 314
Костомаров, Н. И. 60, 77
Кошельов, А. И. 199
Кошут, Лайош 49, 53, 54, 57, 62, 71, 75, 94, 121
Краевски, А. А. 89, 284
Крестич, Василие 9, 170, 188, 242, 334, 341, 342, 356, 358
Куза, Александър, 122
Кулин, Иван Ангелов 15, 168, 169, 172, 185—188, 218—223, 228, 232, 245—251, 265, 277, 288, 330, 399
Курти 236
Кушева, Е. Н. 212
Куюнджич, Милан 383
Кършовски, Иван 168, 169, 202, 203, 209, 210, 214—217, 250, 251, 265, 277, 288
Кършовски, Панайот С. 180, 190, 193, 201, 214—217, 224

Лавров, П. Л. 89
Лазар 172, 223
Лазаров, Коста (дуванджи) 176
Ламански, В. И. 9, 89, 140, 199, 225, 261, 324
Лангевич, М. 373
Левак, А. 373
Левантино, Спиро 367
Левски, Васил (Васил Иванов Кунчев — Дякона) 12—14, 98, 175, 196, 199, 203, 235, 236, 240
Лемке, М. 84
Леков, Дочо 9, 83
Лефтер, войвода 369
Лонгуърт, И. А. 140, 141, 171, 219, 229, 230, 231, 243, 264, 278
Любибратич, Мичо 293, 344, 349, 350

Магазинович, К. 198
Маевский, П. 137, 378
Македония, в. 102, 164, 227, 334, 352
Македонски, Христо Н. 194, 195, 204, 233, 353, 366—369
Мак Клелан, Уудроу 22
Манчов, Янко 210
Маринов, Димитър 231
Маринович, Йован 256, 257, 275, 277, 285, 292, 293, 347, 348, 403
Марков, Ильо (дядо Ильо) 15, 146, 171, 172, 174, 206, 219, 223, 225, 229, 232, 233, 247, 257
Маркович, Йеврем 124, 188, 344, 350, 394, 395, 399, 403
Маркович, Йоца 399
Маркович, Светозар 21, 22, 124, 130, 131, 134, 290, 305, 306, 308, 310—312, 344, 380—387, 390, 391, 394—399, 403, 404, 409
Маркович, Тодор 296, 312
Маркс, Максимилиан 137, 378, 379
Мартирие, монах (светско име Михаил Джорджевич) 169, 172, 176—179, 211, 212, 224,

240, 243, 251, 262, 263, 275, 382
Мартирт 327
Марушич 342
Матич, Димитрие 261, 306
Мацини, Джузепе 119, 212, 310
Медакович, М. 260
Мелетий, охридски владика 77
Миладинов, Димитър 76—78
Миларов, Светослав 340
Милетич, Светозар 118, 132, 139, 212, 267, 299, 301, 305, 307, 313—315, 317, 318, 320—322, 328, 330, 332, 336, 361, 409
Миличевич, М. 260
Милков, Пая 139, 361
Милоевич, Милош 306, 307, 319
Милутинович, К. 301, 305, 383
Милутинович, Н. 305
Милютин, Д. А. 272
Минкова, Лиляна 9, 48, 53, 55, 57, 63—65, 69, 73, 75, 76, 90
Мирко, вж. Петрович, Мирко Митков (ич), Никола 170
Мидхат паша 166, 177, 224, 225, 229, 230, 236, 323, 324, 327, 343
Михаил, сръбски митрополит 164, 165, 169
Михаил Обренович 96, 97, 99—104, 132, 164, 189, 200, 235, 246, 252—256, 268, 271—276, 285, 287, 289, 309, 311, 314, 396
Михайлович, Пая (Павле) 394, 396, 403
Мишайков, Петър 171
Миятев, Петър 10, 170, 187, 189, 234, 241, 242, 265, 343, 356, 358
Млада Србадија 118, 119
Монеджикова, А. 152, 166, 229
Монов, х. Илия 210
Москва, в. 122, 149, 161, 163, 167, 283, 336
Московские ведомости, в. 338

Наполеон III, 113, 343, 354, 380
Напредак, в. 260
Напръстек 86
Народне новине, в. 333, 334, 336, 337
Народни листи, в. (Чехия) 45, 122, 139, 360
Народност, в. 151, 156, 166, 385
Натанаил, митрополит 235
Начович, Григор Д. 146, 175, 177, 205, 206, 219
Независимост, в. 47, 74, 95, 147, 294, 352, 360, 406
Некрасов, Н. А. 89
Нечкина, М. В. 80, 81, 94
Никитин, С. А. 9, 19, 43, 95, 140, 153, 200, 261, 270, 272, 333, 400
Ников, П. 213
Никола, княз 61, 351
Новикова, Н. Н. 93
Новичев, А. Д. 374
Николич, Атанасие 271

Обренович, Михаил, вж. Михаил Обренович
Огарьов, Н. П. 53—55, 64, 77, 79—81, 86, 87, 91, 94, 110, 111, 375

ОРГАНИЗАЦИИ

Атински комитет 367

Белградско дружество 49, 51, 53, 57, 62, 65, 66, 72, 73, 75
Български комитет в Белград 164, 166, 167, 173, 178, 180, 182, 183, 185, 189, 190, 211, 213, 219, 223—225, 240, 262, 282, 285, 292—294, 326, 340, 346, 347, 350, 352, 354—360, 362, 366, 380, 399, 407
Български революционен централен комитет (БРЦК) 8, 17, 18, 62, 191, 410, 411
Български централен комитет (Букурещ) 150, 153, 160, 164, 209, 335

„Вяра“, дружина (Виена) 356
Върховно тайно гражданско началство 192, 201, 204—208

Добродетелна дружина 154, 166, 191—193, 195, 197, 199, 205, 206, 216, 238, 253—255, 276, 279, 281, 282, 287, 294, 335, 345, 346, 392, 393, 397, 401, 407

Земля и воля 65, 79, 80, 90, 93, 400

Киевска украинска громада 64, 90

„Коло“ (Загреб) 339

Литературен фонд 89

Малоруска громада 64
Малоруски комитет 65, 90
„Млада Турция“ 374
„Молодая Россия“ 64
Московски славянофилски комитет 50, 69, 74, 140, 236
Московско славянофилско общество 49

Народна партия (Хърватско) 337, 338, 341

Обединена сръбска омладина 21, 118, 123, 153, 264, 287, 295—299, 306, 307, 310—311, 316, 318, 329, 330—333, 350, 353, 355, 356, 361, 381, 390, 394, 408
„Общество для вспомоществования нуждающимся литераторам и ученым“ 89
Община в Петербург, вж. Сръбска община, Южнославянска община

„Побратим“ (Прага) 354
Полски студентски огул 90

Самостална партия (Хърватско) 341
Свищовски комитет 205, 209, 211, 213
Славянска беседа 125
Славянски комитет (Швейцария) 139
Славянски съюз 125
Славянско дружество (Цюрих) 360
Сморгонска академия 134, 138, 361
Сръбска община (Петербург) 124—134, 138, 139, 143, 310, 351, 391, 393, 398, 402, 404

Таен централен български комитет (ТЦБК) 122, 147, 148, 150, 151, 154, 159—166, 177, 178, 191, 199, 202, 205, 208—213, 223, 252, 285, 335, 389, 408

Филелински комитет 362, 364—367

Харковско-Киевско общество 64

Шахматен клуб (Петербург) 89

Южнославянска община (Петербург) 391, 392, 395—398, 402
Южнославянско дружество 69, 73
Южнославянско дружество (Прага) 357

Орешков, П. 151
Орешкович, Антонне 267, 288, 289, 291, 354
Осман паша 102
Основа, сп. 64, 77, 92
Офенберг, Г. Г., 151, 155, 279, 280

Павичевич, Бранко 61
Павлович, Цветко 138, 214, 220—222, 327, 332
Палеков, Иван 210
Палигорич, Л. 382—384
Панов, Стоян 186, 250
Пантев, Андрей 23
Панчев, Т. 152
Панталеев, Тома 210, 219, 221
Панталеев, Евл. Т. 219
Паскалева, Виржиния 167, 371
Пелагич, Васа 306
Пенев, Боян 25, 26, 83, 87, 120, 123, 199, 296, 312, 371
Пенов, Никола 188
Перович, Радослав 302, 383
Петков, Петър 236
Петков, Цеко (дядо Цеко) 15, 172, 174, 184, 219, 232
Петров, Боби 196
Петров (ич), Еремия 15, 168—174, 179, 180, 183—188, 218, 220, 223, 225, 232, 233, 241, 245, 247, 249, 250, 252, 265, 277, 281, 287, 288, 322, 325, 330, 340, 399
Петров, Кано, 232
Петрович, Мирко 349, 353
Петрович, Никола 139, 267, 270—273, 297, 300—302, 361
Петрониевич, Милан 260
Петросян, Ю. А. 374
Пешич, Стоян 172
Пешо ефенди 229, 260

Пешов (Попанинов), Найден 169, 170, 172—174, 178—180, 183, 185—187, 225, 232, 242, 249—252, 262, 265, 277, 278, 322
Писарев, Д. И. 89, 134, 298, 310, 409
Планински, Йордан 205
Погодин, М. П. 67—71, 110, 127, 307
Позор, в. 45, 334, 337, 338, 386
Полит — Десанчич, Михаил 299, 300, 314
Попадич, Светозар 266, 360
Попадинов, Първан 179
Попов, Данаил Хр. 175, 212, 219, 223
Попов, Йордан Н. (Йордан търговеца) 172, 175
Попов, Нил 93
Попович, Райно 177, 178, 211, 213
Прижов, И. Г. 48, 52, 53, 55—59, 62, 63, 66, 67, 69, 72—79, 89, 92, 94, 97, 109, 378
Пуйов, Пано 189
Първанов, Никола 15

Радосавлевич, Тодор 267, 273
Радошевич, Слави 188
Раевски, Н. Н. 140—142, 200, 237—239, 252
Райкович, Сава 356
Райнов, Теофан 87
Раковски, Георги Стойков 12, 13, 15, 31, 37, 40, 42, 45, 56, 58—60, 63, 71, 77, 84, 98, 177, 180, 184, 185, 190, 191, 193—211, 214, 221, 233, 236, 237, 239, 240, 247, 262, 281, 325, 354, 368, 392, 405, 407, 408
Ратнер, Н. Д. 355
Рачки, Фр. 338
Ристич, Йован 156, 274, 276—280, 312, 333
Ровински, П. А. 135, 136, 141, 382, 399—404
Романски, Стоян 213
Ружич, М. (Розен) 382

Сакс 219
Самарджич, Йован 124
Санктпетербургские ведомости, в. 45, 46
Световид, в. 122, 152, 262, 263, 330, 341
Свобода, в. 47, 74, 95, 102, 147, 176, 209, 266, 294, 334, 360, 406, 409, 410
Сиделников, С. И. 9, 95, 106, 370
Симеонов, Цветан 246
Симидов, Филип 15, 168, 173, 245
Ситковецкая, М. М. 9, 105, 117
Скерлич, Йован 296, 357
Сколас (Школо) Карел 357
Славейков, Пенчо П. 83
Славейков, Петко Р. 56, 76, 164, 283, 334
Славянская заря, сп. (Внена) 149, 161, 336
Слепцов, А. А. 90
Смилов, Д. 210
Снесарев, Н. А. 272
Соколов, Александър 89
Сречкович, Панта 261, 306, 307
Србија в. 306, 320, 329, 330, 382
Србске новине, в. 330
Србски дневник, в. 45
Стамболски, д-р Христо 203, 204
Станишев, Константин 56
Стефан Караджа 233, 234, 240, 243
Стоянов (ич), Анастас, вж, Карастоянов Анастас
Стоянов, Васил Д. 354, 357
Стоянов, Захари 19, 55, 56
Страшимиров, Димитър Т. 175, 176, 178, 191, 196, 203, 216, 218, 219, 221, 235, 243, 244, 288
Стремоухов, П. Н. 280, 353
Сукнаров, Никола 15, 16, 170, 171

Табакова, Л. 152
Таймс, в. 165, 166
Таубин, Р. А. 64, 65
Тодоров, Николай 369
Тодоров, Петър 56
Тонев, Велко 234
Топалоглу, Димитър 333
Тоужимски, Й. 355, 356, 358
Тошков (ич) Николай Миронович 194—197
Трайкович, Димитър 213

Туминскн, Драгутин Томай 341—342
Тумпаров, Никола 187, 188, 340, 341, 389, 393, 399
Турция, в. 164, 226
Тучков, 142
Тюр, Стефан 54, 60, 61
Тъпчилещов, Христо 365

Улунян, Акоп А. 239, 279, 281
Унджиев, Иван 23, 235
Унджиева, Цвета 9, 27
Утин, Н. И. 89
Урбан Зд. 354, 355

Федосова, Т. Ф. 137, 138
Филип Тотю 131, 147, 168, 185, 186, 201, 203, 206, 214, 215—220, 222, 224, 252, 253, 281, 321, 345, 346, 407
Филипович 354
Франц Йосиф, 343
Фуад паша 220

Хавранкова Р. 355
Хаджи Димитър 230, 243
Хадживанов, Костаки 210, 236, 238
Хаджич, Антоние 314
Хайне, Хайнрих 134
Херцен, Ал. И. 19, 49, 53—57, 62, 64, 65, 71, 75, 80—85, 105, 106, 110, 111, 119, 121, 137, 212, 310, 375, 378, 389, 409
Хитов, Панайот 131, 146, 147, 168, 169, 176, 177, 180, 185, 186, 190, 192—199, 214—219, 224, 232, 236, 240, 243, 252, 268, 281, 321, 333, 345, 346, 368, 401, 407
Хитров, Тома 169
Хованскн, А. А. 105, 117, 118
Хорват, И. 324
Христич, Никола 102, 258, 292, 293, 382
Христов, Г. п. 146, 209, 210, 212, 213, 217
Христич, Филип 333
Христов, Христо 202
Христович, Иван 323
Христу, Василе 120, 136
Худяков, И. А. 136, 137

Цанев, Георги 27
Цани, войвода 369
Цанков, Иван 216, 233, 234
Цанков, Киряк 153
Цариградски вестник, в. 61
Цветков, Андрей 56
Цветков, Герго 251
Цветкова, Бистра 23, 230
Цеко дядо, (вж. Петков, Цеко) Ценович П. 210
Чайковски, М. (Садък паша) 370, 373
Чакъров, Ст. (псевд.) вж. Греков, Михаил
Чартористки, А. 370
Черкезов, Варлаам 142, 403
Чернев, Желью (дядо Желью) 203, 216
Чернишевски, Н. Г. 19, 27, 55, 57, 65, 80, 81, 89, 93, 114, 137, 298, 310, 375, 379, 388, 389, 400, 402, 409
Чомаков, Стоян 146, 365
Чорович, Вл. 349
Чубрилович, Васо 296, 301, 304, 309

Шарова, Крумка 273, 333, 352
Шафарик, Я. 260
Шевченко, Т. Г. 376
Шелгунова, Л. Л. 142
Шефер, 230
Шидак, Я. 337
Шишич, П. 337
Шишкин, Н. П. 141
Шишманов, Ив. Д. 390
Школас, вж. Сколас, Карел

Шнайдер, В. 356—358

Щранден 136
Щросмайер, Ю. 136

Юрасов, 136

Якоби, 142
Якшич, Г. (и В. Вучкович) 78, 246, 268, 274, 275, 277, 281, 289, 293, 344, 345
Янкович, Йов. 189
Янкович, Сава 131
Яшицин, 136

Показалец на географските имена

Австрия (Австро-Унгария) 60, 72, 87, 100, 104, 110, 119, 123, 133, 160, 188, 246, 267, 268, 270, 272, 273, 275, 279, 289, 293, 298, 300, 301, 303, 304, 313, 314, 317, 319, 322, 324, 327, 328, 334—338, 345, 353, 369
Албания 61, 153, 306, 365
Англия 252, 274, 278, 280, 309

Бабадаг 235
Бавария 22
Балкански полуостров 22, 52, 54, 60, 61, 66, 68, 71, 72, 74, 78, 94, 95, 98, 107, 109, 118, 120, 122, 123, 127, 143, 150, 153, 173, 200, 234, 276, 279, 302—304, 307, 344, 353, 367, 370, 371, 390, 397, 399, 402, 403
Белград 12, 15, 16, 23, 26, 27, 38, 41, 44, 47, 49—52, 59, 63, 72, 73, 75, 76, 79, 82, 95, 102, 116, 118, 121, 123, 127, 128, 130, 140—146, 149, 157, 163—166, 169—175, 180, 184, 185, 188, 189, 206, 210, 213—215, 219, 221, 223—225, 228, 231, 232, 239, 240, 242, 244—249, 251—253, 259, 264—266, 275, 283, 285, 288, 292, 294, 298, 307, 315, 323, 329, 332, 333, 335, 338, 340, 344, 347, 353—356, 360, 361, 363, 364, 369, 380, 381, 382, 384, 392, 393, 396, 400, 401, 403, 405, 407, 410
Белоградчишко 218, 228
Берковица, гр. 167, 176, 227, 228
Бесарабия 70
Бойница 228
Болевци 78, 188
Босна 42—45, 98, 106, 118, 133, 253, 257, 264, 269, 272, 277, 289, 316, 317, 320, 323, 332, 334, 342, 344—348, 350, 351,

358, 381, 384, 387, 391, 395, 399, 404
Браила 209, 233
Брезник 228
Букурещ 16, 18, 26, 140, 150, 155, 161, 198, 200, 203, 205, 212, 215, 216, 222, 224, 233, 240, 276, 279, 324.
Будапеща (Пеща) 118, 123, 132, 313
Буджак 70
Българка (в Сливенския балкан) 201
Бърза паланка 249

Варна 234
Варшава 63, 64
Велика Сърбия 306
Венеция 105, 106
Видин 174, 233, 367
Видински пашалък 228
Виена 267
Влашко 146, 147, 192, 215, 218, 222, 223
Войводина 272, 295, 298, 300, 304, 313, 314, 327, 342, 360, 361, 369
Волоско 369
Връшка чука 228

Габрово 209, 237
Германия 100, 122
Гроцка 285
Гюргево, гр. 152, 177, 217
Гърция 89, 105—107, 114, 117, 156, 255, 295, 316, 320, 353, 363—367, 381, 390, 395, 397

Далмация 54, 62, 105—107, 118, 119, 189, 351, 371
Дарданелите 129, 404
Добруджа 91, 235
Дубровник 353
Дунав 70, 171, 195, 196, 202, 208, 209, 222, 233, 236, 239, 267

Европа 46, 60, 87, 98, 100, 104, 105, 114, 121, 122, 169, 200, 290, 304, 312
Елена 217
Епир 107, 114, 116, 153, 215, 269, 277, 364, 365, 368, 369
Етрополско 238
Епир

Женева 54, 142
Загреб 333, 336, 337, 339
Зайчар 13, 167, 168, 170, 172, 186—188, 214, 220, 225, 240, 241, 262—264, 275, 322, 330—332, 340
Зайчарско 330
Земун 187
Зимнич 146, 222, 325
Злота 187

Италия 41, 52, 54, 104, 105, 122, 289, 319, 391, 467

Киев 63, 64, 124
Китай 323
Княжевац 174, 188, 203, 263
Княжевацко 228, 326, 330
Константинопол (вж. Цариград)
Копривщица 8
Косово 404
Котел 216, 217
Крагуевац, гр. 172, 225, 251
Крим 50, 68
Крит 116, 146, 269, 316, 327, 329, 351, 364—367, 389, 396
Крушевацко 332
Кукуш 76
Кула 167
Кулско 214
Кюстендилско 226, 228, 229

Ловеч 175
Лондон, гр. 23, 49, 53—55, 57, 63, 64, 72, 77, 81, 83, 85, 88, 91, 92
Лесковац 209

Македония 25, 62, 68, 285, 306, 319
Макиша 172
Малорусия 64
Медковец 232
Молдо-Влахия 147, 159
Москва 26, 50, 63, 64, 68, 69, 85, 91, 124, 126, 378, 379
Мостар 92, 118

Неготин 186, 222, 318, 330—332, 349

Неготинско 332
Ниш 140, 213, 225, 227, 229, 238, 324
Нишки пашалък (Нишко) 226, 229, 238, 322, 324
Нови Сад 26, 38, 139, 298, 314, 361, 366, 396, 400

Одеса 50, 124, 154, 394
Османска империя, (вж.Турция)

Париж 23, 376
Петербург 64, 124, 126, 128, 131—132, 134, 136—139, 392, 394, 396, 399, 402—404
Пирот 219
Пиротско 226, 227, 238
Плевен 222
Пловдив (Филипопол) 216, 371,
Плоещ 176, 177
Полша 63, 94, 110, 370, 373, 375, 377, 380
Прага 354, 357, 358
Прусия 122, 273, 289, 319, 345
Прут 96
Путней 84

Радуевац 220, 222
Разложко 226
Раковица 186, 228
Рогатац 339
Румъния 8, 10, 106, 120, 122, 131, 140, 142, 145, 154, 158, 164, 171, 175, 178, 190—192, 194, 195, 198, 203, 204, 207, 210, 211, 213, 223, 224, 307, 320, 325, 352, 353, 368, 377, 381, 397, 409
Русе, (Русчук) 23, 26, 146, 219, 221, 230, 234, 323, 327
Русия 8, 14, 16—21, 28, 29, 36—38, 44, 47, 49, 50, 55—57, 63, 68, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 79, 82, 85, 87, 91, 93, 95, 98, 104—111, 114, 120, 121, 125—127, 130, 138, 141, 143, 145, 151, 154, 158, 161, 164, 166, 167, 178, 179, 181, 190—194, 199, 200, 207, 213, 227, 231, 238, 258, 260, 261, 264, 266, 267, 270, 273, 279, 281, 287, 288, 295, 306, 313, 322, 323, 338, 343, 351, 353, 363, 370—377, 379, 381, 390, 392, 402, 404, 406, 407, 409
Русчук (вж. Русе)

Садова 317
Самоков 175, 176
Свищов 146, 209—213, 217, 219, 222, 325
Севастопол 68
Славония 391
Сливен 214, 216, 401
Сливенско 235
Солун 77
Сомовит 222
София 21, 209, 212, 213, 226, 227, 238
Софийско 213, 238
Средна гора 8
Срем 391
Стара планина (Балкана) 29, 156, 182, 201, 203, 214—221, 233, 323, 328, 345, 401
Стара Сърбия 253, 317, 323, 354
Старопатица 228
Струга 76, 77
СССР 10
Сърбия (Сръбско княжество) 8, 10—14, 16, 17, 38, 41—45, 67, 76, 87, 95, 100—102, 117, 130, 131—133, 141, 164, 175, 181, 182, 185, 193, 207, 210, 213, 218, 219, 221—223, 228, 233, 237, 239—241, 244, 245, 248, 252, 254, 256, 259, 261—263, 266, 268—271, 273—282, 284, 286—289, 291, 296, 299, 301, 307, 309, 311—331, 333—337, 341—354, 360—363, 369, 381, 382, 384, 385, 387, 388, 391—401, 404—407, 410, 411

Тесалия 107, 114, 116, 215, 269, 364
Тимок 326, 365, 368, 369
Торино 49, 57
Тракия 256
Трънско 228
Тулча 216, 234, 235
Тулчанско 91, 233, 235
Турно Мъгурели 219, 223
Турно Северин 249
Турция (Османска империя) 11, 13, 36, 41, 43, 44, 60, 65, 69,

71, 72, 89, 92, 95, 97—99, 108, 110, 114, 117, 120, 129, 143, 147, 148, 150, 152, 154, 162, 164, 170, 186, 187, 192, 193, 208, 210, 226, 228, 239, 244, 246, 248, 251, 253, 257, 258, 267, 271, 275, 276, 278—282, 288, 293, 298, 301, 303, 305, 315, 316, 320, 327—329, 341, 351, 354, 363, 369, 370—377, 379, 386, 387, 389, 390, 396, 402, 403
Турчйи 180
Търново 26, 76, 209, 321

Украйна 63, 375, 376
Унгария 52, 54, 62, 289, 293, 407

Филипопол (вж. Пловдив)
Флоренция 106
Франция 104, 110, 113, 155, 156, 226, 251, 274, 309, 319, 322, 330, 345, 354, 373, 380

Харбоолу 216
Хърсово 235
Херцеговина 21, 35, 41—45, 61, 98, 106, 118, 119, 133, 253, 257, 263, 264, 267, 269, 272, 277, 293, 294, 316, 319, 320, 323, 332, 333, 342—348, 350—354, 369, 381, 384, 387, 391, 395, 396, 399, 404
Хърватско 54, 106, 272, 289, 293, 295, 332, 334, 337, 339, 340, 343, 344, 354, 361, 369

Цариград (Константинопол) 77, 91, 92, 157, 246, 247, 256, 323, 351, 366, 392
Цюрих, гр. 138, 139, 360, 361

Черна вода, 236.
Черна гора 35, 36, 41, 42, 44, 45, 60, 61, 71, 106, 107, 117, 135, 153, 293, 295, 316, 319, 332, 342, 347, 350—354, 369, 381, 387, 388, 396, 397
Черно море 237
Чехия 357, 361, 369, 381

Швейцария 23, 54, 80, 135, 137—139, 254, 306, 381, 382

Югославия 10, 343

Ямбол, гр. 236

Съдържание

1 глава
Политическите схващания на Л. Каравелов през първата половина на 60-те години на XIX в.

Л. Каравелов и революционните методи на борба (1860—1866 г.) 25

Идеята за организация у Л. Каравелов (края на 1861 — началото на 1862 г.) . . 48

Любен Каравелов и руското революционно движение до 1867 г. 79

Л. Каравелов за освободителното движение на Балканите и за задачите на българския народ (есента на 1866 и началото на 1867 г.) 95

Революционни връзки на Л. Каравелов със сърби и руси 117

2 глава
Участието на Л. Каравелов в българското революционно движение през 1867 г.

Основаване, задачи и характер на Българския комитет в Белград 145
Л. Каравелов, Българският комитет и революционните планове на Г. С. Раковски 190
Взаимоотношенията на Л. Каравелов със сръбското правителство 241

3 глава
Връзки на Българския комитет и Л. Каравелов с освободителните движения в други страни

Политическо сътрудничество между Л. Каравелов, Българския комитет и Обединената сръбска омладина 295
Връзки на Л. Каравелов и Българския комитет с Хърватско, Черна Гора, Босна и Херцеговина 332
Чешки доброволци за българската чета 354
Адресът на Филелинския комитет до българите 362
Л. Каравелов и поляците 369
Връзки на Л. Каравелов с първите сръбски социалисти Ж. Жуйович и Св. Маркович през 1867—1868 г. 380
Заключение 406
Резюме на френски език 412
Показалец на личните имена 421

Крумка Шарова

Любен Каравелов и българското освободително движение 1860—1867

Редактор Димитър Марковски
Художник Жеко Алексиев
Художествен редактор Румен Ракшиев
Технически редактор Ронка Кръстанова / Коректор Милка Войникова

Дад. за набор на 2. II. 1970 г. Под. за печат 24. VIII. 1970 г
Печатни коли 27,25 Издателски коли 20,71 Издателски № 18342/II-6 Тематичен № 1213 формат 32/84/108
Тираж 2500+94 Цена 3,19 лв.

Издателство „Наука и изкуство"
Печатница „Ал. Пъшев" — Плевен